مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيسى ئوقۇشلۇقى

شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن قىسقىچە ئوقۇشلۇق

خې فۇلىن باشچىلىقىدا تۈزۈلدى
تۈزگۈچىلەر: چېەن بوچۈەن ۋاڭ بىڭخۇا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1997 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى ، 1998 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .

本书根据新疆人民出版社1997年12月第1版1998年10月第2次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : مۇختار ماموت

شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن قىسقىچە ئوقۇشلۇق

ئىسمائىل مەخسۇم ، زاھىت رەھىم ،
تەرجىمە قىلغۇچىلار : خوجا ئەخمەت يۇنۇس ، ھەببۇللا
خوجا لەمجىنى قاتارلىقلار
تەرجىمە تەھرىرى : زاھىت رەھىم

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 12 قىستۇرما ۋاراقى : 2
1999 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1 — 5,000
ISBN7—228—05055—X/K • 674
باھاسى: 12.50 يۈەن

Abdülkadir TUTAN
Yenikoşan Cad. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

تۆزگۈچىدىن

« شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن قىسقىچە ئوقۇشلۇق » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق باشلىقى يولداش گۈباۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۆزۈلۈپ چىقىلدى . بۇ كىتاب يېراق قەدىمىي دەۋردىن 1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر بولغان دەۋردىكى تارىخ مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن يۇقىرى سەۋىيىدىكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭ تارىخىغا نىسبەتەن يۈزەكى چۈشۈنۈش ھاسىل قىلىپ ، ئۇلارنىڭ باي ۋە گۈزەل شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە قۇرۇش ـــ دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا بولغان چوڭقۇر ھېسسىياتنى ئۇرغۇتۇشنى مەقسەت قىلىدۇ . پۈتۈن كىتاب ئاممىباب بولۇش ، تىلى ئاددىي ، راۋان بولۇش كۆزدە تۇتۇلدى ، شۇڭا تارىخى ماتېرىياللاردىن نەقىل كەلتۈرۈلمەي ، دەلىل ـ ئىسپات يۇرگۈزمىگەن ئاساستا ، ئومۇمىي مۇھاكىمە يۇرگۈزمەستىن ، ئەمەلىيەت ئاساس قىلىندى .

مەزكۇر كىتابنىڭ بىرىنچى بابىنى يولداش ۋاڭ بىڭخۇا يېزىپ چىقتى ، ئىككىنچى بابىدىن ئون ئۈچىنچى بابىغىچە بولغان قىسمىنى يولداش چىەن بوچۈەن يېزىپ چىقتى ، يولداش گۈباۋ پۈتۈن كىتاب ئۈستىدىن تۆزۈتۈش ئېلىپ باردى .

مەزكۇر كىتاب كەمچىلىك ۋە خاتالىقلاردىن مۇستەسنا ئەمەس ، يولداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى سورايمىز .

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب يىراق قەدىمكى زاماندىن ئەمىنيە ۋە يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ 1

§1 . شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى 1

§2 . ئىپتىدائى جەمئىيەت دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئاھالىلىرى 7

§3 . شىنجاڭنىڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇشى ۋە چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى ئەتراپتىكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 19

ئىككىنچى باب خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ، غەربىي يۇرتنىڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىشى 29

§1 . ھۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا پاراكەندە - چىلىك سېلىشى 29

§2 . جاڭ چىيەن بىلەن گەنفۇنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچە - لىككە بېرىشى ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى 33

§3 . خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈ - رۈشى ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 41

§4 . ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان ئەكسىيەتچىل سىياستى ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇشى 49

§5 . بەن چاۋ ، بەن يۇڭلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تىنچ - لاندۇرۇشى 53

§6 . خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتىنىڭ ئىجتە ـ
مائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى 60
ئۈچىنچى باب ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە
غەربىي يۇرتتا بولغان چوڭ پاراكەندىچىلىك ۋە چوڭ
بىرلىشىش 68
§1 . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ۋېي ، جىن سۇلالىلىرى
دەۋرىدىكى ئەھۋالى 68
§2 . شىمالىي ۋېي ، جۇرجانلار ، قاڭقللار ۋە ئىپتالىتلارنىڭ
غەربىي يۇرتنى تالىشىشى 75
§3 . تۇركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە تۇرك خانلىقىنىڭ
قۇرۇلۇشى 82
§4 . ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى
غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ـ
سەنئىتى 87
تۆتىنچى باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ،
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلىشى ۋە غەربكە كۆچۈشى 96
§1 . تۈرك خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى ، سۇي سۇلالىسى يانىدى
خانىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى 96
§2 . تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئىدىقۇتنى تىنچىتىشى ، تاڭ گاۋزۇڭنىڭ
غەربىي تۈركلەرنى تىنچىتىشى 100
§3 . تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى
تالىشىشى ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربكە
كۆچۈشى 109
§4 . غەربىي يۇرتنىڭ سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى
ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئەھۋالى 119
بەشىنچى باب چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاد
لىرىنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى 126
§1 . غەربىي لياۋ خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى

غەربىي يۇرت 126
§2 . موڭغۇلـلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە چىڭـگىزخان ـ نىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى 132
§3 . چىڭگىزخاننىڭ سۈيۈرغاللىق تەقسىم قـىلـىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلـرىـنىڭ غەربىي يۇرتـقا ھۆكـۈمـرانـلىق قىلىشى 140
§4 . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونـلارنىڭ 13 ـــ 16 ـ ئەسىرلەردىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى 151
ئالتىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنـۇبـى ۋە شـىمالـغا ھۆكـۈمـرانـلىق قىلىشى 158
§1 . جۇڭغارلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە تەڭـرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بويسۇندۇرۇشى ، جۇڭغار ئاقسۆڭەك ـ لىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شـىمالىدىكى مىللەت ـ لەرنى ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى 158
§2 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى 162
§3 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپـىلىڭىنى تىنچىتىشى ، تۇرغۇت قەبىلىسـىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايـتىپ كېلىشى ، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى 169
§4 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ، چـىـڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى 179
يەتتىنچى باب جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ، شىنجاڭ ـ دىكى ھەر مىـلـلەت خەلقـىنىڭ چـىـڭ سۇلالـىـسـغا قـارشى كۈرەشلىرى 184
§1 . قوقان خاندانلىقى ۋە ئەنگلىيە جاھانگىرلىـكـىـنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى 184

§2 . روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى ، تارباغاتاي خەلقىنىڭ سودا چەمبىرىكىنى كۆيدۈرۈۋېتىشى 190
§3 . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرىشى 193
سەككىزىنچى باب ياقۇبېگ باندىتلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ، روسىيىنىڭ ئىلىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىشى ، زوزۇڭتاڭنىڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى 199
§1 . قوقان خانداناللىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇبېگ باندىتلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە روسىيىنىڭ ئىلىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىشى 199
§2 . زوزۇڭتاڭنىڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى ، ياقۇبېگنىڭ يوقىتىلىشى ، ئىلىنىڭ قايتۇرۇۋېلىنىشى 206
توققۇزىنچى باب شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى ، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى 218
§1 . شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى 218
§2 . پامىر مەسىلىسىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي ئەھۋالى 221
§3 . شىنجاڭدىكى شىنخەي ئىنقىلابى 226
§4 . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ئارمىيە ، خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرىشى ۋە چىرا كەنتى ۋەقەسى 238
§5 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى 245
ئونىنچى باب ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدىكى تىنچ ، بېكىنمە ، قالاق ھالەتتە تۇرغان شىنجاڭ 254
§1 . ياڭ زېڭشىننىڭ ئىنقىلابچىلارنى ۋە قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى باستۇرۇشى ، شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن روسىيە ئاق باندىتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانى 254

§2 . ياك زېڭشننىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى 269
§3 . ياك زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى 277
ئون بىرىنچى باب جىن شۇرېن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئۆتمۈشى 284
§1 . جىن شۇرېننىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى 284
§2 . قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيەنىڭ پىلانلىشى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك ... 290
§3 . « 12 ـ ئاپرېل » سىياسىي ئۆزگىرىشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ تەختكە چىقىشى 299
ئون ئىككىنچى باب ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش دەۋرىدىكى شىنجاڭ 311
§1 . ئىنقىلابچى قىياپىتىگە كىرىۋالغان شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ « ئالتە بۇيۇك سىياسىتى » 311
§2 . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى 317
§3 . شىنجاڭدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپىنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقى 328
ئون ئۈچىنچى باب ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى 342
§1 . ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جەريانى ۋە ئەھمىيىتى 342
§2 . شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇلۇشى 348
§3 . شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى 366

بىرىنچى باب

يېراق قەدىمكى زاماندىن ئەمىنيە ۋە يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ

§1 . شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

بۇنىڭدىن 1 مىليارد يىللار ئىلگىرىكى شىنجاڭنىڭ بۇ كەڭ زېمىنى زۇمرەتتەك دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدىغان بىپايان دېڭىز ئىدى . بۇ- نىڭدىن 300 مىليون يىللار ئىلگىرىكى دېۋون دەۋرىگە كەلگەندە ، يەر پوستىنىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋە ئولتۇرۇشۇش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە شىنجاڭ تەدرىجىي قۇرۇقلۇق بولۇپ شەكىللىنىپ ئۆسۈملۈكلەر ئاستا ـ ئاستا ئۆسۈپ يېتىلىپ ، بېلىقلارمۇ بارا ـ بارا ئۆزگىرىشكە باشلىغان . مانا بۇ « گىرتسىن » ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى مەنزىرىسى ئىدى . « گىرتسىن » گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ئارقىلىق شىنجاڭ زېمىنىدا لاۋالار پارتلاپ ، ئېڭىز تاغلار قەد كۆتۈرۈپ ، ھازىرقى جوغراپىيىلىك تۈزۈلۈش دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەن . بۇنىڭدىن 60 ـ 70 مىليون يىللار ئىلگىرى ، يەر شارىدا يەنە بىر قېتىم قاتتىق گېئولوگىيىلىك ھەرىكەت يۈز بەرگەن . بۇ ھازىرغا قەدەر يەنىلا ئا- خىرلاشمىغان « ھىمالايا تاغ ياساش » ھەرىكىتى بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭ زېمىنىغىمۇ ئوخشاشلا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن . شۇ قېتىمقى ئۆز- گىرىشتىن كېيىن ، كوئىنلۇن ۋە تەڭرى تاغلىرى تېخىمۇ ئېگىز قەد كۆتۈرۈپ ، شىنجاڭ زېمىنىنىڭ بۈگۈنكى قىياپىتى تامامەن شەكىللەنگەن .

ئۇزاقىقا سوزۇلغان يەر شارى تارىخىغا سېلىشتۇرغاندا ، ئىنسانلار- نىڭ تارىخى پەقەت قىسقىغىنا بىر دەقىقىدىنلا ئىبارەت . پەقەت قەدىمكى ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن شىنجاڭ زېمىنى قەدىمىۋ قەدىم ئۆزگىرىپ ، تېخىمۇ گۈزەل ھەم باي ماكانغا ئايلىنىشقا باشلىغان .

گۈزەل ھەم بايلىقى مول شىنجاڭنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ . ئۇنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ ، پۈتۈن مەملىكەت زېمىنىنىڭ تەخمىنەن 1/6 نى تەشكىل قىلىدۇ . تەخمىنەن ئۇچ فرانسىيە ياكى تۆت ياپونىيەگە تەڭ كېلىدۇ . بۇ كەڭ زېمىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەمگەك قىلىپ ياشاپ كەلگەن تارىخىي سەھنىسىدۇر . ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭ قوينىدا تۇرمۇش كەچۈرۈش ، ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ چەكسىز ئىلتىپاتىدىن بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن . بۇ يەرنىڭ تاغ ـ دەريالىرى ، ئورمان ۋە يايلاقلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئاياغ ئىزلىرىنى قالدۇرغان ، جاپا چېكىپ تەر تۆككەن .

شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا « غەربىي يۈرت » دەپ ئاتالغان بولۇپ ، بۇ ۋەتىنىمىز زېمىنىنىڭ غەربىي قىسمى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىغا ، قەدىمكى ئاسىيا ، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە يەنى دېگىز ـ ئوكيانلاردىن ناھايىتى يىراق يەرگە جايلاشقان . شۇڭا ، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى قۇرغاقراق بولغان . ئوبرازلىغراق بولسۇن ئۈچۈن ئۇرۇمچىنى مىسالغا ئالساق ، ئۇنىڭ تۆت ئەتراپتىكى دېگىزلارنىڭ ئەڭ يېقىنى بىلەن بولغان ئارىلىقمۇ ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىلومېتىر كېلىدۇ . ئەڭ يىرىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى يەتتە مىڭ كىلومېتىرغا يېتىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ ئېگىز تاغلار بىلەن ئورىلىپ تۇرغاچقا ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاران 150 مىللىمېتىرغا يېتىدىغان پەۋقۇلئاددە بىر قۇرغاق رايون بولۇپ قالغان . جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاران 50 مىللىمېتىر ، قىسمەن جايلىرىنىڭ ئاران 10 مىللىمېتىر ئەتراپىدىلا بولۇپ ، بۇ مەملىكەت بويىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئەڭ ئاز رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

كىشىلەر شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ :« ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسى ئوراپ تۇرار ئىككى چوڭ ئويمانلىقنى » دەپ تەسۋىرلىگەن . بۇ كوئېنلۇن تاغلىرى ، تەڭرى تاغ-

لىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنى ئوراپ تۇرىدۇ ، دېگەنلىك بولىدۇ . ئەمما ، بۇ تاغ تىزمىلىرى ۋە ئويمانلىقلار بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان خاراكتېرگە ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە .

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قارا قۇرۇم تاغلىرى ، كوئېنلۇن تاغلىرى ، ئالتۇن تاغ قاتارلىسىغا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . ھىمالايا تېغى ۋە چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ توسقۇنلىقى بىلەن ، دېڭىز يۈزىدىن 5500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلاردىلا مۇز ۋە قار قاتلىمى ئۇچرايدۇ . سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن ، بۇ تاغلىق رايونلاردا ئورمان ۋە يايلاق بايلىقىمۇ بىرقەدەر ئازبولۇپ ، ئاسىيا ، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تاغلىق رايونلار ئىچىدىكى ئەڭ قۇرغاق تاغلىق ھەم قۇملۇق مەنزىرىنى شەكىللەندۈرگەن .

شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى توغرىسىغا كېسىپ ياتقان تەڭرى تاغلىرىنىڭ كەڭلىكى 300 كىلومېتىر كېلىدۇ . ئېگىز ھەم كەڭ كەتكەن تاغ گەۋدىسى ئاساسەن ئاتالانتىك ئوكيانىدىن كەلگەن نەم ھاۋا ئېقىمىنى ساقلاپ قېلىپ ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ قۇرغاق رايونلىرى ئىچىدىكى « نەم ئارال » غا ئايلاندۇرغان . ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3500 مېتىردىن ئېگىز يەرلىرى يىلىۋىي قار ـ مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭدا يەتتە مىڭغا يېقىن چوڭ ـ كىچىك مۇزلۇق بولۇپ ، بۇ مۇزلۇقلار شىنجاڭنىڭ زېمىنىدىكى ئەڭ قىممەتلىك « قار ـ مۇز سۇ ئامبىرى » بولۇپ قالغان .

تەڭرى تاغلىرىنىڭ تاغ گەۋدىسى كەڭ بولغانلىقتىن ، ئۇنىڭ ئالـ رىلىقلىرىدا چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە ئېگىز ـ پەسلىكى ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن ئويمانلىقلار ۋە جىرالار شەكىللەنگەن . ئىلى ، كۇنەس ، موڭغۇلكۆرە ، قارا شەھەر ، يۇلتۇز ، باي ، ئۈچتۇرپان ، بورتالا ، تۇرپان ، قۇمۇل ، باركۆل قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى سۇ ۋە ئوت ـ چۆپلىرى مول ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئېسل جايلار بولۇپ ، بۇ جايلارنى چاقناپ تۇرغان گۈھەر دېيىشكە بولىدۇ . شۇنداقلا بۇلار شىنجاڭدا ئەڭ بالدۇر ئېچىلغان جايلار ھېسابلىنىدۇ . تەڭرىتاغنىڭ كۈنگەي ۋە تەسكەي تەرەپلىرىدىكى قار ۋە مۇزلار ئېرىپ ئېقىپ كەلگەن جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن

بوستانلىقلار بار . شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ، تەڭرىتاغ مىسلىسىز زور تۆھپىلەر قوشقان .

غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان ئالتاي تاغلىرى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ھىلال ئاي شەكلىدە ئوراپ تۇرىدۇ . غەربتىن كەلگەن نەم ھاۋا دەل تاغنىڭ جەنۇبى يانباغرىغا ئۇرۇلىدۇ . شۇڭا ، بۇ جايدا ياز كۈنلىرى ھۆل ـ يېغىن مىقدارى يېتەرلىك بولىدۇ ، قىش كۈنلىرى قار قېلىن ياغىدۇ ، ھاۋا كىلىماتى نەمخۇش كېلىدۇ . بۇ يەرنىڭ قېلىن ئورمانلىرى بىلەن بىباھا يايلاقلىرى چارۋىچىلىقنى تەرەققي قىلدۇرۇشقا ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ .

تەڭرىتاغ ، قارا قۇرۇم تاغلىرى ، كوئىنلۇن تاغلىرى غەربتە پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ . « دۇنيانىڭ ئۆگزىسى » دەپ نام ئالغان پامىر ئېگىزلىكى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىدا سۇڭلىڭ (葱岭) دەپ ئاتالغان . بىر ـ بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن تاغلار ئىنتايىن ئېگىز ھەم سوغۇق . ئاز ساندىكى سۇيى بار ئويمانلىقلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنى تەمىنلەيدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تاغلىق رايونلاردا كىشىلەر يەنىلا جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى . دۇنياغا مەشھۇر قەدىمىي « يىپەك يولى » نىڭ كوئىنلون تېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىنى بويلاپ ماڭىدىغىنىمۇ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىنى بويلاپ ماڭىدىغىنىمۇ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپا ، ئافرىقا قىتئەلىرىگە بارىدىغىنىمۇ ، ھامان پامىر ئېگىزلىكىدىكى بىرقىسىم چوققىلاردىن ۋە داۋانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . شۇڭا ، تەبىئىي توساق ھېسابلانغان پامىر ئېگىزلىكى ئېلىمىز خەلقىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن ئالاقىلىشىشىگە توسالغۇ بولمايلا قالماستىن ، بەلكى كۆۋرۈك بولۇپ بەرگەن .

تەڭرىتاغ ، كوئىنلون تاغلىرى ۋە پامىر ئېگىزلىكى ئوتتۇرىسىغا ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئويمانلىق ـــ تارىم ئويمانلىقى جايلاشقان . ئۇ-نىڭ يەر يۈزى تۈزۈلۈشى ئىنتايىن قانۇنىيەتلىك : تاغقا يېقىن جايلىرى شېغىللىق بەلباغ بولۇپ ، بۇ شېغىللىق بەلباغنىڭ تاشقى قىرغىقىغا قۇم

دېڭىزىنىڭ چۆرىسىدىكى پارچە ـ پارچە بوستانلىقلار جايلاشقان ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا بولسا كۆز يەتكۈسىز بىپايان تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان . ئويمانلىقنىڭ غەربىي قىسمى ئېگىز ، شەرقىي قىسمى پەس . غەربىي قىسمىنىڭ سۈيى خېلى يېتەرلىك بولغاچقا ، بوستانلىقلارنىڭ كۆپ-پىنچىسى كۆچاغا ، كېرىيىسنىڭ غەرب تەرىپىگە تارقالغان . ئويمانلىق ئەتراپىدىكى پارچە ـ پارچە بوستانلىقلار بەئەينى مەللەرەڭ گىلەمىنىڭ جىيەكلىرىگە تۇتۇلغان يېشىل ياقۇتلارغا ئوخشايدۇ . بوستانلىقلاردىكى بىر-بىرىگە تۇتاشقان تېرىلغۇ يەرلەر بۇلاق سۇلىرى ياكى يەر ئۈستى سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ . بۇ جايىنىڭ كۈن چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن ، يېغىندى تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى . ئۆستەڭ ئارقىلىق سۇغىرىش ئىشلىرى مۇقىم بولۇپ ، دېھقانچىلىقنى ئەرەقسىز قىلدۇرۇشقا تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ . ئويمانلىقنىڭ شەرقى ئۈچىدا گەنسۇدىكى خېشى كارىدۇرى بىلەن تۇتىشىدىغان كەڭلىكى تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر تەبىئىي ئېغىز بولۇپ ، بۇ شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي قاتناش ـ ئالاقە يولى ھېسابلىنىدۇ .

شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئويمانلىقى تارىم ئويمانلىقىدىن خېلىلا كىچىك . ئۇ ئۈچ بۇرجەكراق بولۇپ ، تەڭرىتاغ بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . ئويمانلىقنىڭ شەرق تەرىپى ئېگىز ، غەرب تەرىپى تۆۋەن بولۇپ ، مەركىزى قىسمىدا قۇربان توڭغۇت قۇملۇقى بار . تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى بوستانلىقلار ۋە قىزىلباش ـــ ئېر-تىش دەرياسى ۋادىسىدىكى تۇزلەڭلىكلەر دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا باب كېلىدىغان ناھايىتى ئېسىل جايلار ھېسابلىنىدۇ . ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىنىڭ كۆپ قىسمى چۆللۈك بولسىمۇ ، لېكىن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باپ كېلىدۇ .

شىنجاڭ رايونىدا جەمئىي 400 دىن ئارتۇق دەريا ۋە ئېقىن بولۇپ ، ئويمانلىق ئەتراپىدىكى ئېگىز تاغلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى . تاغلىق رايونلاردا ھۆل ـ يېغىن كۆپ ، مۇز ، يېغىندى قار مول . قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ دەريا ، ئېقىنلارنىڭ ئاساسلىق تولۇقلىنىۋچى

مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ياز پەسلىدىكى ئېقىن مىقدارى كۆپ ، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولىدۇ . بۇ ئەھۋال قۇرغاق شىنجاڭ رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن .

تارىم دەرياسى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ . يەكەن دەرياسى ، خوتەن دەرياسى ، ئاقسۇ دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تارىم دەرياسى ھەيۋەت بىلەن ئېقىپ ، لوپ ئويمانلىقىغا قۇيۇلۇپ ، شىنجاڭ تارىخىدىكى مەشھۇر لوپنۇر كۆلىنى شەكىللەندۈرگەن .

ئېرتىش دەرياسى شىنجاڭ بويىچە ، شۇنداقلا ئېلىمىز بويىچە شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغان بىردىن ـ بىر تاشقى دەريا ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ ، غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئوب دەرياسىنىڭ ئەڭ چوڭ تارمىقىنى شەكىللەندۈرگەن . تارباغاتاي تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان ئېمىل دەرياسى بىلەن تەڭرىتاغدىن باشلىنىدىغان ئىلى دەرياسى ، كۆپلىگەن ئىچكى دەريالاردىن ئۆزگىچە بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئالاكۆلگە ، بىرى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ . ئىلى دەرياسى ئۇادىسى شۇنداقلا ئىلى جىلغىسىنىڭ ھۆل ـ يېغىنى مول ، ئورمىنى قېلىن ، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق ، ئىقلىمى ناھايىتى ياخشى . ئۇ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تازا باب كېلىدىغان بىر گۈزەل ماكان . شۇڭا ، كىشىلەر بۇ جايىنى « سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جىياڭنەن » دەپ تەرىپلىشىدۇ . ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كۈنەس يايلىقى بىلەن قايدۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يۇلتۇز يايلىقى ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن ، سۇ ۋە ئوتلاقلىرى مول گۈزەل يايلاق ، شۇنداقلا ئۇ شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ياشىغان مۇھىم بازا .

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ ، بايلىقى مول . تاغ ـ دەريالىرى ۋە چوڭ ـ كىچىك بوستانلىقلىرى دېھقانچىلىق ۋە چارۋە ـ

چىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ . بىپايان تەكلىماكان قۇملۇقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئاستىدا مول نېفىت زاپىسى ساقلىنىۋاتـماقتا . كوئىنلۇن تېغىنىڭ قاشتېشى ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئالتۇنى ، ياقۇتى ؛ پۇتۇن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىن چىقىدىغان قارا ئالتۇن ـ كۆمۈر شۇنىڭدەك ھەرخىل رەڭلىك مېتاللار كىشىلەر ئوبدان بىلىدىغان ئېسىل بايلىقلاردۇر . نۇرغۇنلىغان يەر ئاستى بايلىقلىرى خېلى بۇرۇنلا ئېچىلىشقا باشلىغان ، بۇلار شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى مول ھەم مۇستەھكەم ماددىي ئاساس ھېسابلىنىدۇ .

§2 . ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئاھالىلىرى

ئېلىمىز ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك قەدىمىي دۆلەت ، ئىنسانلار پەيدا بولغان جايلارنىڭ بىرى . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 1 مىليون 700 مىڭ يىل ئىلگىرىلا ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىدا قەدىمكى ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان .

ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ رايونىدىكى بىرقانچە جايدىن قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى تېپىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بىرەر ئورۇندىن ئىنسانلارنىڭ كونا تاش قۇرال دەۋرىگە مەنسۇپ خارابىسى تېپىلمىدى ياكى قېزىلمىدى . ئەمما ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدىغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىغا ئائىت خارابە ئىزلىرى ۋە يادىكارلىقلار بولسا كۆپلەپ تېپىلدى . بۇلار ئارقىلىق بىز 10 مىڭ يىل ئىچىدىكى ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى ئاساسىي جەھەتتىن كۆرۈۋالالايمىز .

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى موري ناھىيىسىدىكى يېۋەنچۈەن دېگەن جايدىن ، تۇرپان ناھىيىسىدىكى يارغول قەدىمىي شەھىرىنىڭ غەربىدىن ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى سايۇۋېۇ كۆلى ئەتراپىدىن سېپتا تاش قۇرالار

خارابىلىكلىرىنى بايقىغان . بۇ بىرقانچە ئورۇندىكى خارابىلىكلەردىن تېـ پىلىغان ئۇششاق تاش پارچىلىرى بىرقەدەر قېلىن ، قوپال . پىششىقلاپ ئىشلەنگەن قىرىش ـ يونۇش قوراللىرى ، ئۇچلۇق قوراللار ، ئويۇش قورالـ لىرى قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى سىلىق ، رەتلىك ئەمەس ، ئۇلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ، نېپىز ـ قېلىنلىكى ئوخشىمايدۇ . بۇ ئەھۋال ھۇنەر ـ سەنئەتنىڭ دەل بىرقەدەر ئىپتىدائىي ھالەتتە ئىكەنلىكىنى ، ۋاقىت جەھەتتىنمۇ بىرقەدەر يىراق قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى چۈـ شەندۈرۈپ بېرىدۇ .

قۇمۇل تەۋەسىدىكى يەتتىقۇدۇق ئويمانلىقى بۇگۈنكى كۈندە ئاساسىي جەھەتتىن بىر پارچە چۆل ـ جەزىرىگە ئايلاندى . لېكىن ، بۇـ نىڭدىن 10 مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ جايىنىڭ مۇھىتى ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى ئىدى . ئويمانلىقنىڭ شەرق تەرىپىدە زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇ ئاقـ دىغان بىر دەريا بولۇپ ، بۇ ـ باراقسان قارا ياغاچ ۋە تېرەكلەر ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق يۇلغۇنلار ھەممە يەرنى قاپلىغانىدى . ئوتلاق ۋە ئورمانلىقلاردا ئارقار ، تۈلكە ، توشقان قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى . تاغ ئېتەكلىرى زىچلىق دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان كرېمىيلىق تاش پارچىلىرى ، چاقماق تېشى ، كۈارتس قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەنىدى . ئويمانلىقتا قەدىمكى زامانغا تالىق بولغان ئىپتىدائىي كۆچـ مەن چارۋىچىلار توپ ـ توپ ياشايتتى . ئۇلار چاچ ـ ساقاللىرىنى ئۆستۈرۈپ ، ھايۋاناتلارنىڭ تېرىلىرىنى يېپىنچا قىلىپ ، ئوقيا ، تاش ، كالتەك قاتارلىق نەرسىلەرنى قورال قىلىپ ئۈڭلايتتى .تاش پىچاق بىلەن ھايۋاناتلارنىڭ تېرىسىنى سويۇپ ، گۆشىنى پارچىلايتتى . ئۇلار ئۆسۈمـ لۈكلەرنىڭ مېۋىسى ، تۈگۈرچەك يىلتىزى قاتارلىقلارنىمۇ جان بېقىشتىكى ئوزۇقلۇق قىلاتتى . كوللېكتىپنىڭ كۈچى ئۇلارنىڭ ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى تۈپ كاپالىتى بولۇپ ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېشى ۋە جىنسىغا ئاساسەن تەبىئىي ھالدا تەقسىملىۋالاتتى . ھەربىر كىشى كوللېك تىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەڭ زور كۈچىنى تەقدىم قىلاتتى .

تاش قورال ياساش ئەينى زامانىدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىر خىل

ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئىدى . تەجرىبىلىك پېشقەدەم كىشىلەرنىڭ باشلامچىلىقى ۋە يېتەكچىلىكى ئاستىدا ، ئۇلار ئۆز ئەتراپىتىن تاپقىلى بولىدىغان كرېمنىيىلىق تاش ، كۋارتس ، چاقماق تېشى قاتارلىقلارنى مۇ-ئەييەن تەرتىپ بويىچە ئۇرۇپ پارچىلاپ ، ئۇششاق ياپراقچىلارغا ئايلاندۇرۇپ ئوق ، بۇرما پىچاق قاتارلىقلارنى ياسايتتى . تاش قورالاردىن پايدىلىنىپ ياغاچ ئەسۋاب ، سۆڭەك ئەسۋاب ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياسايتتى . مەسىلەن ، ھايۋاناتلارنىڭ چىشى ، مۈڭگۈزى ۋە ئۇششاق شېخىل تاش ، يىلىك سۆڭىكى قاتارلىقلارنى قىرىپ ـ يونۇپ ، تۆشۈك ئېچىش ئارقىلىق ، ئاندىن ئۇلارنى ھايۋاناتلارنىڭ سىڭىرىدىن ئىشلەنگەن يىپقا ئۆتكۈزۈپ ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكە ئىگە مۇنچاق ، پوتا ، بىلەيزۈكلەرنى ياسايتتى .

دەسلەپكى مەزگىللەردە يەتتىقۇدۇق رايونىدا تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن كۆچمەن چارۋىچىلار ۋە ئوۋچىلار ئۆز ئەتراپىدىكى رايونلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغانىدى . بۇ جايدىن پەقەت دېڭىز ـ ئوكيانلاردىلا بولىدىغان مارجانلار تېپىلدى . ئۇلارنىڭ تاش ماتېرىياللارنى تاللاش ، تاش قورالارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇلى ، تاش قورالارنى ياساش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىش ئارقىلىق شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرىنى ناماياں قىلىشى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگو رايونىدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىكەن . شۇنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئۇلار ۋاقىت جەھەتتىن تېخىمۇ بالدۇر بولغان، تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگو رايونىدىكى سىپتا تاش قورال ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئەمما ، ئۇنىڭ بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسىم رايونلىرى ، غەربىي ۋە جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىدىكى سىپتا تاش قورال ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق مەۋجۇت .

يەتتىقۇدۇق ئادەملىرى ئوتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى خېلى ئوبدان

بىلگەن ، ئوتتىن خالىغانچە پايدىلىنالايدىغان بولغان . يەتتىقۇدۇق خارابـ
لىكى رايونى ئىچىدىكى خېلى كۆپ يەردە بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان
كـۆل ۋە شاخار قالدۇقلىرى ئۇچرايدۇ . لېكىن ، ئۇلار ساپال قاچا ياساشنى
ۋە ئىشلىتىشنى بىلمىگەن . تۇراقسىز ئوۋچىلىق ۋە تېرىقچىلىق ئىگىلىكىدە
ئوكۇاي چېقىلىپ كېتىدىغان ساپال قاچىلار مۇۋاپىق بۇيۇم بولالمايتتى .

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ،
تـۇرمـۇشـنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىل ساقـ
لىنىپ تـۇرغـانـلىقى ، ئېھتىمال بىرقەدەر قۇرغاق تەبىئىي مۇھىت بىلەن
مـۇناسـىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . بۇنىڭدىن 4 ــ 5 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى
دەۋرلـەرگـە كـەلـگـەندىمۇ ، سېپىتا تاش قوراللارنى ئاساس قىلغان بۇ خىل
ئىقتىسادىي تۇرمۇش تىپلىرى كۆپلىگەن جايلاردا يەنىلا ئۆزىنىڭ ھاياتىي
كـۇچـىنـى نـامـايـان قىلىپ كەلگەن . مەسىلەن ، لوپنۇر رايونى ، تۇرپان
ئويـمـانـلـىقـىدىكى ئاستانە شۇنىڭدەك پامىرنىڭ شەرقى ئېتىگى قاتارلىق
جـايلارنـىڭ ھەممىسىدىن ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت بولغان شۇ
تـىپـتـىكى خارابىلىكلەر تېپىلغانىدى . شۇ تارىخىي باسقۇچتا يۇقىرىدا تو-
نـۇشـتـۇرۇپ ئۆتـكـەن قورال تىپلىرىدىن باشقا ، ياسىلىشى خېلىلا نەپىس
بـولغان بىر خىل يېڭى تاش نەيزە بارلىققا كەلگەن . نەيزە ئۇچىنىڭ ئۇزۇنـ
لـۇقـى 10 سـانـتـىمېتىردىن ئارتۇق بولۇپ ، شەكلى دارچىن دەرىخىنىڭ
يـوپـۇرمـىقىغا ئوخشايدۇ . ھەممە يېرىگە بېلىق قاسرىقىنىڭ شەكلى ئويۇل-
غان . يـاسـىلىشى ئۆلچەملىك ، بىسىمۇ ناھايىتى ئۆتكۈر . بولۇپمۇ دىققەت
قـىـلـىـشـقـا ئەرزىـيـدىغىنى شۇكى ، ئىلگىرىكى تارىخىي باسقۇچلار بىلەن
ئوخشىمايدۇ ، ئاستانىلىقلار بۇ مەزگىلدە ساپال قاچا ياساش تېخنىكىسىنى
ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان . ئۇلار مۇۋاپىق سېغىز توپىنى تاللىۋالغاندىن كېـ
يىـن ، ئۇنـىـڭغـا مـەلۇم نىسبەتتە يېرىك قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ، قولى بىلەن
جـاۋۇر ، كـومزەك ، كوزا قاتارلىق سايمانلارنى ياسىغان . ئوتنىڭ ھارارىتى
يـۇقـىرى بـولـمـىغـاچـقـا ، ساپال قاچىلارنىڭ رەڭگى بىرخىل بولمىغان .
بـەزىـلـىرى كۈل رەڭ ، بەزىلىرى قىزغۇچ بولۇپ قالغان . بىرقىسىم ساپال
قـاچىلارنىڭ سىرتىغا يەنە تامغا بېسىلغان ۋە ھەرخىل نەقىشلەر ئويۇلغان .

بۇ خىل ساپال قاچىلارنىڭ ياسىلىشى بۇگۈنكى كۈندە قارىماققا ناھايىتى قوپال ، بىرقەدەر ئىپتىدائىي كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەنىلا يېڭى بىر تارىخي باسقۇچنىڭ بەلگىسىدۇر . ئېھتىمال بۇ چاغدا ئاددىي دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . بۇغداي تېپىدىكى يېمەكلىكلەر گۆش يېمەكلىكلەرگە ئوخشىمايدۇ . ئۇنى بىۋاستىلا ئوتقا قاخلاپ پىشۇرۇشقا بولمايدۇ . جەزمەن ساپال قاچىغا سېلىپ پىشۇرۇش كېرەك . شۇڭا ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، ھامان ساپال قاچىلارنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى . باشقىچە ئېيتقاندا ، ساپال قاچىلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشى قەدىمكى زامانىدا دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن باشلاپ لوپنۇر رايونىدا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر تارماق ئاھالىلەر ياشىغان . ئۇلارنىڭ چاچىلىرى سېرىق ، يۈزى سوزۇنچاق ، قاڭشارلىق ، كۆزلىرى چوڭ ھەم نۇرلۇق ، تەقى ـ تۇرقى ناھايىتى چىرايلىق ئىدى . ئۇلار بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيەتتى ، قالپاقنىڭ گىرۋىكىگە قىزىل يىپ بىلەن كەشتە تىكىپ ، ئۇچىغا قۇش پەيلىرىنى سانجىۋالاتتى . ئۇچىسىغا قوپال توقۇلغان ئۆرمەك يېپىنىپ ، بېلىگە پوتا باغلىۋالاتتى ، پۇتىغا ئۆتۈك كىيەتتى . بويىنىغا ، بىلىكىگە سۆگەك ياكى تاشلار ئۆتكۈزۈلگەن مۇنچاقلارنى ئېسىۋالاتتى . بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى روشەن ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى .

ئەينى مەزگىللەردە لوپنۇر رايونىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى قۇرغاق رايون ئىدى . قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ چىرىپ كەتمەي قۇرۇق جەسەتكە ئايلانغانلىقى بۇ يەرنىڭ ھۆل ـ يېغىن ئاز بولىدىغان قۇرغاق رايون ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۆسۈملۈك تۈرلىرى ھازىرقىدىن خېلىلا مول ئىدى . قەبرىلەرگە توغراق ۋە تېرەكلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلگەنلىكى ئەينى مەزگىللەردە بۇ يەردە ياغاچنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . يۇلغۇن ، چاكاندا ، لوپنۇر كەندىرى ، زاراڭىزا ، قۇمۇش ، چىغ قاتارلىقلار قۇرغاقچىلىققا ، شورغا چىداملىق

ئۆسۈملۈك بولۇپ ، ئەينى مەزگىلدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئۆسۈملۈك تۇر-لىرى ئىدى . بۇ يەردىكى كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بۇرغا ، ياغاچ قەدەھ ، جاۋۇر ، سېۋەت قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەنە شۇنداق ئۆز يېنىدىنلا تېپىلىدىغان نەرسىلەرنى خام ئەشيا قىلىپ ئىشلەتكەن .

بۇ خىل تەبىئىي مۇھىتقا ماسلىشىش ئۇچۇن ، ئۇلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانىدى . قوي ـ ئۆچكە ، كالا ـ تۆگە قاتارلىق ھايۋانلارنى بېقىپ ، بۇ ھايۋانلارنىڭ گۆش ۋە سۈتلىرىنى ئۇزۇقلۇق قىلاتتى ، تېرە ـ يۇڭلىرىنى ئىشلىتەتتى . بۇغا ، ئارقار ۋە ھەر-خىل قۇشلارنى ئوۋلاپ ، بېلىقلارنى تۇتۇپ ، كۈندىلىك تۇرمۇشىدا قوشۇمچە ئوزۇق قىلاتتى . ئۇلار بۇغداي تۇرىدىكى ئاشلىقنى ئوزۇق قىلاتتى . لېكىن ، بۇ نەرسىلەر ئىنتايىن چەكلىك ئىدى .

يۇڭ توقۇمىچىلىق بۇ مەزگىلدىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئائىلە ھۈنەرۋەنچىلىكى ھېسابلىناتتى . كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تۇز يوللۇق يۇڭ رەختلەرنىڭ توقۇلۇشى بىرقەدەر قوپال ئىدى . بىر كۈنادرات سانتىمېتىر ئارىلىققا ئىشلەتكەن ئۆرۈش يېپى 4 ـ 5 تاللا بولۇپ ، بەدەننى ئارانلا يېپىپ تۇراتتى . لېكىن يېپلىرىنىڭ ئىنچىكە ـ تولۇقى بىرقەدەر تەكشى ، توقۇلۇشى بىرقەدەر زىچ ھەم خېلىلا سېپتا توقۇلغان يۇڭ رەختلەرمۇ بار ئىدى . ئۇچىسىغا يېپىنىدىغان رەختنىڭ ئېنى 108 سانـتىمېتىر ئەتراپىدا ، يۇزى تۇز ھەم تەكشى بولۇپ ، ئۇ ئېپتىدائىي ئۆرە دەستىگا بىلەن توقۇلغانىدى . ئۇلار كىيىدىغان ئۇچلۇق كىگىز قالپاق قاتـتىق ھەم پۇختا ئىشلەنگەن بولۇپ ، بۇ كىگىز چىلىك تېخنىكىسىنىڭ خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۇشەندۈرىدۇ . كىشىلەر كىگىز بېسىشتا يىرىك يۇڭ ئىشلەتكەن ، رەخت ۋە پالاز توقۇشتا تىۋىت ياكى ئىنچىكە يۇڭلارنى ئىشلەتكەن . يۇڭنى دەرىجىگە ئايرىپ ئىشلىتىدىغان بۇ خىل تەجرىبە ئۇزاق مەزگىللىك ئەمەلىيەتتىن كەلگەن بولۇپ ، ناھايىتى قىممەتلىك ھەم ئىقتىسادىئي پىرىنسىپقا ئۇيغۇن كېلىدىغان پەن ـ تېخنىكا بىلىمى ھېسابلىنىدۇ .

بۇ مەزگىلدىكى لوپنۇر ئاھالىلىرى پەن ـ تېخنىكا بىلىمى

ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانىدى . ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا ، كىشىلەر ئورتاق ئەمگەك قىلىش ، تەڭ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويغان . جاپالىق مۇھىت بىلەن كۈرەش قىلىش ، ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا كوللېكتىپ كۈچكە تايانغانىدى . كىشىلەر پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەك ، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلىرىگىلا ئىگىدارچىلىق قىلالايتتى . ئۇلار ئوتتۇرىسىدا روشەن باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنى كۆرگىلى بولمايتتى . ئاياللار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن ، تەبىئىي ھالدا جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى . قەبىلىلەردىن ئاياللارنىڭ ياغاچ ئويما ھەيكەللىرىنىڭ كۆپلەپ چىقىشى مانا بۇنى ئىسپاتلايدۇ . بۇنىڭدىن سىرت ئۇلاردا يەنە مەلۇم بىر خىل ئالاھىدە تەبىئىي نەرسە (مەسىلەن ، چاكاندا) گە ۋە قۇياشقا چوقۇنۇش ئادەتلىرىمۇ بولغان .

بۇ مەزگىلدە لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېزىقى يوق ئىدى . ئۇلار ۋەقەلەرنى خاتىرىلەشتە ياغاچقا بەلگە سىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان . ئۇلار بەدىئىي ھېسسىياتقا باي بولۇپ ، ئادەتتىكى قۇش سۆزىگەكلىرىنى ، ھەرخىل گۈللۈك تاشلارنى ئانچە ـ مۇنچە ياساپلا ، چىرايلىق زىننەت بۇيۇملىرىغا ئايلاندۇراتتى . ئادەتتىكى سۆزىگەك ياكى ياغاچتىن ئىشلەنگەن بىگىز سىمان ئەسۋابلارنىڭ دەستىسىنى ھەرخىل شەكىلگە كىرگۈزۈپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خىلمۇ خىل گېئومېترىيىلىك نۇسخىلارنى سالاتتى . بۇ خىل كۈندىلىك بۇيۇملار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپ قالغانىدى . ئۇلار تەبىئىي مۇھىتى ناچارراق بولغان لوپ دالالىرىدا تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ جايىنىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى قىزغىن سۆيۈپ ، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان بۇ ماكانىنى قۇرۇپ ، ئۆزگەرتىپ گۈزەللەشتۈرۈپ كەلگەنىدى .

لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمىي ئاھالىلەر سىرت بىلەنمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئالاقە باغلاپ كەلگەن . بۇ يەرنىڭ قەبرىستانلىقىدىكى ئايرىم قەبرىلەردىن داتلىشىپ كەتكەن ئازغىنا مىس بىزەكلەر چىقتى . بۇ قوشنا

رايونلاردىن ئالماشتۇروش ئارقىلىق ئېلىپ كېلىنگەن نەرسىلەر بولۇشى مۇمكىن .

ئوخشاش بىر تارىخىي مەزگىلدە ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى بوستانلىقلاردا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغان ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ـ تۇرمۇش قىياپىتى شەكىللەنگەن . ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇ يەر-لەردە سۇر كەپ ياسالغان سپىتا تاش قوراللار بىلەن رەڭدار ساپال قاچىلار ئىشلىتىلگەن .

قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە بوستانلىقىدىن بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل ئىلگىرىكى قەدىمىي قەبرىستانلىق تېپىلدى . ئۇ ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . بۇ مەزگىلدىكى قارا دۆۋە ئاھالىلىرى سۇر كەپ ياسالغان تاش قورال ، ياغاچ قورال قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ئىشلەتكەندىن سىرت ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاساسەن رەڭدار ساپال قاچا ، ياغاچ سوغا ، جاۋۇر ، ساپىلىق ، مىس پىچاق قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن . ئەينى زاماندىكى مىس بۇيۇملار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى . ئۇلار بىرقەدەر مۇقىم ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . تېرىق ، يالىڭاچ ئارپا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان . قوي ئۇلارنىڭ ئاساسلىق باقىدىغان چارۋىسى بولغانىدى .

يۇڭ توقۇمىچىلىق ئەينى زاماندىكى قارا دۆۋە ئاھالىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئائىلە ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىنىڭ بىرى بولغان . ئۇ ، لوپنۇر رايونىنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىگە سېلىشتۇرغاندا كۆرۈنەر-لىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ۋە ئىلگىرىلىگەن . قارا دۆۋىدىن قىزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلمىلار بىرقەدەر تەكشى ھەم سپىتا توقۇلغان . كە-شىلەر بۇ چاغدا قىيپاش يوللۇق توقۇلمىلارنى توقۇش ۋە يۇڭ يىپنى بويىاش تېخنىكىسىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان . توقۇلمىلار سۆسۈن ، قىزىل ، سېرىق ، كۆك ، قوڭۇر رەڭلەرنى ئاساس قىلغان ، كەڭ ـ تارلىقى ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشىمايدىغان ، ئۇزۇن يوللۇق ـ چاقماق شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى بىلەن بويالغان بولۇپ ، رەڭگى ئىنتايىن چىرايلىق ھەم

كۆركەم . بىر ئايال جەسەتنىڭ ئۈچسىغا ناھايىتى يەڭگىل بىر ئۇزۇن چاپان كىيگۈزۈلگەن ، چاپاننىڭ رەختى سۇس قىزىل بولۇپ ، ئۇستىگە سىرىق رەڭ بىلەن تاغ شەكىللىك ، رومبا شەكىللىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن . چاپان سېپتا تىكىلگەن بولۇپ ، رەڭلىرىمۇ ماس كەلگەن . كىشىلەر بەللىرىگە ، پاچاقلىرىغا كەڭ ـ تارلىقى ئوخشمايدىغان يۇڭ پو- تىلارنى ئورىۋالاتتى . بۇ پوتىلارمۇ ھەرخىل بويالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . مەيلى يىپنىڭ ئىگىرىلىش ، توقۇلۇش ، مەيلى لايىھىلىنىشى ، بويىلىشى جەھەتتىن تەھ- لىل قىلايلى ، مەيلى نۇسخىلىرىنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن تەھلىل قىلايلى ، ئۇ ھەممىلا جەھەتتە يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن ، باپكارلىق يۇقىرى پەللىسگە يەتكەن . ئۇلارنى شىنجاڭ رايونىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى يۇڭ توقۇمىچىلىق سەنئىتىنىڭ ۋەكىللىرى دېيىشكە بولىدۇ .

ساپالچىلىق بىلەن ياغاچچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئائىلە ھۈنەرۋەنچىلىكى ھېسابلانغان . كېچىك ساپال كومزەك ، ياغاچتىن ياسالغان توپا كولىغۇچ ، ياغاچ ساپان ۋە سوغا ، ئاياغ ، چۆمۈچ قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمان- لىرى ئىدى . كىچىك ساپال كومزەكلەرنىڭ سىرتى بىر قەۋەت قىزىل ساپال بىلەن سۇۋالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا رەڭ بىلەن ئۈچ بۇرچەك ، تۆز سىزىقلىق نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن . تاغ چوققىسىغا سىمۇول قىلىنغان ئۈچ بۇرجەك نەقىش كىشىلەر ئەڭ ياقتۇرىدىغان سەنئەت ئوبرازى بولۇپ ، پەقەت ساپال بۇيۇملارنىڭ سىرتىغا سىزىلىپلا قالماي ، بەلكى كېچىك ياغاچ چىلەكلەرنىڭ سىرتىغىمۇ ئويۇلغان .

بۇ مەزگىلدە ، شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمىي ئاھالىلەر مىس ئېرە- تىش تېخنىكىسىنىمۇ ئۆزلەشتۈرۈۋالغان . قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئەر جەسەتلەرنىڭ بەللىرىگە مىس بەكە ئېسىلغان ، ئۇنىڭغا قو- شۇپ يەنە كېچىك بىلەي تاش قويۇلغان . ئاياللارنىڭ ئاياغ كىيىملىرىگە ، بەلباغلىرىغىمۇ ئۇششاق مىس بىزەكلەر تاقالغان .

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇكسىلىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىك-

نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىمۇ مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن . دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى تەھلىل قىلغاندا ، قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا كەلگەندە يەككە ئائىلىلەر پەيدا بولغان بولۇپ ، ئەر بىلەن خوتۇننى بىللە دەپنە قىلىش ئا-دەتلىرى بارلىققا كەلگەن . يەككە ئائىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەمدە ئۇنىڭ بىر ئىجتىمائىي ھۇجەيرە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ، ئۇ-رۇقداشلىق تەشكىلى بىلەن قارشىلىشىدىغان يېڭى بىر خىل كۈچنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرەتتى . جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى كۈنسانىاپ تېزلەشكەن ، ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئاستا ـ ئاستا پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى .

قۇمۇلدىكى قارا دۆۋىدىكىگە ئوخشاش رەڭدار ساپال قاچىلار ، سۈركەپ ياسالغان تاش قورالار ۋە مىس قوراللار تەڭلا ئۇچرايدىغان قەدىمكى خارابىلىكلەر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خېلى كۆپ تە-پىلدى . خوشۇت ناھىيىسىنىڭ ئۇششاقتال دېگەن يېرىدىن تېپىلغان خارابىلىكتىكى كۈل دۆۋىسىنىڭ قېلىنلىقى 5 ـ 4 مېتىر كېلىدۇ . دېمەك ، بۇ كىشىلەرنىڭ بۇ يەردە خېلى ئۇزۇن مەزگىل ئولتۇرغانلىقىنى چەشنەدۇرۇپ بېرىدۇ . ئۇلار ئىشلەتكەن رەڭدار ساپال قاچىلار ناھايىتى چىرايلىق . قېلىن ھەم ئېغىر مىس پالتا ، قاشتېشىدىن ياسالغان پالتا ، تاش پىچاق ، يارغۇنچاق قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ئىشلىتىلگەن . تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى باركۆل ناھىيىسىدىن يەنە باشقا بىر خىل شەكىلدىكى تۇرالغۇ خارابىسى تېپىلدى . چوڭ قورام تاشلار بىلەن ياسالغان ، كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر ، تاش تېمىنىڭ قېلىنلىقى 3 مېتىر ، ئېگىزلىكى 2 مې-تىر كېلىدىغان بۇ چوڭ قۇرۇلۇش ئىچكىر ـ تاشقىر بۆلمىلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئىشكىلىرىمۇ ئۆزئارا تۇتاشقان . تاش تامنىڭ ئىچكى يۈزى ئىنتا-يىن سىلىق بولۇپ ، يەر يۈزىمۇ بىرقەدەر تۈز ھەم تەكشى . تۇۋرۇك ئورنىدا يەنە ياغاچ تۇۋرۇكنىڭ قالدۇق قىسمى بار . تامنىڭ بۇنداق قېلىن بولۇشى ئىسسىقلىق ساقلاشقا مۇۋاپىق . باركۆل ناھىيىسىدىكى بىرقانچە ئورۇندىنمۇ بۇ خىلدىكى قۇرۇلۇش خارابىلىكلىرى تېپىلدى . قېزىش جەر-

يانىدا بۇ جايدىن چوڭ تىپتىكى چەمبىرەك پۇتلۇق مىس قازان چىقتى. كىشىلەر ھالقىسىمان ساپلىق مىس پىچاق، چوڭ ساپال كومزەك، چوڭ يارغۇنچاق قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىدىن كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغداي تېپىلدى. دېمەك، بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار يەنە قوي، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنى باققان، بۇغلارنى ئۆڭلىغان، بۇ ھايۋاناتلارنىڭ سۆڭەكلىرىدىنمۇ ھەرخىل قورالارنى ياساپ ئىشلەتكەن. ئۇلار ئۆڭ ئۆڭلىغاندا بىر خىل كىچىك تاش ساقلارنى ئىشلەتكەن. تۇرالغۇ ئورۇنىدىن بۇ خىل ساقلار خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇ يەردىن يەنە ئۆز ۋاقتىدا ناھايىتى كۈچلۈك ئىشلەپچىقىرىش قورالى ھېسابلانغان چوڭ مىس پالتىلارمۇ تېپىلدى.

شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال بۇيۇملارنى رەڭلىك نەقىش ئوسلۇبىدىن تەھلىل قىلغاندا، بۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ گەنسۇ رايونىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق. شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان مۇشۇ دەۋرگە ئائىت رەڭدار ساپال بۇيۇملار گەنسۇنىڭ ئىنتايىن نەپىس ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن ئىشلەنگەن رەڭدار ساپال بۇيۇملىرىغا قارىغاندا، ۋاقىت جەھەتتىن ناھايىتى كېيىن بولۇپلا قالماستىن، ياسلىش جەھەتتىنمۇ بىرقەدەر قوپال. ئەمما، ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن گۈل نەقىشلەر ئاساسەن ئۇچ بۇرجەك نەقىش، قاينىمسىمان نەقىش، لەۋھەسىمان نەقىش ۋە تارىسىمان نەقىشلەر ئىكەن. بۇ خىل نەقىش ئوسلۇبى گەنسۇ رايونىدا ناھايىتى ئومۇملاشقانىدى. قارا دۆۋىدىن تېپىلغان بىرقىسىم ساپال قاچىلارنىڭ سىپىغا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە « S » شەكىللىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەنىكەن. بۇنىڭغا تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان ساپال قاچىلار گەنسۇ رايونىدىنمۇ كۆپ تېپىلغان.

قۇمۇل شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن بۇغا بېشى ساپلىق ئورغاقسىمان قىسقا پىچاق، ھالقا ساپلىق بەكە ۋە گۈرجەك قاتارلىق روشەن ئوردۇس ئوسلۇبىغا ئىگە بىر تۈركۈم برونزا قوراللار تېپىلدى. ۋاقتى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا

ئوخشاش قىسقا پىچاقلار خېبىي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن تېپىلغانىدى . بۇلارنىڭ شەكلى خۇددى بىر قېلىپتا قۇيۇلغاندەك تامامەن ئوخشاش ئىدى . ئەمما ، بۇ خىل برونزا قوراللارنىڭ مەركىزى ۋە كېلىپ چىقىقان جايى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردۇس رايونى ئىدى . كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان بۇ پاكىت بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بولغانلىقىنى ۋە ئادەملەرنىڭ يۆتكەلگەنلىكىنى چەشەندۇرۇپ بېرىدۇ .

چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇناسىۋىتىگە ۋە ئۇزۇنارا بېرىش ـ كېلىش ئەھۋاللىرىغا دائىر ھېكايىلەر خېلى كۆپ . بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىلەرگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغىنى جۇمۇڭاڭنىڭ غەربكە سایاھەت قىلىپ شىنجاڭغا كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتتۇر . رىۋايەتتە مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 ـ ئەسىردە ، جۇمۇڭاڭ نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن لويادىن يولغا چىقىپ خېتاۋ رايونى ، نىڭشيا ، گەنسۇ قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ شىنجاڭغا كېلىپ ، شىنجاڭ رايونىدا ماكانلىشىپ كېلىۋاتقان ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ داھىيىسى (غەربىي خان ئانا ، 西王母) بىلەن كۆرۈشكەن . ئۇلار ئۆزئارا سوۋغات تەقدىم قىلىشقان . زىياپەت ۋە بەزمە سورۇنلىرىنى تۈزۈشكەن . غەربىي خان ئاننىڭ قەبىلىسى يولۇاس ، يىلپىز قاتارلىق ھايۋاناتلارنى توتېم قىلغان . ئۇ جۇمۇۋاڭنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن تەنتەنىلىك بەزمە ئۇيۇشتۇرغان . جۇمۇۋاڭ ئاساسەن يىپەك رەخت ، سەدەپ قوللۇلسى قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغان . غەربىي خان ئانا بولسا ھەرخىل چارۋا مال ۋە ئېسىل ئۆسۈملۈك سورتلىرىنى سوۋغا قىلغان . بۇ رىۋايەت گەرچە ئىشەنچىلىك تارىخىي ئاساسقا ئىگە بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقى بىلەن شىنجاڭ رايونىدىكى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ بولغانلىقىنى ھەقىقىي

تۇرده ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ . شۇنداقلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن شىنجاڭ رايونىغىچە بولغان قاتناش يوللىرىنىڭ ئەينى مەزگىلدىكى لىنىيىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

قەدىمكى زامانداكى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىنىڭ شىنجاڭغا ئائ كۆپ چېتىشلىق بولغان مەزمۇنلىرىدىن بىرى شۇكى ، بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان شيا سۇلالىسىدىن تارتىپ ھەرقايسى سۇلالە ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردە كوئىنلۇن تېغىنىڭ قاشتېشى زور مىقداردا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئۇزلۇكسىز توشۇلۇپ تۇرغان . رەڭگى ھەرخىل بولغان سىلىق ھەم پارقىراق قاشتاشلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھۆكۈمران سىنىپلىرى ئۈچۈن مۇھىم مۇراسىم بۇيۇملىرى ۋە زىننەت بۇيۇملىرى بولۇپ قالغان . 1976 ـ يىلى قەشتا ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياڭ ناھىيىسىدىكى يىن خارابىلىكىدىن ھازىرغا قەدەر ئوغرىلانمىغان قولى تەگمىگەن بىر قەبرە تېپىلدى . بۇ يەن سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ خانىنىڭ خوتۇنى « فۇخاۋ » نىڭ قەبرىسى ئىكەن . ئۇنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ، يەنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3200 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا دەپنە قىلىنغان ، دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ . بۇ قەبرىدىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەمئىي 1928 دانە ، بۇنىڭ ئىچىدە قاشتېشى بۇيۇملىرىلا 756 دانە بولۇپ ، قەبرىدىن چىققان بارلىق بۇيۇملارنىڭ 39% نىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ قاشتېشى بۇيۇملىرىنىڭ سانى كۆپ بولۇپلا قالماي ، ياسىلىشى چىرايلىق ، رەڭگى ناھايىتى جۇلالىق ئىدى . تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ تەھلىل قىلىپ باھالىشى ئارقىلىق ، بۇ قاشتېشى بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسلا « ئاساسەن شىنجاڭنىڭ قاشتېشى » ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپ ، مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلاردىكى خاتىرىلەر ئىسپاتلاندى . شۇنداقلا شىنجاڭ قاشتېشىنىڭ يىراق قەدىمكى زامانلاردىلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا ئېلىپ بېرىلغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت ئېچىپ بېرىلدى .

§3 . شىنجاڭنىڭ سىنپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇشى ، چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئەتراپتىكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

بۇنىڭدىن 2500 يىللار ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ ، قوللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىلىق تۈزۈمگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت غايەت زور ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى . شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭكىدىن كېيىنرەك بولغان بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىن قوللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈشتىن ئىبارەت جىددىي ئۆزگىرىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى .

ئەينى زامانىدا شىنجاڭ رايونىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىلىرى ساكلار ، چاڭلار ، تۇخرىلار ۋە قاڭقىللاردىن ئىبارەت ئىدى . ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان : پادىشاھ تاڭ ياۋنىڭ زامانىسىدە ، چاڭجىياڭ ـ خۇەيخې دەريالىرى ۋە جىڭجۇ ئەتراپلىرىدىكى سەنمياۋ قەبىلىلىرىنى دۈنخۇاڭ ئەتراپىدىكى سەئۇبيشەن تېغىغا قوغلۇۋەتكەن . سەنمياۋ قەبىلىلىرى بۇ جايدىكى ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ ۋە كۆپىيىپ ، كېيىنكى مەزگىللەردىكى چاڭلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالغان . ئۇلار باشتىن ئاخىرغىچە كوئىنلۇن تېغى ئەتراپىدا ئىزچىل ياشىغان . چاڭلارغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە ، جۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادى گۇگۇڭ دەنغۇ ئۆزىنىڭ ئامراق ۋەزىرى جى چاۋنى پامىر رايونىغا ئەۋەتكەن . نەتىجىدە ، ئۇ بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان . شۇڭا ، جۇ سۇلالىسى شاڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش ئۇرۇشىدا ، شىنجاڭ رايونىدىكى بىرقىسىم قەبىلىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن . جۇ مىللىتى بىلەن جياڭ ، چاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولغان . قەدىمكى چاڭلارنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى سەۋەبىدىن « نوپچان » دېگەن بۇ يەر نامى ساقلىنىپ قالغان .

ئازادلىقتىن كېيىن « خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئادالەتلىك چاكلار ئاقساقىلى » دېگەن خەت ئويۇلغان مىس مۆھۈر تېپىلدى . شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ، باي ناھىيىسىدە ياشىغان لىيۇپىڭگونىڭ مەشھۇر تاش ئابىدىسىگە ئويۇلغان ئىشلەمچىلەرنىڭ ئىسىملىكى ئىچىدە چاكلارنىڭ ئىسمىمۇ بار . دېمەك ، بۇنىڭدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بىرقىسىم بوستانلىقلاردا چاكلارنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

ساكلارمۇ شىنجاڭ رايونىدا كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان . ئىلى دەريا ۋادىسى يېغىلىق دەۋرىدە ساكلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولغان . كۇنەس ، تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالغوي جىلغىسى ، نىلقا ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىن شۇ دەۋردىكى ساكلارنىڭ خارابىلىكلىرى تېپىلدى . خارابىلىكلەردىن ئەينى زامانىدا ئۇلارنىڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالغوي ئېغىزىدىن شۇ دەۋرگە مەنسۇپ ساكلارنىڭ قەبرىستانلىقى تېپىلدى . قەبرىدىكى ياغاچتىن ياسالغان تاشقى جەسەت ساندۇقى خېلى چوڭ . بۇ يەردىكى بىرقەبرىنىڭ ئىچكى بۆلمىسىنىڭ چوڭلۇقى 200 كۇب مېتىر كېلىدۇ . قەبرىگە دەپنە قىلىنغان بىر ئايالنىڭ كىيىملىرى چىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن زىننەت بۇيۇملىرىدىن سۆگەت يوپۇرمىقى شەكىللىك ، رومبىسىمان ، چەمبەرسىمان ئالتۇن بىزەك پارچىلىرى يەنىلا ياخشى ساقلانغان . جەسەتنىڭ كەمىرىگە ئۆز ۋاقتىدا يولۇاس سۆرىتى چۇشۇرۇلگەن يۇمىلاق ئالتۇن تاختا بىلەن بىر جۇپ يولۇاس سۆرىتى چۇشۇرۇلگەن ئالتۇن ياپراق پوتال ئورنىتىلغان . قوشۇپ كۆمۈلگەن بۇيۇملار ئىچىدە كانايىسمان سىلىنچا ، ئۇستىگە غەلىتە ھايۋاننىڭ سۆرىتى چۇشۇرۇلگەن مىس بۇيۇمدىن باشقا يەنە مەرۋايىت ، كۆمۈش بېزەك ، سىرلىق قاچا ، يىپەك تور قاتارلىق ئالىي سورتلۇق ئىستېمال بۇيۇملىرىمۇ بار . ساپال قاچىلارمۇ ئادەتتىكى ساپال قاچىلارغا قارىغاندا نەپىس ئىشلەنگەن . ياغاچ تاۋاقلا لىقمۇ لىق قوي ئۇستىخانلىرى سىلىنغان ، ئۇنىڭ يېنىغا بىر تۆمۇر بەكە قويۇلغان ، بۇ ئەھۋال ياش ئايالنىڭ ھايات

چېغىدىكى يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئىجتىمائىي ئورنىنى ۋە راھەت ـ پاراغەت-لىك تۇرمۇشىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . بۇنداق ھەشەمەتلىك قەبرە ياساپ ، كۆپلىگەن ئالتۇن بۇيۇم ، يېپەك كىيىم ـ كېچەكلەرنى بىللە قوشۇپ دەپنە قىلىش ، پەقەت قۇلدارلار تەبىقىسىدىكى كىشىلەرگىلا خاس ئەھۋال ئىدى . شۇ تارىخىي باسقۇچتا ، تاشقۇرغان جىلغىسىغا جايلاشقان شەنبەباي دېگەن جايدىنمۇ بىر تۈركۈم ساكلار قەبرىستانلىقى قېزىلدى . قېزىلغان 40 قەبرىنىڭ تۆتىگە قۇللار قوشۇپ كۆمۈلگەنىكەن . ئىسكىلىتلىرىنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا ، ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ تىرىك كۆمۈلگەنلىكىنى ، بەزىلىرىنىڭ پارچىلاپ ئۆلتۈرۈلگەنىدىن كېيىن كۆمۈلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . بۇ ئەھۋال قۇللۇق جەمئىيىتىدە باسقۇچىدىكى ئادەمنى ـ ئادەم ئېزىدىغان ، ئادەمنى ـ ئادەم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان قانلىق تارىخىي پاكىتنى تېخىمۇ ئوچۇق ئاشكارىلاپ بېرىدۇ .

يېغىلىق دەۋرىدە ، ساكلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتى باسقۇچىدا تۇرغانلىقى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە يۇكسىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك .

ساكلار خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ئىلىنىڭ نىلقا ناھىيىسى قۇرسايى تېغىدىن بۇنىڭدىن 2400 يىلدىن ئىلگىرىلىكى مىس كېنى بىلەن مىس ئېرىتىش ئوچىقىنىڭ خارابىسى تېپىلدى . بۇ سۈپىتى ناھايىتى يۇقىرى يالتىراق مىس چىقىدىغان كان ئىكەن . قەدىمكى زامانىدا قېزىلغان بۇ كانىنىڭ ئېغىزى گەرچە ئۆرۈلۈپ كەتكەن ياكى ئېتىلىپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن يەنىلا قىسمەن ئىزلارنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . خاك يولى رودا تۆمۈرنى بويلاپ نەچچە ئون مېتىر ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولۇپ ، ئەگرى ـ بۈگرى ئىكەن . كان ئېغىزىغا ۋە خاك يوللىرىغا قاراغاي ياغىچىدىن تىرەك قويۇلغانىكەن . خاك يولىدا قېزىش ۋە چېقىشقا ئىشلىتىلىدىغان ، چوڭلىرى 10 جىڭدىن ئاشىدىغان ، كىچىكلىرىمۇ 2 ـ 3 جىڭ كېلىدىغان چوك تاش بازغانلار قېپقالغان . بىر ئۇچى يۇمىلاق ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق ، ئوتتۇرىسى ئويمان كەلگەن تاش بازغان خۇببى ئۆلكسى

دايېتۇكلۇ تېغىدىكى قەدىمكى مىس كان خارابلىكىدىن چىققان شۇ خىل دىكى ئەسۇابقا تامامەن ئوخشاپ كېتىدۇ . بۇ ئەھۋال كانچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتى جەھەتتە ئۆز ۋاقتىدا ئېلىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ .

كاندىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى جىلغا ئىچىدىن قېلىنلىقى بىر مېتىر كېلىدىغان داشقال دۆۋىسى تېپىلدى . ئۇنىڭ ئىچىدە كۇل ، مىس ئېرىتىشتە ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ كۆمۈر ، پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن كاللەك مىس قاتارلىقلار بار ئىكەن . پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن كاللەك مىس خۇددى دۇم كۆمتۇرۇلگەن چىنىگە ئوخشاش بولۇپ ، دۇمبە تەرىپى دوم-باق كەلگەن ، ئېغىرلىرىنىڭ ھەربىر پارچىسى 10 كىلوگرامدىن ئاشىدىكەن . ئۇنىڭ مىس تەركىبى 60% تىن يۇقىرى بولۇپ ، ساپلىق دە-رىجىسى ناھايىتى يۇقىرى ئىكەن .

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرى ، تۇرپان ئويمانلىقى ، ئۇرۇمچى ۋە تەگرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى جىمىسار ، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا قۇدرەتلىك بىر مىللەت ياشىغان . خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت يازما ما-تېرىياللاردا ئۇلار « قۇس » دەپ ئاتالغان . كېيىن « قاڭقىل » دەپ ئاتالغان . ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇلار مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنقى مەزگىللەردىن تارتىپ مۇشۇ رايوندا ياشاپ كەلگەن . تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ياقىسىدىكى ئۇيغۇرغول ، تۇرپاندىكى ئايدىڭكۆل ۋە پىچاندىكى سۇ بېشى ، گۇچۇڭدىكى چولاق ساي ، يېڭى ئۆستەڭ ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قاڭقىلارنىڭ خارابلىكلىرى تېپىلدى ۋە قېـ زىلدى . ئۇلار چارۇچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شوغۇللانغان بولۇپ ، قوي ، ئات ، قېچىر قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق چارۇلىرى شۇنداقلا ئاساسلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى بولغان . ئۇلار دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي ، زىغىر قاتارلىقلارنى تېرىشنى بىلگەن . تەخمىنەن ئەمىنىيە دەۋرلىرىدە ، ئۇلار مىس قورالارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان . قېزىش جەريا-نىدا مىس ئېغىزدۇرۇق ، مىس بەكە ، يۇمىلاق مىس ئەينەك ۋە مىستىن

ياسالغان هەرخىل زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى تېپىلدى . يېغىلىق دەۋرىگە كەلگەندە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ئۇمۇملاشقان . تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى قاتقاللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولغان . بۇ ئارقىلىق كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرى ئېچىلىشقا باشلىغان . قاتقاللار كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئاساسەن ساپال قاچا ۋە ياغاچ ئەسۋابلارنى ئىشلەتكەن . ساپال قاچىلار ئىنچىكە رەڭلىك ساپال قاچىلار خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ . ساپال قاچىلارغا ئاساسەن ئۇچ بۇرجەك شەكىللىك ، يۆگىمە شەكىللىك ۋە قارىغاي شېخى شەكىللىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن . كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئۇچىسىغا تۇز يوللۇق ، قېيىش يوللۇق يۇڭ توقۇلمىلاردىن كىيىم تىكىپ كىيىشكەن . يولۇاس شەكىللىك مىس تاختا ، ئالتۇندىن ئىشلەنگەن كالا بېشى قاتارلىقلار قاتقاللارنىڭ قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئاساسلىق ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، قاتقاللار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈش جەريانىنى تاماملىغان .

شۇ مەزگىلدىكى ئالتاي رايونىدىنمۇ قۇللۇق تۈزۈم باسقۇچىغا دائىر قەبرىلەر تېپىلدى . بۇ قەبرىلەردىنمۇ قۇللارنى قۇربانلىق قىلىشتەك ئېچىنىشلىق پاكىتلارنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بوستانلىقلارمۇ ئاشۇنداق بىر تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى .

مىس قوراللار بىلەن تۆمۈر قوراللارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشى ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇكسىلىشى ۋە قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشى سەۋەبىدىن ، يېغىلىق دەۋرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ئەتراپىتىكى رايونلار بىلەن ، بولۇپمۇ خېشى كارىدۇرى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن بولغان ئالاقىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن ۋە قويۇقلاشقان .

مۇشۇ دەۋرگە ئائىت قەدىمىي خارابىلىقلار ، مەسىلەن ، تەڭرىتاغ

ئارىسىدىكى ئالغۇي ، ئۇرغول سايلىرى ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كىرمۇچى قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى خارابىلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن كەلگەن ئەنقا سۆرىتى كەشتىلەنگەن دارايى ، شايى گەزلىمە ۋە سىرلانغان پەتنوس ، سىرلانغان ھالقا ، مىس ئەينەك قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى . بۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان دېڭىز قۇلۇلسىنىڭ قېپى تېپىلدى .

قاشتېشى شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ئېلىپ بېرىلغان ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ بىرى ئىدى . يۇقىرىدا يىن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئەملىي مىسالارنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . يىن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن جۇ سۇلالىسى ، چىن سۇلالىسى دەۋرلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ شىنجاڭىنىڭ قاشتېشىغا بولغان ئېھتىياجى ئېشىپ بارسا بارغانسىرى ، ئەسلا كېمەيمىگەن . « گۈەنزى » دېگەن كىتابدا كوئىنلۇن تېغىدىن چىقىدىغان قاشتېشىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇپ بېرىلغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن خاتىرىلەر بار . يېغىلىق دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان توخرىلار بۇ خىل سوددا ئاساسلىق ۋاستىچىلىك رولىنى ئويىنىغانىدى . ئەينى زامانىدا ئۇلار بىر پارچە ئېسىل قاشتېشىنى قويىنىغا سېلىۋېلىپ ، ئالغۇچىغا شەكلىنىڭ قانداقلىقىنى كۆرسەتمەي تۇرۇپلا تۇمەنلىگەن پۇلغا ساتاتتى . بۇ خىل ئېسىل قاشتېشى بولسا شىنجاڭنىڭ كوئىنلۇن تېغىدىن چىقاتتى . توخرىلار كوئىنلۇن قاشتېشىنى شۇنچە يىراقتىن خىلمۇ خىل جاپا ـ مۇشەققەت ، خەۋپ ـ خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق ، ئاندىن خېبىي ، شەندۇڭ قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ كېلەتتى . ئەگەر ئۇنىڭدىن نەپ چىقمىسا ، ئۇلار بۇ ئىشنى قىلمايتتى . يېغىلىق دەۋرىگە كەلگەندە ، توخرىلارنىڭ ئاساسلىق ياشىغان يېرى گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىغىچە سوزۇلغان بولۇپ ، خېبىي كارىدورىنىڭ شەرقىدىكى جايلار ئۇلارنىڭ سىياسى مەركىزى بولغانىدى . يەنە بىر قىسىم توخرىلار بولسا ، كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئىتەكلىرىگە كېلىپ ماكانلاشقانىدى . « گۈەنزى » دېگەن كىتابنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ئېسىل قاشتېشىنىڭ توخرىلار ماكانلاشقان تاغدىن چىقىدىغانـ

لىقى تىلغا ئېلىنغان . بۇ ئەلۋەتتە كوئېنلۇن تېغى ئىدى . خېشى كاربىدوربىدىن تارتىپ كوئىنلۇن تېغىغىچە بولغان جايلاردا توخرىلار بىر مەزگىل ناھايىتى قۇدرەت تاپقانىدى . ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا ھۇنلارنى ، ئاسىيۇلارنى كونترول قىلىپ ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلانغانىدى . ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك بولۇپلا قالماستىن ، سودا قىلىشقىمۇ ماھىر ئىدى . ئەينى زاماندا شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى ئوتتۇرىسىدىكى قاشتېشى سودىسىنى ئاساسەن توخرىلار چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى . قاشتېشىدىن باشقا يەنە نەسىللىك ھايۋانلار ، رەڭلىك يۈڭ توقۇلمىلار ۋە يۈڭ پالاز لارمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقى ناھايىتى ياقتۇرىدىغان تاۋارلار ھېسابلىناتتى .

يېغىلىق دەۋرىدە ، غەربىي شىمال تەرەپتە قۇدرەت تاپقان چىن بەگلىكى ، شۇنىڭدەك كېيىنكى مەزگىلدىكى چىن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان . شۇنداقلا شىنجاڭ رايونىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى . شۇڭا ، شىنجاڭ رايونىدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئەينى مەزگىلدە ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كەلگەنلەرنى « چىنلىقلار » دەپ ئاتىشاتتى . بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت تاكى خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ ئۆزگەرمىگەنىدى .

شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا باردىغان ئاساسلىق يول خېشى كاربىدوربىدىن ئۆتۈپ ، گەنسۇ ۋە شەنشى رايونىغا باردىغان يول ئىدى . خېبېي رايونى بىلەن تۇتىشىدىغان يول بولسا سەنشىنىڭ شىمالىدىكى خېڭشەن تېغى ، يەنمېن قۇۋۇقىدىن ئۆتەتتى . « تارىخىي خاتىرىلەر » دە ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سۇلىنىڭ جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى خۇيۋېنۋاڭغا يازغان بىر پارچە خېتى ساقلىنىپ قالغان ، خەتتە : ئەگەر چىن بەگلىكى ئەسكەر ئەۋەتىپ ، سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلىپ ، سەنشىدىن تارتىپ خېبېيدىكى خېڭشەن تېغى ۋە يەنمېن قۇۋۇقى ئەتراپىدىكى مۇھىم يوللارنى كونترول قىلمىسا ، ئۇ ھالدا يەن بەگلىكى ئىنتايىن ئەتىۋارلايدىغان كو-

ئىنلۇن قاشتېشىنى ئىككىنچىلەپ قولغا كىرگۈزۈش تەس دېيىلگەن. يەنمېن قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربىي شىمال تەرەپتىكى خېتاۋ رايونى ئارقىلىقمۇ شىنجاڭغا كەلگىلى بولاتتى. موڭغۇل يايلىقىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر شىنجاڭغا كېلىشتە باشتىن - ئاخىر مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. خېتاۋ رايونىدىن چىقىدىغان ئوردۇس تېپىدىكى بورونزا قورالارنىڭ شىنجاڭنىڭ قۇمۇل رايونىدىن تېپىلغانلىقى بۇ ئۇچۇرنى ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقى تەبىئىي ھالدا شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، تاغلىرى، دەريالىرى، كۆللىرى، قۇملۇقلىرى، شۇنداقلا ماددىي بايلىقلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا مۇئەييەن چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان ھەمدە بارا - بارا بۇ چەشنچىلەرنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە يازما ماتېرىياللاردا ئاللىبۇرۇنلا كوئىنلۇن تېغى، چوڭ قۇملۇق، لوپنۇر كۆلى، كۆنچى دەريالىرى ۋە تارىم دەريالىرى خاتىرىلەنگەن. يېغىلىق دەۋرىدىكى ئۇلۇغ شائىر چۈيىيۈەن ئۆزىنىڭ «چاقىرىقنامە»، «ئەرۋاھ چاقىرىش»، «تەڭرىگە سوئال» قاتارلىق نەزمىلىرىدە ئاقما قۇملارنى، ئىنتايىن قۇرغاق مۇھىتلارنى، كوئىنلۇن تېغىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرنى تىلغا ئالغان. شۇنداقلا كېشىلەردىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەنمەسلىك سەۋەبىدىن پەيدا بولغان گۇمانلارنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

قېزىپ چىقىرىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلار شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەڭ رايونلار ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بىر قىسىم رايونلار ئوتتۇرىسىدىمۇ مۇئەييەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئەتراپىتىكى رايونلار بىلەن بولغان بۇ خىل ئىقتىساد - مەدەنىيەت ئالاقىلىرى، بولۇپمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى

بىلەن بولغان كەڭ ھەم ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىقتىساد ـ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ئىشلەپ چىقىرىش ئەمگىكى جەريانىدا پەيدىنپەي ئىشقا ئاشقانىدى . بۇ خىل ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىنىڭ ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ ئېچىلىشى ، قۇرۇلۇشى ، مۇناسىۋەتلىك رايونلارنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە يۇكسىلىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەنىدى . ئىنتا- يىن ئېنىقكى ، دەل مۇشۇنداق ئۇزاق مۇددەتلىك ئىقتىساد ـ مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى ۋە بۇ خىل ئالاقە ئاساسىدا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا تونۇشقانلىقى ، بىر ـ بىرىنى چۈشەنگەنلىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ « غەربىي يۇرتقا كىرىش » تىن ئىبارەت غايەت زور ئىستراتېگىيىلىك چارىسىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، شىنجاڭ رايونىنى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن زېمىنى ئىچىگە كىرگۈزۈشى ئۈچۈن مۇستەھكەم تارىخىي ئاساس ھازىرلاپ بەرگەنىدى .

ئىككىنچى باب

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلـ تۇرۇشى ، غەربىي يۇرتنىڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىشى

§1 . ھۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشى

ئېلىمىز غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان ، بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تاش قوۋۇق ، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىنىڭ غەرب تەرىپىنى ، جۇملىدىن شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىنى ـــ غەربىي يۇرت ، دەپ ئاتاپ كەلگەن . چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا غەربىي يۇرتتا ئاساسەن تۆۋەندىكى خانلىقلار بار ئىدى : تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئاسىيۇ ، ئوغۇز ، ئارقا قۇس خانلىقى بار ئىدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا كروراەن (كېيىن پىشامشان دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ، ئۇزۇن تات ، ئۇدۇن ، ساكارائول خانلىقلىرى بار ئىدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا ئالدى قۇس خانلىقى ، كىنگىت ، چېدىر ، كۇسەن ، سۇلى خانلىقلىرى بار ئىدى . بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە سوغدىيانا ، پەرغانە خانلىقلىرى بار ئىدى . پامىر ئېگىزلىكىدە يولئىرىق ، سارىقول ، مالور ، داردا خانلىقلىرى بار ئىدى . پامىرنىڭ غەرب تەرىپىدە توخارىستان (توخارىستان) ، ئارساك ، داكچىن خانلىقلىرى ، شەرق تەرىپىدە كەشمىر ، ھىندىستان خانلىقلىرى بار ئىدى . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بەرپا قىلغان غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ

خەلقى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر ئىدى . ئۇلار يىراق قەدىمكى زامانىدا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىنى ئېچىش ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى .

ھۇنلار قەدىمكى زامانىدا ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى بىر ئازسانلىق مىللەت بولۇپ ، ئەسلىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى . چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلار تەدرىجىي گۈللىنىشكە باشلىدى . ئۇلار دائىم دېگۈدەك خېتاۋ رايونىدىن ئۆتۈپ ، ئىچكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى . چىن شىخۇاڭ باش سانغۇن مىڭ تېمەن قوماندانلىقىدا نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ۋە سەددىچىننى ياساشقا ئەۋەتتى . ھۇنلار چىن سۇلالىسىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ، شىمالدىكى موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا بېرىپ ماكانلاشتى .

چىن سۇلالىسى چېن شېڭ ، ۋۇگۇاڭلار رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 ـ يىلى يىمىرىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، بەش يىل داۋام قىلغان « چۇ ـ خەن ئۇرۇشى » پارتلاپ ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 202 ـ يىلى ، لىيۇباڭ شياڭ يۈينى يېڭىپ ، خەن سۇلالىسىنى قۇردى . گۇەنجۇڭ رايونىدىكى چاڭئەننى پايتەخت قىلغانلىقى ئۈچۈن ، تارىختا « غەربىي خەن سۇلالىسى » دەپ ئاتالدى .

چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ھۇنلارنىڭ شەرق تەرىپىدە قۇدرەتلىك توڭغۇسلار (شەرقىي غۇزلار) بار ئىدى . غەرب تەرىپىدە كۈچلۈك توخرىلار بار ئىدى . ھۇنلار دائىم بۇ ئىككى خانلىقنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ ، بۇ ئىككى خانلىققا ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىشكە ۋە سوۋغا ـ سالام يوللاپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى . مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 ـ يىلى ، باتۇر (مودۇن) ھۇنلارغا تەڭرىقۇت بولىدۇ . توڭغۇسلار ئۇنىڭدىن تۈلپار سورايدۇ . ۋەزىرلەر : « ئات بىز ھۇنلار ئۈچۈن قىممەتلىك بايلىق ، بېرىشكە بولمايدۇ » دەپىشىدۇ . باتۇر تەڭرىقۇت : « نېمە ئۈچۈن بىر ئاتنى

دەپ خوشنا ئەل بىلەن مۇناسىۋەتنى بۇزىدىكەنمىز ! » دەيدۇ ھەمدە شۇ ھامان تۆلپارنى توڭغۇسلار خانىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ . توڭغۇسلارنىڭ خانى يەنە باتۇرنىڭ خوتۇنىنى سوراپ ئادەم ئەۋەتىدۇ . ۋەزىرلەر : « توڭغۇس خانى ھەددىدىن بەك ئېشىپ كەتتى . ئۇنىڭغا ئۆزىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويمىساق بولمىدى » دېيىشىدۇ . باتۇر : « بىر ئايالنى دەپ بۇنداق قارامىلىق قىلىساق بولمايدۇ » دەيدۇ ـ دە ، خوتۇنىنى توڭغۇسلار خانىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ . توڭغۇسلارنىڭ خانى ئۆزىنى تېخىمۇ چوڭ چاغلاپ ، يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ھۇنلارنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئادەم بارمايدىغان بىر پارچە زېمىننى سورايدۇ . ۋەزىرلەر : « ئۇ بىر قاقاسلىق جاي ، توڭغۇسلارغا بېرىۋەتسەك بولىدۇ » دېيىشىدۇ . باتۇر : « يەر دېگەن دۆلەتنىڭ ئاساسى ، نېمىشقا بېرىدىكەنمىز ! » دەيدۇ . ئۇ سەرخىل قوشۇننى باشلاپ ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، توڭغۇسلارنى يوقىتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىنلا ئوڭ قول بىلىكخانىنى ئەۋەتىپ ، خېشى كارىدوردىكى توخرىلارنى قوغلۇۋېتىپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى 36 خانلىقنى بويسۇندۇرىدۇ . قونشار خان بىلەن سۆتۆق خانىنى خېشى كارىدورىنى ساقلاشقا قويۇپ ، باتىسقانىنى غەربىي يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەينىلەيدۇ . باتىسقان كىنگىتتا « چاكارلار كاھىبگى » قويۇپ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدىن قۇل ۋە باج ـ سېلىق يىغىش ئارقىلىق ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ خەلقىنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە ئېزىدۇ .

ھۇنلار كۈچەيگەندىن كېيىن ، قۇل ۋە بايلىق بۇلاش ئۈچۈن ، ئات ئۇلاقلار سەمرىگەن چاغلاردا سەددىچىندىن ئۆتۈپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا بويى ئەتراپلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىگە ئېغىر زىيان سېلىپ ، بۇ رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ . مىلادىدىن بۇرۇنقى 201 ـ يىلى كۈزدە ، باتۇر تەڭرىقوت قوشۇن باشلاپ تەييۇەنگە بېسىپ كىرىدۇ . ئىككىنچى يىلى باش ئەتىيازدا خەن گاۋزۇ (لىيۇباڭ) 320 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ . باتۇر سەرخىل ئەسكەرلىرىنى

مۆكتۇرۇپ قويۇپ ، پەقەت قېرى ـ ئاجىز ، ئاقساق ـ چولاق ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇشقا چىقىرىپ ، بىر ئازدىن كېيىنلا يالغاندىن مەغلۇپ بولغان بولۇپ چېكىنىدۇ . خەن گاۋزۇ ئۇنى پىكچېلك ناھىيىسىدىكى بەيدىگشەن تېغىغچە قوغلاپ بارغاندا ، دەل شۇ چاغدا باتۇر مۆكتۇرۇپ قويغان خىل قوشۇنلىرىنى بىراقلا ئىشقا سېلىپ ، خەن گاۋزۇنى يەتتە كېچە ـ كۈندۈز مۇھاسىرىگە ئالىدۇ . خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرى تۈگەپ ، ئىنتايىن قىيىن ئەھۋال ئاستىدا قالىدۇ . خەن گاۋزۇ ئائىلاج چېن پىلك كۆرسەتكەن « ئەپلىك چارە » نى قوبۇل قىلىپ ، باتۇرنىڭ ئالچىسى (خوتۇنى) غا پارا بېرىپ ھەمدە ئۇنى باتۇرنىڭ خەن ئەسكەرلىرىنىڭ چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى ئۈچۈن بىر يول ئېچىپ بېرىشكە كۈندۈرۇپ ، ئاران دېگەندە چاكىنەگە قېچىپ كېلىۋالىدۇ . ھۇنلارنىڭ ئىككىنچىلەپ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ كەلمەسلىكى ئۈچۈن ، خەن گاۋزۇ « قۇدىلىشىش سىياسىتى » نى قوللىنىپ ، خان جەمەتىدىكى بىر قىزنى مەلىكە ئورنىدا باتۇرغا يېتىلىق قىلىدۇ ھەمدە ھەر يىلى ھۇنلارغا كۆپ مىقداردا يىپەك رەخت ، ئاشلىق ۋە ھاراق ـ شاراپ ئەۋەتىپ تۇرىدۇ . لېكىن باتۇر بۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالماستىن ، سەللا كۆكلىدىكىدەك بولماي قالسا شۇئان سەددىچىنىنىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇردى .

خەن ۋېنىدى (خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېندى خانى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، باتۇر تەكرىقوت ئۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى قايۇق تەختكە چىقىپ ، روشان تەكرىقوت دەپ ئاتالدى . ئۇ تېخىمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ كەتتى . ئۇ ھەتتا خەن ۋېنىدىگە ئادەم ئەۋەتىپ : « ھۇنلارغا ئەۋەتىلىدىغان يىپەك رەخت ، ئاشلىق ۋە ھاراق ـ شاراپلار ئۆز ۋاقتىدا تولۇقى بىلەن تاپشۇرۇلۇشى لازىم . ئەگەر سۇپىتى ناچار بولسا ، سانى تولۇق بولمىسا ، كۆزلۈك يېغىم ۋاقتىدا ئاتلىق قوشۇن بىلەن بېرىپ ، زىرائەتلەرنى چەيلىۋېتىمىز » دېدى . خەن ۋېندى بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي ، ئالتە ۋىلايەتنىڭ قابىل ئەزىمەتلىرىنى يىغىپ شەخسەن ئۆزى ساۋۇت ـ دوبۇلغىنى كىيىپ ، شاكىلنىيۇەن باغچىسىدا ئەسكەرلىرىگە ئاتقا مىنىپ ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىپ ، ھەربىي جەھەتتىن تەلىم بەردى ھەمدە

شەخسەن ئۆزى ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندى . ھۇنلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، غېپىدىلا تىكىۋەتتى ، خەن ۋەندى ھېچبىر نەرسىنى قازىنالماي قايتىپ كەلدى .

§2 . جاڭ چيەن بىلەن گەنفۇنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشى ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 141 ـ يىلى ، خەن ۋۇدى تەختكە چىقتى . ئۇ ياش ھەم قابىلىيەتلىك بولغاچقا ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ ، چېگرىنى قوغداشقا بەل باغلىدى . بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى 60 ـ 70 يىللىق ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ ، مول ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانغانىدى . خەزىنىلەر پۇلغا ، ئامبارلار ئاشلىققا لىق تولغان بولۇپ ، ھۇنلارغا قايتۇرما زەربە بېرىشنىڭ شەرت ـ شارائىتى تاما-مەن پىشىپ يېتىلگەنىدى .

دۇشمەنگە تېخىمۇ كۈچلۈك زەربە بېرىش ئۈچۈن ، خەن ۋۇدى ئىلگىرى ھۇنلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىغان توخرىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىش قارارىغا كەلدى . بۇرۇن ، ھۇنلار خېشى كارىدورىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ياشانغان خانىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى ھاراق ئىچىدىغان قاچا قىلىۋالغانىدى . نەتىجىدە توخرىلار ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ ، ئۇلۇغ ياۋچىلار (توخرىلار) دەپ ئاتالدى . كۆچمەي قېپقالغان بىر قىسىم توخرىلار چىلەنشەن (چىلانتاغ ـــ ت) تېغى ئەتراپىغا قېچىپ بېرىپ ، چاغلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ، كىچىك ياۋچىلار (توخرىلار) دەپ ئاتالدى . خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى توخرىلار دۆلىتىگە بېرىشتا ، جەزمەن ھۇنلار كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان كەڭ رايونلاردىن ئۆتۈشكە ،

بىسپايان قۇملۇقلارنى بېسىپ ، قارلىق تاغلاردىن ئېشىشقا مەجبۇر بولاتتى .
بىر تەرەپتىن ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلسە ،
يەنە بىر تەرەپتىن قۇملۇقتا ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈش ، قارلىق تاغلاردا
توڭلاپ ئۆلۈش خەۋپىگە دۇچ كېلەتتى . غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىش
بىر جاپالىق ئىش بولغاچقا ، خەن ۋۇدى ئەلچىلىككە بېرىشنى خالايدى-
غانلارنى يىغىش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى . خەنجۇڭلۇق جاڭ چيەن
چاقىرىققا بىنائەن ئۆزىنى مەلۇم قىلدى ھەمدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 138 -
يىلى گەنفۇ قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق پىدائىنى باشلاپ ، چاڭئەندىن يولغا
چىقىپ ، لۇڭشى ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ قونشار خانى بىلەن سۇتۇق خانى
ساقلاۋاتقان خېشى رايونىدىن يوشۇرۇنچە ئۆتۈپ ، غەربىي يۇرتقا كېلىدۇ .
ئەمما ، ھۇنلار بىلىپ قىلىپ ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ . ھۇنلار جاڭ چيەننى 10 يىل
بەزەربەند ئاستىغا ئالىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا بىر ھۇن ئايالىنى ئېلىپ بېرىدۇ ،
ئۇنىڭدىن بىر بالىلىق بولىدۇ . لېكىن ، جاڭ چيەن نىيىتىدىن يانماي ،
خەن سۇلالىسى بەرگەن ئەلچىلىك تەمتكىنى يوشۇرۇنچە ساقلايدۇ .
كېيىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ چىقىپ ، گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە
نەچچە ئون كۈن يول مېڭىپ ، پەرغانىگە كېلىدۇ . بۇ چاغدا ، توخرىلار
يەنە ئىلى ۋادىسىدىن ئوكسۇس دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ ، باك-
تىرىيىنى بويسۇندۇرغانىدى . شۇنىڭ بىلەن ، پەرغانىلىكلار جاڭ چيەننى
سوغدىيانىغا يەتكۈزۈپ قويدى . سوغدىيانلار جاڭ چيەننى توخرىلار دۆ-
لىتىگە يەتكۈزۈپ قويدى . بۇ چاغدا توخرىلار ئۆز دۆلىتىنىڭ يېرى
مۇنبەت ، بايلىقى مول ، تۇرمۇشى خاتىرجەم ھەم ھۇنلاردىن ناھايىتى
يىراقتا بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قىساسىنى ئېلىش
نىيىتىدىن ئاللىبۇرۇن ۋاز كەچكەنىدى . شۇڭا ، جاڭ چيەن توخرىلار بە-
لەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ، ھۇنلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش مەقسىتىگە
يېتەلمەي ، قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇلار ھۇنلارنىڭ يەنە تۇتۇ-
ۋېلىشىدىن قورقۇپ ، بۇرۇنقى يول بىلەن مېڭىشقا جۇرئەت قىلالماي ،
جەنۇب تەرەپتىكى يول بىلەن مېڭىپ ، پامىرنىڭ نېرىسىغا ئۆتكەندىن كې-
يىن ، كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىگىنى بويلاپ شەرققە قايتتى .

لېكىن ، بۇگۈنكى چىگىخەي ئۆلكىسى ئىچىدىكى چاڭلار رايونىغا كەلگەندە . يەنە ھۇنلار تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ ، بىر يىلدىن ئارتۇق تۇتقۇن قىلىندى . مىلادىدىن ئىلگىرىكى 126 ـ يىلى ، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى . جاڭ چيەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇن ئالى ۋە بالىسىنى ئېلىپ ، گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى .

جاڭ چيەن بۇ قېتىم ئەلچىلىككە بېرىشتا مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 13 يىلدا ئاران قايتىپ كېلىدۇ . يولغا چىققان چېغىدا ئەگەشتۈرۈۋالغان 100 ئادەمدىن ، قايتىپ كەلگەن چېغىدا پەقەت بىرلا گەنفۇ قالدۇ . گەنفۇ ھۇن مىللىتىدىن بولۇپ ، يولبويى جاڭ چيەنگە ھەم يول باشلىغۇچى ، ھەم تەرجىمان شۇنداقلا كۈچلۈك يارەمچى بولىدۇ . ئۇلار پايانسىز چۆللۈكلەردە كېتىۋېتىپ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكى تۇگىگەن چاغدا ، گەنفۇ ھامان ئۆزىنىڭ ئۇستا مەرگەنلىك ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ ، ياۋا توشقان ۋە تۈلكىلەرنى ئوۋلاپ ئوزۇق قىلىدۇ . خەن ۋۇدى جاڭ چيەن بىلەن گەنفۇ نىڭ تۆھپىسىنى مۇكاپاتلاش يۈزىسىدىن ، جاڭ چيەنگە « كېڭەشبەگ » دېگەن ئالىي ئۇنۋاننى بېرىدۇ ، گەنفۇغا « غۇلامبەگ » ئۇنۋاننى بېرىدۇ .

جاڭ چيەن بۇ قېتىم ئەلچىلىككە بېرىشتا ، كۆپلىگەن دۆلەتلەردىن ئۆتۈپ ، غەربىي يۇرتىنىڭ كۆپلىگەن ئەھۋاللىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ . ئۇ تۇنجى قېتىم خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سالاھىيىتى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بىرقىسىم خانلىقلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىش ئارقىلىق ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ . تارىختا ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئەلچىلىككە بېرىشى « تۆشۈك ئېچىش » دەپ ئاتالغان . بۇنىڭ مەنىسى ، جاڭ چيەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن غەربىي يۇرتقا تۇتىشىدىغان يول ئاچتى ، دېگەنلىك ئىدى .

تۆت يىلدىن كېيىن ، خەن ۋۇدى باش سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن خوچۇبىگىنى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . جاڭ چيەن چېرىكچى بەگلىك مەنسىپى بىلەن قوشۇنغا ئەگىشىپ ماڭدى . ئۇ يەر شارائىتىنى ئوبدان بىلگەچكە ، قوشۇن ئوت ـ چۆپ ۋە سۇدىن قىسىلمىدى ، خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۇچۇن بىلگىبەگ ، دېگەن ئۇنۇانغا ئېرىشتى . مىلادىدىن بۇرۇنقى 121 ـ يىلى ، خوچۇبىك يەنە ھۇنلارغا قارشى ئاتلىنىپ ، خېشى كاردورىدىكى دۇشمەننى قويماي سۇپۇرۇپ ، قونشار خان بىلەن سۇتۇق خانىنى مەغلۇپ قىلىپ ، سۇتۇق خاننىڭ ئالتۇن بۇتىنى ئولجا ئالدى . تەكرىقۇت قونشارخان بىلەن سۇتۇق خاننى جەكدە يېكىلىپ دۆلەتنىڭ ئابرويىغا داغ تەككۈزدى ، دەپ ئۆلتۇرمەكچى بولدى . قونشارخان بىلەن سۇتۇقخان بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . خەن ۋۇدى ئۇلارنى كۆتۇبلىش ئۇچۇن خوچۇبىكنى ئەۋەتتى . سۇتۇقخان يېرىم يولغا كەلگەندە ئۆز سۆزىدىن يېنىۋالدى . نەتىجىدە قونشارخان سۇتۇق خاننى ئۆلتۇرۇپ ، 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خېشى كاردورى خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا ئايلاندى .

بۇ چاغدا جاڭ چيەن خەن ۋۇدىگە : « پېقىر ھۇنلارنىڭ ئارىسىدا تۇرغان چېغىمدا ، غەرب تەرەپتە ئاسىيۇ دېگەن خانلىقنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ، خانىنى كۇنبەگ دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم . بۇرۇن توخرىلار ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، كۇنبەگنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۇرۇۋەتكەنىكەن . كۇنبەگ كىچىك بولغانلىقتىن ، دالاغا تاشلۇۋېتىلىپتۇ . ھۇنلار تەكرىقۇتى كۇنبەگنى بېقىپ چوڭ قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنى قوشۇنغا قوماندان قىلىپتۇ . بۇ جەريانىدا كۇنبەگ كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپتۇ . بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولغان ھۇن تەكرىقۇتى ئېقىپ يۈرگەن ئاسىيۇ ئاھالىلىرىنى يىغىپ كېلىپ كۇنبەگكە تاپشۇرۇپ ، ھۇنلارنىڭ غەربىي چېگرىسىنى ساقلاشقا قويۇپتۇ ، كۇنبەگ ئەتراپتىكى خانلىقلارغا ھۇجۇم قىلىش جەريانىدا بارا ـ بارا كۇچىيىشكە باشلاپتۇ . ھۇن تەكرىقۇتى ئۆلۇشى بىلەنلا ئۇ قول ئاستىدىكى ئاھالىلەرنى باشلاپ غەربكە كۆچۇپ ، ھۇنلارغا بويسۇنمايدىغان بولۇۋاپتۇ . ھۇنلار كۆپ قېتىم ئەسكەر ئەۋەتىپ ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ، غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن ، ئاخىر بولدى قىپتۇ . ھازىر ھۇنلار بىزدىن يېڭىلدى . خېشى ئەتراپىدا ئادەم

قالمدى . بۇ يەرنىڭ سۇ ۋە ئوتلاقلىرى ئېسىل ، ئەگەر ئاسىيۇغا ئەلچى ئەۋەتسەڭ ، ئۇلارنى شەرقىە قايتسەڭ كېلىشى خېشى كاردىن ماكانلىشىشقا ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاغا ـ ئىنىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا دەۋەت قىلساق ھەم ھۇنلارغا ئورتاق زەربە بەرگىلى بولىدۇ ، ھەم ئاسىيۇلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى باكتىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىن ئۆتۈشىگە تەسىر كۆرسەتكىلى بولىدۇ » دەيدۇ . خەن ۋۇدىگە جاڭ چيەننىڭ تەكلىپى ناھايىتى يارايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 ـ يىلى ، ئۇنى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ .

جاڭ چيەننىڭ بۇ قېتىمقى ئەلچىلىككە بېرىشىنىڭ دەرىجىسى تېخىمۇ يۇقىرى ، تېخىمۇ داغدۇغىلىق بولدى . خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا كەپتا ۋۇللۇق مەنسىپى بەردى . ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭغانلار ئىچىدە قوللىرىغا قوتاز قۇيرۇقىدىن ياسالغان ئەلچىلىك تەمتىكىنى تۇتقان كۆپلىگەن نائىب ئەلچىلەرمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ سانى 300 دىن ئاشاتتى . ھەربىر ئادەم ئىككىدىن ئات ئېلىۋالغاندىن سىرت يەنە نەچچە ئون مىڭ تۇياق قوي ـ كالىلارنى ھەيداپ ماڭغانىدى . سۇ ۋاتلىقتا ئېلىۋالغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ، دۇردۇن ـ تاۋارلارنىڭ باھاسى 100 مىڭ سەردىن ئاشاتتى . جاڭ چيەن ئاسىيۇلار ئېلىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ، كۆنبەگنى خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، خېشى كاردىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلىدۇ . ئەمما ، بۇ چاغدا ئاسىيۇ خانلىقى ئوچ گۈرۈھقا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى ، كۆنبەگ قېرىپ كەتكەنلىكتىن ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى . ۋەزىرلەر بىر تەرەپتىن ھۇنلاردىن قورقاتتى . يەنە بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ زادى قانداقلىقىنى بىلەلمەيتتى . شۇڭا خەن سۇلالىسى بىلەن ئالدىراپ ـ تېنەپ كېلىشىم تۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمىدى . جاڭ چيەن كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەي ، نائىلاج نائىب ئەلچىلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا پەرغانە ، سوغدىيانا ، ئۇلۇغ توخرى ، باكتىرىيە ، ئارساك ، ئەنەتكەك قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى . ئۆزى نەچچە ئونلىغان ئاسىيۇ

ئەلچىلىرىنى ئېلىپ ، ئالدى بىلەن چاڭئەنگە قايتتى . ئاسىيۇ ئەلچىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەندىن كېيىن ، چاڭئەننىڭ ناھايىتى ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى ، خەن سۇلالىسىنىڭ باي ھەم قۇدرەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن بۇ ئەھۋاللارنى كۈنبەگكە مەلۇم قىلىدۇ . كۈنبەگ شۇ چاغدىلا ئاندىن خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئىشەنچىسىنى چىڭىتىدۇ . جاڭ چيەن ئەۋەتكەن نائىب ئەلچىلەرمۇ ئۇزاق ئۆتمەيلا غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن چاڭئەنگە قايتىپ كېلىشىدۇ ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خانلىقلىرى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرى تېخىمۇ كۆپەيىپ ، مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ .

گەرچە ئاسىيۇلار شەرققە كۆچۈپ كېلىشنى خالىمىغان بولسىمۇ ، خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى پۇختا ساقلاپ ، غەربىي يۇرتقا قاتنايدىغان يولنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ، بۇ جايدا ۋۇۋۇبي ، جاڭيې ، جيۇچۈەن ، دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماق تەسىس قىلىپ ، ئىچكى رايونلاردىن نۇرغۇن نامرات پۇقرالارنى بۇ جايغا كۆچۈرۈپ كېلىدۇ ھەمدە كۆپلىگەن ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈزۈپ ، چېگرا ساقلاتقۇزىدۇ .

ھۇنلار تەڭرىقۇتى ئاسىيۇلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە ئورناتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىنتايىن غەزەپلىنىپ ، ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ . كۈنبەگ قورقۇپ كېتىپ ، خەن ۋۇدىنگە ئەلچى ئارقىلىق ئات تارتۇق قىلىپ ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاغا ـ ئىنى بولۇش ھەم مەلىكسىگە ئۆيلىنىش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ . خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ ، جياڭدۇ ۋاڭنى لىۋجەننىڭ قىزى شىجۈننى مەلىكە ئورنىدا كۈنبەگكە ياتلىق قىلدى . ئۇنىڭغا قوشۇپ يەنە ئەمەلدار ۋە ئۇستىلار بولۇپ نەچچە يۈز كىشىنى ئەۋەتىدۇ . مەلىكە شىجۈن بەك گۈزەل بولغانلىقى ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا ياتلىق قىلىنغانلىقى ، ئاسىيۇلارنىڭ تىلىنى چۈشەنمىگەنلىكى ھەم تۇرمۇشىغا كۆنەلمىگەنلىكى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈنبەگنىڭ ياشىنىپ قالغان ئادەم

ئىكەنلىكى سەۋەبىدىن ، ئىچى پۇشۇپ ئۆزى يازغان مۇنداق بىر ناخشىنى دائىم ئېيتىپ يۈرگەن .

ئۇزاتتى يىراقتا مېنى تاغقالار ،
ئاسيۇخانىغا قىلىپ ياتلىق .
ئۆيلىرى يوقۇلاق كۆكسز ئوتتاۋكەن ،
ئوزۇقى ئۇلارنىڭ ئىكەن گۆش - قېتىق .
ئۆرلىدۇ يىغانىم يۈرتتىن ئىسلىسم ،
قۇش بولۇپ يۈرتۇمغا ئۇچۇيالا كەتسەم .

كۈنبەگ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ ، ئۇنى نەۋرىسى سانچۇرغا ياتلىق قىلىپ قويماقچى بولىدۇ ، ئەمما مەلىكە بۇنى مۇۋاپىق تاپماي ، خەن ۋۇدىغا دوكلات قىلغان . خەن ۋۇدى : « ئاسيۇلار بىلەن بىرلىشىپ ، ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ، ئاسيۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىش كۆرگەيلا » دەپ جاۋاب بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەلىكە شىجۇن سانچۇرنىڭ نىكاھىغا ئۆتىدۇ . ئۇ- زۇن ئۆتمەي ، كۈنبەگ ئۆلۈپ ، سانچۇر تەختكە چىقىدۇ ، مەلىكە شىجۇنمۇ ئۆلۈپ كېتىدۇ . خەن ۋۇدى يەنە چۇ پادىشاھى لىيۇۋۇنىڭ نەۋرە قىزى جىيېيۇنى مەلىكە قىلىپ تەينىلەپ ، سانچۇرغا ياتلىق قىلىدۇ . مەلىكە جىيېيۇ قەيسەر ھەم باتۇر ئايال بولغاچقا ، ئاسيۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ناھايىتى ئو- ڭايلا ماسلىشىپ كېتىدۇ . ئۇ ، بۇ جايغا ياتلىق قىلىنىپ كېلىشى بىلەنلا ، سانچۇرنىڭ ياخشى يارەمچىسىگە ئايلىنىدۇ . ئۇنىڭغا ھەمكارلىشىپ دۆلەت- نىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىپ بېرىدۇ . ئۇ ئۆزىگە كېنىزەك بولۇپ كەلگەن فېڭ لياۋ ، دېگەن قىزنى قولىغا ئەلچىلىك تەمتىكىنى تۇت- قۇزۇپ ، تارىم ئويمانلىقىدىكى خانلىقلارغا خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . فېڭ لياۋ كېيىن ئاسيۇلار- نىڭ ئوڭ قول باش سانغۇنىغا ياتلىق بولىدۇ . غەربىي يۇرت خانلىقلىرى ئۇنى « فېڭ خانىم » دەپ ئاتىشىدۇ . سانچۇر ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇگۇ بەگ تەختكە چىقىدۇ . ئاسيۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، مەلىكە

جيىيۇ يەنە ئۇڭكۇ بەگنىڭ ئەمرىگە ئۆتۈپ ، ئۇچ ئوغۇل ، ئىككى قىز تۇ-غىدۇ . چوڭ ئوغلى يانغۇنبەگ كېيىن ئاسىيۇلارنىڭ كۈنبېگى بولىدۇ . ئىككىنچى ئوغلى ۋەننىيەن ساكارائول (يەكەن) خانلىقىغا تەكلىپ قىلىنىپ بارغاندىن كېيىن ، خانلىق تەختكە ئولتۇرىدۇ . كىچىك ئوغلى دالىي ، كىيىن سول قول باش سانغۇن بولىدۇ . چوڭ قىزىنىڭ ئىسمى دىشى بولۇپ ، كىچىك چېغىدا چاڭئەنگە بېرىپ ساز چېلىشنى ئۆگەنگەنىدى . ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېلىۋېتىپ كۈسەندىن ئۆتكەندە ، ياش كۈسەن خانى جىياڭبىن ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىدى . بۇ بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئىنتايىن ئىناق بولۇپ ، كۆپ قېتىم بىرلىكتە چاڭئەنگە بېرىپ ، خان ئور-دىسىغا تەزىمغا كىرگەنىدى . ئىككىنچى قىزى سۇگۇڭ كېيىن ئاسىيۇلارنىڭ خۇخۇببېگىگە ياتلىق بولىدۇ .

خەن شۇەندى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، ھۇنلار ئارقا قۇس خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلدى . مەلىكە جيىيۇ بىلەن ئۇڭكۇبەگ خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇنۇپ : ھۇنلار مەلىكىنى تاپشۇرۇپ بېرىڭلار ، دەپ بېسىم ئىشلىتىۋاتىدۇ . ئۇلار ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى جۇيەن (بۇگۇنكى ساۋەن ناھىيىسى) ، ئېشى (بۇگۇنكى شىخۇ ناھىيىسى) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ ، كۆپلىگەن ئاھالىلەرنى ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ كەتتى » دېدى . ئاندىن يەنە « ئاسىيۇ خانلىقى پۇتۇن دۆلەتتىكى خىل قوشۇنلارنىڭ تەڭ يېرىمىنى ، يەنى 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا زەربە بېرىشنى خالايدۇ » دېدى . خەن شۇەندى بەش نەپەر باش سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى . بۇ قوشۇن ئايرىم ـ ئايرىم يوللارغا بۆلۈنۈپ ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئاتلاندى . خەن سۇلالىسى يەنە چېرىكچى بەگ چاڭ خۇيىنى ئاسىيۇلارنىڭ جەڭ قىلىشىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتتى . ھۇنلار بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، قورققىنىدىن شىمالغا قاراپ يىراقلارغا تىكىۋەتتى . خەن سۇلالىسى قوشۇنى پەقەت كىچىك دائىرىدىكى غەلىبىنىلا قولغا كەلتۈردى . لېكىن ، ئاسىيۇلارنىڭ قوشۇنى ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول

خانى تۇرۇشلۇق يايلاققا ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ ، چوڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى . ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ كۆپلىگەن تۇغقانلىرى ۋە سانغۇنلىرى بولۇپ 39 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ، 700 مىڭ تۈياق قوي ـ كالا ئولجا ئالدى . ھۇنلار مۇشۇ سەۋەبتىن ئاسىيۇلارغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى . شۇ يىلى قىشتا ، تەڭرىقۇت ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئاسىيۇلارنىڭ ئازساندىكى قېرى ـ ئاجىز ئادەملىرى ۋە ئايالىلىرىنى ئەسىرگە ئالدى . ئۇلار قايتىش سەپىرىدە قاتتىق قارغا دۇچ كەلگەنلىكتىن ، لەشكەر ۋە ئات ـ ئۇلاقلىرىنىڭ ئوندىن توققۇزى توڭلاپ ئۆلدى . شۇ-نىڭدىن ئېتىبارەن ھۇنلار قايتىدىن ئەسلىگە كېلەلمەي ، ئۇزۇن زامانلارغىچە خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى .

خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇلارنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشى ئادالەتلىك ئۇرۇش ئىدى . بۇ ئۇرۇش ھۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خەنزۇلارغا ۋە باشقا مىللەتلەرگە قارىتىلغان تالاش ـ تارتىشلىرىنى چەكلەپ ، خەن سۇلالىسىنى ، ئاسىيۇلارنى ۋە باشقا مىللەتلەرنى قوغداپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بەردى . بۇ ۋەتەنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن ئىش ئىدى .

§3 . خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

غەربىي يۇرتتىكى پەرغانە خانلىقى بۇگۈنكى ئۆزبېكستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، يېرى مۇنبەت ، بايلىقى مول ئىدى . بولۇپمۇ ئۇزۇمى بىلەن دۇلدۇلى ناھايىتى

داڭلىق ئىدى .

پەرغانە خانلىقى خەن سۇلالىسى بىلەن ئەڭ بالدۇر ئۇچراشقان غەربىي يۇرت خانلىقى بولۇپ . جاڭ چيەن بىرىنچى قېتىم ئەلچىلىككە چىققاندا ، ئالدى بىلەن پەرغانە خانلىقىغا كەلگەن ، ئەتراپتىكى باشقا دۆلەتلەرگە خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنىڭ كەڭلىكىنى ۋە بايلىقىنىڭ مول-لۇقىنى تەشۋىق قىلغانىدى . شۇڭا ، پەرغانىلىكلەر خەن سۇلالىسى بەلەن ئالاقە ئورنىتىپ ، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ يىپەك گەزلىمىلىرىگە ، بايلىقىغا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەرنىڭ كۆپلەپ باردى - كەلدى قىلىشى نەتىجىسىدە ، پەرغانىلىكلەر خەن سۇلالىسىنىڭ ھەددى - ھېسابسىز قىممەتلىك بايلىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ ، تېخىمۇ بېيىپ كەتكەنىدى .

خەن سۇلالىسى ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشتا ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇرۇشتا ، نەسىللىك ئاتلارغا موھتاج ئىدى . خەن سۇلالىسى ئاسىيۇلارغا ئۆز مەلىكىسىنى ياتلىق قىلغان چاغدا ، ئاسىيۇلار نۇرغۇن ئاتنى سوۋغا مال سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە بەرگە-نىدى . بۇ ئاتلار ناھايىتى يوغان ھەم كۈچلۈك بولغاچقا ، خەن ۋۇدى بۇ ئاتلارنى بەك ياقتۇرۇپ ، « دۇلدۇل » دەپ ئاتىغان . كېيىن ، خەن سۇلا-لىسىنىڭ پەرغانىدىن قايتىپ كەلگەن ئەلچىلىرى خەن ۋۇدىغا كۆپ قېتىم : « پەرغانىدە ياخشى ئاتلار بار ئىكەن ، ئۇلار ئاتلىرىنى ئېرشى شەھرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ ، خەن ئەلچىلىرىگە كۆرسەتمەيۋاتىدۇ » دەپ مەلۇم قى-لىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، خەن ۋۇدى ئېرشىنىڭ ئېسىل ئاتلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش كويىدا چې لىڭ دېگەن باتۇرغا 1000 جىڭ ئالتۇن ۋە ئالتۇن-دىن ياسالغان بىر ئات ھەيكىلىنى بېرىپ ، پەرغانىنىڭ ئېسىل ئاتلىرىنى سېتىۋېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن . بۇ چاغدا پەرغانە خانلىقى خەن سۇلالە-سىنىڭ كۆپلىگەن بايلىقلىرىغا ئېرىشىپ ، كۆز - قارىنى تويغانىدى . پەرغانە خانى ئۇڭا : « ئېرشى ئېتى دۆلىتىمىزنىڭ قىممەتلىك بايلىقى ، سېتىشقا بولمايدۇ » دېگەن . چې لىڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ ، كۆپچىلىكنىڭ

ئالدىدىلا ، ئالتۇن ئات ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلايمەن ، دەپ داۋراڭ سالغان . پەرغانە خانى بۇ ئىشنى مېنى كۆزگە ئىلمىغانلىق دەپ قارىغان ، يەنە بىر تەرەپتىن ، خەن سۇلالىسى پەرغانىدىن ناھايىتى يىراقتا ، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پەرغانىگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ ، دەپ ئويلاپ ، چېگرىغا جايلاشقان ئۇزكەنت شەھرىنى ساقلاۋاتقان سانغۇنىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، چې لىڭنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ، بايلىقلىرىنى تارتىۋالغان . مىلادىدىن بۇرۇنقى 104 ـ يىلى ، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى ئېرشى سانغۇنلىقىغا تەيىنلەپ ، نەچچە 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربتىكى پەرغانىگە يۈرۈش قىلدۇرغان . لېكىن ، ئارىلىق بەك يىراق بولغانلىقتىن ، يول يۈرۈش ناھايىتى تەسكە توختىغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي يۇرتنىڭ يول بويىدىكى ئۇششاق خانلىقلىرى ئاشلىق يارىدەم قىلىشقا ئۇنىمىغانلىقتىن ، لى گۇاڭلىنىڭ نۇرغۇن ئەسكەرلىرى سەپەر ئۈستىدە ئۆلۈپ كەتكەن . ئۇزكەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە ، ئاران نەچچە مىڭلا ئادەم قالغان ، ئۇلارمۇ ھېرىپ ھالىدىن كېتىشكەن . ئۇزكەنتكە ھۇجۇم قىلىش جەريانىدا ، ئۇنىڭ يەنە كۆپلىگەن ئادىمى ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان . شۇڭا ، ئۇلار شەھەرنىمۇ ئالالمىغان . لى گۇاڭلى نائىلاج قالدۇق قوشۇننى باشلاپ دۆلىتىگە قايتقان . دۇنخۇاڭغا كەلگەندە ، خەن ۋۇدى ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇنى قاشقۇۋۇقتىن كىرگۈزمىگەن ھەمدە ئۇنىڭغا : « كىمكى قوۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن ، ئۇنىڭ كاللىسى تېنىدىن جۇدا قىلىنىدۇ » دەپ جاكارلىغان . لى گۇاڭلى نائىلاج ۋاقتىنچە دۇنخۇاڭدا تۇرۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان .

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىغا يەنە 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ، 30 مىڭ ئات ، 100 مىڭ كالا ۋە نۇرغۇن ئاشلىق ئەۋەتىپ ، پەرغانىگە يەنە يۈرۈش قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەرگەن . بۇ قېتىم ئەسكەر كۆپ بولغانلىقتىن ، يول بويىدىكى ھەرقايسى خانلىقلار ئاشلىق ۋە يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلىمەسلىككە جۈرئەت قىلالمىغان . شۇڭا ، لى گۇاڭلى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ھالدا پەرغانىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغان . پەرغانىلىكلەر ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىپ مەغلۇپ بولۇپ ، شەھەر

ئىچىگە كىرىۋالغان . لى گۇاڭلى ئادەم ئەۋەتىپ شەھەرگە كىرىدىغان ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى باشقا ياققا بۇرۇۋەتكەن . شەھەر ئىچىدە سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن ، ئاھالىلەر ئۇسسۇزلۇق ئازابىنى تارتىشقا باشلىغان . خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى شەھەرنى 40 نەچچە كۈن مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان ھەمدە پەرغانە خانلىقىنىڭ باتۇر سانغۇنى شۇڭمىنى ئەسىرگە چۈشۈرۈپ ، تاشقى شەھەرنى ئىشغال قىلغان . پەرغانىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى قاتتىق ئالاقزادىلىككە چۈشۈپ ، بىرلىكتە ئۇگانى ئۆلتۈرۈپ تەسلىم بولغان ھەمدە ئېرشى ئاتلىرىنى ھەيدەپ چىقىپ ، خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ خالىغانچە تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بەرگەن . لى گۇاڭلى ئېسىل ئاتتىن نەچچە ئونىنى ، ئوتتۇراھال ئاتتىن ئايغىر ۋە بايتىلى بولۇپ جەمئىي 3000 تۇياقنى تاللاپ دۆلىتىگە قايتقان . خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ ، پەرغانە ئاتلىرىنى « دۇلدۇل » دەپ ئاتىغان . ئاسىيۇ ئاتلىرىنى بولسا « كۆنىپېتىش ئېتى » دەپ ئاتىغان .

لى گۇاڭلى پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ غەلبە قازىنىش ئارقىلىق ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئابرويىنى ئۆستۈرۈپ ، غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈچەيتكەن . دەل مۇشۇ چاغلاردا خەن سۇلالىسى بۈگۈرگە نەچچە يۈز سەركەردە ۋە ئەسكەر ئەۋەتىپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرغان . جىيۇچۈەندىن تارتىپ لوپنۇرنىڭ غەربىي قىسمىغىچە بولغان ئارىلىققا نۇرغۇن كۆزىتىش پونكىتلىرىنى قۇرغان . مىلاددىدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى ، خەن سۇلالىسى بۇ جايدا بوز يەر ئېچىش ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىش ۋە ئۇزىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل « ئەلچى چىرىكچى بەگ » لەرنى قويغان . بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان ئەڭ بالدۇرقى يەرلىك ئەمەلدارى ئىدى .

خەن سۇلالىسىنىڭ پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ غەلبە قازانغانلىقى غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنى زىلزىلىگە كەلتۈردى . بۇ خانلىقلار چاڭئەنگە كەينى ـ كەينىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ ، سوۋغات تەقدىم قىلدى . لېكىن ، ھۈنلارنىڭ باتىسقانى قۇس خانلىقىنى يەنىلا قاتتىق تىزگىنلەپ ،

كىنگىتتىكى چاكارلار كاھىبگى ئارقىلىق غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنى ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى يول (تارىختا « شىمالىي يول » دەپ ئاتالغان) توسۇلۇپ قالغانلىقتىن ، خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئەلچىلىرى بېرىش - كېلىشتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى يول (تارىختا «جەنۇبىي يول » دەپ ئاتالغان) بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولدى . غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، جەزمەن قۇس خانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ ، باتىسقاننىڭ تەسىر كۈچىنى تۈگىتىش كېرەك ئىدى . مىلادىدىن بۇرۇنقى 99 - يىلى ، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ، كەيلىك بېگى كرورمن ، كورلا ، قاراقۇم قاتارلىق خانلىقلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . لى گۇاڭالى پۈتۈن قوشۇنى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى . كەيلىك بېگى بولسا غەلبە قازاندى ، قۇس خانلىقى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى . غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ياخشىلىنىشقا باشلىدى . خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى ساڭ خۇڭيانىڭ چېدىر ئەتراپىدا بوز يەر ئېچىپ ، غەربىي يۇرتنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى . ئەمما ، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۇمىدسىزلىككە چۈمۈپ ، ساڭ خۇڭيانىڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمايلا قالماستىن ئەكسىچە « گۇناھنى ئۆزىگە ئارتىش پەرمانى » نى چۈشۈرۈپ ، غەربىي يۇرتتىن ۋاز كەچتى . ھۇنلار 10 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ ، قۇس خانلىقىدا بوز يەر ئاچقۇزدى . قۇس خانلىقى يەنە قايتىدىن ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاسىيولار ئېلىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى توسۇپ بۇلاپ ، ئاسىيولارغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلدى .

مىلادىدىن بۇرۇنقى 65 - يىلى ، تەختكە چىققىلى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان خەن شۇەندى ساڭ خۇڭيانىڭنىڭ ئىلگىرىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، جېڭ جىنى چېدىرغا بېرىپ بوز يەر ئېچىپ ، ئاشلىق جۇغلاشقا ئەۋەتىپ ، قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆردى . كۆز كېلىپ ، زىرائەتلەردىن مول ھوسۇل ئېلىنغان مەزگىلدە ، جېڭ جى غەر-

بـــي يـۇرتـتـىكى جەنۇبىي يول ياقىلىرىغا جايلاشقان خانلىقلاردىن نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ، بـوز يـەر ئۆزلەشـتـۇرگـۇچـى سـەركەردە ـ ئەسكەرلەردىن 1500 ئادەمنى باشلاپ ، قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قـىـلـدى . قـۇس خانلىقىنىڭ پايتەختى يارغول شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېـلـىـپ ، ئاخـىـر ئـىـشـغال قىلدى . قۇس خانلىقىنىڭ خانى قېچىپ شىمالىي تـاغدىكى تاش قەلئەگ كىرىۋالدى . ئاشلىق تۇگەپ كېتىش ئېھتىمالى بولـغـانـلـىقتىن ، جەڭ جى قوشۇنلارنى چېدىرغا قايتۇرۇپ كېلىپ ، داۋاملىق بـوز يەر ئېچىپ ، ئاشلىق توپلىدى . ئىككىنچى يىلى مول ھوسۇل ئېلىنغانـدىن كېيىن ، يەنە قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى . قۇس خانلىقىنىڭ خانى ھۇنلاردىـن ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھۇنلار ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتـمـىگەنلىكتىن قۇس خانلىقى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى . جەڭ جـى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، ئەمىر لەشكەرلىككە ئۆسـتـۇرۇلـۇپ ، مـەخـسـۇس غـەربـىـي يـۇرتتىكى جەنۇبىي يول ئەتراپىغا جايلاشقان خانلىقلارنى قوغداشقا مەسئۇل قىلىندى .

مـىلادىـدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى ، ھۇنلار تەڭرىقۇتى كېسەل بولۇپ ئۆلـدى . ئوڭ قـول بـىـلىكخان تۇغتان تەڭرىقۇتنىڭ ئايالى بىلەن تىل بـەـربكتۇرۇپ ، تەڭرىقۇتلۇق ئورۇننى تارتىۋالدى . ۋە شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت ئەتـىـۋالراپ ئـىـشـلـەتـكـەن ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ۋەزىرلەرنى كەڭ كۆلەمده قـىـرغـىـن قىلدى . سول قول بىلىكخانىنىڭ ئوغلى شەشەنجان بۇ چاغدا باـتـىـسـقـان بـولـغـاچـقا ، قائىدە بويىچە تەڭرىقۇتلۇق ئورۇنغا شۇ ۋاقىتسلىق قـىـلـىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، تۇغتان ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋالدى . شەـشەنجان بـىـلـەن ئۇنـىـڭ ئوتـتـۇرىـسـىـدا بۇرۇندىن تارتىپ زىددىيەت بـولـغـانلىقتىن ، ئۇ شەشەنجانىنىڭ قەستەن زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچراپ قـالارمـەنـمـىـكـىـن ـــ دەپ قـورقـۇپ ، ئەلچى ئارقىلىق جەڭ جى بىلەن ئالاقىلىشىپ ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۇردى . جەڭ جى دەرھال كۆسەن ، چېدىر قاتارلىق خانلىقلاردىن ئەسكەر توپلاپ ، باتىسقان ۋە ئۇنـىـڭ قول ئاستىدىكىلىرى بولۇپ 12 مىڭ ئادەمنى مۇھاپىزەت قىلىپ ، چـاكىئەنـگـە ئاپـىـرىـپ قـويـدى . خـەن سۇلالىسى شەشەنجانغا ئەردەمبەگ

ئۇنۇانىنى بەردى . سەنجان خەن سۇلالىسگە ئەل بولغاندىن كېيىن ، ھۇنلارنىڭ غەربىي چېگرىسىنى ساقلايدىغان ئادەم قالمىغاچقا ، كىنگىتتا تەسىس قىلىنغان چاكارلار كاھبېگىمۇ تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى . ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتا پۇت تىرەپ تۇرغۇدەك يېرى قالمىدى . خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بېرىپ ـ كېلىدىغان شىمالىي يولىمۇ راۋانلاشتى . جېڭ جى باتىسقانىنى تەسلىم قىلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بولۇپ تەينىلەندى . غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنى تەسىس قىلىشتىكى مەقسەت غەربىي يۇرتىكى خانلىقلارنى ھۇنلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلاش ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ زېمىنىنى قوشۇۋېلىشى ۋە بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەش ئىدى . جېڭ جى تارىختا غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم قورۇقچىبەگ بولغان كىشى ھېسابلىنىدۇ . غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلاندى .

ھەرقايسى خانلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى (ئىش بېجىرىش ئورگىنى) غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزى بولغان ئۇرلى دۆلىتىنىڭ ئۇرلى شەھىرى (بۈگۈنكى بۈگۈر ناھىيىسى ئىچىدە) گە تەسىس قىلىندى . غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بىۋاستە مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارايتتى . خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسەتلىرى ۋە پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىپ ، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى .

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى غەربىي يۇرت خانلىقلاردىكى خەلقلەر ئۈستىدىن بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزمەيتتى ، پەقەت غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ خانلىرى بىلەنلا ئالاقىلىشاتتى . غەربىي يۇرت خانلىقلىرى

نىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى . بۇ خانلىقلاردا خاندىن باشقا يەنە نائىب خان ، تايزۇ ، خې بېگى ، ۋەزىر ، سانغۇن ، كاھبەگ ، شەھەر بېگى ، تىلماچ بەگ قاتارلىق ھەردەرىجىلىك ئەمەلدارلار بار ئىدى . بۇلار غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ خەلقى ئۈستىدىن بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئىدى . خەن سۇلالىسى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خانلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىغا تامغا تارقىتىپ بەرگەن بولۇپ ، بۇ تامغىلار خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ خانلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى بۇ تامغىلارنى ئەجدادتىن ـ ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن . خانلارغا بېرىلگىنى سۆسۈن يىپەك پۈپۈكلۈك ئالتۇن تامغا ، ئەمەلدارلارغا بېرىلگىنى قارا يىپەك پۈپۈكلۈك مىس تامغا ئىدى . تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئەڭ دەسلەپتە غەربىي يۇرتقا جەمئىي 376 دانە تامغا تارقىتىپ بېرىلگەن .

خەن سۇلالىسى ئىلگىرى چېدىردا ۋە قۇستا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندە ، بۇ جايلاردا « چېرىكچىبەگ » تەسىس قىلغانىدى . مىلادىدىن بۇرۇنقى 48 ـ يىلى ، خەن سۇلالىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ، قۇستا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبېگى قويدى . ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق جايى دەقىيانۇس (تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى) دەپ ئاتىلاتتى . بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بېگىمۇ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ قارىمىقىدا ئەمەس ، بىۋاستە مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قاراشلىق ئىدى . بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبېگىنىڭ بىر تۈتاش باشچىلىقىدىكى سەركەردە ۋە ئەسكەرلەر تىنچ مەزگىللەردە بوز يەر ئېچىپ ، تېرىقچىلىق قىلاتتى . ئۇرۇش بولۇپ قالسا قوراللىنىپ جەڭگە ئاتلىناتتى . غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ماقۇللۇغىنى ئالغاندىن كېيىن ، ئاندىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبېگىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ ئىشلىتەلەيتتى .

§4 . ۋاڭ ماۋنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان ئەكسىيەتچىل سىياسىتى ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇشى

غەربىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتقا سىجىل 70 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى ، بۇ جەريانىدا ھېچقانداق ۋەقە يۈز بەرمىدى .

خەن پادىشاھلىقى ئاخىرقى يىللىرى ، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، غەربىي يۇرتتىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تەتۈر يول تۇتۇپ ، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۇزلۇكسىز يامانلاشتۇرۇۋەتتى .

ئارقا قۇس خانلىقى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىغا ، يەنى بۈگۈنكى جىمىسار ناھىيىسىگە جايلاشقانىدى . باركۆل ئەتراپى ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىتىنىڭ مەركىزىي قىسمى بولغاچقا ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرى ئارقا قۇس خانلىقىغا بېرىش ئۈچۈن ، قاشقۇۋۇقتىن چىقىپ ، غەرب تەرەپتىكى كىرورەندىن ئۆتۈپ ، شىمال تەرەپتىكى چېدىر بىلەن كىنگىتكە بېرىپ يەنە ئارقىغا يېنىپ ئالدى قۇس خانلىقىغا كېلەتتى . ئاندىن تەڭرىتاغدىن ھالقىپ كۆزلىگەن يەرگە كەلگىچە ناھايىتى ئۇزاق يولنى بىكار ماڭاتتى . خەن پادىشاھلىقى ئاخىرقى يىللىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگى قاشقۇۋۇقىنىڭ غەربىي شىمالى ئارقىلىق ئالدى قۇس خانلىقىغا بارىدىغان ، ئاندىن تەڭرىتاغدىن ئېشىپ ئارقا قۇس خانلىقىغا بارىدىغان ھەم تۈز ، ھەم يېقىن بىر يولنىڭ بارلىقىنى بىلىدۇ . نەتىجىدە ، ئۇ ئالدى قۇس خانى گۇجۇي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، بۇ يولنى ئاچماقچى بولىدۇ . گۇجۇي بۇ يول ئېچىلىشى بىلەنلا كېلىپ ـ كېتىدىغان ئەلچىلەر كۆپىيىپ كېتەرمىكىن ، ئۇلارنى يېمەك ـ ئىچمەك ، قونالغۇ جاي ۋە ئات ـ ئۇلاغلار بىلەن تەمىنلەش قىس بولۇپ قالارمىكىن ـــ دەپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ . بوز يەر ئۆز-

لەشتۇرۇش بېگى ئۇنى يولسىزلىق بىلەن قاماقتا ئالىدۇ . لېكىن ، ئۇ پۇرسەت تېپىپ ، ھۇنلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىدۇ . دەل شۇ چاغدا ، نوپچان خانلىقىنىڭ چۇي خۇلەي خانى تاڭدۇ چىڭخەيدىن كۆچۈپ كەلگەن قىزىلسۇ چاڭلىرىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىدىن كۆپ قېتىم ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگىنىڭ كارى بولمايدۇ . تاڭدۇ قول ئاستىدىكى ئاھالىلىرىنى باشلاپ تاش قوۋۇققا قېچىپ كەلگەندە ، تاش قۇۋۇقنىڭ كاھىبېگى قۇۋۇقنى ئېتىۋېلىپ كىرگۈزمەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن تاڭدۇمۇ ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ . ۋاڭ ماڭ بۇ ئىككى ئىش-تىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمىغان بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچىبېگى بىلەن غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنى جازالاش ئۈيغۇرتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە گۇجۇي بىلەن تاڭدۇنى ئاسىيلىق قىلدى دەپ قاراپ ، ھۇنلارغا قايتا ـ قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى قايتۇ-رۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . ئەينى مەزگىلدە ، ھۇنلار بىرقەدەر ئاجىز بولغانلىقتىن ، نائىلاج بۇ ئىككىيلەننى تاشپۇرۇپ بېرىدۇ . ۋاڭ ماڭ گۇ-جۇي بىلەن تاڭدۇنى غەربىي يۇرتقا قايتۇرۇپ كېلىپ ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خانلىرىنى چاقىرىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بۇ ئىككىسىنىڭ كال-لىسىنى ئالىدۇ . بۇ خىل ئادالەتسىزلىك ، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ .

مىلادى 9 ـ يىلى ، ۋاڭ ماڭ تەختتىن تارتىۋالغاندىن كېيىن ، دۆلەت نامىنى « شىن » دەپ ئۆزگەرتىدۇ ھەمدە ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئەسـ-لىدە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا بەرگەن تامغىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ تامغىسىنى بېرىدۇ . ئىلگىرى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ھۇنلارغا بېرىلگەن تامغا « ھۇن تەڭرىقۇت تامغىسى » دېگەن خەت ئويۇلغان بولۇپ ، بۇ تەڭرىقۇت بىلەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . ۋاڭ ماڭ بولسا ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىش ئۈچۈن ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئۇستىگە « شىن سۇلالىسىگە تەۋە ھۇنلا تەڭرىقۇتى تامغىسى » دېگەن تامغىنى بېرىدۇ . بۇ ھۇن تەڭرىقۇتى شىن

سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن تەڭ دېگەننى بىلدۈرەتتى . نەتىجىدە بۇ ئەھۋال ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، ۋاڭ ماڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خانلىرىنى « خان » دېمەي ، ئۇلارنىڭ دەرىجە سىنى تۆۋەنلىتىپ « بەگ » دەپ ئاتىغانلىقىمۇ ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ . ۋاڭ ماڭ ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ، يېقىن ئەتىسى جەنۇبقا قىسىنى ئوڭ قول بەگلىككە تەيىنلەپ ، قوشۇن بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىدۇ . ئالدى قۇس خانى شۇي جىلى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتمەكچى بولغاندا ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چەرىكچىبېگى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە يالاپ ئاپىرىپ بېرىدۇ . غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . شۇي جىلىنىڭ ئاكىسى خۇلەنجى بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ ، قول ئاستىدىكى ئاھالىلارنى باشلاپ ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ ھەمدە ھۇنلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ ، قۇستا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇۋاتقان خەن سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ ، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەمرلەشكىرى بىلەن ئارقا قەلئە بېگىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ .

شۇ يىلى ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چەرىكچىبېگى دىياۋخۇ ئاغرىپ قالىدۇ . ئۇنىڭ خورلىشىغا چىدىمىغان سەركەردە ۋە ئەسكەرلەر ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، ئاندىن ئائىلە تاۋاباتلىرىدىن ئىككى مىڭغا يېقىن ئادەمنى باشلاپ ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ .

ھۇنلار غەربىي يۇرتتىكى كىرزىستىن پايدىلىنىپ ، ھەرقايسى خانلىقلارغا قارىتا ھۇجۇمنى كۈچەيتىشكە باشلايدۇ ھەمدە كىنگىت خانلىقىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتۈپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دەن چېنىنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ . غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگمۇ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چەرىكچىبېگىمۇ بولمىغانلىقتىن ، قالايمىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ .

مىلادى 16 ـ يىلى ، ۋاڭ ماڭ بەشتە ھەيۋەتلىك سانغۇن ۋاڭ جۇن ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى لى چۈك ، قورۇل چەرىكچىبېگى گو چىنلارنى لەشكەرلەر بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى . كىنگىت كۆرۈنۈشتە

تەسلىم بولغاندەك قىلىپ ، ۋاڭ جۇن قاتارلىقلارنى شەھەرگە باشلىدى . ۋاڭ جۇن قىلتاقا چۈشۈپ ، شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا تۈيۈقسىز ئۆلتۈرۈلدى . گوچىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئارقا ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى بىلىپ ، قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى . لى چۈڭ قالدۇق قىسملىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، كۈسەنگە چېكىندى . كېيىن يەكەنگە يۆتكىلىپ بېرىپ ، يەكەن خانى يەنگە بېقىندى بولدى . يەن خەن يۈەندى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە چاڭئەنده ئۇزۇن تۇرغان بولۇپ ، ئىچكى رايونلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغانىدى . ئۇ ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېلىپ تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، خەن سۇلالىسىگە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلدۈرگەنىدى . ھۇنلار يەكەنگە ھۇجۇم قىلغاندا ، يەنە ئەسكەر چىقىرىپ قارشى تۇرۇپ ، لى چۈڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشتىن ـ ئاخىر قوغدىدى . كېيىن ھۇنلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھۇن ، دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى . غەربىي يۈرتتىكى خانلىقلارنىڭ ھەممىسى شىمالىي ھۇنلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى . پەقەت يەكەن خانلىقلا ھۇنلارغا قارشى تۇرالايدىغان بىردىنبىر كۈچ بولۇپ قالدى .

شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربىي يۈرتقا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ، ھەرقايسى خانلىقلار ئۈچۈن يەنە بىر قېتىملىق ئاپەت بولدى . شىمالىي ھۇنلار غەربىي يۈرت خانلىقلىرىنىڭ خەلقلىرىنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ، كۆپ يىللىق باج ـ سېلىقلارنى تۆلەشكە مەجبۇرلىغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ يۈكى خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى . ئازاب ـ ئوقۇبەتكە چىدىمىغان غەربىي يۈرت خانلىقلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن كۆتۈرۈلۈپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى .

§5 . بەن چاۋ ، بەن يۈكلارنىڭ غەربىي يۈرتنى تىنچلاندۇرۇشى

ۋاڭ ماڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قىزىل قاشلىقلار قوشۇنى ۋە لۇلىنلىقلار قوشۇنى قاتارلىق دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئۇزۇل ـ كېسىل بەربات بولدى . ئۇزۇن ئۆتمەيلا ، دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى نەيزاكلىق چوڭ پومېشچىك لیۇشیۇ تارتىۋالدى . مىلادى 25 ـ يىلى ، لیۇشیۇ ئۆزىنى پادىشاھ ، دەپ جاكارلاپ ، خەن سۇلالىسىنى قايتىدىن تىكلىدى . بۇ سۇلالە گۈەندۇڭ تەرەپتىكى لویاڭنى پايتەخت قىلغانلىقتىن ، تارىختا « شەرقىي خەن سۇلالىسى » دەپ ئاتالدى . دەل مۇشۇ چاغدا ، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوقۇق تالىشىش تۈپەيلىدىن پارچىلىنىش يۈز بېرىپ ، جەنۇبىي ھۇنلار شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى ، شىمالىي ھۇنلار بولسا ئۇزلۇكسىز تۇردە شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشتى .

شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، مىلادى 38 ـ يىلى ، يەكەن خانلىقى بىلەن پىشامشان خانلىقى ئەلچى ئارقىلىق تارتىق يوللاپ ، غەربىي يۈرتقا قورۇقچىبەگ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى . گۇاڭۋۇدى لیۇشیۇ مەملىكەتنىڭ تېخى ئەمدىلا بىرلىككە كەلگەنلىكىنى ، غەربىي يۈرت بىلەن ھەپىلىشىشكە مادارى يوقلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولمىدى . مىلادى 45 ـ يىلى ، ئالدى قۇس ، پىشامشان ، كىنگىت قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھەممىسى شاھزادىلەرنى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن لویاڭغا ئەۋەتىپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتقا قورۇقچىبەگ ئەۋەتىپ ، غەربىي يۈرت خانلىقلىرىنى قوغداشنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلدى . لېكىن ، لیۇشۇ يەنىلا رەت قىلدى . غەربىي يۈرت خانلىقلىرى ھېچقانداق يۈلەنچۇگى بولمىغانلىقتىن ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممىسلا شىمالىي ھۇنلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى .

گۇاڭۇۋدى ئۆلۈپ ، خەن مىڭدى تەختكە چىقتى . شىمالىي ھۇنلار غەربىي يۈرت خانلىقلىرىدىن مەجبۇرى ئەسكەر يىغىپ ، ئۇلارنى ھەر يىلى ئۇدا خىشى كارىدورىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا مەجبۇرلاپ ، ئۇرۇش ئو- تىنى ھەممىلا يەرگە تۇتاشتۇردى . ھەرقايسى شەھەرلەر كۈندۈزدىمۇ قوۋۇقنى ئېچىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى . نەتىجىدە خىشى كارىدورىدىكى خەلقلەر ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىدى . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى . خەن مىڭدى بۇ ئىشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى . مىلادى 73 ـ يىلى ، ئۇ باش سانغۇن دۇگۇ ، گېك جۇك قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتتى . بۇ قوشۇن جىيۇچۈەندىن چىقىپ ، شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بېرىپ ، قويانخانىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىش ئارقىلىق ، تەڭرىتاغنىڭ شەرقىدىكى مۇھىم جاي ئېۋۇرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل) نى قايتۇرۇۋالدى . شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى بۇ جايدا ئېۋۇرغول كاھىبىگى تەسىس قىلىپ ، يۈز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويدى . بۇ قېتىمقى غەلىبە غەربىي يۇرتقا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى ، ھەرقايسى خانلىقلار تەڭلا شىما- لىي ھۇنلاردىن قۇتۇلۇپ ، شەرقىي خەن سۇلالىسىگە مايىل بولدى . ئىككىنچى يىلى ، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتقا قورۇقچىبەگ ۋە- بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچىبىگى ئەۋەتتى . مەشھۇر سەركەردە بەن چاۋ دۇگۇنىڭ قوشۇنىغا قاتنىشىپ ، زور خىزمەت كۆرسەتتى .

بەن چاۋ فۇفېڭ ۋىلايىتىنىڭ پىڭلىڭ دېگەن يېرىدىن ئىدى . شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخشۇناس ۋە ئەدىب بەن گۇ ئۇنىڭ ئاكىسى ئىدى . بەن گۇ ئوردىدا مۇھەررىرلىك قىلىدىغان كە- چىك ئەمەلدار بولۇپ تۇرۇۋاتقان چاغدا ، بەن چياۋ ئانىسى بىلەن لوياڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى . لوياڭدا مال باھاسى بەك يۇقىرى ، بەن چاۋنىڭ ئائىلىسى بولسا ئىنتايىن نامرات ئىدى . بەن چاۋ تېرىكچىلىك قىلىش ئۇچۇن ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ خەت ـ چەكلىرىنى يېزىپ ـ كۆ- چۈرۈپ بېرىشتەك ناھايىتى جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە مەجبۇر بولغانىدى . بىر كۈنى ئۇ قەلەمنى تاشلاپ قاتتىق خۇرسىنـ

غان هالدا : « ئەر ـ ئەزىمەت دېگەن خۇددى جاڭ چىيەندەك چېگرا رايونلاردا ئىشلەپ خىزمەت كۆرسىتىشى كېرەك ، مەڭگۈ مۇشۇنداق كۆچۈرمىچىلىك قىلىش ، خەت يېزىش بىلەن كۈن ئۆتكۈزسە قانداق بولغىنى » دېدى . كەسپداشلىرى بۇ گەپنى ئاڭلاپ ، ئۇنى زاڭلىق قىلىشتى ، ئەمما بەن چاۋ بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى . كېيىن ، خەن مىڭدى باتۇر ئەزىمەتلەرنى يىغىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقارغاندا ، بەن چاۋ راستىنلا « قەلەمنى تاشلاپ ئەلەم سېپىگە كىرىپ » ، دېگەندەكدەك يانداش ئەمر لەشكەرلىككە تەيىنلەندى . دۇگۇ ئۇنى قوشۇن باشلاپ ئېژۇرغولغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە ، ئۇ بارکۆلنىڭ يېنىدا قويانخان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ ، دۇگۇنىڭ ئالاھىدە ماختىشىغا ئېرىشتى .

مىلادى 73 ـ يىلى كۈزدە ، دۇگۇنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ، بەن چاۋ 36 نەپەر پالۋانىنى ئەگەشتۈرۈپ ، غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلمەكچى بولۇپ ئالدى بىلەن پىشامشانغا كېلىدۇ . بۇ چاغدا پىشامشان خانى گۇڭ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ، ئەتراپلىق كۈتۈۋالىدۇ . كېيىن گۇڭ پوزىتسىيىنى بىردىنلا ئۆزگەرتىپ ، ئۇلارغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىدۇ . بەن چاۋ پالۋانلارغا : « سىلەر پىشامشان خانىنىڭ نېمە ئۈچۈن بىزگە بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدىڭلارمۇ ؟ بۇ ئەھۋال چوقۇم ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ پىشامشانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ » دەيدۇ . ئۇ پىشامشان خانلىقىدىكى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارنى چاقىرتىپ كېلىپ ، ئۇنىڭدىن : « ھۇن ئەلچىلىرى كەلگىنىگە قانچە كۈن بولدى ، ئۇلار نەدە تۇرۇۋاتىدۇ ؟ » دەپ سورايدۇ . كۈتكۈچى ئەمەلدار ئەينەن ئەھۋالنى ئېيتىپ بېرىدۇ . بەن چاۋ ئۇنى ئۆيگە سولاپ قويۇپ ، پالۋانلىرى بىلەن بىرلىكتە ھاراق ئىچىپ تازا قىزىغان چاغدا ، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ : « ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى كەلگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولۇپتۇ ، ئۇلار پىشامشان خانىنى بىزنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستاۋاتمىتۇ ، مۇبادا پىشامشان خانى بىزنى ھۇنلارغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغان بولسا ، تۇڭگەشكىنىمىز شۇ ، قانداق قىلىشىمىز كېرەك ؟ » دەيدۇ . پالۋانلارنىڭ

ھەممىسى تەڭلا : « ئەمر لەشكەرنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇمىز »: دەيدۇ . بەن چاۋ 10 كىشىگە دۇمباق بېرىپ ، ئۇلارنى ھۇن ئەلچىلىرى تۇرۇۋاتقان ئۆيىنىڭ كەينىگە بېرىپ يوشۇرۇنۇشقا ئەۋەتىدۇ ، ھەمدە ئۇلارغا : « ئوت يورۇقىنى كۆرگەن ھامان كۆچۈڭلارنىڭ بارىچە دۇمباق چېلىپ ، ۋارقىراڭلار » دەيدۇ . ھەمدە ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئوقيا ۋە خەنجەر بىلەن قورالالاندۇرۇپ چوڭ دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۆكتۈرىدۇ . بەختكە يارىشا شۇ كېچىسى قاتتىق بوران چىقىپ كېتىدۇ . بەن چاۋ بورانىنىڭ يۆلىنىشى بويىچە ئوت قويۇۋېتىدۇ . ئۆينىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان 10 كىشى شۇ ھامان دۇمباق چېلىپ ۋارقىرغىلى تۇرىدۇ . ھۇن ئەلچىسى ئۇلايداي ، يانداش ئەلچى بىلكە ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قاتتىق سارىاسمىگە چۈشۈپ ، جانلىرىنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن قېچىۋاتقاندا ، بەن چاۋ ئارقا ـ ئارقىدىن ئوچ ھۇننى ئۆلتۈرىدۇ . پالۋانلارمۇ 30 نەچچە دۈشمەننى يوقىتىدۇ . ھۇنلارنىڭ قالغان 100 دىن ئارتۇق ئادىمى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلىدۇ . پىشامشان خانى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق ھەيران بولىدۇ ، ھەمدە بەن چاۋ قاتارلىقلارنىڭ پاراستىدىن ۋە باتۇرلۇقىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ ، شۇ ھامان ھۇنلاردىن ئايرىلىپ ، خەن سۇلالىسى تەۋەلىكىگە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىنلا ، بەن چاۋ ئۇدۇنغا كېلىپ ، ئۇدۇن خانى گۇاڭدېنى شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئۇدۇندا تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ . يەنە سۇلىغا بېرىپ ، شىمالىي ھۇنپەرەس دوتىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ، شىمالىي ھۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن سۇلى خانىنىڭ جىيەن ئوغلى جۇڭنى خان قىلىپ تىكلەپ ، يەرلىك خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ . بەن چاۋنىڭ پىشامشان ، ئۇدۇن ، سۇلى خەلقلىرىنىڭ شىمالىي ھۇن ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيسى ۋە زۇلۇمىدىن قوتۇلۇشىغا ياردەم بەرگەنلىكى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىق خەلقلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن ئىدى ، شۇڭا ئۇ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشىپ ، يۇكسەك ئابرويغا ئىگە بولالىدى .

مىلادى 75 ـ يىلى ، خەن مىڭدى ئۆلدى . شىمالىي ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ ھازىرالىق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ، كىنگىتتىنى كۈشكۈرتۈپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى چېن مونى ئۆلتۈرگۈزدى . كۈسەن ، قۇم خانلىقلىرىنى سۇلىغا ھۇجۇم قىلدۇردى . شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئۆزى بولسا ، ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبېگىنى مۇھاسىرىگە ئالدى . بەن چاۋ سۇلى ئەتراپىدىكى پەنتو قەلئەسىنى ساقلاپ ، سۇلى خانى جۇڭ بىلەن ھەمكارلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئەسكىرىي كۈچى بەك ئاز بولغاچقا يارىدەمسىز قالغانىدى . يېڭىدىن تەختكە چىققان خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتتا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنىڭغا ئىچكىرىگە قايتىپ كېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ . بەن چاۋ پادىشاھنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، دەرھال ئىچىگە يۇتۇپ سۇلىدىن يولغا چىقىدۇ . سۇلىدىكى پۇقرالار قاتتىق قايغۇغا ۋە ئەندىشىگە چۈشتى . كاھىبەگ لى يەن : « خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىزنى تاشلاپ كېتىپ قالسا ، بىز چوقۇم يەنە ھۇنلار تەرىپىدىن يوقىتىلىمىز » دەيدۇ ـ دە ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلايدۇ . بەن چاۋ ئۇدۇنغا قايتىپ كەلگەندە ، ئۇدۇن خانى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى تەلىپەكلىرىنى قوبۇل ئېلىپ ، تىزلانغان ھالدا ئاتنىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ : « بىز خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنى خۇددى بالىلار ئاتا ـ ئانىلىرىنى ھىمات تۇتقاندەك ھىمات تۇتىمىز ، ئەسلا بىزنى تاشلاپ كېتىپ قالمىغايسىز » دەپ يىغلىشىدۇ . بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن بەن چاۋ غەربىي يۇرتتا قېلىپ ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا بەل باغلايدۇ . ئۇ ئۆزى كېتىپ قالغاندىن كېيىن يۇز بەرگەن مالىمانچىلىقلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن سۇلىغا قايتىپ كەلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، پىشامشان ، ئۇدۇن ، سۇلى خانلىقلىرىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىگە تايىنىپ ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ قولچىمىقى بولغان كۈسەن خانلىقى بىلەن قۇس خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىدۇ . يەنە سۇيئابتىكى توخرىلارنىڭ نائىب خانى ۋاڭ شىپې قوماندانلىقىدىكى 70 مىڭ كىشىلىك تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ تاجاۋۇزىنى

پـــتچت قىلىدۇ . مىلادى 91 ـ يىلى ، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بـەن چـاۋنـى غـەربـــي يۈرت قورۇقچىبەگلىككە تەينىلىدى . مىلادى 94 ـ يـــلـى ، بـەن چاۋ شىمالىي ھۇنلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى كىنگىت ، كورلا ۋە قـاراقـۇم خـانلىقلىرىنى ئاخىر بويسۇندۇرۇپ ، پۈتكۈل غەربىي يۈرتنى يەنە بىر قېتىم شەرقىي خەن سۇلالىسىگە بىرلىككە كەلتۈرۈپ بەردى . بەن چاۋ كـۆرسـەتـكـەن تـۆھپىسى ئۈچۈن يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ ، دېگەن ئۇنـۋانغا ئېرىشتى . شۇڭا ، تارىختا يەنە « يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەن » دەپمۇ ئاتالدى .

مـىلادى 91 ـ يـــلـى ، بـەن چـاۋ گـەن يـــگـنـى داكـچـىن (رىم ئـىمـپېرىيىسى) غا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ . ئۇ گەرچە كۆزلىگەن يېرىگە يېـتـــەپ بارالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئارىسالك (بۇغۇنكى ئىران) نىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە بېرىپ ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىدۇ . مـىلادى 102 ـ يىلى ، 70 ياشقا كىرگەن بەن چاۋ ئۆزۈن مەزگىل شەرقتىن غـەربـكـە يـۈرۈش قـىلـــىـپ ، كـۆپـلىگەن جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈش جـەريـانـىدا ئۆزىگە سوغۇق تەككۈزۈۋېلىپ ، پۈت ـ قوللىرى ئاغرىيدىغان بـولـۇپ قـالغاچقا ، پادىشاھنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ يۈرتىغا قايتىپ كېلىپ ، ئۇزۇن ئۆتـمـەي ۋاپـات بـولـىدۇ . بەن چاۋ غەربىي يۈرتتا 31 يىل كۈرەش قـىلـدى . بـۇ جـەريـانـدا ئۇنىڭ يەرلىك ئازسانلىق مىللەتلەرگە تايىنىپ ، چـېـگـرا رايـونـنىڭ ئامانلىقىنى قوغدىغانلىقى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆگىنىشـ ـمىزگە ئەرزىيدۇ .

بـەن چـاۋدىـن كېيىن ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبىگى رېن شـاڭ غـەربـــي يـۈرتـقـا قورۇقچىبەگ بولىدۇ . خىزمەت ئۆتكۈزۈۋالىدىغان چـاغـدا ، ئۇ بـەن چـاۋدىـن قـانـداق قىلغاندا قورۇقچىبەگلىك ۋەزىپىسىنى يـاخـشـى ئۆتىگىلى بولىدۇ ، دەپ سورايدۇ . بەن چاۋ ئۇنىڭغا : « سىزنىڭ مـىجـەزىـگـىـز بـەك چـۈس ھەم ئالـدىـراقـسـان ، شۇڭا غەربىي يۈرتتىكى ھەرقـايـسـى خـانلىقلار بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىڭ . كەڭ قورساق بولـۇڭ ، چوڭ ئىشـلارنـى تۈتۈشـقا ئەھـمـىـيەت بېـرىڭ . ئۇشـشـاق ـ چـۈشـشـەك ئىـشلارنـى زىغىرلاپ كەتمەڭ » دەيدۇ . بەن چاۋ

كەتكەندىن كېيىن ، رېن شاڭ كىشلەرگە : « بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتتا 30 يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگىنىگە قاراپ ، ماڭا چوقۇم ئاجايىپ ئېسىل تەدبىرلەرنى ئۆگىتىپ قويامدىكىن دەپتىمەن ، مۇنداق ئاددىي بىرنەچچە ئېغىزلا گەپ قىلىشنى كىم بىلسۇن ! » دەيدۇ .

رېن شاڭ بەن چاۋنىڭ تەلىمىنى ئېسىدە ساقلىمىدى . بىرنەچچە يىل بولمايلا ، ئۇ غەربىي يۇرت ھەرقايسى خانلىقلىرىغا ھەددىدىن زىيادە زۇلۇم سالغانلىقتىن ، كىشىلەر نارازى بولۇپ ، ئۇنىڭغا قارشى چىقتى . شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتىكى قارشىلىقنى باستۇرۇش ئۈچۈن ، خېشى كارىدۇرىدىكى ۋە چىڭخەيدىكى چاڭلارنى ئەسكەرلىككە تۇتتى . نەتىجىدە چاڭلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ، شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى . شىمالىي ھۇنلار بۇ خىل پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، قايتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى . شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچىبېگىنى مەنسىپىدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . شۇنىڭ بىلەن ، غەربىي يۇرت يەنە قايتىدىن شىمالىي ھۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتتى . شىمالىي ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ھەرقايسى خانلىقلارنى نەچچە يىللاردىن بۇيانقى باج ـ سېلىقلارنى تولۇقلاپ تۆلەشكە مەجبۇرلىدى . باج مىقدارى كۆپ ، تاشپۇرۇش مۆھلىتى قىسقا ، سۈرۈشتۈرۈش جىددىي بولغانلىقتىن ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ پۇقرالىرى كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى .

بىرقانچە يىل ئۆتۈپ ، چاڭلار رايونى تىنچلانغاندىن كېيىن ، خېشى كارىدۇرىنىڭ قاتنىشى يەنە راۋانلاشتى . مىلادى 118 ـ يىلى ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى ساۋزۇڭ غەربىي يۇرتنى سوراپ يېيىش نىيىتىگە كېلىپ ، سۇبەن باشچىلىقىدا مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئېۋىرغولغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتتى . ئالدى قۇس خانى بىلەن پىشامشان خانى سۇبەن بىلەن ئالاقىلىشىپ ، خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . شىمالىي ھۇنلارنىڭ تەكرىقۇتى ئارقا قۇس خانى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئېۋىرغولغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ،

سۇبەن ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچى سەركەردە ، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممە-
سىنى قىرىپ تاشلاپ ، ئالدى قۇس خانىنى قوغلىۋەتتى . پىشامشان خانى
ساۋزۇكدىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغاندا ، ساۋزۇك ئوردىغا مەكتۇپ سۇ-
نۇپ 5000 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بېرىشنى
تەلەپ قىلدى . بۇ ئىش تۇيەيلىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا
بەس - مۇنازىرە قوزغالدى . كۆپ سانلىق ۋەزىرلەر غەربىي يۇرتتىن ۋاز
كېچىشنى تەشەببۇس قىلىپ تاش قوۋۇقنى ئېتىۋالدى . بەن چاۋنىڭ
ئوغلى بەن يۇك كۆپچىلىكنىك پىكرىنى قەتئىي رەت قىلىپ ، غەربىي
يۇرتنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى . مىلادى 123 - يىلى ، بەن يۇك
غەربىي يۇرتنىڭ دورغاپلىقىغا تەينىلىنىپ ، قوشۇن باشلاپ بېرىپ
لۇكچۇن (تۇرپاندىكى لۇكچۇن) دە بوز يەر ئاچتى . تۆت يىل كۈرەش
قىلىش ئارقىلىق بەن يۇك شىمالىي ھۇنلارنىڭ يىلى خانى بىلەن
قويانخاننى چېكىندۈرۈپ ، غەربىي يۇرتنى قايتىدىن تىنچلاندۇردى . شۇ-
نىڭ بىلەن ، غەربىي يۇرت دورغابى غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگىنىڭ
ئورنىنى ئىگىلەپ ، غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ ئالىي ئەمەلدار بولۇپ قالدى .
كەينىدىنلا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچىبېگى قايتا تەسىس قىلىندى .
تارىخى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، دۇك جو شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ
ئەڭ ئاخىرقى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچىبېگى بولغانىكەن .
شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى شەرقىي خەن سۇلالىسى يىمىرىلگەنگە قەدەر ،
غەربىي يۇرت دورغابى بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچىبېگىنىڭ
باشقۇرۇشى ئاستىدا ، غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى بىرقەدەر تىنچ بولغان .

§6 . خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى

جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كېلىشتىن ئىلگىرىلا ، غەربىي يۇرتتىكى
ھەرقايسى خانلىقلار دۆلەت ئاپپاراتى ۋە ئارمىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ،

تۆمۈر قوراللارنى ياسيالايدىغان ۋە ئىشلىتەلەيدىغان بولغان . ئاسىيۇلار-نىڭ قەبرىسىگە مالايلارنى قوشۇپ دەپنە قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللاردىن قارىغاندا ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ قۇللۇق جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . بۇ خانلىقلارنىڭ ھەممىسىدە مۇكەممەل دۆلەت ئاپپاراتلىرى ۋە مۇكەممەل دەرىجە تۈزۈمى بارلىققا كەلگەنىدى . خان دۆ-لەتنىڭ خوجىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ھەردەرىجىلىك مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار بار ئىدى . ئاقسۆڭەكلەر بولسا « ئېسىلزادىلەر » دەپ ئاتىلىپ ، كۆپ ھاللاردا قوشۇمچە ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى . خان ، ئەمەلدارلار ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسى قۇلدارلار بولۇپ ، ئوخ-شاش بولمىغان سانداقۇل ئىگىلەيتتى . قۇللار ئۇلار ئۈچۈن جاپالىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى . نوپۇس دەپتىرىگە تىزىملانغان ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى ئەركىن پۇقرالار بولۇپ ، ئۆزئالدىغا چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ ، بەلگىلەنگەن سۇرۇك بويىچە دۆلەتكە باج ـ سېلىق تاپ-شۇراتتى . ئۇرۇش مەزگىلىدە ، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەسكەر بولۇپ جەڭگە ئاتلىناتتى .

تەبىئىي شارائىتنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى ، ئىجتىمائىي تەرەققى-ياتنىڭ تەكشىسىزلىكى سەۋەبىدىن ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئايرىشقا بولىدۇ : بىر خىلى ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان خانلىقلار بولۇپ ، بۇ خانلىقلارنىڭ پۇقرالىرى كىگىز ئۆيى-لەردە ئولتۇراتتى . پەسلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ، يايلاقلارمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا ، ئۇلار تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدىلا كۆچۈپ يۈرەتتى . شۇڭا بۇ خانلىقلار تارىختا « كۆچمەنلەر دۆلىتى » دەپ ئاتالغانىدى . تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيۇ ، ئوغۇز ، قۇس خانلىقلىرى ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى يولئېرىق ، سارىقول ، ئۇررى خانلىقلىرى ، كوئىنلۇن تېغى ئەتراپىدىكى نوپچان خانلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق « چىمەنلەر دۆلىتى » ئىدى . بۇ خانلىقلاردا كالا ، ئات ، قوي ، تۆگە ، ئېشەك قاتارلىق چارۋا

مـاللار كۆپ ئىدى . يەنە بىر خىلى ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىدىغان خانلىقلار بولۇپ ، بۇ خانلىقلارنىڭ پۇقرالىرى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى . تارىخىي كىتابلاردا بۇ خانلىقلار « شەھەر دۆلىتى » دەپ ئاتالغان . تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى پىشامشان ، روۋلۇ ، ئۇزۇن ئات ، ئۇدۇن ، يەكەن ، سۇلى ، كىنگىت ، كۇسەن ، قۇم خانلىقلىرى ۋە پامىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى پەرغانە خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھەممىسى « شەھەر دۆلەتلىرى » ھېسابلىناتتى . بۇ خانلىقلاردا ئارپا ، بۇغداي ، تېرىق ، شال ، قوناق ، پۇرچاق ، ئۇزۇم ، بېدە ۋە ھەرخىل مېۋە ـ چىۋە ، قوغۇن ـ تاۋۇزلار تېرىلاتتى .

غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرمىگەن چاغلاردىلا ، ئىشلەپچىقىرىش بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان ، ئىگىلىكى بىرقەدەر گۈللەنگەن رايون ئىدى . قۇس خانلىقىنىڭ قوي ، كالىلىرى تاغ ۋە ئېدىرلارغا سىغمايي قالغانىدى . ئاسىيۇ خانلىقىدىكى بايلارنىڭ تۆت ـ بەش مىڭدىن يىلقىسى بار ئىدى . چېدىر خانلىقىنىڭ 5000 گېكتار ئۆلكە يېرى بار ئىدى . پەرغانە خانلىقىنىڭ بايلىرى 10 مىڭ دەنلەپ ئۇزۇم ھارىقى ساقلايىتتى . ئۇزۇن تات خانلىقىنىڭ شاھزادىسى لەيدەن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەنلىكتىن ، ئۆز ۋاقتىدا خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى چېرىكچىبەگ قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى .

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان .

ئاسىيۇلارنىڭ ئېتى يوغان ھەم كۈچلۈك بولۇپ ، ھارۋىغا قېتىشقا ئەڭ باپ كېلەتتى . پەرغانە ئاتلىرىنىڭ پۇتلىرى ئۇزۇن ، تۇۋاقلىرى يوغان بولۇپ ، كۈنىگە مىڭ چاقىرىم يول باسالايتتى . مىنىشكە ئەڭ باپ كېلەتتى . خەن ۋۇدى زامانىسىدە ، پەرغانە ۋە ئاسىيۇ خانلىقلىرىدىن ھەددى ـ ھېسابسىز ئاتلار ئىچكى جايلارغا ئېلىپ بېرىلغانىدى . شەھەر

رەستلىرىدىن تارتىپ تار كوچىلارغىچە ھەممىلا جايدا ئاتلارنى كۆرگىلى بولاتتى . دالىلاردا بېقىلاتتى . بۇ ئاتلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ، قاتناش ترانسپورتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى كۆپەيتىشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى . غەربىي يۇرتنىڭ ئۇزۇملىرى چوڭ ھەم تاتلىق ئىدى . ئاسىيۇ ئاتلىرى ۋە پەرغانە ئاتلىرى بېدىگە ئامراق ئىدى . جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ ، قايتار چېغىدا ئۇزۇم ۋە بېدە ئۇرۇقى ئالغاچ كەتكەنىدى . خەن ۋۇدى غەربىي يۇرتتىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ئۇزۇم بىلەن مېھمان قىلىش ، ئوردا ئاتلىرىنى بېدە بىلەن بېقىش ئۇچۇن ، شاڭلىن باغچىسىدىكى نەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان دائىرە ئىچىدە ئۇزۇم ئۆستۇرگەن ۋە بېدە تېرىغانىدى . بۇ ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى ياخشى ئۆسكەن . پامىر ئېگىزلىكىدىن سۇغىپىياز (大蒽) كۆپ چىقىدىغانلىقى ئۇچۇن « سۇغىلىڭ » (蒽岭 سوغىپىيازلىق تاغ ــ ت) دەپ ئاتالغان . تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇب تەرىپىدە ياڭاق بەك ئوخشايتتى . خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى پىياز (غۇز پىيىزى) بىلەن ياڭاق (غۇز يا-ڭىقى) ئۇرۇقىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ، ھەرقايسى جايلاردا ئومۇميۇزلۇك ئۆستۈرۈلگەن . خوتەننىڭ قاشتېشى يىن ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىلا ئىچكى جايلارغا تارقالغان . خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ كۆپلەپ ئىچكى جايلارغا ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن ، ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك نەرسە ھېسابلانمايدىغان بولۇپ قالغان . پىشامشان بىلەن ئۇدۇننىڭ گىلەملىرى ئاجايىپ رەڭدار ، كۆركەم ھەم نا-ھايىتى سىپتا توقۇلغانلىقتىن ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ئالاھىدە قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن .

ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ئۇچۇن زور تۇرتكىلىك رول ئوينىغان .

خەن سۇلالىسى پىشامشان ، قاراقۇم ، ئاسىيۇ ، قۇس خانلىقلىرىدا بوز يەر ئېچىش جەريانىدا ، گۈرجەك ، ئوتىنوچ ، جوتۇ ، ساپان قاتارلىق ئىلغار دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ئىشلەتكەن ، يەنە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چېپىپ ، سۇ باشلاپ كېلىپ يەرلەرنى سۇغارغان . پىشامشان ، قاراقۇم قاتارلىق خانلىقلار بۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە يۇكسەلدۈرگەن . ئاسىيۇ ، قۇس قاتارلىق خانلىقلاردىمۇ تەقلىد قىلىپ ئۆگىنىش نەتىجىسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كېلىپ ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغىلا تايىنىدىغان ئەھۋال ئۆزگەرگەن . غەربىي يۇرت خانلىقلىرى دەريا سۇيى ۋە ئۆستەكۈ سۇيىنى ئىچەتتى . بۇ سۇلار ئىنتايىن پاسكىنا ئىدى . خەنزۇ ئەسكەرلەر بىلەن سودىگەرلەرنىڭ قۇدۇق كولاش تېخنىكىسىنى غەربىي يۇرتقا ئېلىپ كەلگەنلىكى ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرى خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن قوشۇلغان بىر چوڭ تۆھپە ھېسابلىنىدۇ . خەن ۋۇدى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، چاڭئەننىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە يەر ئاستىدىن ئاقىدىغان لۇكشۇ ئۆستەڭنى قازدۇرغان . خەن شۇەندى غەربىي يۇرتقا قوشۇن ئەۋەتكەندە ، باش سانغۇن شىن ۋۇشيەن كىرۇران خانلىقىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى خەن قوشۇنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن ۋىدىها بەگلىكىنىڭ قۇدۇقلىرىدىن پايدىلىنىپ ، قانال قېزىپ ، جۇيلۇزى ئامبىرىغا ئاشلىق يۆتكەشنى تەسەۋۋۇر قىلغان . تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ۋىدىها بەگلىكىنىڭ قۇدۇقلىرى كارىز ئىكەن . بۇگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا ئومۇملاشقان كارىز ئېھتىمال خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدىن تۆمۇر ۋە مىس چىقاتتى ، لېكىن بۇ خانلىقلارنىڭ مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى ۋە مىس قورال ، تۆمۇر قوراللىرى ياساش تېخنىكىسى يۇقىرى ئەمەس ئىدى . ھەربىي قوراللارنى ياساش جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىگە يەتمەيتتى . شۇڭا ، غەربىي خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن ، ھۇنلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا

خانلىقلارنىڭ بەش ئادىمى بىر خەنزۇغا ئاران تاقابىل تۇرالىغانىدى. لېكىن، كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ مېتال تاۋلاش ۋە ياساش ماھارىتى (غەربىي يۇرتلۇقلار «خەنزۇ ماھارىتى» دەپ ئاتىغان) غەربىي يۇرتقا كىرگەندىن كېيىن، ئۇقيا ۋە قىلىچلار بارغانسېرى ئەپچىل ھەم ئۆتكۈر ياسىلىشقا باشلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى، «خەنزۇ ماھارىتى» نىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تەسىرى شۇنچىلىك زور بولغان يەردە، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭمۇ زور بولۇشى تەبىئىي ئىدى.

غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررېتوريىسىگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، «يېپەك يولى» ناھايىتى راۋانلىشىپ، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقە زور دەرىجىدە جانلاندى ۋە ئىلگىرى سۇرۇلدى. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىلىرى راۋانلىشىپ شۇنچىلىك دەرىجىگە يەتكەنكى، ئۆتەك ۋە راباتلاردا كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەنىدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرگەن سودىگەرلەر ھەر كۈنى دېگۈدەك چېگرا قوۋۇقلىرىدىن كىرىپ-چىقىپ تۇراتتى. ئۇدۇن بىلەن پىشامشانىنىڭ گىلەملىرى چاڭئەنگە توشۇپ بېرىلىشى بىلەنلا ئىنتايىن قىممەتلىك بۇيۇم دەپ قارىلىدىغان بولدى. بەن گۇ بەن چاۋغا يازغان خېتىدە: «دۇگۇ ئىلگىرى باشقىلارغا 80 مىڭ يارماق بېرىپ، 10 پارچە گىلەم سېتىۋاپتۇ» دېگەن. دېمەك، بىر پارچە گىلەمنىڭ باھاسى 800 مىڭ يارماق بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۆت نەپەر قاۋۇل قۇلنىڭ باھاسىغا تەڭ ئىدى. شىن يەننىيەن دېگەن بىر شائىر: «بېشىدا لەنتىيەن قاشتېشى، قۇلىقىدا داكچىن گۆھىرى، بىر تىزىقى بارار بەش يۈز تۆمەنگە، مىڭ تۆمەندىن ئاشار ئىككى تىزىقى» دەپ بىر كۇپلىت شېئىر يازغانىدى. لەنتىيەن دېگىنى چاڭئەنگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى ئىدى، شۇڭا لەنتىيەن قاشتېشى ئانچە قىممەتلىك نەرسە ھېسابلانمىغان، ھەقىقىي قىممەتلىك نەرسە غەربىي يۇرتتىكى داكچىننىڭ گۆھىرى ئىدى. قۇلاقنى

زىنىنەتلەش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بىردانە داكچىن گۆھىرىنىڭ ئۆزى ئۇچ ـ تۆت يۈز تۆمەنگە تۇختىغان ئەھۋالدا ، بۇنىڭ قانچە قۇلۇنىڭ باھاسىغا تۇغرا كېلىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ كۆرۈشكە بولىدۇ ! ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى غەربىي يۇرتلۇقلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان مال ھېسابلىناتتى . ئارسالدۇلتى (ئىران) جۇڭگونىڭ خام مەشۇتى بىلەن سېيدام شايىسنى ئەڭ ياخشى كۆرەتتى . ئۇنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭدىن كىمخاپ ۋە دۇردۇن ئىشلەپچىقىرىپ ، غەربلىكلەر ياقتۇرىدىغان رەڭلەر بىلەن گۈل نۇسخىلىرىنى چۇشۇرەتتى . ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ يىپەكلىرىمۇ غەربىي يۇرتقا كېلىشى بىلەنلا يۇز ھەسسە يۇقىرى باھادا سېتىلاتتى . ئىچكىرى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرىدا يول ئۇزاق ھەم خەتەرلىك بولسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭدىن چۇشىدىغان پايدا ناھايىتى كۆپ بولغاچقا ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ ئىشقا ناھايىتى قىزىققاندى . بەن گۇ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىنسى بەن چاۋغا : « 300 توپ شايى ئەۋەتتىم ، ئۇنى توخرىلارغا سېتىپ ، پۇلىغا ئۇدۇن ۋە پىشامشانىنىڭ چىرايلىق زىلچىسىدىن ئېلىپ ئەۋەتىپ بەرگىن » دەپ خەت يازغاندى . 1959 ـ يىلى ، نىيە ناھىيىسىدىكى قۇملۇقتىن بىر جەسەت ساندۇقى تېپىلدى . ئۇنىڭ ئىچىگە بىر جۇپ ئەر ـ خوتۇن سېلىنغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئۇچىسىغا كىيگۈزۈلگەن چاپان ، يەكتەك ، ئىشتاندىن تارتىپ ھەتتا پايپاق ، پەلەي ، قول ياغلىق ، ياستۇق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىچكى جايلارنىڭ يىپەك رەختلىرىدىن ئىشلەنگەنىكەن . كىمخاپ ئۇستىگە لى شۇ نۇسخىسىدا « ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن ، ئەۋلادلىرىغا شاپائەت يەتكۈزگەيلا » دېگەن خەت كەشتىلەنگەنىكەن . بىر قاراشتىلا ئۇنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەھسۇلات ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . دېمەك ، بۇنىڭدىن شۇ زامانىدا ئىچكى رايونلارنىڭ يىپەكلىرىنى غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ نەقەدەر ياقتۇرغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ئىلگىرى يېزىقى يوق ئىدى . خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، بۇ خەلق خەنزۇ يېزىقىنى ئومۇميۈزلۈك ئىشلە-

تىشكە باشلىدى . شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بۇددا دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىردى . شۇنىڭ بىلەن ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بىرقىسىم خانلىقلار ئوخشاش بىرۋاقىتتا يەنە ھىندىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئومۇملاشقان قارۇشتى يېزىقىنى ئىشلىتىدىغان بولدى . غەربىي يۇرتتىكى خانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۆزلىرىگە خەنزۇچە ئىسىم قويغانىدى . مەسىلەن ، يەكەن خانى شىيەن ، سۇلى خانى جۇڭ قاتارلىقلار . باي ناھىيىسىدىكى بىر قىيالىقتا شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە كۇسەن خانلىقىنىڭ سول قول سانغۇنى لىيۇ پىڭگو تەرىپىدىن خەنزۇچە خەت بىلەن ئويۇلغان خاتىرە تاش بۇگۇنكى كۇنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە . خوتەندە ئۇستىگە خەنزۇ يېزىقى بىلەن قارۇشتى يېزىقىدا خەت بېسىلغان يارماقلار كۆپ ئۇچرايدۇ . ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ مەلىكىسى دىشى چاڭئېنگە مۇزىكا ئۆگىنىش ئۈچۈن بارغانىدى . ئۇ كۇسەن خانى جياڭ بىڭ بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن ئېرى بىلەن بىرلىكتە چاڭئېنگە بېرىپ پادىشاھنى تاۋاپ قىلدى . قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، جياڭ بىڭ كۇسەندە خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا تەقلىد قىلىپ ئوردا سالدۇردى . خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ يوسۇن ۋە تۈزۈملىرىنى قوللىنىپ ، قوڭغۇراق چېلىشنى ، دۇمباق چېلىشنى يولغا قويدى . خەن سۇلالىسىنىڭ مۇزىكا ـ ئۇسۇللىرىنى يارىتىپ قالدى . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

ئۇچىنچى باب

ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا بولغان چوڭ پاراكەندىچىلىك ۋە چوڭ بىرلىشىش

§1 . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ۋېي ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئەھۋالى

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىق كەڭ دېھقانلارنى بارغانسېرى كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى . مىلادى 184 ـ يىلى ھەيۋەتلىك سېرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭى پارتلىدى . شەرقىي خەن ھاكىمىيىتى دېھقانلار قوزغىلىڭى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى . سېرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان مىلىتارىستلار كەينى ـ كەينىدىن ھوقۇق دائىرىسى بۆلۈشۈۋېلىپ ، بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى . ساۋ ساۋ پادىشاھنى قىستاپ ، پادىشاھنىڭ نامىدا بەگلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ ، پەيدىنپەي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھوقۇق دائىرىسى بۆلۈۋالغۇچى كۈچ بولۇپ قالدى .

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەپرىقىچىلىق ئىچىدە قالغاندا ، غەربىي گەنسۇدا سۇڭ جېيەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، غەربكە كېڭىيىپ ، گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن چېگىخەينىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىنى ئىشغال قىلىپ ، خېشۇيىڭ خەن خانلىقىنى قۇرۇپ ، ئۆزىنى خېشۇيىڭ خەن پادىشاھى دەپ ئاتىدى . غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇڭ جېيەن تەسىر كۈچىنىڭ ئوتتۇرىغا كىرىۋېلىشى تۈپەيلىدىن ئالاقىلىشىلمەيدىغان بولۇپ قالدى .

مىلادى 214 ـ يىلى ، ساۋساۋ باش سانغۇن شياخۇيۇەننى ئەۋەتىپ ، خېشۇپلىڭ خەن خانلىقىنى ھالاك قىلىپ ، سۇڭ جيەننى ئۆلـ تۈردى . كېيىنكى يىلى ساۋساۋ يەنە جاڭ لۇنى مەغلۇپ قىلىپ ، خەنجۇڭنى تىنچلاندۇردى ، ئارقىدىنلا سانغۇن سۇزېنى خېشى كارىدورـ دىكى دىلار ، چاڭلار ، ھۇن قاتارلىق مىللەتلەردىن ھال سوراشقا ئەۋەتتى . ۋۇۋېي ، جاڭيې ، جيۇچۇەن ، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى . ئەمما ، غەربىي گەنسۇدا لى يۆ قالايمىقانچىلىق چىقاردى ، شىپىڭدىكى چۇي يەنمۇ تۇپىلاڭ كۆتەردى ، جيۇچۇەندىكى خۇاڭ خۇا ، جاڭيېدىكى جاڭ جىنمۇ قوراللىق ئىسيان كۆتۈردى . لۇڭيۇ بىلەن خېشىمۇ ئەنسىزلىك ئىچىدە قالدى ، شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يەـ نىلا ئالاقىلىشەلمىدى . شەرقتە كېلىپ تىجارەت قىلماقچى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى ئاران دۇنخۇاڭغىچە كېلەلەيدىغان بولدى . ساۋساۋ دۇنخۇاڭغا ئەۋەتكەن ۋالىي يىن فېڭ تالىپ مەجەز ، ئىناۋەتى يوق ياۋاش بىر كىشى ئىدى . دۇنخۇاڭنىڭ مۇتەھەم مۇشتۇمزورلىرى غەربىي يۇرتتىن كەلگەن سودىگەرلەرنى دائىم بوزەك قىلىپ ۋە ئالداپ ، ئۇلارنىڭ قاشتېشى ۋە لەئىلە ـ ياقۇتلىرىنى ئەرزان ئېلىۋېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئاشلىق ۋە تاۋار ـ دۇردۇنىلىرىنى قىممەت سېتىپ ، ھېيلىگەرلىك بىلەن پايدا ئېلىپ ، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنى قاتتىق خاپا قىلاتتى .

مىلادى 220 ـ يىلى ، ساۋساۋنىڭ ئوغلى ساۋپى خەن سۇلالىسـ نىڭ شىەنىدى خانىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ۋېي سۇلالىسىنى قۇردى . ۋېي ، شۇ ، ۋۇ خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق بىر ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت رەسمىي شەكىللەندى . دەل شۇ يىلى ۋېي خانىدانلىقىنىڭ سانغۇنى سۇزې جيۇچۇەندىكى ۋە جاڭيېدىكى توپىلاڭنى تىنچىتتى ، بۇنىڭ بىلەن خېشى كارىدورىدا قاتناش يەنە راۋانلاشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋېندى خانى ساۋپى ساڭ سىنى دۇنخۇاڭغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى . ساڭ سى كەسكىن ئادەم ئىدى ، ئۇ مۇشتۇمزورلارنى قاتتىق جازالاپ ، جەمئىيەت تەرتىپىنى ياخشىلىدى . شۇـ نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، غەربىي يۇرت بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىنى

قوغدىدى ۋە راۋاجلاندۇردى . غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىدىن دۇنخۇاڭغا كېلىپ ، داۋاملىق شەرق تەرەپكە ماڭماقچى بولغانلىرىنىڭ ھەممىسگە يول خېتى كېسىپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئەسكەرلەرنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويدى ؛ شەرق تەرەپكە داۋاملىق ئىلگىرىلەشنى خالىمىغانلىرىنىڭ مېلىنى مۇۋاپىق باھادا سېتىۋالدى ھەمدە ئۇلارنى تەكسە باھادىكى ئاشلىق ۋە يىپەك رەخت بىلەن تەمىنلىدى . غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن خۇش بولۇپ ، ساڭا سىغا مىننەتدارلىق بىلدۇردى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ساڭا سى ئۆلۈۋېدى ، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى ۋەبىي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلىنغان ئوردىسىغا كېلىپ تەزىيە بىلدۇردى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە يۈزىنى پىچاق بىلەن جىجىپ قان يىغلىدى ؛ يەنە خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساڭا سىغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سېلىپ ، ھەر يىلى ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈپ تۇردى .

ۋەبىي سۇلالىسىنىڭ كۈچىيىشى غەربىي يۇرتقا زور تەسىر كۆرسەتتى . مىلادى 222 ـ يىلى پىشامشان (كروران) ، كۈسەن ، ئۇدۇن ، قۇس (بەشبالىق) قاتارلىق خانلىقلارنىڭ پادىشاھلىرى ۋەبىي سۇلالىسگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلپان تاپشۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇردى . ۋەبىي سۇلالىسىنىڭ ۋېندى خانى غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلاردىن ھال سورىدى . ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ پادىشاھلىرىغا ئوتۇغات نام ۋە مۆھۈر بەردى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، جاڭ گۇڭنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگىلىكىگە تەيىنلەپ ، ئىدىقۇتنا ھەربىيلەرنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈزدى ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ، غەربىي يۇرتقا پىشامشان خانلىقىنىڭ قايدۇ شەھىرى (لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە) دە تۇرۇپ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە قوغدايدىغان دورغاپ ئەۋەتتى .

غەربىي يۇرتتا ئەسلىدە 50 نەچچە خانلىق بار ئىدى ، بۇ خانلىقلار ئۇزاق زامان بىر ـ بىرىنىڭ زېمىنىنى قوشۇۋېلىش ئۇرۇشىنى ئېلىپ

بارغان ، نەتىجىدە يەتتە خانلىق قالغان . تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ھازىرقى شىخو ناھىيىسى چېگرا قىلىنغان ، شىخونىڭ غەرب تەرىپىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى بۇرۇنقىدەكلا ئاسىيۇ خانلىقىغا قارىغان ، شىخونىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىراكى ، چۇ-مۇل ، ئوتەنزىل ، باركۆل قاتارلىق كىچىك خانلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇس خانلىقىغا قارىغان . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى كىنگىت خانلىقى قاراقۇم ، قۇرۇق تاغ ، كورلا خانلىقلىرىنى يۇتۇۋالغان ؛ كۇسەن خانلىقى قۇم ، ئونسۇ ، سەپەرباي خانلىقلىرىنى يۇتۇۋالغان ؛ پىشامشان خانلىقى نوپچان ، ئەندىرە ، نىيە ، چەرچەن خانلىقلىرىنى يۇتۇۋالغان ؛ ئۇدۇن خانلىقى رۇڭلۇ ، ئۇزۇنتات ، چۇرلى ، پوسكام خانلىقلىرىنى يۇتۇۋالغان ؛ سۇلى خانلىقى يەكەن ، يولئېرىق ، سارقول ، يۇمەندۇ (ئۇلۇغچات ـــ ت) قاتارلىق ئون نەچچە خانلىقنى يۇتۇۋالغان . شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يەتتە پادىشاھلىق بىر ـ بىرىگە تاقابىل تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن .

مىلادى 265 ـ يىلى سىمايەن ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىپ جىن سۇلالىسىنى قۇردى ، غەربىي يۇرت جىن سۇلالىسىگە قارايدىغان بولدى ، جىن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا داۋاملىق دورغاپ ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچى بېگى ئەۋەتتى .

ئۇزاق ئۆتمەيلا ، جىن خاندانلىقىدا سەككىز پادىشاھ تەپرىقىچىلىقى يۈز بەردى ، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالدى ، جاڭ گۇي بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى جاڭ شى خېشى كاردىۋرىنىڭ ئەمەلدارى بولۇۋېلىپ ، بىر پارچە زېمىننى بۆلۈۋېلىپ ، ئالدىنقى لياڭ ـــ چىڭ خاندانلىقىنى قۇردى ، ھەمدە جىن سۇلالىسىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . غەربىي يۇرتقا قو-رۇقچىبەگ ياكى دورغاپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچى بېگى ، ئېۋىرغول كاھىبگى ئەۋەتتى .

مىلادى 327 ـ يىلى ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چېرىكچى بېگى جاۋجېن ئالدىنقى لياڭ پادىشاھى جاڭ جۇنگە ئاسىيلىق قىلىپ ، ئالدىنقى

جاۋ پادىشاھى لىيۇباۋ بىلەن مەخپىي تىل بىرىكتۈرىدۇ . غەربىي يۈرت دورغاپى لى بو جاڭ جۇنگە دوكلات قىلىدۇ ، ھەمدە جاڭ جۇننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جاۋجېنغا جازا يۈرۈش قىلىپ مەغلۇپ بولىدۇ . ۋەزىر-لەرنىڭ ھەممىسى جاڭ جۇنگە لى بونىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ . جاڭ جۇن : « چىن بېگى موگۇڭ مەغلۇپ بولغان لەشكەر بېشى مېڭ مىڭشىنى كەچۈرۈم قىلىپ ، يەنە مۇھىم ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ، ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىر يەنە تىكلىگەن » دەپ ، لى بونى كەچۈرۈم قىلىپ ، ئۇنى يەنىلا غەربىي يۈرتقا دورغاپ قىلىدۇ . لى بو كىنگىت پادىشاھى لۇڭ شى بىلەن ئالاقىلىشىپ ، جاۋجېنغا يەنە جازا يۈرۈشى قىلىپ ، ئاخىر ئۇنى ئەسىر ئالىدۇ . لى بونىڭ كىنگىت پادىشاھى لۇڭ شىنغا يېزىپ بەرگەن خېتىنىڭ ئىككى نۇسخا ئورگىنالى قالغان ئىكەن . 1909 ـ يىلى ، لوپنۇر كۆلىنىڭ قىرغىقىدىكى قايىدۇ خارابىسىدە چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئۇنى تېپىۋېلىپ ، چەت ئەلگە ئوغرىلاپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ .

ئىدىقۇت (دەقىيانۇس) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگىنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى سەركەردە ۋە ئەسكەرلىرى ياشاپ كەلگەن يەر . سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ، ئۇچ پادىشاھلىقنىڭ زېمىن تالىشىشى ، سەككىز پادىشاھنىڭ تەپرىقىچىلىق پەيدا قىلىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يولۇاس ئورۇشى مەيدانى بولۇپ قالدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىچكى جايلاردىن نۇرغۇن ئاھالە خېشى ئارقىلىق ئىدىقۇتقا قېچىپ كەلدى . شۇنداق قىلىپ ، ئىدىقۇتتا خەنزۇلار بارغانسېرى كۆپەيدى . جاڭ جۇن مۇشۇنداق ئەھۋالغا ئاساسلىنىپ ، بۇ يەردە ئىدىقۇت ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى ، ۋىلايەت قارىمىقىدا قاراغوجا ناھىيىسى بىلەن لۈكچۈن ناھىيىسىنى تەسىس قىلدى . بۇ ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۈرتتا تۇنجى قېتىم يولغا قويۇلۇشى ئىدى . ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، جاڭ جۇن ئىدىقۇت ۋىلايىتى ، دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى ، جىنچاڭ ۋىلايىتى ، غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ بارگاھى ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگى بارگاھى ،

قاشقاوۇق باش قورۇقچىبەگ ھەربىي بارگاھىنى بىرلەشتۇرۇپ شاجۇغا ئۆزگەرتتى ، شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرتنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشىنى ۋە غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ئىشلىرىنى شاجۇ باشقۇرىدىغان بولدى . ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمى غەربىي يۇرتتا ناھايىتى ئۇزاققىچە يولغا قويۇلدى .

مىلادى 376 ـ يىلى ، ئالدىنقى چىن خانلىقى جۇگۇنىڭ شىمالىي رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى . ئالدىنقى لياڭ پادىشاھى جاڭ تىيەنشىمۇ ئالدىنقى چىنغا ئەل بولدى . ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەن لياڭ شىنى لىياڭجۇنىڭ غەربىي يۇرتىنى سوراپ يەيدىغان دورغاپلىققا تەيىنلىدى . لياڭ شى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ پادىشاھلىرىغا نۇرغۇن يىپەك توقۇلمىلارنى ھەدىيە قىلدى . قۇس ، پىشامشان ، ئۇدۇن قاتارلىق ئۇن نەچچە خانلىقنىڭ پادىشاھلىرى چاكىنەنگە كېلىپ ، فۇجيەننىڭ ئالدىغا تەزىمغا كىردى ، پەرغانە خانلىقى ئالدىنقى چىن خانلىقىغا ئارغىماق ۋە غەربنىڭ قىممەت باھالىق ئېسىل تاشلىرى بولۇپ 500 نەچچە خىل نەرسە تارتۇق قىلدى ، فۇجيەن كاتتا تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى ، 400 نەچچە ۋەزىر ـ ۋۇزۇرا بۇ كاتتا ئىشنى مەدھىيىلەپ نەزم يازدى .

بىر كۈنى ، ئالدى قۇس پادىشاھى مىتيەن بىلەن پىشامشان پادىشاھى شيۇمىتۇ فۇجيەننىڭ ھۆزۈرىغا تەزىمغا كىرىپ : « پەرغانە قا-تارلىق خانلىقلار گەرچە ئۇلپان ئەۋەتكەن بولسىمۇ ، سەممىيلىك قىلمىدى . مۇبادا جانابلىرى غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن لەش-كەر ئەۋەتمىدىغان بولسىلا ، بىز يول باشلاپ بېرىشنى خالايمىز » دېگەن . پەرغانە ، كۇسەن خانلىقلىرىنىڭ ۋاقتىدا ئۇلپان ئەۋەتمىگەنلىكىدىن خە-ۋەر تاپقان ، بۇ ئىككى پادىشاھنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغان فۇجيەن مىلادى 382 ـ يىلى لۈي گۇاڭنى 70 مىڭ ئەسكەرگە ، 5000 ساۋۇتلۇق چەۋەندازغا قوماندان قىلىپ ، غەربىي يۇرتقا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، مىتيەننى غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگلىكىگە ، شيۇمىتۇنى غەربنى تىنچلاندۇرۇش سانغۇنلىقىغا تەيىنلىگەن ، ئۇلار لۈي

گۇاڭغا يول باشلىغۇچى بولۇپ بەرگەن . لۇي گۇاڭ كىنگتكە يېتىپ كەلگەندە ، كىنگت پادىشاھى نىليۇ شۇنگدەڭ ئەتراپتىكى خانلىقلار ئەھۋالىغا قاراپ ئەل بولغان ، كۈسەن پادىشاھى بوچۇنلا بۇيرۇققا بويسۇنمىغان . لۇي گۇاڭ قوشۇنى كۈسەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايغا بارگاھ قۇرۇپ ، چوڭقۇر لەخمە كولاپ ، ئېگىز پوتەي ياساپ ، شەھەرنى قورشىۋالغان . لۇي گۇاڭ يەنە ياغاچتىن نۇرغۇن قارانچۇق ياساپ ، ساۋۇت كىيگۈزۈپ ، پوتەي ئۈستىدە ئەسكەرگە ئوخشاش قاتار تۇرغۇزۇپ قويغان . بوچۇن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەنلىكتىن جەڭ قىلالماي ، كۈيخۇ خانلىقىغا ئېسىل گۆھەر ـ ياقۇت ئەۋەتىپ ، ياردەم تەلەپ قىلغان . كۈيخۇ پادىشاھى ئىنىسى نالۇڭنى 120 مىڭ ئەسكەرگە باش قىلىپ ، يەنە سەپەرباي ، ئونسۇ قاتارلىق خانلىقلار-دىن 50 مىڭ ئەسكەر ئېلىپ ، جەمئىي 170 مىڭ ئەسكەر بىلەن كۈسەندىكى مۇھاسىرىنى بىكار قىلغان . كۈيخۇنىڭ ئەسكەرلىرى خىل ، ئاتلىرى ئېگىز ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى قاتتىق ، قىلىچ ـ نەيزىلىرى ئىتتىك بولۇپ ، كەڭ تاغ ـ دالىلارغا تارقالغان بولغاچقا ، ئالدىنقى چىنىنىڭ سەركەردە ۋە لەشكەرلىرى قورقۇپ بوشىشىپ قالغان ، لۇي گۇاڭ ئۇلارنى قورقماڭلار دەپ ئىلھاملاندۇرۇپ ، لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ ، كۈچلۈك رەقىبىنى قىسماققا ئالغان . دەھشەتلىك بىر مەيدان جەڭ ئارقىلىق كۈيخۇ قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىشكەن . بوچۇن كۈيخۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە قېچىپ كەتكەن . لۇي گۇاڭ كۈسەن شەھىرىگە كىرىپ ، خان ئوردىسىنىڭ ھەشەمەتلىكلىكىنى كۆرۈپ ، ئەدىلەرگە « كۈسەن ئوردىسى كۈيلىرى » ناملىق شېئىر يازدۇرغان ، شېئىردا كۈسەن پادىشاھىنىڭ ئوردىسى قالتىس ماختالغان . بۇ شېئىر « ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى » ناملىق قەدىمىي بىر يۇرۇش كىتابتا ھازىرمۇ ساقلىنىۋاتىدۇ . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى لۇي گۇاڭنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ، ئۇنىڭغا بويسۇنغان . خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە بېرىلگەن تامغىلارنى كەينى ـ كەينىدىن لۇي گۇاڭغا تاپشۇرغان ، لۇي گۇاڭ ئۇلارغا ئالدىنقى چىنىنىڭ تامغىسىنى

بەرگەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ،فۇجيەن فېيشۇي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئالدىنقى چىن ئۆز ئىچىدىن يىمىرىلگەن . شۇنىڭدىن كېيىن لۇي گۇاڭ ئالدىراپ ـ تېنەپ لياڭجۇغا قايتىپ كېتىپ ، مىلادىنىڭ 386 ـ يىلى كېيىنكى لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ پادىشاھ بولغان ، ئوغلى لۇي فۇنى غەربىي يۈرت قورۇقچى بېگلىكىگە تەينلەپ ، ئىدىقۇتتا تۇرغۇزغان .

مىلادى 400 ـ يىلى ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى لى خاۋ پادىشاھ بولۇپ ، غەربىي لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ ، جيۇچۈەننى پايتەخت قىلغان ، غەربىي يۈرت خانلىقلىرى ۋاقتىنچە غەربىي لياڭغا قارىغان . كېيىنكى يىلى ، ھونلاردىن جورچى مۇنسۇنمۇ پادىشاھ بولۇپ ، شىمالىي لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ ،گۈساڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي شەھىرى) نى پايتەخت قىلغان . مىلادى 420 ـ يىلى ، شىمالىي لياڭ غەربىي لياڭنى مەغلۇپ قىلىپ ، خېشىنىڭ پۇتۇن زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ ،كۇي رېننى ئىدىقۇتنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىگەن ، پىشامشان پادىشاھى بىلۇڭ گۈساڭغا كېلىپ ، جورچى مۇنسۇننىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمغا كىرگەن ، غەربىي يۈرت خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى شىمالىي لياڭغا ئەل بولۇپ ئۇلپان تاپشۇرغان . مىلادىي 439 ـ يىلى ، شىمالىي لياڭنى ھالاك قىلغان . جۇرجى مۇنسۇننىڭ ئوغلى جۇرچى ئارگۇ ئىدىقۇتتىن چىقىپ چەت بىر يەردە ماكانلاشقان .

§2 . شىمالىي ۋېي ، جۇرجانلار ، قاۋغىلار ۋە ئېفتالىتلارنىڭ غەربىي يۈرتنى تالىشىشى

مىلادىنىڭ 386 ـ يىلى ، سيانپىيلارنىڭ يول باشچىسى توباغۇي شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى قۇرۇپ ، بارغانسېرى كۈچىيىپ ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلدى . مىلادى 439 ـ يىلى ، شىمالىي ۋېي شىمالىي لياڭنى ھالاك قىلىپ ، خېشى رايونىنى ئىشغال قىلىپ ، ھوقۇق دائىرىسىنى ئېۋىرغولغىچە يەتكۈزدى . پىشامشان ، قۇس ، ئاسىيۇ ، كىنگىت ، كۈسەن ، سۇلى قاتارلىق خانلىقلارمۇ شىمالىي

ۋېي سۇلالىسىگە تارتۇق ـ سېلىق ئەۋەتىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى .

4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇرجانلار قاڭقىللارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدە قەد كۆتۈردى . مىلادى 400 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، ئۇلارنىڭ يول باشچىسى سەللان قاغان (پادىشاھ) بولۇپ ، كۈچىنىڭ بارىچە ئىلگىرىلەپ غەربىي رايونغا بېسىپ كىرىپ ، ئەمەلىيەتتە بەشبالىق ، كىنگىت ، كۈسەن ، قۇم قاتارلىق خانلىقلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى ، ئىلى دەريا سى ۋادىسىدىكى ئاسىيۇلارنى پامىر ئېگىزلىكىگە ھەيدەۋەتتى .

شىمالىي ۋېي بىلەن جۇرجانلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمال تەرىپىدە پات ـ پات ئۇرۇشۇپ تۇراتتى ، يەنە كېلىپ غەربىي يۇرتنىڭ ئۆز ئىچىدىمۇ سۇركىلىشىلەر بولۇپ تۇراتتى . مىلادىنىڭ 435 ـ يىلى ، پىشامشان پادىشاھى بىلۇڭ ئەسلىدىلا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغانىدى . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي لياڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ، شىمالىي لياڭ پادىشاھىنىڭ ئىنىسى جورچى ئارگۇ قوۋملىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ كىرۇرانغا كېلىپ ، بىلۇڭنى مەغلۇپ قىلدى ، بىلۇڭ چەرچەنگە قېچىپ كەتتى . ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى جېنىدا شىمالىي لياڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە تەسلىم بولۇپ ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن دوشمەنلەشتى ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنى بۇلاپ كەتتى . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋەندۇگۇينى 5000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن پىشامشانغا جازا يۈرۈشى قىلدۇردى . بۇ چاغدا پىشامشان پۇقرالىرى دالىلاردا تېرىقچىلىق قىلىش ، پادا بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتاتتى . ۋەندۇگۇي كۈزلۈك يىغىمغا دەخلى يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ ، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ ، قورالنى تاشلاشقا بۇيرۇپ ، پىشامشانىدىكى لەشكەربېشى ۋە ئەسكەرلەرنى ، شۇنىڭدەك پۇقرالارنى قاتتىق تەسىرلەندۇردى . پىشامشاننىڭ يېڭى پادىشاھى جېنداموُ ئۆزلۈكىدىن شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خەن بانى پىشامشانلىقنىڭ پادىشاھلىقىغا تەينىلەپ ئەۋەتىپ ، پىشامشاننى ئىچكى

جايلاردىكى ۋىلايەت ـ ناھيىلەرگە ئوخشاش باشقۇرۇپ ، غەللە ـ پاراق يىغدى . كېيىنكى يىلى ، ۋەندۇگۇي كۇسەن پادىشاھىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بويسۇندۇردى .

كىنگىتتىنىڭ غەرب تەرىپى ، كۇسەننىڭ شىمال تەرىپىدە ، بۇگۇنكى بايىنبۇلاق يايلىقى بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى موڭغۇلكۇرە ، كۇنەس ، تېكەس ، نىلقا قاتارلىق جايلاردا شۇ چاغلاردا ياۋان خانلىقى دەيدىغان بىر خانلىق بولۇپ ، ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى . دەسلەپكى ۋاقىتلاردا كانگىيىگە كۆچكەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ قېرى ـ چۇرى ، ئاقساق ـ چولاقلىرى شۇ يەردە قالغان . 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۇلار كۆپىيىپ 200 مىڭدىن ئېشىپ ، كۆچى ناھايىتى زورايغان . يابىان خەلقى تازىلىققا بەك رىئايە قىلاتتى ، ھەركۇنى ئۇچ ۋاق تاماقنىڭ ئالدىدا يۇز ـ قوللىرىنى يۇياتتى ، ئاغزىنى چايقايتتى . يابىانلار بىلەن جۇرجانلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئەسلىدىلا خېلى ياخشى ئىدى . ئىلگىرى ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزۈپ ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئويىدىمۇ بولغان ، لېكىن بۇ پىلان ئاخىر ئەمەلگە ئاشمىغانىدى . تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرلىنىشىچە ، يابىان خانى ئىلگىرى نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ جۇرجان ئېلىگە ماڭغان . لېكىن ، جۇرجان ئېلىگە كىرگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ، تۇرمۇش ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىنىڭ ئۆزلىرى بىلەن پەقەت ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ ، بۇرۇلۇپلا قايتىپ كەتكەن . جۇرجان خانى داتان ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلدۇرۇپ ، مەقسىتىگە يېتەلمىگەن . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يابانلار بىلەن جۇرجانلار دۇشمەنلىشىپ ، شىمالىي ۋېي بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەن .

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى ، جۇرجانلارنىڭ تولۇن قاغانى جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا ، قاڭقىللارنىڭ يول باشچىسى ئاپۇرغۇر كۆپ قېتىم توسۇپ مەسلىھەت بەرگەن ، تولۇن قاغان مەسلىھەتنى ئاڭلىماي ، يەنىلا قاڭقىللارنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى يىغىپ ، شىمالىي ۋېيغا قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولغان .

ئاپۇرغۇر قاتتىق خاپا بولۇپ ، بىرنەۋرە ئىنسى چۈنچى بىلەن بىرلىكتە 100 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىلنى جۇرجانلاردىن قايتۇرۇپ كېلىپ ، غەربكە يولغا سالغان . جۇرجانلار ئەسكەر ئەۋەتىپ قوغلىغان ، ئەمما قاڭقىللار تەرىپىدىن قايتا ـ قايتا مەغلۇپ قىلىنغان . قاڭقىللار ھازىرقى ئۇرۇمچى ئەتراپىغا كېلىپ دۆلەت قۇرغان . ئاپۇرغۇر ئۆزىنى « كۈل بىلگە » (پادىشاھى) دەپ ئاتاپ ، تەڭرىتاغنىڭ شىمال تەرىپىنى ئىشغال قىلغان ؛ چۈنچى ئۆزىنى « خان ھەمراھى » (مۇئاۋىن پادىشاھ) دەپ ئاتاپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى كىنگىتنى ئىشغال قىلغان ، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى رايون جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ، ئۇ تازا كۈچەيگەن چاغلاردا پىشامشان ۋە ئۇدۇننىمۇ بەسىۋالغان . شۇنىڭدىن كېيىن ، قاڭقىللار بىلەن جۇرجانلار بىر ـ بىرىگە ئۆچ بولۇپ كەتكەن .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدا ئېپتالىتلار دۆلىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ پۇقرالىرى ئەسلىدە موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن كۆچۈپ كەلگەن . بەزىلەر ئۇلار قاڭقىللارنىڭ بىر تارمىقى دەيدۇ . ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى ، ئاتلىق يۇرۇپ ئوۋچىلىق قىلاتتى ، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر ئىدى . ئۇلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن كانگىيە ، ئارسالك ، ئۇدۇن ، سۇلى قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك 30 نەچچە خانلىقنى ئىستىلا قىلغان . تەسىر دائىرە تالىشىش جەريانىدا قاڭقىللار بىلەن زىتلىشىپ قالغان .

مىلادىنىڭ 448 ـ يىلى ، يابىان خانلىقى جۇرجانلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلايلى ، دەپ مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ، شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەنىدە ، شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ تەيۋۇ خانى توباتاۋ بەك خۇش بولۇپ ، ۋەلى ئەھمەد توباتانى لەشكەرلەرگە باش قىلىپ ، شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ، يابىانلارنى شەرققە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلغان . نەتىجىدە جۇرجانلار قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ شىمالغا چېكىنگەن .

مىلادىنىڭ 460 ـ يىلى ، جۇرجانلار ئىدىقۇتىنى ئېلىپ ،

شىمالىي لياڭنىڭ ئىدىقۇتتىكى قالدۇق كۈچلىرىنى ھالاك قىلىپ ، كەنىبوجۇنى پادىشاھ قىلغان . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى كەنىشۇگۇي تەختكە ۋارىسلىق قىلغان . مىلادىنىڭ 491 ـ يىلى ، قاڭقىل پادىشاھى ئاپۇرغۇر جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئىدىقۇتقا كىرىپ ، كەنىشۇگۇيىنى ئۆلتۈرگەن ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى يۆلەپ پادىشاھ قىلغان . ئىدىقۇتلۇقلار بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ ، جاڭ مېڭمىڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، مارۇنى پادىشاھلىق تەختگە چىقارغان . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، جۇرجانلار قايتىدىن كۈچ توپلاپ كېلىپ ، ئىدىقۇتنى پاراكەندىچىلىككە چۈشۈرۈپ قويغان . مىلادىنىڭ 497 ـ يىلى مارۇ بىز سىلەرگە ئەل بولايلى ، ئىچكى جايلارغا كۆچۈۋالايلى ، دەپ تەلەپ قويۇپ ، شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەن . شىمالىي ۋېي خانلىقى مارۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، كېيىنكى يىلى ئىدىقۇتلۇقلارنىڭ ماكانلىشىشى ئۈچۈن ئىۋرىغول ئەتراپىدىن 500 چاقىرىم يەر ئاجراتقان . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن سانغۇن خەن ئەنباۋنى مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئەۋەتكەن . ئىدىقۇتلۇق خەنزۇلار ئەسلىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېرىكچى بېگىنىڭ قولىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن لەشكەرباشلىقلىرى ۋە لەشكەرلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ، شۇنىڭدەك خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ، جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە غەربكە قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى . ئۇلار بۇ يەردە نەچچە يۈز يىل تۇرغان بولۇپ ، كۆچۈشنى خالىمايتتى . مىلادىنىڭ 499 ـ يىلى ئۇلار ئۆزلىرىنى كۆچۈشكە قىستىغان مارۇنى ئۆلتۈرۈپ ، چۇي جيانى پادىشاھلىققا تىكلىگەن ھەمدە بىر بۇرۇلۇپلا جۇرجانلارغا ئەل بولغان . چۇي جيا ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى 141 يىل ياشىغان . ئۇلار تارىختا « ئىدىقۇت خانلىقىدىكى چۇي فامىلىلىكلەر جەمەتى » دەپ ئاتالغان .

مىلادىنىڭ 490 ـ يىلى ، قاڭقىل پادىشاھى ئاپۇرغۇر ئۆزىنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ۋەكالىتەن جۇرجانلارنى يوقىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەر ئار-

قىلىق ۋېي خانلىقىغا ئىككى ئالتۇن ئوق ئەۋەتكەن . ۋېي خانلىقى بۇنىڭغا ئىشەنمەي ، ئۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ، قاڭقىل خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەن . ئۇلار بۇ ئالتۇن ئوقنى ئېلىپ كېتىدىغان چاغدا ، ئاپۇرغۇر بوشىنى يەنە بىللە يولغا سالغان . شىمالىي ۋېي پادىشاھى قاڭقىللارنىڭ كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈش ئۈچۈن كېلىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتكەن .

ئۇزاق ئۆتمەيلا ، ئېفتالىتلار بىلەن قاڭقىللار ئۇرۇشقان . ئېفتالىتلار پۈتۈن كۈچى بىلەن كۈسەنگە ھۇجۇم قىلىپ ، كىنگىتنى ئېلىپ ، نائىب خان چۈنچىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئوغلى مىئوتو بىلەن ئېلىبەگنى ئەسىر ئالغان . شۇنىڭ بىلەن ، قاڭقىللار ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان . ئاپۇرغۇر قوۋملىرىغا قاتتىق زوراۋانلىق قىلغانلىقتىن ، پۇقرالارنىڭ لەنىتىگە ئۇچراپ ، ئاخىر قوۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . ئېفتالىتلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مىئوتونى باشلاپ بېرىپ قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلغان . قاڭقىللارنى مىئوتونى پادىشاھ قىلىشقا قىستىغان ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، قاڭقىللار ئېفتالىتلارغا يېقىنلىشىپ ، ئۇلار بىلەن ياخشىلىشىپ قالغان .

مىلادى 508 ـ يىلى ، ئىدىقۇت پادىشاھى چۈي جيا جۈرجانلارنىڭ زۇلمىغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىدىمای ، جيەن ئۇغلى چۈي شياۋلياڭنى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەۋەتىپ ، ئۆزىنىڭ ئەل بولمىغانلىقىنى ۋە ئىچكىرىگە كۆچمەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . شىمالىي ۋېي خانلىقى مېڭ ۋېينى 3000 ئەسكەر بىلەن قوغۇلغا ئەۋەتىپ ، ئۇنى كۈتۈۋالىدۇ . بۇ چاغدا ، قاڭقىللارنىڭ پادىشاھى مىئوتو بىلەن جۈرجان قاغانى فۇتو بارـكۆل قىرغىقىدا ئۇرۇشىدۇ ، مىئوتو مەغلۇپ بولۇپ ، غەرب تەرەپكە 300 نەچچە چاقىرىم چېكىنىدۇ . فۇتو قوشۇنى ئېۋىرغولنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تەڭرىتاغقا يۈرۈش قىلىپ ، ۋېي خانلىقىنىڭ مېڭ ۋېي قوماندانلىقىدىكى 3000 ئاتلىق ئەسكىرىنى كۆرۈپ ، شىمالىي ۋېي خانلىقى قاڭقىللارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن نۈرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپتۇ دەپ ، قاتتىق ھەيران بولۇپ ئېسەنكىرەپ ، ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرىدۇ . مىئوتو ئىشەنچلىك خەۋەرگە

ئېرىشىپ ، قوشۇننىڭ جەددىي سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ، باركۆلنىڭ شىمال تەرىپىدە قوتۇنى ئۆلتۈرۈپ ، چېچىنى كېسىپ مېڭە ۋېيغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، شىمالىي ۋېي خانلىقىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ . شىمالىي ۋېي خانلىقى ئۇنىڭغا نۇرغۇن چالغۇ ئەسۋاپلىرى ۋە 80 نەپەر سازەندە ، شۇنىڭدەك نۇرغۇن يىپەك رەخت ئىنئام قىلىدۇ . ئىدىقۇتلۇقلار ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكى تۈپەيلىدىن كۆچەلمەيدۇ .

مىلادىنىڭ 518 ـ يىلى ، ئىدىقۇت پادىشاھى يەنە چۈي شياۋلياڭنى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەۋەتىپ ، ئېچكىرىگە كۆچۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . پادىشاھ شياۋمىڭ : « سىلەرنىڭ پۇقرالىرىڭلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋە جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ، ئۇلار زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئىدىقۇتتا تېرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن ، يۇرتىنى ياخشى كۆرىدۇ ، ئېچكىرىگە كۆچۈپ كېلىشنى خالىمايدۇ . مۇبادا زورلۇق بىلەن كۆچۈرۈلسە ، قالايمىقانچىلىق چىقىپ قالارمىكىن » دەيدۇ . چۈي جيا ئىلاجسىزلىقتىن ئىدىقۇتتا ئۇزاققىچە تۇرۇپ قالىدۇ ۋە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىدۇ .

6 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، جۇرجانلارنىڭ قاغانى چۇنۇ قاڭقىللارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىدۇ . مىڭتو مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ ، قاڭقىللار كەينىدىن ئېپتالىتقا قېچىپ كېتىدۇ . ئېپتالىت پادىشاھى مىڭتو-نىڭ ئىنىسى ئېلبەگنى ئۆزىنىڭ خانلىقىغا ئۇزىتىپ قويىدۇ . قاڭقىللار قايتىدىن كۈچ توپلاپ ، جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . جۇرجانلارنىڭ يېڭى قاغانى براھمان قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ ، لياڭجۇغا قېچىپ بېرىپ ، شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولىدۇ .

جۇرجانلار قاڭقىللارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ كۈچەيگەن . ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى ئاساسەن قاڭقىللار ئىدى . يابان خانلىقىنىڭ پۇقرالىرى شىمال ھۇنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاڭقىللارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى . ئېپتالىتلار

بولسا قاڭقللارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى . شۇ سەۋەبتىن ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان ئارىلىقتا بىرنەچچە كۆچمەن چارۋىچى مىللەت خوجايىنلىق تالاشقاندەك قىلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ، ئۇ يەرلەردە قاڭقاللار ، قاڭقىللارنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى ياكى تارماقلىرى باشقا بەزى مىللەتلەر بىلەن بىللە ياشايتتى . ئەسلىدىلا بۇ كەڭ زېمىندا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن ھۇنلار ، سوغدىلار ، ئاسىيۇلار ، قارا شەھەرلىكلەر ئازغىنا كەم 200 يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بارا ـ بارا قاڭقللار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى ۋە ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتتى . جياڭنەن خەنزۇلىرى قاڭقىللارنى دىڭلىڭ دەپ ئاتايتتى ، شىمالدىكى باشقا مىللەتلەر بولسا قاڭقىللارنى تېلى دەيتتى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك « تېلى » دەيدىغان بولدى . ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ، غەربىي يۇرتتىكى تەپرىقىچىلىك ناھايىتى يامان ئىش ئىدى ، ئەمما بۇ بەزى مىللەتلەرنىڭ قاڭقللار بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشىگە ۋە قاڭقللار تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە بولۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى . شۇنىڭ بىلەن ، تېلىلار شەكىللىنىپ ، كەڭ زېمىننى ئىگىلىگەن تارقاقراق بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ قالدى . بۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە ئالغا بېسىشىغا پايدا يەتكۈزىدىغان ياخشى ئىش بولدى . تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئاساس سېلىپ بەردى .

§3 . تۈركلەرنىڭ باش كۆتىرىشى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

5 ـ ئەسىردە ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بۇغدا چوققىسىنىڭ ئارىلىقلىرىدا تۈرك قەبىلىلىرى مال ـ چارۋا باقاتتى . ئۇلارنىڭ فامىلىسى « ئاشنا » ئىدى . ئۇ يەرلەردە مول تۆمۈر رۇدىسى ۋە كۆمۈر بولغانلىقتىن ، تۈركلەر تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر ئەسۋاب قۇيۇش ھۈنەرىنى بۇرۇنلا

ئىگىلىۋالغان . جۇرجانلار كۆچىيىپ ، تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇلارنى جۇرجانلارنىڭ بارگاھىغا يېقىن بولغان ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ھەيدەۋېتىپ ، ئۆزلىرىگە تۆمۈر ئەسۋاب ياساتتى .

مىلادىنىڭ 535 ـ يىلى ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شەرقىي ۋېي ۋە غەربىي ۋېي دەپ ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى . مىلادىنىڭ 540 ـ يىلى ، غەربىي ۋېي كەلگەندە ، جۇرجانلارنىڭ كۆچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى ، تۈركلەر بولسا تېزلىكتە كۆچىيىپ قۇدرەت تاپتى . تۇمەن ئىسىملىك كىشى يولباشچى بولغان ۋاقتىلاردا ، تۈركلەر جۇرجانلارنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ تۆمۈر ئەسۋاب ۋە كالا ـ قويلىرىنى يېراق جايلارغا ئاپىرىپ ساتىدىغان بولدى . مىلادىنىڭ 545 ـ يىلى ، غەربىي ۋېي سۇلالىسى جيۇچۈەندە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەر ئاننو پانتونى ئالاقىلىشىش ئۈچۈن تۈرك خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . تۈركلەر قاتتىق خۇشال بولۇپ : « ئەمدى ياخشى بولدى ، ئۇلۇغ خانلىقنىڭ ئەلچىسىنىڭ كېلىشى بىلەن بىز تۈركلەر تازا رونىق تاپىدىغان بولدۇق » دېيىشتى .

مىلادىنىڭ 546 ـ يىلى ، قاڭقىل خانلىقى خىل ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىنى ئاۋارلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . تۇمەن بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، بىر تۈركۈم قابىل ياش باتۇرلارنى تاللاپ ، ھازىرقى جىمسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويىدۇ . كەچقۇرۇن قاڭقىللار بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ ، قونۇشقا تەييارلىق كۆرۈپ تاماق ئېتىپ يېيىشىدۇ . تۇمەن تاغ ئارىسىدىن باتۇرلارنى باشلاپ چىقىپ ، ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولىدۇ . قاڭقىللار تەييارلىقسىزلا ئالماق ـ تالماق ئۇرۇشقا قاتنىشىپ قويۇپ قاتتىق مەغلۇپ بولىدۇ . تۇمەن غەلىبىدىن پايدىلىنىپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ، ھەش ـ پەش دېگۈچىلا قاڭقىل خانلىقىنى ھالاك قىلىپ ، 50 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قاڭقىلنى ئەل قىلىدۇ . تۈركلەر تېزلىكتە كۆچىيىدۇ .

قاڭقىللار جۇرجانلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمنى ئىدى . تۇمەن قاڭقىل خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن ، جۇرجانلار ئۈچۈن قىساس

ئالـمەن دەپ ، ئۆزىنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ ، جۇرجان قاغانىغا كۈيئوغۇل بولۇش تەلىپىنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە ئەلچى ئەۋەتكەن . جۇرجان قاغانى ئاناغاي ئۇنىڭ ئەلچىسىدىن ئەھۋال سورىماي ھەم ئۇنى ماختىمايلا قالماستىن ، ئەكسىچە ئادەم ئەۋەتىپ ، تۇمەننى خالايىق ئالدىدا : « سەن پەقەت مېنىڭ بىر تۆمۈرچى قۇلۇم تۇرۇغلۇق ، ماڭا مۇشۇنداق تەلەپ قويۇشقا نېمە ھەددىڭ ! » دەپ تىللىغان . تۇمەن جۇرجاننىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ، جۇرجان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن ، ھەمدە غەربىي ۋېي مەلىكىسى بىلەن توي قىلىش تەلىپىنى قويغان . غەربىي ۋېي شۇئانلا چاكىلى مەلىكىنى تۇمەنگە ياتلىق قىلغان . يەنە ئۇنى نۇرغۇن يىپەك رەخت بىلەن يولغا سالغان . تۇركلەر غەربىي ۋېينىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ، خۇددى قاناتلىق يولۋاستەك ، جۇرجانلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى غايەت زور تالاپەتكە ئۇچراتقان .

مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى ، تۇمەن لەشكەر تارتىپ جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلغان ، ئاناغاي دۇشمەنگە تاقابىل تۇرىمەن ، دەپ لەشكەر تارتىپ چىقىپ جەڭگە ئاتلىنىپ پاجىئەلىك مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈۋالغان . تۇمەن زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كېلىپ ئىل قاغان بولغان . چاكىلى مەلىكىنى ئەمرىگە ئېلىپ (خانىش قىلىپ) ، تۇرلۇك مەنسەپلەرنى تەسىس قىلىپ ، تۇرك خانلىقىنى قۇرغان .

مىلادىنىڭ 553 ـ يىلى ، تۇمەن قاغان ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلۇران بېگ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى مۇقان خان دەپ ، ئاتىغان . ئىلۇران بېگ باتۇر ، چىۋەر بولۇپ ، ھەرقاندا جەڭدە غەلىبە قىلماي قالمايتتى . ئۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، دېگۈدەك قاغاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، جۇرجان خانلىقىنى ھالاك قىلغان . ئۇ يەنە شەرقىقە قاراپ ئىلگىرىلەپ ، قوموقلار بىلەن قىتانلارنى مەغلۇپ قىلغان . جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ ، ئازارلارنى مەغلۇپ قىلغان ، شىمال تەرەپتە قىرغىزلارنى يۇتۇۋەتكەن . ئۇنىڭ ئىنىسى ئىستەمى يابغۇ (تۇرك خانلىقىنىڭ ئالىي ئەمەلدارى) بولۇپ ، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئون قەبىلىگە بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىپ ، ھەربىر قەبىلە

دىن ئون مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئېلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېفتالىت خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغان . ئىستىمى پېرسىيە پادىشاھى خاروس ئا-نوچىنىڭ ئېفتالىت پادىشاھى بىلەن ئۆچمەنلىكى بار ئىكەن دەپ ئاڭلاپ ، قىزىنى خاروسقا ياتلىق قىلغان . مىلادىنىڭ 563 ـ يىلى ، ئىستىمى پېرسىيە پادىشاھى خاروس ئانوچ بىلەن بىرلىشىپ لەشكەر تارتىپ چىقىپ ، ئېفتا-لىت خانلىقىنى يوقىتىپ ، زېمىننى بۆلۈشۈۋالغان . مىلادىنىڭ 567 ـ يىلى ، ئىستىمى كانگىيىلىك سودىگەر مانىجنى يېپەك مال سېتىش توغرۇ-لۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن پېرسىيىگە ئەۋەتكەن ، پېرسىيە پادىشاھى خاروس قوشۇلمىغان ، يەنە تېخى تۈركلەرنىڭ بىرنەچچە ئەلچىسىنى زە-ھەرلەپ ئۆلتۈرگەن . ئىستىمى پېرسىيىگە ھەربىي ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرىپ ، پېرسىيىگە ئەسلىدە ئېفتالىتلار خانلىقىدىن تارتىۋېلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن غەربىي قىسمىدىكى زېمىننى تارتىۋالغان . ئىستىمى شەرقىي رېمنىڭ جۇڭگونىڭ يېپەك رەختلىرىنى بەك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ پېرسىيە پادىشاھى بىلەن بولغان زىددىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، شەرقىي رىم ئۇلۇغ پادىشاھى جېننىستىن II بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتكەن . جېننىستىن II تۈركلەرنىڭ رىمدا يېپەك رەخت سېتىشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈ-رۈپ ، پېرسىيىگە بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشقا ماقۇل بولۇپ ، تۈركلەرگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئىستىمى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن . شۇنىڭ-دىن ئېتىبارەن شەرقىي رىم پات ـ پات ئەسكەر چىقىرىپ ، پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىغان بولغان . ئىككى قاغا پوق تالاشسا ئۆۋچىغا پايدا دېگەندەك ،ئىستېمى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نۇرغۇن پايدا ئالغان .

مۇقان قاغان تەختتە تۇرۇۋاتقاندا ، تۈرك خانلىقى شەرق تەرىپى لىياۋدۇڭدىن باشلىنىپ ، غەرب تەرىپى كاسپىي دېڭىزىغا تۇتىشىدىغان ، جەنۇب تەرىپى سەددىچىن سېپىلىدىن ، شىمال تەرىپى بايقال كۆلىنىڭ نېرىسىغا ئۆتىدىغان ، شەرق تەرىپى بىلەن غەرب تەرىپىنىڭ ئارىلىقى 20 مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان ، جەنۇب تەرىپى بىلەن شىمال تەرىپىنىڭ ئارىلىقى 10 مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان كەڭ زېمىنغا ئىگە بولۇپ ، ئۆتۈكەن

تېغى (تاشقى موڭغۇل قاڭقاي تاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقىي بېشى) دا قارار گاھ قۇرۇپ ، ئىنتايىن كۆچىيىش دەۋرىگە كىرگەن . ئۇ مەملىكىتىمىز تارىخىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان ئەڭ كەڭ زېمىنغا ئىگە كۆچمەن چارۋىچىلار دۆلىتى ئىدى .

مۇقان قاغان ئىستىمىگە غەرب قاغانى دېگەن نامنى بېرىپ ، ئۇنىڭغا تەڭرىتاغنىڭ غەرب تەرىپىدىكى زېمىننى باشقۇرغۇزغان . ئىستىمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بىر قارارگاھ ، شىمالىغا بىر قارار گاھ قۇرغان . ئۇنىڭ بىرى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى چېگرىسى ئىچىدە ئىدى . ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قارار گاھى « ئوردا مايۇن « 庭龙 » دەپ ئاتىلاتتى ، قىسقارتىلىپ « ئوردا (庭) » دېيىلەتتى . بۇ قارارگاھ تەڭرىتېغىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ ، ئىستىمىنىڭ يازدا تۇرىدىغان يېرى بولغاچقا « شىمالىي ئوردا » (庭北) ياكى « يازلىق ئوردا » (庭夏) دېيىلەتتى . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىي دەۋر ئىچىدە جىمسارنىڭ « شىمالىي ئوردا » دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكى دەل شۇ سەۋەبتىن بولغان . يەنە بىر قارارگاھ ھازىرقى بايىنبۇلاق يايلىقىدا ئىدى . ئۇ تەڭرىتاغنىڭ ئاساسلىق تىزمىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ـــ ئىستىمى قىشنى ئۆتكۈزىدىغان ئورۇندا بولغاچقا ، « جەنۇبىي ئوردا » ياكى « قىشلىق ئوردا » دەپ ئاتالغان .

تۈركلەر قۇل قىلىنغان بىر قەبىلىدىن مىلادىنىڭ 552 ـ يىلىدىن 570 ـ يىلىغىچە 20 يىلغىمۇ يەتمەيدىغان بىر دەۋر ئىچىدە ، بىر سەكرەپلا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك مىللەتكە ئايلىنىپ ، ئاشۇنداق كەڭ زېمىنغا ئىگە دۆلەت قۇرۇپ ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتەننى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشتى . بۇ تۈرك مىللىتىنىڭ شان ـ شەرەپ ھېس قىلىدىغان ۋە پەخىرلىنىدىغان يېرى .

§4 . ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئىتى

ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە پىشامشان ، ئۇدۇن خانلىقلىرى شىمالىي ھىندىستاننىڭ قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئىچكى جايلارنىڭ تەسىرىدە ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى ۋە خەت ـ چەكلەر ياغاچ تاختىغا يېزىلاتتى . ئارخېئولوگىيىدە بۇ « قارۇشتى يېزىقىدىكى تاختا پۈتۈك » دېيىلىدۇ . بۇ يېزىق يېقىنقى دەۋردە ناھايىتى كۆپ تېپىلدى . بۇ ، تارىخنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە .

قارۇشتى يېزىقىدىكى تاختا پۈتۈكلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، پىشامشاندا شۇ دەۋردىمۇ قۇللۇق تۈزۈم يولغا قويۇلغان بولۇپ ، پادىشاھنىڭ ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ، ئەمەلدارلارنىڭ ، ھەتتا راھىبلارنىڭمۇ قۇلى بار بولغان . قۇل سودىسى ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ ، ھۆكۈمەت ئوردىلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىكەن ، قۇل سېتىۋالغۇچىغا گۇۋاھنامە بېرىلگەن . تۆۋەندىكىسى بىر قۇل سودىسى توختامىدۇر .

بۇ ،لۇيبويي ئىسىملىك بىر ئايال توغرىسىدىكى ھۈججەت بولۇپ ، بۇنى پۈتۈكچى لوموسوسو ساقلىغان .

ئۇلۇغ پادىشاھ ، شىرمەت ـ چەۋەنداز بېشى ، تەڭرىقۇت ئاموكغا جا تەختىتە ئولتۇرغان 17 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى زىڭكەي ئىسىملىك بىر ئەر كىشى لۇيبويي ئىسىملىك ئايالنى ئۆز رازىلىقى بىلەن لومو سوسوغا ساتتىلەر . زىڭكەي لوموسوسونىڭ لۇيبو يېنىڭ باھاسى ئۇچۇن بەرگەن 40 مولليق (پىشامشاننىڭ شۇ زامانىدىكى پۇلى) بىر ۋېيلا تۆگىسىنى ، 30 مولليق بىر ئەنكەيلا تۆگىسىنى ، 12 گەزلىك بىر گىلىمنى ۋە 11 گەزلىك بىر گىلىمنى تاپشۇرۇپ ئالدىلەر ، بۇلاردىن باشقا يەنە 8 مولليق سۇتىرا تاپشۇرۇپ ئالدىلەر ، قۇلنىڭ سېتىلىش باھاسى جەمئىي 98 مولى بولدى . ئىككى تەرەپ ئادىل شەرت بويىچە پۈتۈشتىلەر . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پۈتۈكچى لوموسوسو مەزكۇر خوتۇنغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا

ئېرىشتىلەر . ئۇ خوتۇننى ئۈرسا ، كۆزىنى ئويسا ، ساتسا ۋە ياكى سوۋغا قىلىپ باشقا كىشىگە ھەدىيە قىلسا بولىدۇ ، رەنىگە قويسا ، باشقا نەرسىگە ئالماشتۇرسىمۇ بولىدۇ . قىسقىسى ، خالىغىنىنى قىلسا بولىدۇ . بۇ ئىشقا شاھىد بولغۇچىلار فابو ، گالوموسو ، جيۇخانا ، كەيبۇگا ، فابىگا ، جيۇنا ، كەيتو ، شىبىۋگا ، بۇجىنگا ، فېشاگالو ، لى جىكىگا . قانداقلىكى كىشى بۇ ئىش توغرۇلۇق ئەرز ـ شىكايەت قىلسا ياكى باشقىچە پىكىردە بولسا ، خان ئور-دىسى ئالدىدا دەۋاسىنى ئاقتۇرالمايدۇ . ئۇشبۇ ھۆججەتنى پۈتۈكچى دەنمو سىبونىك ئوغلى ، پۈتۈكچى موگادو ھاكىمبەگنىك بۈيرۇقى بىلەن يازدى . بۇ ھۆججەت شۇ ئايالنىك ئۆمرى بىلەن تەڭ كۆچەك ئىگە ، 100 يىلغىچە ئۆز-گەرمەيدۇ . بۇ ھۆججەت زېڭكەينىك تەلىپى بىلەن يېزىلدى .

توختامنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، قۇلنىڭ سەرگۈزەشتىسى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىكەن . شۇ زاماندا ، پىشامشاندا بىر ياش ئەر قۇل ئىككى تىللاغا ۋە ئىككى كۈمۈش تەڭگىگە يارايدىكەن . چىرايلىق بىر ئايال قۇل 41 توپ شايىگە يارايدىكەن ، 13 ياشلىق قىز قۇل بىر قېرى تۆ-گىگىلا يارايدىكەن .

غەربىي يۈرت خانلىقلىرىنىڭ ھەممە پۇقرالىرى باج ، شايا تاپشۇرۇپ ، پادىشاھنى ، ئاقسۆڭەكلەرنى ۋە ئەمەلدارلارنى باقاتتى . خان-لىقنىڭ باج يىغىش چارىسى مۇنداق ئىدى : يېرى بارلار يېرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ باج تاپشۇراتتى ؛ يېرى يوقلار كۈمۈش تەڭگە بىلەن جان بېجى تاپشۇراتتى . پىشامشاندا پۇقرالار 100 ئائىلە بويىچە بىرلىك قىلىنىپ ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردىكى باج ـ سىلىقنى تاپشۇراتتى . باج ـ سىلىقنىڭ كۆپىنچىسى ھەرخىل ماددىي نەرسىلەر بىلەن تاپشۇرۇلاتتى . ئەمما ، ئاساسلىقى ئاشلىق بىلەن ھاراق ئىدى . تۆۋەندە-كىسى پادىشاھنىڭ باج ـ سىلىق توغرۇلۇق مەلۇم بىر كەنتكە چۈشۈرگەن يارلىقىدۇر .

كەنتىكىزلەر 350 ملما (پىشامشان خانلىقىنىڭ ئېغىرلىق بىرلىكى) ئاشلىق بېجى تاپشۇرىدۇ ، ئۇنىڭ 3 تىن 1 قىسمى پايتەختكە ئەۋەتىپ بېرىلىشى شەرت ، بۇ ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن يېتىما بوقادونى ئەۋەتتىم . سىز يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان ئاشلىقنى تاپشۇرۇڭ ، ھەمدە 40 تۆگىنىڭ ھەربىرىگە 3

مىلىمادىن ئارتىپ يولغا سېلىڭ . قالغان 3 تىن 2 قىسمىنى بىشاسو دېگەن يەردە ساقلاپ قويۇڭ . يەنە 15 تۆگىگە هاراق ئارتىپ ئەۋەتىڭ . بۇ تۆگىلەر قوشۇن تۆگىلىرى ئىچىدىن ئېلىنىۋۇن .

ئەگەر هەربىر تۆگە 150 كىلوگىرام يۈك كۆتۈرىدۇ ، دەپ هېسابلانسا ، 3 مىلىما ئاشلىق 150 كىلوگىرام بولىدۇ ، 1 مىلىما 50 كىلوگىرام بولغاندا ، 350 مىلىما 17 مىڭ 500 كىلوگىرام بولغان بولىدۇ . هەربىر تۆگە 100 كىلوگىرام هاراق كۆتۈرسە ، بىر تۈڭ 50 كىلوگىرام هېسابلانسا ، 15 تۆگە 1500 كىلوگىرام هاراق كۆتۈرگەن بولىدۇ . ئاشلىق بىلەن نىسبەتلەشتۈرۈلگەندە هاراقنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمى پايتەختكە كەلتۈرۈلمىگەن بولىدۇ . بۇنىڭدىن ئومۇمىي هاراقنىڭ 4500 كىلوگىرام ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . 100 ئائىلىگە چېچىپ هېسابلىساق ، هەربىر ئائىلە 175 كىلوگىرامدىن ئاشلىق ، 45 كىلوگىرامدىن هاراق تاپشۇرۇشى كېرەك . باشقا ئالۋان ـ ياساقلار بۇنىڭ سىرتىدا تېخى . بۇنىڭدىن ، پۇقرالارنىڭ سېلىقىنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

پىشامشان ، ئىدىقۇتلاردىكى يەر ئىگىلىرى يەرلىرىنى كۆپلەپ ئىجارىگە بېرەتتى . ئىجارىكەش دېهقانلار يەر ئىگىسىگە نۇرغۇن ئىجارە هەققى تاپشۇرۇشتىن تاشقىرى ، هاراق ، گۆش تاپشۇراتتى . يەر ئىگىلىرى يىللىقچى ۋە مەدىكار ئىشلىتىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى . چارۋىدارلارمۇ پادىچى يالىلايتتى . ئۇلارغا بەك ئاز هەق بېرەتتى . پۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ۋە مەنسەپدارلار جازانىخورلۇق قىلاتتى . يىللىق ئۆسۈمنى ئەڭ تۆۋەن دېگەندىمۇ بىر هەسسە ئالاتتى ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا ئۈچ هەسسە ئالاتتى . بۇ يىل ئەتىيازدا بىر تەڭگە قەرز بەرسە ، كېلەر يىل ئەتىيازا تۆت تەڭگە ئالاتتى !

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەهۋالدىن تەهلىل قىلغاندا ، شۇ دەۋردە غەربىي يۇرت خانلىقلىرى قۇللۇق جەمئىيەتتىن پەيدىنپەي فېئودالىق جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرغان .

غەربىي يۇرتلۇقلار ئىلگىرى ئۆكۈز بىلەن يەر هەيدەشنى بىلمەيتتى . ئۇ يەردە چىشلىق ساپانمۇ يوق ئىدى . جىن سۇلالىسىنىڭ

دەسلەپكى يىللىرىدا ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ پادىشاھلىرىغا « جىن خانىدانلىقىغا قاراشلىق چوڭ بەگ » دېگەن نام بېرىلگەن . لوپنۇر كۆلى بۇتراپىدىن قېزىۋېلىنغان بىر خەنزۇچە تارىخا پۈتۈككە مۇنداق يېزىلغان : جىن خاندانلىقى باش مىرزا ئارقىلىق غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ چوڭ بەگلىرىگە نۇرغۇن ئۆكۈز ۋە چىشلىق ساپان ئەۋەتتى ، بۇ نەرسىلەر ئاۋۇال غەربىي يۇرت دورغاپىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچى قوشۇنىدا سەناپ كۆرۈلىدۇ ، دېيىلگەن . باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 17 ـ ئۆيىگە سىزىلغان جىن سۇلالىسىگە ئائىت تام سىزمىلار ئىچىدە ئىككى ئۆكۈز بىلەن يەر ھەيدەۋاتقان بىر كۆرۈنۈش بار ، ئۇنىڭدا ئىككى ئۆكۈز چەتمەك شەكىللىك بىر بۇقۇسىنى تارتىدۇ ، ئاز سانلىق مىللەت كىيىمىنى كىيىگەن بىر كىشى ئۆكۈزنى قامچا بىلەن ھەيدەيدۇ . بۇنىڭدىن قارىغاندا چىشلىق ساپان ۋە يەر ھەيدەش تېخنىكىسى غەربىي يۇرتقا جىن خانلىقىدىن كىرگەندەك تۇرىدۇ .

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە سامان غوللۇق كېۋەز ئۆستۈرۈش ئەڭ بۇرۇن باشلانغان رايون . نىيە ناھىيىسىنىڭ قۇملۇقىدىن تېپىلغان شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئائىت ياغاچ گۈەنسەيدىن نىلرەڭ موم بىلەن گۈل بېسىلغان كىچىك بىر پارچە پاختا رەخت چىققان . ئەمما ، كېۋەز ئۆستۈرۈش ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئومۇملاشقان . تارىخي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە ، ئىدىقۇتتا كېۋەز ناھايىتى كۆپ تېرىلىدىكەن ، ئىدىقۇتلۇقلار كېۋەزنى تېرىپ ، يىپ ئىگىرىپ ماتار توقۇيدىكەن ، توقۇلغان ماتارلىرى ھەم ئاق ، ھەم يۇمشاق بولۇپ ، ئىچكى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلىدىكەن . غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ، خېشىلىق جاڭ گۇي ئون مىڭ توپ غەربىي يۇرت ماتىرىنى چاڭئەنگە ئەكىلىدىغان تۇرمۇشىغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئاپارغانىكەن . تۇرپاندىكى قەدىمقى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ، مىلادىنىڭ 551 ـ يىلىغا ئائىت بىر تىلخەتتىن مەلۇم بولۇشىچە ، بىر كىشى بىر قېتىمدا 60 توپ ماتار قەرز ئالغان ، بۇنىڭدىن ئىدىقۇتنىڭ كېۋەز تېرىلىدىغان ۋە ماتار توقۇلىدىغان مۇھىم جاي ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

ئىلگىرى يىپەك رەختلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكىرىدىن غەربىي يۇرتقا كەلتۈرۈلەتتى . غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە ، تارىم ئويمانلىقىدىكى خانلىقلاردىمۇ يىپەك رەخت كۆپ توقۇلىدىغان بولغان . تۇرپاننىڭ قەدىمىي قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغان ، چۈي فامىلىلىك پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋەسىقىلەرنىڭ بىر مۇنچىسىدا ئىدىقۇت كىمخاپى ، كۇسەن كىمخاپى ، سۇلى (قەشقەر) كىمخاپى تىلغا ئېلىنغان ، تىجارەت ، ئېلىم ـ بېرىمدا ئاشۇ يەرلىك كىمخاپلار پۈلغا ئوخشاش رول ئوينايتتى .

ۋېنى ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ، « يىپەك يولى » ئاۋاتلاشقانسېرى ، ئىچكى جايلار بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سودىسى تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان .

غەربىي يۇرتلۇقلار سودا قىلىشنى بىلەتتى . ئۇلار يۇنانلىقلارنىڭ ، رىملىقلارنىڭ ، ئارساكلارنىڭ ۋە قەنداھارلىقلارنىڭ جۇڭگونىڭ يىپەك مالىلىرىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ، جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربنىڭ ئېسىل تاشلىرىنى ، ئۈپا ـ ئەڭلىك پەرداز بۇيۇملىرىنى ، تۇلپارلىرىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ ، كۆرمىگەن خېيىمخەتەرلەرنى يېڭىپ ، پامىر چوققىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، دەشت ـ باياۋانلارنى بېسىپ ، مال يۆتكەپ ساتقان . سۇغدى خانلىقىنىڭ سودىگەرلىرىدىن شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى گۇزاڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىرى مىڭدىن ئاشاتتى ، شىمالىي ۋېي شىمالىي لياڭنى ھالاك قىلىپ ، بۇ سودىگەرلەرنى ئەسىر ئېلىپ ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈپ كەتكەن . سۇغدىلارنىڭ ھونلاردىن بولغان پادىشاھى ئۇلارنى ھەق تۆلەپ قايتۇرۇۋالغان . غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىدىن شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ تىجارەت قىلغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى . شىمالىي ۋېي ئۇلارنى مەخسۇس بىر مەھەللىگە ئولتۇرغۇزۇپ ، بۇ مەھەللىگە « مۇيى مەھەللىسى » دەپ نام قويغان . شۇ مەھەللىدە ئولتۇرىدىغانلىرىلا ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن ئاشاتتى ، دۇنيادا تېپىلماس ئېسىل نەرسىلەرنىڭ ھەرقاندىقى شۇ يەردىن تېپىلاتتى . شىمالىي ۋېي

سۇلالىسىنىڭ خېجىيەن پادىشاھى يۇەن چېن پارس خانلىقىدىن « بوران » ئاتلىق بىر تۇلپار سېتىۋالغان ، يەنە كۇنىگە 700 چاقىرىم يول باسىدىغان ئارغىماقتىن ئون نەچچىنى ، يەنە خىرىستال چۆچەك ، ھېقىق ئىستاكان ، سىرلىق قاچا ، قىزىل قاشتېشى كومزەك قاتارلىق نەچچە ئون خىل ئېسىل نەرسە ئېلىپ كەلگەن ، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئىدى . ئىچكى جايلاردىن غەربىي يۇرتقا ئېلىپ كېلىنىدىغان يىپەك رەختلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى . جىن سۇلالىسىگە ئائىت بىر خەنزۇچە تارىخ پۈتۈكتە غەربىي يۇرتلۇق بىر سودىگەرنىڭ ئۆزى ئۈچۈن 319 توپ رەڭلىك يىپەك گەزمال ، ھەمراھى ئۈچۈن 4226 توپ يىپەك گەزمال ئالغانلىقى يېزىلغان . قۇس خانلىقىنىڭ ئۆزىدىن يىپەك رەخت چىقمايتتى ، ئەمما پۇقرالىرىنىڭ ئۆيلىرىدە بولسا يىپەك رەخت ئاز ئەمەس ئىدى . راھىب ئۈچۈن بەلگىلەنگەن بىر باج نىزامىدا ، قېرى راھىب ئىبادەتكە كاسايا كىيىپ ۋاقتىدا ھازىر بولمىسا ، بىر قېتىمدا 10 توپ يىپەك رەخت جەرىمانە تۆلەيدۇ ، دەپ يېزىلغان . بۇ يىپەك رەخت قەيەردىن كېلەتتى ؟ ھەممىسى پىشامشانغا ئىچكى جايلاردىن كېلەتتى .

« تەيپىڭ ھېكايەتلىرى » دېگەن كىتابتا مۇنداق بىر ھېكايە يېزىلغان : مىلادىنىڭ 540 ـ يىللىرى ئىدىقۇت خانلىقى جىنلىك (نەنجىڭ) غا ئەلچى ئارقىلىق ، جەنۇبىي سۇلالە لياڭ بەگلىكىنىڭ ۋۇدى خانىي شياۋيەنگە ناھايىتى يوغان ، سۈپسۈزۈڭ ئىككى پارچە تاشتۇز ، قۇرۇق ئۇزۇم ، ھەسەل ، بۇغداي ئۇنى ، توڭلىتىلغان ھاراق ئەۋەتىپتۇ . شياۋيەن 100 ياشلىق بوۋاي رۇجيېنى بۇ ئەلچىنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىپتۇ . رۇجيې ئەلچىگە : « بۇ تۇزنىڭ بىر پارچىسى نەنشاۋدىكى ياڭشەن تېغىدىن بولۇپ ، ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى كېچىدە قېزىۋېلىنىپتۇ ، يەنە بىر پارچىسى بېيشاۋدىكى ياڭشەن تېغىنىڭ بولۇپ ، ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى كېچىدە قېزىۋېلىنماپتۇ . قۇرۇق ئۇزۇمنىڭ 70 پىرسەنتى ۋۇلىن شەھرىنىڭ ئىكەن ، 30 پىرسەنتى ۋۇبەن شەھرىنىڭ ئىكەن . توڭلىتىلغان ھاراق بافېڭگۇدا توڭلىتىلغان ئەمەس ئىكەن ، ئۇنىڭغا گاۋنىڭ شەھرىنىڭ ھارىقى ئارىلاشتۇرۇلغانىكەن . ھەسەل نەنپىڭ شەھرىنىڭ ئەمەس ، يەنچىڭ شە-

هىرىنىڭ ئىكەن . بۇغداي ئۇنى داڭچاڭ خانلىقىنىڭ ئىكەن » دەپتۇ . ئىدىقۇت ئەلچىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ بەك ھەيران بولۇپتۇ ـ دە ، لياڭ خانلىقىنىڭ ۋۇدى خانىغا گەپنىڭ راستىنى ئېيتىپتۇ : « خانلىقىمىزنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇن يولدا بىر يىل تۇرۇپ كۆكىرىپ قالغانلىقتىن ، ئۇنىڭ ئورنىغا داڭچاڭ خانلىقىنىڭ ئارپا ئۇنىنى ئېلىپ كەلدۇق . بۇ يىل ئىدىقۇتتا بوران ئاپىتى بولغانلىقتىن ، ئۇزۇم بىلەن ھەسەلدىن ياخشى ھوسۇل ئېلىنمايدۇ قالغانىدى ، شۇ ۋەجدىن باشقا جايلاردىن سېتىۋېلىنغانلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېلىپ كېلىشىمىزگە توغرا كەلدى . تۇز بىلەن توڭلىتىلغان ھاراقنى ، پادىشاھىمىزنىڭ بۇيرۇقى بەك جىددىي بولغانلىقتىن ، تۇز قەرەلدە ۋە تەلەپ بويىچە ئېلىشقا ئۇلگۈرمەي ، خالىغان يەردىن ئالمۇھەردۇق . » رۇجيې : « ئىدىقۇتنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى قىزىل تاشتۇز ، قەھرىۋالىرىدىن نېمىشقا ئەكەلمىدىڭلار ؟ » دەپ سوراپتىكەن ، ئىدىقۇت ئەلچىسى : « بىز خېشى كارىدوردا كېلىۋاتقاندا ، قىزىل تاشتۇز ، قەھرىۋالارنى شىمالىي لياڭلىقلار بۇلاپ كەتتى » دەپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن رۇجيې بۇ ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ چىققان يېرى ، ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئىشلىتىلىش يوللىرىنى لياڭ خانلىقىنىڭ ۋۇدى خانىغا تەپسىلي تونۇشتۇرۇپتۇ .

بۇ ھېكايىدىن ئىدىقۇتنىڭ قۇرۇق ئۇزۇم ، بۇغداي ئۇنى قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ بۇرۇندىنلا ئىچكى جايلاردىكى كىشىلەرگە ياراپ كەلگەنلىكىنى ، جياڭنەنگە ئەكېلىپ سېتىلغانلىقىنى ھەمدە كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بۇددا دىنى تارىم ئويمانلىقىدىكى خانلىقلارغا تارقىلىپ بولغان . لياڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى خانى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ كەڭ تارقالغان . ئۇدۇن خانلىقىدا ئاران نەچچە ئون مىڭ پۇقرا بولسىمۇ ، لېكىن راھىبلا ئون مىڭدىن ئاشقان . كۇما بۇتخانىسىدىلا 3000 ئارتۇق راھىب بار ئىدى . ئالتۇن يالتىلغان ئىلاھ ھەيكەللىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئون نەچچە جاڭ كېلەتتى ، ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ بۇددا مۇنارلىرى بار ئىدى ، ئەڭ كىچىكلىرىمۇ ئىككى جاڭ

كېلەتتى . ئۇستىدە سەرگەردان ۋە راھىبلارنى كۆتىدىغان ئۆيلەر بولاتتى . غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدا ھەر يىلى دىنىي مۇراسىم ۋە ئىبادەتلەر بولۇپ تۇراتتى ، ھەر كۈنى ئەتىگىنى ـ ئاخشىمى شام كۆيدۈرۈلۈپ ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىناتتى . بۇ چاغدا تارىم ئويمانلىقىدىكى خانلىقلارنىڭ تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە مىڭئۆيلەر ياسلىپ ، ھەيكەل ۋە تام سىزمىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغانىدى . مەسىلەن ، بايدىكى قىزىل مىڭئۆيى ، كۇچادىكى قۇمتۇرا مىڭئۆيى ، تۇرپانداكى بىزەكلىك مىڭئۆيى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار . دۇنياغا مەشھۇر دۇنخۇاڭ مىڭئۆيى دەل غەربىي يۇرت مىڭئۆيلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان . بۇ بۇددا قىزغىنلىقى تېزلىكتە خېشى كارىدورىغا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەسىر كۆرسەتتى ، نۇرغۇنلىغان جۇڭگو راھىبلىرىنى بىلىم ئىلىش ئۈچۈن غەربكە كېلىشكە جەلپ قىلغان . بىلىم ئىلىش ئۈچۈن غەربكە كەلگەن بۇ جۇڭگولۇق راھىبلارنىڭ ھەممىسى يىپەك رەختتىن ياسالغان نۇرغۇن لېنتىلارنى ئالغاچ كەلگەن ، بارغانلىكى ئىبادەتخانىلارغا بىردىن ئارتىپ قويغان . شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن ئۆگىنىش ئۈچۈن پىشامشان خانلىقى تەۋەلىكىدىكى چەرچەن خەنۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ ئىبادەتخانىغا نىسبەتەن كەلگەن راھىب خۇيشېڭ بىلەن سۇڭ يۈن ئىبادەتخانىدا خەنزۇچە خەت يېزىلغان ئون مىڭدىن ئارتۇق لېنتا ئېسىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆرگەن ، ئۇنىڭ بەش مىڭدىن ئارتۇقراقىنى شىمالىي ۋېي خانلىقىدىن كەلگەن راھىبلار ئېسىپ قويغان ئىكەن . بۇنىڭدىن بىلگىلى بولىدۇكى ، ئاز دېگەندىمۇ ئون مىڭدىن ئارتۇق راھىب ئۆگىنىش ئۈچۈن ھىندىستانغا بارغان ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە فاشىيەن بىلەن خۇيشېڭ پۈتۈن دۇنياغا تونۇلغان . ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈچۈن ھىندىستانغا بېرىپ كەلگەندىكى سەپەر خاتىرىسىدە ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ئەھۋالى يېزىلىپ ، غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال قالدۇرۇلغان . بۇ چاغلاردا غەربىي يۇرت راھىبلىرىنىڭ جۇڭگوغا كەلگەنلىكى ۋە نوم تەرجىمە قىلغانلىقى توغرۇلۇق گەپلەر ناھايىتى كۆپ . كېيىنكى جاۋ خانلىقىنىڭ پادىشاھى شى لې غەربىي يۇرت راھىبى بۇددا

چىڭاغا بەك ئېتىقاد قىلغان ، ئۇنى « كاتتا راھىب » دەپ ئاتىغان ، كېيىنكى چىن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ياۋشىڭيەن كۈسەنلىك راھىب كو-ماراجىۋاغا نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ ، ئۇنىڭغا « ئوردا ئۇستازى » دەپ نام بەرگەن . ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن .

غەربىي يۇرت خانلىقلىرى خەلقى ناخشا ئېيتىشقا ، ئۇسسۇل ئويناشقا ماھىر ، مۇزىكا ھەۋىسى كۈچلۈك خەلق ئىدى . جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھىندىستان مۇزىكىسى ، كۈسەن مۇزىكىسى خېشىغا كىرگەن . ئۇلار ئەينى زامانىدا خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇزىكىلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە « غەربىي لىياڭ مۇزىكىسى » نى شەكىللەندۇرگەن . بۇ مۇزىكا مەردانە ، ياڭراق بو-لۇپ ، كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇراتتى ۋە روھلاندۇراتتى ، شىمالىي سۇلالە خانلىقلىرىغا بەك يارايتتى . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يابان خانلىقىنىڭ داپ ئۇسسۇلىنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا نەغمىخانا (دۆلەتلىك ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆ-مىكى) دا ئورۇندىتاتتى . كۈسەنلىك سۇجۇپ دېگەن كىشى ئىچكى جايلارغا كېلىپ ، شىمالىي جۇ خانلىقى نەغمىخانىسىنىڭ كاتتا مۇزىكانتى بولۇپ قالغان . ئۇ يەنە كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاھاڭى بۇزۇلۇپ كەلگەن يەتتە كۈينى تەكشۈرگەن ۋە تۈزەپ بېكىتكەن ، ھىندىستاندىن كەلگەن كۈسەن مۇزىكىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ، ئوردا بەزمىسى مۇزىكىسىغا ۋە خەلق مۇزىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن .

تۆتىنچى باب
تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربكە كۆچۈشى

§1 . تۈرك خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى ، سۇي سۇلالىسى يالغىدى خانىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى

مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى ، شىمالىي جۇ ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالغان يالغۇ جىيەن ، بوۋىلىق سالاھىيىتى بىلەن ، ئاچىسىنىڭ ئوغلى جۇ جىڭنى تەڭرىقۇتلۇق ئورۇننى ئۆتۈنۈشكە قىستاپ ، پادىشاھلىق تەختكە چىقىپ ، سۇي سۇلالىسىنى تىكلەپ ، چاڭجىياڭنىڭ شىمالىدىكى كەلگە را-يونلارنى بىرلىككە كەلتۈردى .

دەل شۇ يىلى تۈرك قاغانى تابار ئۆلگەنلىكتىن ، خانلىق ئىچىدە ھوقۇق تالىشىش يۈزىسىدىن كەلگە كۆلەملىك كۈرەش پارتلىدى .

ئەسلىدە مۇقان قاغان جان ئۇزىدىغان چاغدا خانلىق تەختىنى ئۆزىنىڭ ئوغلى تالاچقا قالدۇرماي ، چوڭ ئىنىسىگە قالدۇرۇش توغرىسىدا ۋەسىيەت قىلغان . چوڭ ئىنىسى تەختكە چىقىپ ئۆزىنى تابار قاغان دەپ ئاتىغان . تابار قاغان مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ ، ئوغلى ئەنلو ۋە ۋەزىرلەرگە : « ھەرقانداق مېھرىبانلىق ، ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى مېھرىبانلىققا يەتمەيدۇ ، دەپ ئاگاھلاندىم . ئاكام ئوغلىغا مېھرىبانلىق قىلماي ، مېنى قاغان قىلىپ قويدى . مەن ئۆلگەندىن كېيىن قاغانلىق تەختىنى ئۇنىڭ ئوغلى تالاچقا قايتۇرۇپ بېرىڭلار » دېگەن . تابار ئۆلگەندىن كېيىن ئەنلو ۋە ۋەزىرلەر تالاچنى تەختكە چىقارماقچى بولغاندا ، پۇقرالار ئۇنماي ، تالاچنىڭ ئانىسى ھەقىرلەردىن كېلىپ چىقـ

قان ، ئۇ ئەنلونىڭ ئانىسىدەك ئېسىلزادە ئەمەس ، دەپ ئەنلونى تەختكە ئولتۇرغۇزماقچى بولغان . بۇ چاغدا تابارنىڭ جىيەنى شېتۇ سەپەردىن قايتىپ كېلىپ : « مۇبادا ئەنلو قاغان بولسا ، مەن ئاكا ـ ئۇكىلىرىمغا باشلامچىلىق قىلىپ ئۇنىڭغا بويسۇنمەن ؛ مۇبادا تالاچ تەختكە چىقسا قىلىچ ـ قالقان كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمەن ! » دەپ كۆپچىلىك ئالدىدا داۋراڭ سالغان . شېتۇنىڭ باتۇرلۇقى هەممىگە ئايان بولغاچقا كىشىلەر ئۇنىڭدىن قورقاتتى ، شۇڭا ئەنلو قاغان بولغان . تالاچ نارازى بولۇپ ، دائىم خەققە ئۇنى تىللىتىپ يۈرگەن . ئەنلو ئامالسىزلىقتىن ، پاك ئادەم بولۇپ يۈرەيىا دەپ ، ئۆزىنىڭ ئۆز رازىلىقى بىلەن شېتۇغا ئۆتۈنگەن . شېتۇ تەختكە چىقىپ ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتىغان . تالاچ شېتۇغا ئادەم ئەۋەتىپ : « ئىككىمىز بىر ئاتىدىن بولغان ئاغا ـ ئىنى ، سەن قاغان بولدۇڭ ، چەكسىز ئالىيجاناب بولۇپ كەتتىڭ ، مەن بولسام هېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىدىم ، بۇ مۇڭاپىق بولمىدى » دېگەن . ئىشبارا ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساش ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا بىرقانچە قەبىلىگە باشچىلىق قىلىدىغان ئاپا قاغانلىق مەرتىۋە بەرگەن .

ئىشبارانىڭ خوتۇنى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەتىۋارلىق مەلىكىسى ئىدى . سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋېندى خانى يالڭ جىيەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاهلىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئەتىۋارلىق مەلىكە قاتتىق ئاداۋەت ساقلاپ ، ئىشبارانى كېچە ـ كۈندۈز قوتىرىتىپ يۈرگەن . مىلادىنىڭ 582 ـ يىلى ئىشبارا 400 مىڭ ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ ، سۇي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا بىرنەچچە يۆنىلىشتىن تاجاۋۇز قىلغان . مىلادىنىڭ 583 ـ يىلى ، سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋېندى خانى زور قوشۇن ئەۋەتىپ ، تۇركىلەرگە زەربە بەرگەن . ئىشبارا ئاپا قاغان ، تەڭرىخان قاغانلارنى باشلاپ چىقىپ جەڭگە ئاتلىنىپ ، قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قاچقان . ئىشبارا ئەسلىدىلا ئاپا قاغان بەك جاسارەتلىك ، ئۇ مېنىڭ ئورنۇمنى تارتىۋالارمىكىن ، دەپ ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى . شۇ چاغدا ، ئۇ ئالدى بىلەن تەسلىم بولۇپ ، ئاپا قاغانىنىڭ قەبىلىلىرىگە تۈيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ ، ئاپاقاغانىنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈرگەن . ئاپا قاغان قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي ،

غەرب تەرەپتىكى تاردۇ قاغانغا ئەل بولماقچى بولغان . تاردۇ قاغان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق خاپا بولغان . تەڭرىخان قاغان ئەسلىدىلا ئاپا قاغان بىلەن ياخشى ئۆتەتتى . بۇ چاغدا ئىشبارا يەنە تەڭرىخان قاغاننى خانلىق تەختىدىن قالدۇرۇپ ، ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنى تارتىۋالغان . تەڭرىخان قاغانمۇ غەرب تەرەپكە قېچىپ كەتكەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، غەرب قاغانى تاردۇ ئاپا قاغان بىلەن تەڭرىخان قاغاننى قوللاپ ، ئىشبارا بىلەن دۇشمەنلەشكەن . تۈرك خانلىقى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرقىي قىسىم ۋە غەربىي قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن .

غەرب تۈركلىرىنىڭ تاردۇ قاغانى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى نىزۇك قارا قاغان دەپ ئاتىغان . ئۇ قىسقا رتىلىپ چۇلۇق قاغان دېيىلدۇ . چۇلۇق قاغان تېلىلارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۇلارنى قاتتىق ئېزىپ ۋە ئىكسىپلاتاتسىيە قىلىپ لەنەتكە قالغان . چۇلۇق قاغان ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇلارنىڭ 600 دىن ئارتۇق ئاقساقىلىنى يىغىپ تۇرۇك كۆمگەن . تېلىلار بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن . چۇبە قاتارلىق قەبىلىلەر چۇبەغالىنىنى ئېلى ئېتىمىش باغا قاغانلىقىغا سايلاپ ، تەڭرىخانتاغ (تەڭرىتاغنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قىسمى) دا بارگاھ قۇرغان ؛ سۇر ـ تاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر ئىشبارانى ئىدۇر قاغانلىققا سايلاپ ، ئىبار تېغى (دۆر بىلجىن ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تاغ) دا قارارگاھ قۇرۇپ ، تېلى خانلىقىنى بەرپا قىلىپ ، چۇلۇق قاغاننى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلغان . ئىدىقۇت ، كىنگىت ، ئېۋىرغول خانلىقلىرىنى ئىستىلا قىلىپ ، يىپەك يولىنىڭ تۇڭگۇنىنى ئىشغال قىلغان . چۇبەغالىن ئىدىقۇتتا تۇتۇن (نازارەتچى بەگ) تۇرغۇزۇپ ، كەلگەن ـ كەتكەن سودىگەرلەردىن چېگرا بېجى ئېلىپ تېلى خانلىقىغا ئەكەلتۇرۇپ ، بۇ خانلىقنى كۈچەيتكەن . تېلى خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ، غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ زەئىپلىشىشى ئارقىسىدا سۇي سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىنلاشقان .

مىلادىنىڭ 605 ـ يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ياڭدى خانى تەختكە

چىقىپ ، غەربىي يۇرتىنى سوراپ يېيىش كويىدا بولغان . شۇ زاماندا غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى خېشى كاربىدوربىدىكى جاگىيىغا كېلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن سودا قىلاتتى . سۇي سۇلالىسىنىڭ يىگىدى خانى پېي جۇينى غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن . پېي جۇي يىگىدى خانىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تولۇق چۈشىنىپ ، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنى زىيارەت قىلىپ يۇرۇپ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىپ كەتكەن . شۇ ئاساستا « غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللىرىدىن خاتىرىلەر » دېگەن كىتابنى يېزىپ ، يىگىدى خانغا تەقدىم قىلغان . بۇنىڭدىن خۇش بولغان يىگىدى خان مىلادىنىڭ 608 ـ يىلى ئۇنى ئازارلارغا بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىش توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ، تېلى خانلىقىغا ئەۋەتكەن . سۇي سۇلالىسى چەرچەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى جايلارنى قولغا كەلتۈرگەن . مىلادىنىڭ 609 ـ يىلى ، سۇي سۇلالىسىنىڭ يىگىدى خانى ئىدىقۇت پادىشاھى چۇي بايا بىلەن تۇرك خانلىقىنىڭ ئېۋىرغولدىكى تۇتۇنىنى ۋە غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئەل قىلىش ئۈچۈن پېي جۇينى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملىق بىلەن دۇخۇالڭ (داشئاتا) غا ئەۋەتكەن . يىگىدى خان جۇگگونىڭ بايلىقىنى غەربىي يۇرت خانلىقلىرىغا كۆرسىتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شۇ خانلىقلارنىڭ پادىشاھلىرىنى ۋە ھەرقايسى مىللەت يولباشچىلىرىنى جەم قىلغان ، ئاندىن كېيىن خېشى كاربىدوربىدىكى يەنجى تېغى (گەنسۇ ئۆلكىسى شەندەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپى) نى بۇاستە چارلىغان . يىگىدى خان ۋۇ-ۋېي ، جاگىيىدىكى پۇقرالار چىرايلىق كىينىپ تەييار بولۇپ تۇرسۇن ، ۋاقتى كەلگەندە ئۇلار مېنىڭ ھارۋامنى كۆرىدۇ ، دەپ ئالدىنئالا بۇيرۇق چۈشۈرگەن . چىرايلىق كىيىنگەن پۇقرالار شۇ بىرنەچچە كۈندە پادىشاھنىڭ ھارۋىسى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ھارۋىلىرى نەچچە چاقىرىم يولنى بېسىپ كەلگۈچە سۇي سۇلالىسىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى ۋە باي ئىكەنلىكىنى غەربىي يۇرت پادىشاھلىرىغا كۆز ـ كۆز قىلىش ئۈچۈن دالىلارغا يىغىلىپ بولغان . ئېۋىرغول تۇتۇنى مىڭ چاقىرىم يەرنى تەقدىم قىلغان . شۇنىڭ

بىلەن ياڭدى خان ئېۋىرغولغا سانغۇن ئەۋەتىپ ، يېڭى قەلئە ياسىتىپ ، ئەسكەر تۇرغۇزغان . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، غەربىي يۇرتتا پىشامشان ، چەرچەن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ ، ئىچكى جايلار بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسى ، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتكەن .

سۇي سۇلالىسىنىڭ ياڭدى خانى ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى . ئۆينى كۆپ سالدۇرغانىدى . سىرتقا قارىتا ھەر يىلى ئۇرۇش قىلىپ ، ھەممىلا ئادەمنى ئەسكەر قىلىپ ، ئەمگەكچى خەلقنى كۈن كەچۈرەلمەيدىغان قىلىپ قويغان . نەتىجىدە دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن . ھەممە ساھەدىكى كىشىلەر قوزغىلىپ ، پۈتۈن خانلىقنى قىستاۋاقىت ئىچىدە قالايمىقان قىلىۋەتكەن . شۇنىڭ بىلەن سۇي خاندانلىقى قىستاۋاقىت ئىچىدىلا يىمىرىلگەن . ياڭدى خان ياڭجۇدا ئوردا سارايلىرىدىن ئايرىلىپ ۋەزىر يۇي ۋېنخۇا قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن .

§2 . تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئىدىقۇتنى تىنچىتىشى ، تاڭ گاۋزۇڭنىڭ غەربىي تۇركلەرنى تىنچىتىشى

دېھقانلار قوزغىلىڭى سۇي خاندانلىقىنى بىتچىت قىلغان بولسىمۇ ، غالىبىيەت مېۋىسى ئەمەلدارلارنىڭ ۋە زېمىنداراللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن . مىلادىنىڭ 617 ـ يىلى ، سۇي سۇلالىسىنىڭ تەييۇەندىكى باقاۋۇلى لى يۈەن چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئىككىنچى يىلى تاڭ سۇلالىسىنى قۇرغان . بەش ـ ئالتە يىل ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ، لى يۈەن جايلاردىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنى ۋە دۈشمەن كۈچلەرنى يوقىتىپ ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن .

مىلادىنىڭ 626 ـ يىلى ، تاڭ تەيزۇڭ (تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى) لى شىمىن تەختكە ئولتۇرىدۇ . ئۇ يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئېئودال

هۆكۈمران ئىدى . ئۇ ئىچكى جايلاردىلا سىياسىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، مۇستەھكەم ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىپلا قالماي ، بەلكى غەربىي يۇرتنى پائال باشقۇرۇپ ، چېگرا رايونىنى ئېچىپ ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردۇ .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرى كەينىدىن ئەل بولدۇ . مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى ، ئىدىقۇت پادىشاھى چۇي ۋېنتەي چاڭئەنگە بېرىپ تاڭ تەيزۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمغا كىرىدۇ ؛ ئۇ ۋەتىنگە قايتىش ۋاقتىدا ، تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسە يوللۇق تۇتىدۇ ، ئۇنىڭ خوتۇنى سۇي ۋېنشى مەكتۇپ سۇنۇپ ، پادىشاھ جەمەتىگە كىرىشنى تەلەپ قىلغاندا ، تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ ، ئۇنىڭ فامىلىسىنى ئۆزگەرتىشكە رۇخسەت قىلىپ ، ئۇنىڭغا چاڭلې مەلىكىسى دەپ نام بېرىدۇ . ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بىر مەزگىل ناھايىتى يېقىن بولۇپ كېتىدۇ . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، چۇي ۋېنتەي غەربىي تۈرك خانلىقى يابغۇ قاغانىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ ، غەربىي تۈرك خانلىقى بىلەن ھەربىي جەھەتتە بىرلىشىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا شەھىرى بولغان ئېۋىرغولغا ھۇجۇم قىلىدۇ . تاڭ تەيزۇڭ چۇي ۋېنتەينگە خەت يېزىپ ئۇنى ئەيىبلەپ ، ئۇنىڭغا تۈركلەرنىڭ ئۇزغان سانغۇنى ئاشنا جۇينى چاڭئەنگە ماڭدۇرۇۋېتىشنى تاپىلايدۇ . چۇي ۋېنتەي ئۇنداق قىلغىلى ئۇنمايدۇ . سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ، ئىدىقۇتقا قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلار ئەمدىلىكتە ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ ، تاڭ تەيزۇڭ چۇي ۋېنتەينىڭ ئۇلارنى ماڭدۇرۇۋېتىشنى تاپىلىغان بولسىمۇ ، چۇي ۋېنتەي يەنىلا گەپنى ئەكىلىپ قىلىدۇ . ئىلگىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە باردىغان غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى جەزمەن قارا شەھەردىن شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ ، ئىدىقۇتتىن ئۆتۈپ ئاندىن ئېۋىرغولغا ۋە دۇنخۇاڭغا كىرەلەيتتى . مىلادىنىڭ 632 ـ يىلى ، كىنگىت (قارا شەھەر) پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭنىڭ قۇملۇقتىن يول ئېچىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ يول قارا شەھەردىن شەرقتە قاراپ مېڭىپ ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ توپتوغرا تاشقۇۋۇققا

باراتتى . چۈنكى ، بۇ يول يېقىن بولغانلىقتىن ئىدىقۇتقا كىرىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايتتى . چۈي ۋېنتەي غەربىي يۈرت سودىگەرلىرىدىن ئېلىنىدىغان نۇرغۇن باج كىرىمىدىن قۇرۇق قالغانلىقتىن ، ئاچچىقىدا غەربىي تۈركلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، كىنگىتنىڭ بەش شەھىرىنى ئېلىپ ، نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ . كىنگىت پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭغا ئەرز قىلىدۇ . تاڭ تەيزۇڭ تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئىدىقۇتقا ئادەم ئەۋەتسە ، چۈي ۋېنتەينىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايدۇ . تاڭ تەيزۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ چۈي ۋېنتەيدىن : « سىز نېمە ئۈچۈن ئېگىز سېپىل سوقتۇرۇپ ، چوڭقۇر لەخمە كولاتتىڭىز ؟ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇۋاتامسىز ـ يا ؟ » دەپ سوريسا ، ئۇ : « قۇش ئاسماندا ئۇچىدۇ ، قىرغاۋۇل جاڭگالدا ئوينايدۇ ، مۇشۇك چاشقان قوغلايدۇ ، چاشقان ئۆۋىسىغا قاچىدۇ ، ھەرقايسىسى ئۆز ئىشىنى قىلىدۇ ! » دەپتۇ . بۇ ھەرىكىم ئۆز ئىشىنى قىلىشى كېرەك . سېنىڭ مەن بىلەن كارىڭ بولمىسۇن ، دېگەنلىك بولاتتى . چۈي ۋېنتەي سۇر ـ تاردۇش خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، سۇر ـ تاردۇش قاغانىنى قۇتىرىتىپ : « جانابلىرى ئۆزلىرىنى قاغان دەپ ھېسابلايدىكەنلا ، تاڭ پادىشاھى بىلەن تەڭ تۇرىدىلا ، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇنىڭ ئالدىغا تەزىمغا بېرىپ نېمە قىلىلا ؟ » دەپتۇ . تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى تەزىمغا كىرىشكە بۇيرۇپتىكەن ، ئۇ ئاغرىپ قالدىم دەپ بارغىلى ئۇنىماپتۇ . تاڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 639 ـ يىلى مۇشۇ ۋەقەلەر توغرۇلۇق لەشكەر ۋاـ زىرى خۇجۇنجىنى نەچچە يۈز مىڭ ئەسكەر بىلەن ئىدىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . چۈي ۋېنتەي بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، مەنستىمگەن ھالدا ، يېقىنلىرىغا : « تاڭ سۇلالىسى بىزدىن 7000 چاقىرىم نېرىدا ، ئارىلىقىمىزدا 2000 چاقىرىم قۇملۇق بار ، ئوت ـ چۆپ ، سۇ يوق ، قىش كۈنلىرى قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ . ياز كۈنلىرى ئوتتەك ئىسسىق بولىدۇ . ھەر كۈنى بىرەر يۈز ئادەمنىڭ ئۆتۈشمۇ ئاسانغا چۈشمەيدىغان تۇرسا ، شۇنچە كۆپ قوشۇن قانداق ئۆتەلىسۇن ! ئۇلار كېلىپ شەھىرىمىزگە ھۇجۇم قىلغان تەقدىردىمۇ ، بىز شەھەرنى قاتتىق ساقلايمىز ، ئارىدىن 20 كۈن ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ، تاڭ ئارمىيىسى ئوزۇق ـ

تۇلۇكلىرىنى يەپ بولۇپ ، ئاچ قېلىپ ھالىدىن كېتىدۇ ، ئۇ چاغدا بىز ئۇلارنى ئەسىر ئېلىپ باغلاپ قويساقلا بولىدۇ ، نېمىدىن غەم قىلىمىز ؟ » دەيدۇ . چۈي ۋېنتەي يەنە غەربىي تۈرك پادىشاھىغا ئېسىل تاشلارنى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ . غەربىي تۈرك پادىشاھى چۈي ۋېنتەيگە ياردەم بېرىشكە تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن يۇقۇق شاھ بىلەن يابغۇنى ئەسكەرلەر بىلەن ئىدىقۇتنىڭ شىمالىي تاغ ئېغىزىدىكى قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى) گە ئەۋەتىپ تۇرغۇزىدۇ . خۇجۇنجى نۇرغۇن ياغاچچىلارنى ئېلىپ ئېۋىرغولغا كېلىپ ، تەكرىتاغدا ياغاچ كەستۇرۇپ ھارۋا ۋە پالاقمان ياستىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھەربىي سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ لۇكچۈن دېگەن يېرىگە كەلگەندە ، ئىدىقۇت ئەسكەرلىرىنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، ھېلىقى ياغاچلىرى بىلەن شەھەر سىرتىدىكى دەريانى تىندۇرىدۇ . پالاقمانلىرى بىلەن شەھەرگە تاش ئېتىپ ئىدىقۇت ئەسكەرلىرىنى سېپىل تۆپىسىدە تۇرالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ . يەنە ھارۋىلىرىنى سېپىلگە ئۇرۇپ بىرنەچچە جاڭ يوچۇق ئاچىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، شەھەرنى ئالىدۇ . شۇ چاغدا چۈي ۋېنتەي كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ . ئۇنىڭ ئوغلى چۈي جىشېڭ تەختكە ئولتۇرىدۇ . خۇجۇنجى ئىدىقۇتقا يۈرۈش قىلىدۇ . چۈي جىشېڭ قوۋۇقنى تاقاپ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرىدۇ . تاغنىڭ شىمالىدىكى تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ كېلىپ قوتقۇزىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ . ئەمما ، يۇقۇق شاھ تاڭ قوشۇنىنىڭ كۆچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ ، ئارقىغا قاراپ ماڭ چاقىرىم يىراقلىققا چېكىنىدۇ . شەھەرنى ساقلاش ئۈچۈن يابغۇ قوماندانلىقىدا ئاز بىر قىسىم ئەسكىرىي كۈچلا قالىدۇ . بۇ بىر قىسىم ئەسكىرىي كۈچ تاڭ قوشۇنى بىلەن دۈشمەنلىشىش ئۈچۈن جەنۇبقا چۈشۈشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ . چۈي جىشېڭ نىجاتلىق يولى تاپالماي ، ئاخىر تەسلىم بولىدۇ . تاغنىڭ شىمالىدىكى يابغۇمۇ ئۆزىنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، خۇجۇنجىگە ئادەم ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا ماڭ چاقىرىم زېمىن تەقدىم قىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، تاڭ تەيزۇڭ ئىدىقۇتتا قۇچۇ ئايمىقى تەسىس قىلىپ ، قاغانبۇت شەھىرىدە

بېشىبالىق قۇرىدۇ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ناھىيە ، يېزا ، كەنت قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىپ ، ئىچكى جايلارنىڭكىگە ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇشنى يولغا قويىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەيلا قۇجۇدا غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ، قۇجۇنى ۋە بەشبالىقنى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى غەربىي يۇرتقا كەلگۈچە ، ئىدىقۇت خانلىقىدا : « ئىدىقۇت ئەسكەرلىرى قىرو بىلەن قارغا ئوخشاش ، خەنزۇ ئەسكەرلىرى قۇياش بىلەن ئايغا ئوخشاش . قۇياش بىلەن ئاي قار بىلەن قىرونى ئېرىتىدۇ . چېكىنگەنلەر ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ » دەيدىغان تەمسىل تارقالغان . بۇنىڭدىن بىلگىلى بولىدۇكى ، چۈي ۋېنتەينىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى كىشىلەر نەزىردىن چۈشكەن ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئىدىقۇتنى تىنچلاندۇرۇشىدا دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش كۆزدە تۇتۇلغان . ئۇ ئىدىقۇت خانلىقى خەلقىنىڭ مەدەنىيەتكارلىقىغا ۋە ھمايىسىگە ئېرىشكەن .

غەربىي تۇرك ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ چۈي ۋېنتەينى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتمىشتەك سۈيىقەستى بەرىبات بولغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئازقىلىق كىنگىت پادىشاھىنى ۋە كۈسەن پادىشاھىنى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقان . مىلادىنىڭ 641 ـ يىلى تاڭ تەيزۇڭ تۇركلەردىن كېلىپ چىققان سانغۇن ئاشناشىر بىلەن تېلىلاردىن كېلىپ چىققان چۇبەغۇلانىنى ئەۋەتىپ ، كىنگىت بىلەن كۈسەننى تىنچىتىپ ، تۇرك قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىدۇ ، غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۈسەنگە (ھازىرقى كۇچاغا) كۆچۈرىدۇ .

غەربىي تۇرك يابغۇسى ئاشنا قۇلى يېڭى قاغان ئىلىگ بەگ يابغۇ بىلەن كېلىشەلمەگەنلىكتىن ، ئىلىگ بەگ يابغۇ ئۇنى تالاس دەرياسى (چۆچەكنىڭ غەرب تەرىپىدىكى) بويىدىن كەتكۈزىۋېتىدۇ . ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ، 3 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى باشلاپ ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ ، چاڭئەنگە كېلىپ تاڭ تەيزۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمغا كىرىدۇ . تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭغا شىرمەت

چەۋەنداز سول قانات باش ياساۋۇل سانغۇنى ، دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە بەشبالىقتىكى باغا قەلئەسىدە بەشبالىق تۆتۇق مەھكىمىسى قۇرۇپ ، يەنە ئاشنا قۇلىنى تۆتۇق بېگلىككە تەيىنلەپ ، غەربىي تۈركلەرنى شۇنىڭغا دالالەت قىلدۇرىدۇ .

ئاشنا قۇلى يامان نىيەتلىك كىشى ئىدى . ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە ناـ ئىلاج ئەل بولغان . ئۇ تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ كۈچىنى تولۇقلاـ غان . قوۋملىرىنى بارغانسېرى كۆپەيتكەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، يابغۇ قاغاننى ھەيدىۋېتىپ ، غەربىي تۈركـ لەرنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتاپ ، غەربىي تۈرك خانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا قىستىغان . مىلادىنىڭ 649 ـ يىلى ، تاڭ تەيزۇڭ ئۆلۈپ ، تاڭ گاۇزۇڭ تەختكە چىققان ، ئاشنا قۇلى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئاسىيلىق قىلىپ ، ھەدەپ شەرقىگە تاجاۋۇز قىلىپ ، بەشبالىقنى ھۇجۇم قوزغاپ بۈگۈر ، چارقىلىق ناھىيىلىرىنى تالان ـ تاراج قىلغان . تاڭ گاۇزۇڭ باش سانغۇن لياڭ جـ يەنفاڭ بىلەن چۈبەغۇلانىنى ئاشنا قۇلىغا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ ، قولدىن كەتكەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋالغان . مىلادىنىڭ 653 ـ يىلى ، تاڭ گاۇزۇڭ يەنە باش سانغۇن چىڭ جىبىي (چېڭ ياۇجىن) نى ئاشنا قۇلىغا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ ، قارا شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بايىنبۇلاق يايلاـ قىدا ئاز ـ تولا غەلىبە قازانغان . مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى ، تاڭ سۇلالىسى باش سانغۇن سۇدىڭفاڭنى لەشكەرلەرگە قوماندان قىلىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئاشنا قۇلىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىشنى ئەۋەتكەن . سۇدىڭفاڭ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، ئالتاي تېغىغا ئېتىكىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلگەن . ئاشنا قۇلى ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن چىققان . ئۇ تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ ، مەنىستەمەي ئېتىلىپ كېلىپ قورشۇالغان . سۇدىڭفاڭ ئەسكەرلىرىنى ئېـ گىزلىكنىڭ جەنۇب تەرىپىدە نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىنى سىرتقا قارىتىپ سەپ

تـۇزۇپ تـەييار بولۇپ تۇرۇشقا بۇيرىغان ، ئۆزى بولسا ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ، ئېگىزلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە ھازىر بولۇپ تۇرغان . ئاشـنـا قـۇلى ئاۋۇال تاڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمىغا ئاتلىق قـىـسـىـم ئارقـىـلـىـق ئۇچ قـېـتـىـم ئېتىلىپ كېلىپ ھۇجۇم قىلغان ، تاڭ ئەسكەرلىرى زەبەردەست تـۇرغـان . سۇدىڭفاڭ ئاشىنا قۇلىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بوششىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن ، ئاشىنا قۇلى قـاتـتـىـق مەغلۇپ بولۇپ قاچقان . سۇدىڭفاڭ ھاردۇق ئالماي قوغلىغان . بۇ چـاغـدا شـىـددەتلىك قار يېغىۋاتقان بولۇپ ، قارنىڭ قېلىنلىقى ئىككى چەدىن ئېشىپ كەتكەن . سەركەردە ۋە ئەسكەرلەر قار توختىغاندا قوغلايلى دېـسـە ، سـۇدىـڭفاڭ : « قار قېلىن يېغىپ كەتكەنلىكتىن دۈشمەنلەر بىزنى قـوغـلـىـمـاسـلـىـقـى مۇمكىن ، دەپ ئاتلىرىنى ئارام ئالدۇرۇپ ياتىدۇ ، بىز قوغلىساقلا يېتىشۇالالايمىز ، ئاستىلاپ قالساق دۈشمەن يىراقلاپ كېتىدۇ » دەپ ، قـوشـۇنـنـى كـېـچە ـ كۈندۈز قار كېچىپ ئىلگىرىلەشكە بۇيرىغان . ئـىـلى دەريـاسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا بارغاندا ، ئاشىنا قۇلىنىڭ بارگاھىغا200 چاقىرىملا قالغان . ئۇلار كەڭرى سەپ تۈزۈپ ، توپتوغرا ئىلگىرىلگەن . بۇ چـاغـدا ئاشىنا قۇلى ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئۇۋۇغا چىقماقچى بولـۇپ تـۇرغـان ئىكەن ! سۇدىڭفاڭ ئۇنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانـلـىـقـىـدىن پـايـدىـلـىـنـىـپ ھۇجۇم قىلـغـان ، ئاشـنـا قۇلى يەنە مەغـلۇپ بولۇپ ، تـاشكەنت (ھازىرقى ئۆزبېكستاننىڭ تاشكەنت دېگەن يېرى) كە قىچىپ بـارغـان ، تاشكەنتلىكلەر ئۇنى باغلاپ ، تاڭ ئارمىيىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن چـاڭئەنـگـە ئېلـىـپ بارغان . ئاشىنا قۇلى تاڭ گاۋزۇڭغا : « مېنى ئەسلـىـدە ئىلىگ بەگ يابغۇ قوغلىۋەتكەندە تەيزۇڭخان ئېلىپ قالغانىدى ، مـەن ۋاپـاسـىـزلـىـق قـىـلـىـپ ، قوراللىق ئىسيان كۆتۈردۈم . ھالا بۇگۈنكى كـۈنـدە مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشتۈم ، خان ئالىيلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزـلـەڭـلـىـكـنـىـڭ ئادىـتـى بـويـىـچـە كـاللامـنى ئېلىپ سازايى قىلدۇرماي ، تەيزۇڭخانىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئۆلۈشۈمگە رۇخسەت قىلىشىنى سورايمەن . بۇ مېنىڭ تەيزۇڭخاندىن كەچۈرۈم سورىغانلىقىم بولۇپ قالسۇن » دېگەن .

تاڭ گاۋزۇڭ بۇ گەپنى تاڭلاپ كەچۈرۈم قىلىپ ، ئۇنى چاڭئەندە ياخشى تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تەمىن ئېتىپ باققان . تاڭ گاۋزۇڭ غەربىي تۈركىنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ، تەڭرىتاغنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئىسسىقكۆل قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ۋە بالقاش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان ئالتە تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان ، يەنە غەربىي تۈرككە قاراشلىق بولغان غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدا تۆت ھەربىي رايون ، 16 تۈتۈق مەھكىمىسى ، 80 ئايماق ، 111 ناھىيە ، 126 ھەربىي مەھكىمە تەسىس قىلغان . بۇلارنىڭ ھەممىسى غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىغان . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈرگەن .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زېمىنى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زېمىنىدىن خېلىلا كۆپ بولغان . ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرق تەرىپى تاشقوۋۇق بىلەن ياڭگۈەن قۇۋۇقىدىن باشلىناتتى ، غەرب تەرىپى پېرسىيە (ئىران) گە تۇتىشاتتى .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەربىي ، مەمۇرىي مۇئەسسەسلىرى جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىغا قاراپ ھەرخىل ئىدى . شەرقىي قىسمىدا خەنزۇ ئاھالىلەر كۆپ ، ئىچكى جايلارنىڭ ئىقتىسادى ، مەدەنىيىتى جەھەتتىكى تەسىرى چوڭقۇر بولغانلىقتىن ، تاڭ سۇلالىسى بۇ يەرلەردە ئىچكى جايلاردىكىگە ئوخشاش ئايماق ، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلغان . بۇ ئايماقلار ئېۋرىغول ئايمىقى (ھازىرقى قۇمۇل) ، قوچۇ ئايمىقى (ھازىرقى تۇرپان) ، بەشبالىق ئايمىقى (ھازىرقى جىمىسار) دىن ئىبارەت ئىدى . ئايماقنىڭ قارىمىقىدا بىرنەچچە ناھىيە بولاتتى . ئايماق دورغاپلىرىنى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەيىنلەيتتى ۋە قالدۇراتتى . بۇ يەردە يەر تەڭشەش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ ، ئاھالىلەرگە ئەمگەك كۈچىگە قاراپ يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ، ھاشار ـ سېلىق جەھەتتە بولسا باج ـ خىراجنى تەڭشەش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ ، يېرى بارلار ئىجارە ھەققى (دان) تاپشۇراتتى ، ئۆيى بارلار رەخت

(يـپەك رەخت) تاپشۇراتتى ، ياشلار ھاشارغا باراتتى ؛ ھەربىي جەھەتتە يـامـۇل ئەسـكەرلىكى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، قورامغا يەتكەنلەرنىڭ ئـۈچ يـىـل ھەربـىـي خـىـزمەت ئـۆتـىـشى ، ھەربـىـي مەھـكـىمىدە « ياساۋۇل » بـولـۇشى شەرت قىلىناتتى . لوپنۇر كۆلى ئەتراپى تاشلىۋېتىلگەنىدى . تاڭ سـۇلالـىـسـىـنـىـڭ دەسـلـەپـكـى مـەزگـىـللـىـرىـدە سۇغدىيانا (ھازىرقى ئۆزبېكستاننىڭ سەمەرقەند دېگەن يېرى) نىڭ باشلىقى كاڭ يەندىيەن بۇ يـەرگـە كۆچۈپ كەلگەندە ، نۇرغۇن سۇغدىلار بىللە كەلگەن . كاڭ يەندىـ يـەن توققۇز شەھەر ياستىپ ، كۆچۈپ كەلگەن سۇغدىلار ۋە خەنزۇلارنى ئۇلـتـۇرغـۇزغـان . شـۇ ئـا ، تـاڭ تـەيزۇڭ كاڭ يەندىنى ھەربىي ، مەمۇرىي ئـىـشلارنـى بـاشقۇرىدىغان باسقاق بەگلىككە تەيىنلىگەن . خەلق ئىشلىرىنى شـاجـۇ ئايـمقى (دۇنخۇاڭ) غا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن . بۇنىڭدىن باشقا ، ئاز سـانـلـىـق مـىـلـلـەتـلەر ئولتۇراقلاشقان خانلىق ۋە رايونلاردا بولسا تۈتۈق مـەھكـىمسى ۋە مەمۇرىيەت ئايمقى تەسىس قىلغان ، كۆپ ھاللاردا بىر خانـلـىـقـتـا ياكى بىر قەبىلىدە بىردىن تۈتۈق مەھكىمسى بولغان . مەسىلەن ، كـۇسـەن خانلىقىدا كۇسەن تۈتۈق مەھكىمسى بولغان . ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇنـسـۇ (ھازىـرقـى ئۇنـسـۇ ناھىيىسى) ئايمقى ، ئۇرلى (ھازىرقى بۇگۇر نـاھـىـيـىـسـى) ئايمقى قاتارلىق ئايماقلار بار ئىدى ؛ قارلۇقلارنىڭ تاسىرى قـەبـىـلـىـسـى قـارا كـۆل (ھازىـرقـى فـۇكـاڭـدىكى بوغدا كۆلى) تۈتۈق مـەھكـىمسىگە قارايتتى . بۇ تۈتۈق مەھكىمىلىرىنىڭ تۈتۈق بېگىلىكى تاڭ سـۇلالـىـسـى ھۆكـۈمـىـتـىـنـىـڭ تەيىنلىشى بىلەن ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ پـادىـشـاھـلـىـرى ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۇستىگە ئالاتتى . تاڭ سۇلالىسـى نـىـڭ غـەربـىـي يـۇرتتا تەسىس قىلغان ئالىي ھەربىي ، مەمۇرىي ئاپپاراتى قـورۇقـچـىـبـەگ مەھكىمسى ئىدى . غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مـەھكىمسىگە تەگىرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى خـانـلـىـقـلار قارايتتى ، ئىـسـىـق كـۆل قورۇقـچـىـبـەگ مەھـكـىـمـىـسـىگە سۇيىئاب (ھازىرقى قازاقستاننىڭ چۇ دەرياسى قىرغىقىدىكى توقماق) نىڭ شـەرق تـەرىپىدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش تولىس قەبىلىسى قارايتتى ؛ بـالـقـاش قـورۇقـچـىـبـەگ مـەھكـىـمـىـسـى سۇيىئابنىڭ غەرب تەرىپىدىكى

تۈركىلەرنىڭ بەش ساداقلىقلار قەبىلىسىنى باشقۇراتتى . مىلادىنىڭ 702 ـ يىلى ئىسسىق كۆل قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن بالقاش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىكار قىلىنىپ ، بەشبالىقتا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى را- يونلارنى باشقۇرىدىغان بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان . قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا ھەربىي رايون ، ئارمىيە ۋە قوروللار تەسىس قىلىنغان . مەسىلەن ، غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۈسەندە ، ئۈدۈندا ، سۈلىدا ۋە سۈيئابتا تۆت ھەربىي رايون تەسىس قىلىپ ، ھەر بىرىدە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر تۇرغۇزغان . مانا بۇ ، تارىختا مەشھۇر بولغان « غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى تۆت ھەربىي رايون » دۇر ؛ پامىر ئېگىزلىكىدە پامىر قوروللى تەسىس قىلىپ ، ئۇ يەردە نەچچە يۈز ئەسكەر تۇرغۇزغان . ئاشۇ بىر يۇرۇش ھۆ- كۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىدىن قارىغاندا ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرغان ھەربىي ، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى خېلى مۇكەممەل بولغان ئىكەن .

§3 . تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىشى ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربكە كۆچۈشى

تۇبۇتلەر زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى ، ئۇلار ئاساسەن چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە تارقىلىپ ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇبۇتلەر ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرغان . پادىشاھى « زامپۇ » دېيىلەتتى . باش ۋەزىرى « لۇن » دېيىلەتتى . سۇڭزەن گەنبۇ « زامپۇ » بولغان ۋاقىتلاردا ، قەبىلىلەرنىڭ بۆلۈنمە ھالىتى ئاخىرلىشىپ ، بىرلىككە كېلىش ئىشى ئورۇندالغان ، يېزىقى كەشىپ قىلىنغان ، قانۇنلىرى تۈزۈپ چىقىلىپ ، ئۇزلۇكسىز گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەنىدى . سۇڭزەن گەنبۇ تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆيلە- نىشنى تەلەپ قىلغاندا ، تاڭ تەيزۇڭ مەلىكە ۋېنچېڭنى ئۇنىڭغا ياتلىق

قىلىپ . تاڭ سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن كاسىپلىرى ۋە كىتابلىرى بىلەن ئۇزاتقان . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ھۇنەرلىرى ۋە مەدەنىيىتى تۇبۇتلەر ئارىسىغا تارقىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلەتكەن .

سۇڭزەن گەنبۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ گۆدەك نەۋرىسى تەختكە چىققان . ھوقۇقنى باش ۋەزىر لۇدۇڭزەن تەنھا ئۆز قولىدا تۇتقان . مىلادىنىڭ 663 ـ يىلى ، تۇبۇتلەر ئازارخانلىقىنى ھالاك قىلىپ ، چىڭخەينى ئىشغال قىلىپ ، شەرققە كېڭىيىپ ، غەربىي يۇرتنى تاڭ سۇلالىسى بىلەن تالاشقان . مىلادىنىڭ 670 ـ يىلى ، تۇبۇتلەر غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆت ھەربىي رايونغا ھۇجۇم قىلىپ ، بارخان شەھىرى (ئاقسۇ) گىچە كەلگەن ، ئەمما تاڭ ئارمىيىسى ، ئۇدۇن پادىشاھى ۋە سۇلى پادىشاھىنىڭ بىرلىكتە قايتۇرما زەربە بېرىشى ئارقىسىدا مەغلۇپ بولۇپ ، شىزاڭغا قايتىپ كەتكەن . ئەمما ، ئۇ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي ، غەربىي تۇركلەرنىڭ كۈچى بىلەن بىرلىشىپ ، بىرمەزگىل غەربىي يۇرتنى تىنچىتقۇچى تۆت ھەربىي رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغان . مىلادىنىڭ 692 ـ يىلى ، قوجۇ تۇتۇق بېگى تاڭ شىيۇجىڭنىڭ غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆت ھەربىي رايونىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەلىپىگە بىنائەن ، ۋۇزېتيەن باش سانغۇن ۋاڭ شىياۋجىيېنى تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىشكە بۇيرۇغان . ۋاڭ شىياۋجىي مىلادىنىڭ 678 ـ يىلى باش سانغۇن لى جىڭشۇەن بىلەن بىللە چىڭخەيدە تۇبۇتلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ ، مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشۈپ ، زامىپۇنىڭ ئالدىغا يالاپ ئېلىپ بېرىلغان ، زامىپۇ يىغلاپ تۇرۇپ : « سىز مېنىڭ دادامغا بەك ئوخشايدىكەنسىز ! » دەپ ، ئۇنى ئەجداد سۇپىتىدە باقىقان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ۋاڭ شىياۋجىي پۈرسەت تېپىپ قېچىپ چىقىپ ، تاڭ خاندانلىقىغا قايتىپ كېلىپ ، ئۇرۇشقا قاتنىشىپ ، ئاستا ـ ئاستا ئۆستۈرۈلۈپ چوڭ سانغۇن بولغان . ئۇ تۇبۇتلەر ئارىسىدا ئۇزاق تۇرغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىپ كەتكەن . لەشكەر باشلاپ غەربىي يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن ، تۇبۇتلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆت ھەربىي رايونىنى قايتۇ-

رۇۋالغان . شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرت بىرقەدەر تىنچلىنىپ قالغان .

7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، ئۇيغۇرلار (乞 回 ، خۇيخې) موڭغۇل ئېگىزلىكىدە پەيدىنپەي باش كۆتۈرۈپ چىققان . ۋېي ، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قاڭقىللار (تۆلۆسلەر) نىڭ ئالتە چوڭ قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئەسلىدە تۇلا دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى . ئاپۇغۇر غەربكە كۆچۈپ ، قاڭقىل (تۆلۆس) خانلىقىنى قۇرغاندا ، ئۇيغۇر (乞 袁) قەبىلىلىرى شىمالىي چۆللۈكتە تۇرىۋەرگەن . تۇركلەر باش كۆتۈرۈپ چىققاندا ، ئۇيغۇرلار بىلەن شىمالىي چۆللۈكتىكى چېلى (تېلى) قەبىلىلىرى بىرلىكتە تېلى (تۆلۆس) دەپ ئاتىلىپ ، تۇركلەرگە تالىق بولغان . چۆلۈق قاغان مۇدىھىش يول تۇتۇپ ، تېلىلارنىڭ 600 دىن ئارتۇق يولباشچىسىنى تىرىك كۆمگەن . تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى كەينى ـ كەينىدىن تۇركلەرگە ئاسىلىق قىلغان . بۇ چاغدا شىمالىي چۆللۈك رايونىدىكى ئۇيغۇرلار (乞 袁 ياكى 乞 韦) نىڭ بارغۇت ، توڭرا ، بايىرغۇ ، بورىكلى قەبىلىلىرىمۇ بىرلىشىپ شەرقىي تۇركلەرگە قارشى چىققان . تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلار شەرقىي تۇركلەرنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىدىمايجەنۇبقا كۆچكەن . تاڭ تەيزۇڭ تەختكە چىقىپ ئۆزاق ئۆتمەيلا ، شەرقىي تۇركلەر 100 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇيغۇرلارغا تاجاۋۇز قىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بۇسات تېكىن 5000 ئاتلىق ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ تۇركلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، شەرقىي تۇركلەرنىڭ قارارگاھى تۇرۇشلۇق ئۆتۈكەن تېغىغچە قوغلاپ بارغان ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان . غەربىي تۇرك قاغانى ئۆلگەندىن كېيىن ، سۇر ـ تاردۇشلار خانلىقى تىكلەنگەن ، ئۇيغۇرلار نام جەھەتتە سۇر ـ تاردۇشلارغا قارام بولغان . مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى ، ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى تۇمىد بارغۇت ، توڭرا ، ئىزگىل ، ئاتېئىر قاتارلىق قەبىلىلەرگە قوماندانلىق قىلىپ ، سۇر ـ تاردۇشلارنىڭ دومى قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇنىڭ خانلىقىنى ھالاك قىلىپ ، زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ ،

قاغان بولۇۋالغان . ئۇ نۇرغۇن مەنسەپلەرنى تەسىس قىلىپ ، تامامەن تۈرك قاغانىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ئىش تۇتقان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، ئۇ ئۆزىنىڭ باشقا قوۋملىرى ئىچىدىكى ئىناۋەتنىڭ كۈچلۈك ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ ، مۇشۇنداق قىلىۋەرسەم ، سۇر ـ تاردۇش پادىشاھىغا ئوخشاش ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تەختتىن چۈشكۈدەكمەن ـــ دەپ ئويلاپ ، تېلىلارغا باشچىلىق قىلىپ ، ئۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ ھۆزۈرىغا تەزىمغا بارغان ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىشغالىيىتىدىكى رايونلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپدار قويۇشىنى تەلەپ قىلغان . تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭ تەلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭ ئىشغالىيىتىدىكى جايلاردا 6 ئايماق ، 7 مەھكىمە تەسىس قىلغان . ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۇرۇپ چارۋىچىلىق قىلغان جايلاردا تەسىس قىلىنغان قاڭقاي تۇتۇق مەھكىمىسى تۈمىدقا مەربىەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن قوشۇمچە قاڭقاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بېگى ، دەپ نام بەرگەن . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقان . مىلادىنىڭ 649 ـ يىلى ، غەربىي تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى ئاشىنا قۇلى شەرق تەرەپتىكى بەشبالىقتا تاجاۋۇز قىلغاندا ، تاڭ گاۋزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ ، تۈرك قوماندانى ئاشىنا شىر بىلەن چۈبە قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى چۈبە غۇلاننى ئەۋەتىپ ، ئاشىنا قۇلىنى مەغلۇپ قىلىپ ، بەشبالىقنى قايتۇرۇۋالغان . مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى ، ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بايان ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن بىللە تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇدىڭفاڭغا ئەگىشىپ ، ئاشىنا قۇلىغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ، ئىرتىش دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا ئاشىنا قۇلى بىلەن ئۇرۇش قىلغان . تاڭ ئەسكەرلىرى ئىرتىش دەرياسى بويىدىكى بۇ ئۇرۇشتا بەختكە يارىشا ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككى تەرەپتىن ئاشىنا قۇلىغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىلىق تولۇق غەلبە قازانغان . ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى غەربىي تۈركلەرنى تىنچىتىش جەھەتتە قالتىس تۆھپە ياراتقان . تاڭ شۇنزاڭ تەختتىكى چاغدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى گوربالا (كۈل بىلگە) شەرقە يۇرۇش

قىلىچ ، قوموقلارنى ، قىتانلارنى بويسۇندۇرۇپ ، غەربته باسمىللارنى ، قىرغىزلارنى ، قارلۇقلارنى يېڭىپ ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتاپ ، ئۆتۈكەن تېغىدا قارار ـ گاھىنى قۇرۇپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنى رەسمىي قۇرغان . ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرق تەرىپى لياۋدۇڭغا ، غەرب تەرىپى ئالتاي تېغىغا ، جەنۇب تەرىپى سەددىچىن سېپىلىگە ، شىمال تەرىپى بايقال كۆلىگە تۇتىشاتتى . گور بالا تاڭ سۇلالىسىگە ئۇلپان ئەۋەتكەن . مىلادىنىڭ 744 ـ يىلى ، تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا تەنتەنىلىك ھالدا دىيانەتلىك قاغان ، دەپ نام بەرگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، يېڭىدىن تەختكە چىققان ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ھەممىسىگە تاڭ سۇلالىسى ئوتۇغات نام بېرىدىغان بولغان ھەمدە بۇ بىر خىل تۈزۈم بولۇپ قالغان .

مىلادىنىڭ 755 ـ يىلى ، تاڭ خاندانلىقىدا ئۆگلۈك ـ سۇيگۈن توپىلىڭى يۈز بەرگەن . تاڭ شۇەنزۇڭ ئالاقزادە بولۇپ ، سىچۇەنگە قېچىپ بېرىۋالغان ، چاڭئەن قولدىن كەتكەن ، تاڭ سۇزۇڭ لىڭۇۇ (نىڭشيانىڭ لىڭۇۇ ناھىيىسى) دا تەختكە چىققان . ئۇيغۇرلارنىڭ پادىشاھى گورلىگ قاغان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، لىڭۇۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، تاڭ سۇلالىسىگە ئۆگلۈك ـ سۇيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان .

مىلادىنىڭ 757 ـ يىلى ، گورلىگ قاغان ئوغلى يابغۇنى ، سانغۇن دىدىنى بەش مىڭ خىل ئەسكەر ، ئون مىڭ جەڭ ئېتى بىلەن ئەۋەتىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گوزىيى بىلەن بىرلىكتە چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلدۇرغان . توپىلاڭچىلار ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ، يۈز مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاتلانغان ھەمدە ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ، تاڭ ئارمىيىسى فرونتىنىڭ شەرق تەرىپىدە ئالدىنئالا ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يوشۇرۇندۇرۇپ قويغان . ئۇيغۇرلار بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر سانغۇنى بارغۇت قويىن قوماندانلىقىدا ، دۇشمەنىنىڭ بۇ قىسمىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان . يەنە تاڭ ئارمىيىسى بىلەن بىرلىشىپ ، توپىلاڭچىلار قوشۇننى قىسماققا ئېلىپ ، ئومۇميۈزلۈك غەلبە قازىنىپ ، چاڭئەنىنى قايتۇرۇۋالغان . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇلار شەرققە يۈرۈش قىلغانلىقتىن ، توپىلاڭچىلارنىڭ 150 مىڭ ئەسكىرى كۈچى شەنجۇ ئايمە-

قىغا قاپسىلىپ قالغان . توپىلاڭچىلار ئارمىيىسى بىلەن تاقا ئارمىيىسى شىددىيەندە توقۇشۇپ قالغاندا ، تاقا ئارمىيىسى يېڭىلىپ بەك ئېغىر ئەھۋالدا قېلىپ ، تاغ ئارىسىغا كىرىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان . ئەسلىدە جەنۇبىي تاغدا توپىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ يوشۇرۇن قىسىملىرىنى ئىز-دەۋاتقان ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى تاقا ئارمىيىسىنىڭ جىددىي ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، جەنۇبىي تاغدىن ئۇچقاندەك چۈشۈپ ئون نەچچە پاي ئوق ئۇزگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيالىرى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئوقى قالتىس كۈچلۈك ئىدى . توپىلاڭچىلار قوشۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقلىرى كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ :« ئۇيغۇرلار كەلدى ! » دەپ قىيا - چىيا بولۇپ ، تەرەپ - تەرەپكە قاچقان . ئۇيغۇرلار بىلەن تاقا ئارمىيىسى ئۆلارنى قوغلاپ ، شەرقىي ئاستانە — لو-يانغا قايتۇرۇۋالغان . شۇنىڭدىن كېيىن تاقا سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭىنى ئۆزۈل - كېسىل تىنچىتى-قان . تاقا سۇزۇك لىخېك ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ، كىچىك قىزى مەلىكە نىڭگونى گورلىڭ قاغانغا ياتلىق قىلغان . تاقا سۇلالىسىنىڭ تارىخىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يەتتە مەلىكە ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان .

ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭى داۋاملىشۇاتقان مەزگىلدە ، تاقا سۇزۇك « غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ، بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرى ۋە غەربىي گەنسۇ ھېراۋۇلىنىڭ ئەسكىرىي كۈچلىرىنى ئاجرىتىپ بىرلەشتۇرۇپ ، سەددىچىن سىپىلى ئىچىدە جەڭ قىلغان ، چېگرا رايونلاردا ئەسكىرىي كۈچ ئازىيىپ قالغان . تۇبۇتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، خېشى كارىدورىغا ھۇجۇم قىلـ-غانلىقتىن ، غەربىي يۇرت بىلەن تاقا سۇلالىسى « ئۇيغۇرلار يولى » ئارقىلىق ئايلىنىپ مېڭىپ ئالاقىلىشىشكىلا مەجبۇر بولغان (ئۇيغۇرلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلاردىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يول ئۇيغۇرلار يولى دېيىلەتتى) . تۇبۇتلەر يەنە غەربىي يۇرتنى پىلە قۇرۇتىدەك كېمىرىپ يەپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىنى ئاستا - ئاستا ئۆز ئىشغالىيىتىگە

ئېلىۋالغان ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمال تەرىپى بولسا ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى بولۇپ قالغان . تۇبۇتلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بەشبالىقنى تالىشىپ ، كۆپ قېتىم ھەرە تارتىش ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان . ھەر ئىككى تەرەپ غەلىبىمۇ قازانغان ، مەغلۇپمۇ بولغان .

8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇبۇتلەر تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇقلار بىلەن شۇنىڭدەك ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قىرغىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ئۇيغۇرلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرغان . مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىناۋەت قۇچقان قاغانى تەختكە چىقىپ ، تۇبۇتلەرگە ، قىرغىزلارغا ۋە قارلۇقلارغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلغان . ئەينى ۋاقىتتا ، قىرغىزلارنىڭ كۈچى كۆپ ئىدى ، 400 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى . قاغانى ياش ، باتۇر ئىدى . ئىناۋەت قۇچقان قاغان ئالدى بىلەن قىرغىزلارغا شەخسەن ئۆزى ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنىڭ قاغانىنى بىر ئوق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرگەن ، قىرغىزلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ، تۇبۇتلەر بىلەن قىرغىزلارنىڭ بەشبالىقنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇۋاتقان بىرلەشمە ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، جەنۇب تەرەپكە ئىلگىرىلەپ ، غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچى-بەگ مەھكىمىسىنى قايتۇرۇۋالغان . مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى ، ئىناۋەت قۇچقان قاغان ئۆلگەن . باۋيى قاغان (ئادالەتچى قاغان) تەختكە چىقان . تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلار يەنە قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ ئەنشى ① (كۇچا ـ ت) گە ھۇجۇم قىلغان . باۋيى قاغان لەشكەر باشلاپ چىقىپ ، ئەنشىگە ياردەم بەرگەن . نەتىجىدە تۇبۇتلەر قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ ، قارا شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى 100 چاقىرىم نېرى بولغان شەلمرە قەلئەسىگە قېچىپ كىرىۋالغان . باۋيى قاغان بۇ قەلئەنى

---

① ئەنشى (安西) غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى تۆت ھەربىي رايون (四安西) نىڭ قىسقارتىپ ئىپادىلىشى . غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مىلادى 649 ـ يىلى كۈسەن (كۇچا) گە كۆچۈرۈلۈپ ، يۇقىرىقى تۆت ھەربىي رايون (ئۇنىڭ بىرى كۇچادا ، بىرى سۇلىدا ، بىرى ئۇدۇندا ، بىرى سۈيئابتا) نى قوغلىغان . بۇ مەھكىمىلەرنى باشقۇرىدىغان قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇچادا بولغاچقا ، ئەنشى (安西) دەپ ئىزاھات بېرىلدى ـــ ت .

ئېلىپ ، دۇشمەننى پۈتۈنلەي يوقاتقان . شۇنىڭدىن كېيىن باۋيى قاغان غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ، قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى قوغلاپ نارىن دەرياسى بويىغا ئاپىرىۋەتكەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى قوغلاپ فەرغانە خانلىقى (ئۆزبېكستاننىڭ فەرغانە ئويمانلىقى) غا ئاپىرىۋېتىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنىنى ئوتتۇرا « ئاسيانىڭ كىندىكىگىچە كېڭەيتكەن . باۋيى قاغان غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئەنشى (كۇچا) دا ، بېشبالىقتا ۋە ئىلىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بالاساغۇندا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ، ھەرقايسى خانلىق ۋە مىللەتلەرگە ھاكىمىيەت ۋە باج ئىشلىرىنى نازارەت قىلىدىغان نازارەتچى بەگ ئەۋەتكەن ؛ يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇملىرى بويىچە ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قاتناش تۈگۈنلىرىدە ھەربىي ، مەمۇرىي ھۆججەتلەرنى ۋە ئالاقىچى ئەلچىلەرنى توشۇيدىغان راباتلارنى تەسىس قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدا غەربىي يۇرت ئىزچىل تۇردە ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا تۇرغان .

مىلادىنىڭ 809 ـ يىلى ، ئۇيغۇرلارنىڭ باۋيى قاغانى تاڭ شىيەنزۇڭغا ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق مىللەت نامىنى « خۇيخۇ » (回鹘 ئۇيغۇر) دەپ ئۆزگەرتكەن . بۇ ، ئۇيغۇرلار (回纥人) لاچىنغا ئوخشاش چاققان ، باتۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مالىمانچىلىق يۈز بەرگەن . باش ۋەزىر بۇيرۇق ئىنىيۇن بىلەن شاھزادە سايغا تېكىن تەل بىرىكتۈرۈپ تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقتىن ، ئىناۋەتلىك قاغان تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن . شاھزادە سايغا تېكىن بىلەن ياخشى ئۆتۈپ كەلگەن كۆرلەمۇر بۇ چاغدا لەشكەر باشلاپ سىرتتا يۈرەتتى . ئۇ سىرتتا يۈرۈپ ، سايغا تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، چۆل تۈركلىرىگە 400 ئات سوغات قىلىپ ئۇلاردىن ئەسكەر سوراپ ، ئىناۋەتلىك قاغانىغا ھۇجۇم قىلغان ، ئىناۋەتلىك قاغان يېڭىلىپ قېلىپ ئۆلۈۋالغان . كۆرلەمۇر شاھزادە كاسار تېكىننى يۆلەپ تەختكە چىقارغان .

شۇ يىللى قىشتا قېلىن قار يېغىپ كەتكەنلىكتىن ، نۇرغۇن ئات ـ كالا توڭلاپ ئۆلگەن . ئۇيغۇرلار قەھەتچىلىكتە قالغان ، ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىقى تېزلىكتە زەئىپلىشىپ كەتكەن . مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى ، سانغۇن كۇلۇگ باغا كۆرلەمۇر بىلەن كاسارغا قاتتىق نەيزەتلىنىپ ، قىرغىزلارنىڭ خىل قوشۇنىغا قوشۇلۇپ كەتكەن . قىرغىزلارنىڭ قاغانى ئاگې ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن 100 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ ، كۆرلەمۇر بىلەن كاسارنى ئۆلتۈرگەن . ئۇيغۇرلار تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كېتكەن . قارارگاھنىڭ ئەتراپىدىكى 15 قەبىلە ئۆزلىرىنىڭ بەشبالىق ۋە ئەنشىدىكى يېقىن كىشىلىرى بىلەن بىللە ئۆتۈش ئۈچۈن ، شاھزادە پانتېكىننىڭ قوماندانلىقىدا غەرب تەرەپكە كۆچۈپ ماڭغان ، ئىككىنچى يىلى باركۆل يايلىقىغا كېلىپ قىشلىغان . مىلادىنىڭ 843 ـ يىلى ئەتىيازدا ، ئۇلار داۋاملىق غەربكە قاراپ ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا ، قىرغىزلارنىڭ زور قوشۇنى ئەنشى بىلەن بەشبالىقنى ئېلىۋالغان . جۇيىيەن كۆلى ئەتراپىدىكى بەش تاتار قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ ، داۋاملىق شەرققە ئىلگىرلەۋاتقاندا ، پانتېكىننىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشقان ، ئۇيغۇرلار ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كېتىپ ، بىر بۆلىكى شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قېچىپ گەنجۇ (گەنسۇنىڭ جاڭيې دېگەن يېرى) غا بارغان ، ئۇ يەر تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ئىدى . شۇڭا ، ئۇلار ۋاقتىنچە تۇبۇتلەرنىڭ پۇقراسى بولۇشقا مەجبۇر بولغان ، يەنە بىر بۆلىكى پانتېكىننىڭ قوماندانلىقىدا تەڭرىتاغدىن ئاتلاپ ئېۋىرغول ئارقىلق ئەنشىگە قاراپ ئىلگىرلىگەن ، سەپەر ئۇستىدە قىرغىزلار تەرىپىدىن پارچىلىۋېتىلگەن ئۇيغۇر يۇرتداشلىرىنى ۋە ئەسلىدە ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغان غەربىي تۈركىلەرنىڭ خۇسلو قەبىلىسىنىڭ نۇرغۇن كىشىلىرىنى يىغىپ دەبدىيلىك ھالدا ماڭغان . ئەنشىنى بېسىۋالغان قىرغىزلارغا ئۆزلۈكىدىن ھۇجۇم قىلىپ ، قارا شەھەر ، كۇچا قاتارلىق بىرنەچچە شەھەرنى قايتۇرۇۋالغان . پانتېكىن قاغان بولۇپ ، ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان . شۇ يىلى خېشى كارىدورىدىكى تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلاردا

جاڭ يىچاۋ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، خېجۇ ، خۇاڭجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنى قايتۇرۇۋالغان . پانتېكىن قاغان دەرھال جاڭ يىچاۋ بىلەن بىرلىشىپ ، باش ۋەزىر ئەننىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىپ ، تۈبۈتلەرنىڭ قولىدىن قوجۇنى قايتۇرۇۋېلىپ ، جاڭ يىچاۋغا بەرگەن . جاڭ يىچاۋ 11 ئايماقنى تاڭ سۇلالىسىگە بەرگەن . تاڭ سۇلالىسى بەيئەتچىلەر قوشۇنى قۇرۇپ ، جاڭ يىچاۋنى 11 ئايماقنى بىر تۈتاش باشقۇرىدىغان ھېراۋۇللۇققا تەيىنلىگەن . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، پانتېكىن بىلەن جاڭ يىچاۋنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولۇپ كەتكەن . مىلادىنىڭ 856 ـ يىلى ، تاڭ سۇلالىسى پانتېكىنگە يېڭىلىق يارلىقچى قاغان ، دەپ نام بەرگەن .

مىلادى 850 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، تۈبۈتلەرنىڭ شاڭ كۇڭرې ، شاڭىببى دېگەن ئىككى يولباشچىسى چىقىشالماي ، ھەر يىلى ئۇرۇشۇمۇرگەن ، شاڭكۇڭرې شاڭىببىنى يېڭەلمەي ، غەرب تەرەپكە قېچىپ ، گەنجۇ ، ئېۋىرغول ، قوجۇلاردىن ئۆتكەن ، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە بۇيرۇق بېرىپ ، يول بويى ئوت قويۇپ ، خېشى كارىدورىغا ۋە غەربىي يۇرتقا غايەت زور بالايىئاپەت كەلتۈرگەن .

مىلادىنىڭ 866 ـ يىلى ، ئەتىيازدا ، ئۇلۇغ سانغۇن بارغۇت تېكىن پانتېكىن قاغانىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن لەشكەر باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ، قوچۇ ئايمىقىنى تۈبۈتلەرنىڭ قولىدىن قايتا تارتىۋالغان ، يەنە قىرغىزلارنىڭ قولىدىن جىڭجېن (ھازىرقى ماناس) ، بۈگۈر (ھازىرقى ئۇرۇمچى) ۋە بەشبالىقنى تارتىۋالغان . پانتېكىن قاغان بارغۇت تېكىننى بەشبالىقنىڭ يولباشچىسى قىلىپ تەيىنلىگەن .

مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى ، پانتېكىن قاغان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى پارچىلانغان . شىمالىي قىسىمدا قوجۇ ئۇيغۇرلىرى (بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتىلاتتى . تەڭرىتاغنىڭ شىمال تەرىپىدىكى بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) ، كۈسەن ئۇيغۇرلىرى بار ئىدى ، جەنۇب تەرەپتە ئۇدۇن خانلىقى تەۋەلىكىدىكى شىنغۇ ئايمىقى ئۇيغۇرلىرى ، ئۇدۇن خانلىقىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بار ئىدى .

پانتېكىن غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا ، ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان . تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ۋە جەنۇبىي قىسمىدا 40 نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان . ئۇيغۇر كۆچمەنلىرى ھەممىلا يەرگە تارقالغان . ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ، سان جەھەتتە تازا كۆپەيگەن . پانتېكىن خېلى چوڭ بىر خانلىق قۇرغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات نام بېرىشىگە ئېرىشىپ زور تەسىرگە ئىگە بولغان . ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتەتتى ، شۇڭا ، نۇرغۇن تۈركلەر تېزلىكتىلا ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ بىر مەزگىل تۈركلەر تېزلىكتە ئازىيىپ كېتىش ، ئۇيغۇرلار تېزلىكتە كۆپىيىپ كېتىش تەك ئەھۋال كۆرۈلگەن . شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ، ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ قالغان .

§4 غەربىي يۇرتنىڭ سۇي ، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئەھۋالى

ۋېي ، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ، غەربىي يۇرت تەڭرىتېغىنى چېگرا قىلغان ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىر ـ بىرىنىڭكىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان ئىككى رايونغا بۆلۈنۈپ كەتكەن . تەڭرىتېغىنىڭ شىمال تەرىپىدىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكىلەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئەمما سۇي ، تاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندە بۇنداق ئەھۋال خېلىلا ئۆزگەرگەن ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمال تەرىپىدىمۇ دېھقانچىلىق رايونلىرى بارلىققا كەلگەن ، ئۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، خەنزۇلار يەر تېرىپلا قالماي ، تېلىلارنىڭ بىرمۇنچە قەبىلىلىرىمۇ زىرائەت تېرىشقا ئۇستا بولۇپ كەتكەن . تۈركلەرنىڭمۇ

بىرمۇنچىسى دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىغان . بۇ ناھايىتى مۇھىم ئۆزگىرىش ئىدى . بۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى پەرقىنى بارغانسېرى كىچىكلەتكەن ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي سىستېما بولۇشى ھەمدە مىللەتلەرنىڭ يېقىنلىشىشى ۋە سىڭىشىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن .

قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇرىدىغان غەربىي يۇرتتا ، سۇ قۇرۇلۇشى دېھقانچىلىقنى تەرەققي قىلدۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى ئىدى . تۇرپاندىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەردىن قارىغاندا ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوجۇ ئايمىقىدىكى سۇچىلىق ئىشلىرى قالتىس تەرەققي قىلغان . تاڭ سۇلالىسىنىڭ نوپۇس دەپتىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە قوجۇ ئايمىقىدىكى دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆستەڭ ياقىسىدا ئىكەن ، بەزىلەرنىڭ يەرلىرىنىڭ ئۈچ تەرىپى ئۆستەڭگە تۇتىشىدىغان بولۇپ ، سۇغىرىشقا ناھايىتى ئەپلىك ئىكەن . مىلادىنىڭ 732 ـ يىلى قوجۇ ئايمىقىنىڭ ئىدىقۇت ناھىيىسىدىلا ئۈچ « مىراب » بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى خەنزۇ ئىكەن ، ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئىسمى ياڭ جيايۇن ، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى گۇڭ چيەنچۇن ئىكەن . يەنە بىرى تۇركىلەرنىڭ چارلىغۇچى يولباشچىسى قۇلۇغۇس ئىكەن . سۇ بېگىنىڭ قول ئاستىدا دائىرىلەر بويىچە سۇ تۇتۇشقا مەسئۇل بولىدىغان بىرمۇنچە « كۆكبېشى » بولغان . كۆكبېشى ئىشلەيدىغان جايلاردا ئىلان چىقىرىلىدىغان ئورۇنلار بولۇپ ، ئۇ يەرگە دېھقانلارنىڭ ئىسىم فامىلىسى ۋە يېرىنىڭ كۆلىمى يېزىلغان تاختا ئادەتتە تەتۇر ئېسىپ قويۇلاتتى . سۇ تۇتۇش نۆۋىتى كىمگە كەلسە ، شۇ كىشىنىڭ تاختىسى ئۆرۈپ قويۇلاتتى . بۇ « گەۋدە تاختىسى » دېيىلەتتى . مىلادى 732 ـ يىل 8 ـ ئايدا يېزىلغان بىر ۋەسىقىدە ئېيتىلىشىچە ، ئىدىقۇت ناھىيىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى سىڭگىم تەۋەسىدە 16 قاش بولۇپ ، بۇنى ياساش ئۈچۈن 600 ئەمگەك كۈچى كەتكەن ؛ ئىدىقۇت ناھىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى زېمىلىك ئېرىق ، غول ئۆستەڭنى ياساش ئۈچۈن 850 ئەمگەك كۈچى كەتكەن . 8 ـ

ئاي دەل تەڭرىتېغىدا يامغۇر كۆپ ياغىدىغان ، قار ئېرىيدىغان ، زىرائەت سۇغا تەشنا بولىدىغان مەۋسۇم بولغاچقا ، مىراب ياڭ جىايۇن بىلەن گۈڭ چىيەنچۇن يۇقىرىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى نىزاملار بويىچە ، قاش ۋە ئۆستەڭلەرنى ياساش ئۈچۈن ئەمگەك كۈچى يۆتكەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان . كۈسەندە غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا « ئادالاش ـ كولاش ئورنى » دەپدىغان بىر مەخسۇس سۇچىلىق ئاپپاراتى قۇرۇلغان . « ئادالاش » سۈنى راۋانلاشتۇرۇش دېگەن بولىدۇ . « كولاش » كېڭەيتىش دېگەن بولىدۇ . ئادالاش ـ كولاش ئورنى سۈنى راۋانلاشتۇرىدىغان ۋە ئۆستەڭ چاپىدىغان ، قاش ياسايدىغان مەخسۇس ئاپپارات ئىدى . قوجۇ بىلەن كۈسەننىڭ سۇچىلىق ئىشلىرى ئوبدان يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈنلا ، زىرائەت ئۈچ قېتىم سۇغىرىلىدىغان بولغان ، ھوسۇلمۇ يۇقىرى مەمۇرىچىلىق بولغان . تاڭ راھىبى شۈەنزاڭنىڭ غەربىي يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدىكى باـ يانلىرىغا ئاساسەن يېزىلغان « غەربكە سايا‌ھەت » دېگەن كىتابتا قارغىلىق خانلىقى ، يېڭسار خانلىقى دائىرىسىدە سۈيىنى چىقىرىپ يەر سۇغارغىلى بولىدىغان دەريا بار ، شۇڭا ئۇ يەرلەردە زىرائەت ئوخشايدۇ ، ھەممىلا يەردە قوغۇنلۇق ، باغ ـ ۋارانلار بار ، دېيىلگەن . سۇ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى شۇ خانلىقلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا نۇرغۇن پايدا كەلتۈرگەن .

بۇ دەۋردە غەربىي يۇرتنىڭ يېپەكچىلىك ، باپكارچىلىق كەسىپـ لىرى تازا تەرەققىي قىلغان . سۇلى ، كۈسەن ، ئىدىقۇت شەھەرلىرىدە شۇ ۋاقىتلاردا تاۋار ـ دۇردۇنلار كۆپ توقۇلاتتى . بۇ مەھسۇلاتلار غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلىپلا قالماي ، پۈلغا ئوخشاش رول ئوينايتتى ، ئېلىم ـ بېرىم ، سودا ـ سېتىق جەھەتتە كۆپىنچە سۇلى كىمـ خابى ، كۈسەن كىمخابى ، ئىدىقۇت كىمخابى ئاساسىي باھا قىلىناتتى . تۇرپاندىن « چۈي قىزىنىڭ قەبرە تاختىسى » قېزىۋېلىنغان . ئۇنىڭدا چۈي قىزىنىڭ كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنىپ : « بۇ قىز ئاخشاملىرى قاشتېشىدەك سۈپسۈزۈك موكىنى ئويىنتىپ ، دەستىگاھتىكى قىزىل يىپتىن سۇقىسۇرنىڭ سۈرىتىنى توقۇپ چىقراتتى » دېيىلدۇ . چۈي قىزى

مىلادىنىڭ 715 ـ يىلى ئۆلگەن . قەبرە تاختىسىدىكى بۇ ئىككى جۈملە سۆزدە قوجۇنىڭ ئائىلىلەردە كىمخاب توقۇش ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن . كۆچادىن قېزىۋېلىنغان تاڭ سۇلالىسىگە دائىر بىر ۋەسىقىدە ئېيتىلىشىچە ، بىر قېتىملىق ھەربىي ھەرىكەت تۇپەيلىدىن كۆسەننىڭ مەلۇم بىر يېرىدىكى ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئەتىيازلىق كىيىم ئۇچۇن 100 گەزدىن رەخت سېلىق سېلىنغان . تاغار (بۆز تاغار) سېلىقى توغرىسىدىكى بىر ۋەسىقىدە ئېيتىلىشىچە ، قوجۇدا بىر قېتىمدا 270 نەچچە تاغار سېلىق سېلىنغان . بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، قوجۇدا خەقنىڭ ئۆيلىرىدە باپكارلىق قول سانائىتى خېلى تەرەققىي قىلغان .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى يىپەك يولىنىڭ گۈللىنىشىگە ئىنتايىن پايدىلىق بولغان . تاڭ سۇلالىسى جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىسىنى ئاسانلاشتۇرۇش ، ئىچكى جايلار بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى ئىلگىرلىتىش ئۈچۇن ، تەڭرىتاغنىڭ شىمال تەرىپىدە « سۇيئاب يولى » نى ئاچقان . بۇ يول تاشقوۋۇقتىن باشلىنىپ ، ئېۋىرغول ، پەشىبالىق ، بۇگۇر (ئۇرۇمچى) ئارقىلىق بۇغدا كۆلى (سايرام كۆلى) ئەتراپىغا تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ، يەنە كۆنەس قەلئەسى (ھازىرقى توققۇز تارا ناھىيىسى ياماتۇ ئەتراپى) دىن ئۆتۈپ سۇيئاب (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ چۇ دەرياسى بويىدىكى توقماق دېگەن يېرى) قا بېرىپ ، يەنە غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ پېرسىيە (ھازىرقى ئىران) ، تاجىكىستان (ھازىرقى ئەرەبىستان) غا ، كونىستانتىنوپول (ھازىرقى شەرقىي رىم) غا بارااتتى . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە « ئەنشى يولى » ئېچىلغان . بۇ يول ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ ، قوجۇ ، كىنگىت ، كۇسەن (غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي) ، سۇلى ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، پېرسىيىگە ، ئەرەبىستانغا ، كونستانتىنوپولغا ۋە ھىندىستانغا بارااتتى . يەنە بىر يول كۇىنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكىنى بويلاپ ماڭىدىغان « جەنۇبىي يول » بولۇپ ، بۇ يول ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ ، كىروران ، ئۇدۇن

ئارقىلىق شىمالغا قاراپ سۇلىغا بېرىپ ، ئەنشى يولغا قوشۇلاتتى . تاڭ سۇلالىسى يېپەك يولىنىڭ ھەرقايسى نۇقتىلىرىدا — بۇگۇر (ئۇ-رۇمچى) ، كۇسەن ، ئۇدۇن ، سۇلىدىن ئىبارەت تۆت يەردە باج چازىسى قۇرغان . يېپەك يولى راۋان بولغاندا ، ئىچكى جايلارنىڭ نۇرغۇن يېپەك رەختلىرى غەربىي يۇرتقا توشۇلغان . تاڭ سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر شائىر جاڭ جى ئۆزىنىڭ بىر كۇپلېت شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان :

پەس ئۇچىدۇ تۇرنىلار ھەر كۇنى كەچتە ،
كۆكلەيدۇ قۇمۇچلار ھەر يىلى كۆلدە .
تۆگىنىڭ گۇدۇكىدىن كېلىدۇ خەۋەر ،
توشۇلىدۇ يېپەك رەخت شەھىرى ئەنشىگە .

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، غەربىي يۇرتنىڭ تۆگىلىرى ، ئاتلىرى ، قاشتېشى ، لەئىلە ـ ياقۇتلىرى سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆپلەپ توشۇلـ غان .

دۇفۇ ئۆزىنىڭ بىر كۇپلېت شېئىرىنىڭ باش مىسراسىدا مۇنداق دەپ يازغان :

كۇكتۇڭ تېغىنىڭ مەشرىقى كۇئىنلۇن تېغىدۇر ،
غەربىي يۇرتنىڭ ئاتلىرى ئەل بايلىقىدۇر .

دۇفۇنىڭ يەنە بىر كۇپلېت شېئىرىدا مۇنداق دېيىلگەن :

يۇرتىمىزغا كۆپلەپ كەلدى قىرغىز تېشى ،
گىلگىت دەريا مەشرىقىنىڭ نېرىسىدىن ،
غەربىي يۇرت ئەلچىلىرىمۇ ئېلىپ كىرگەن ئۇلارغا ،
رەھمەت ئېيتىپ پادىشاھ بەردى تۆمەن توپ تاۋار .

ۋۇزېتىيەن زامانىدا پېي جۇشيەن ئىسىملىك بىر ياش چوڭ دادىسى پېي يەنە ۋۇزېتىيەننىڭ پادىشاھ بولۇشىغا قارشى تۇرغانلىقتىن بەشبالىقتا سۇرگۇن قىلىنىپ ، ئۇ يەردە بەش يىل تىجارەت قىلىپ ، ناھايىتى نۇرغۇن

مال ـ مۇلۇككە ئىگە بولغان ، ئۆيدە نەچچە مىڭ يۇندىخورنى باققان . يەشىبالىقتىن چاقىرىنگە ، ھەتتا شەرقىي ئاستانە لويا‌گىغا بارغۇچە ھەممە رابات ۋە سارايلاردا ئۆزىگە كۆز ـ قۇلاق بولىدىغان ھارام تاماق يۇندىخورلارنى قويغان . خان ئوردىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى پېپى جۇشيەن ئۇدۇللۇق بىلىپ تۇرغان . ۋۇزېتيەن ھەرقايسى جايلاردىكى سۇرگۈنلەرنى پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرگەندە ، پېپى جۇشيەن قۇتۇلۇپ قالغان .

غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇسسۇل ئويناياليدۇ . ئۇلار‌نىڭ مۇزىكىلىرى ناھايىتى يېقىملىق . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىكىلەر كۈسەن مۇزىكىسىغا ، ئىدىقۇت مۇزىكىسىغا ، سۇلى مۇزىكىسىغا بەك ئامراق ئىدى . غەربىي يۇرتنىڭ بۇ مۇزىكىلىرى سەددىچىن سېپىلى ئىچىدىكى جايلارغا كەڭ تارقالغان . سۇغدىلار « ئۇيغۇرلارنىڭ قۇيۇن ئۇسسۇلى » نى ئويناشقا ئۇستا ئىدى . ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇسسۇلىمۇ ئىچكى جايلاردا ئالقىشقا سازاۋەر بولغان . نۇرغۇن سۇغدى سەنئەتكارلىرى ئىچكى جايلارغا بېرىپ ، ئۆز ماھارىتىنى كىشىلەرگە ئۆگەتكەن . ئۇلار رەڭگا رەڭ كىيىم‌لەرنى ، قوڭجى ئۇزۇن ئۆتۈكلەرنى كىيىپ چىرايلىق ، يوغان ئۇدۇن گىلەملىرى ئۇستىدە قۇيۇندەك پىرقىراپ ، تاماشىبىنلارنىڭ كۆزلىرىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتەتتى . كۈسەن خانلىقى ھەر يىلى 7 ـ ئايدا ئاممۇي تاماشا ئۇيۇشتۇراتتى ، كىشىلەر يۇزلىرىگە نىقاب تارتىپ ، جىن ـ شەيتان قىياپىتىگە كىرىپ ئۇسسۇل ئويناپ ، ناخشا ئېيتىپ سورۇنلارنى قالتىس قىزىتىۋېتەتتى . بۇ ئادەت ئىچكى جايلارغىمۇ كىرىپ ، خەنزۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان . بۈگۈنكى كۈندىمۇ ھە رىيلى چاغان بايرىمىدا بەزى كىشىلەر يۇزىگە نىقاب تارتىپ ئۇسسۇل ئويناپ ، قىزىقچىلىق قىلىدۇ . غەربىي يۇرتلۇقلار شىر ئۇسسۇلى ئويناشنىمۇ ياخشى كۆرەتتى ، شىرنىڭ بېشىنى ياغاچتىن ياسايتتى ، كۆزىگە ئالتۇندىن ھەل بېرەتتى . چىشلىرىغا كۈمۈش تىسىن ھەل بېرەتتى ، پۇتۇن بەدىنىنىڭ تۈكىنى يىپەكتىن ياسايتتى . ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئىككى بالا شىرنى قىزىقتۇرىدىغان تۈرلۈك ھەرىكەتلەرنى قىلاتتى . بۇنداق شىر ئۇسسۇلى ئىچكى جايلارغىمۇ تارقىلىپ ،

خەنزۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان . بۇگۈنكى كۈندە شىر ئۇسۇلى چاغان بايرىمىدا كەم بولسا بولمايدىغان كۆڭۈل ئېچىش نومۇرى بولۇپ قالدى .

سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ، ئىچكى جايلارنىڭ رەسىم سىزىش سەنئىتى غەربىي يۇرتقا كىرگەن . تۇرپان قەبرىستانلىقىدىن شاـ يىگە سىزىلغان بىرنەچچە رەڭلىك رەسىم تېپىلغان . رەسىمدىكىلىرى تازا يېتىلگەن ، چىرايلىق كىيىنگەن خېنىملار بولۇپ ، ئۇنىڭدا پۇتۇنلەي تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ سالايىتى ئىپادىلەنگەن . ئۇنىڭدا يەنە چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىپ شاھمات ئويناۋاتقان ئايال ، كۇچۇكنى قۇچاقلاپ تۇرغان ئوماق بىر بالا بار ، ئۇلار خۇددى تىرىكتەكلا كۆرۈنىدۇ . بۇ رەسىملەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى رەسىم سىزىش ئۇسۇلى بىلەن سىزىلغان . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىڭئۆيلەرگە سىزىلغان تام سىزمىلارنىڭ ، سۇرەتلەردىكى تاغۇ ـ دەريالارنىڭ ، راۋاق ، دەل ـ دەرەخ ، قۇش ـ ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى جايلىـ رىدىكى سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت رەسىملەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللىرىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىمۇ ئىچكى جايلارغا كىرگەن . ئۇدۇندا ۋايجرا ۋېچىر ئىسمىلىك بىر كاتتا رەسسام بولۇپ ، ئۇ چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىن مەشھۇر ئىبادەتخانىلاردا تۆت ماخاراجانىڭ رەسىمنى خۇددى تىرىكتەكلا سىزغان . بولۇپمۇ شىمال ماخاراجاسى (شىمال ماخاراجاسى پىسامۇن ماـ خاراجاسى دەپمۇ ئاتىلاتتى ، ئۇ ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ئىلاھى ئىدى) خۇددى تامدىن سەكرەپ چۈشىدىغاندەكلا تۇرغان . ئەسلىدە ئۇنىڭدا غەرب ئەللىرىنىڭ رەسساملىق ماھارىتى قوللىنىلغان بولۇپ ، رەڭنىڭ قېنىق ـ سۇسلۇقى ، پېرسوناژنىڭ ستېرىئولۇقى كارامەت تەسىرلىك بولغان .

مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئاشۇنداق ئۆزئارا ئۆگىنىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىـ لىپ ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيىتىنى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەن .

بەشىنچى باب

چىڭگىز خاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

§1 . غەربىي لياۋ خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى غەربىي يۇرت

مىلادى 907 ـ يىلى ، مىلىتارىست جۇڭبن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ ، كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى قۇردى . 16 يىلدىن كېيىن چۆل تۈركلىرىنىڭ سەركەردىسى لى سۇنشۇي كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ ، كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنى قۇردى . مىلادى 936 ـ يىلى ، شى جىڭتاڭ كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئورنىغا كېيىنكى جىن پادىشاھلىقىنى دەسسەتتى . شى جىڭتاڭ ئۆلگەندىن كېيىن مىلادى 947 ـ يىلى ، مىلىتارىست لىيۇجىيۇەن پادىشاھ بولۇپ ، كېيىنكى خەن پادىشاھلىقىنى قۇردى . ئۇچ يىلدىن كېيىن ، چوڭ سانغۇن گوۋېي كېيىنكى خەن پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىنى قۇردى . مانا بۇ تارىختىكى « بەش پادىشاھلىق » تۇر .

بەش پادىشاھلىقنىڭ ھەممىسى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كىچىك سۇلالىلەر بولۇپ ، ئۇلار ئېچىلىپلا توزۇپ كېتىدىغان ھۆرىگۈلگە ئوخشاش بولدى : بەزىلىرى ئۇچ يىل ، بەزىلىرى 16 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى ، ئۇلار غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ۋاقتىمۇ چىقىرالمىدى ، مادارىمۇ يەتمىدى . ئەينى زاماندا خېنى كارىدوردىكى تۇبۇت ، ئۇيغۇر ، لوڭجيا ، ئونمۇس ، تۈرك ، ئازار قاتارلىق مىللەتلەر دائىم ئۇرۇش قىلىپ تۇرغانلىقتىن ، ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەر قاتنىيالمىدى .

غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى رايونلارنىڭ ئالاقىسى ئازىيىپ كەتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بەش پادىشاھلىق دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىغا دائىر خاتىرىلەر ناھايىتى ئاز بولدى . ئىچكى رايونلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشى بىرقەدەر قويۇق بولغىنى ئۈدۈن خانلىقىلا بولدى .

مىلادى 938 ـ يىلى ، ئۈدۈن پادىشاھى لى شىڭتىيەن (ۋىسارا تەڭرىخان) كىيىنكى جىن پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ قاشتېشى ، پاختا رەخت قاتارلىق بۇيۇملارنى تارتۇق قىلدى . شى جىڭتاڭ جاڭ گۇاڭيې بىلەن گاۋجۇيخەينى ئۈدۈنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ، لى شىڭتيەنگە ئولۇغ ئۈدۈن پادىشاھى ، دەپ نام بەردى . لى شىڭتيەن خەنزۇچە كىيىنىپ ، خەنزۇ پادىشاھىغا ئوخشاش تاج كىيىپ ، خەنزۇ پادىشاھنىڭكىگە ئوخشاش ئوردىدا ئولتۇرۇپ ، ئىچكى رايونلارنىڭ مەركىزى خاندانلىقىغا ئوخشاش يىلنامە قوللاندى ، يەنە تېخى شاجۇ (گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) دىكى بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلى ساۋيىجىنىنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئېلىپ ، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن « مىسلىسىز بۇيۇك پادىشاھ » دەپ ئاتالدى . ئۆز دۆلىتىنى تاڭ سۇلالىسى تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمى دەپ ، ئۆزىنى بولسا تاڭ سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ تۇغقىنى دەپ ئېتىراپ قىلدى ، شۇنداق قىلىپ « لى » دېگەن فامىلىنى قوللاندى . يەنە تېخى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمى بويىچە ، ئۆز دۆلىتىدە يىنجۇ ، لۇجۇ ، مېيجۇ ئايماقلىرىنى تەسىس قىلدى . بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئىچكى جايلاردىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدە لى شىڭتيەننىڭ سۆرىتى ھازىرغىچە ساقلانماقتا ، ئۇنىڭ كىيىملىرى تاڭ پادىشاھىنىڭكىدىن زادىلا پەرقلەنمەيتتى .

قەدىمكى ئۇيغۇرچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن ۋە غەربنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىدىن شۇنى بىلىمىزكى ، بەش پادىشاھلىق دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ بىر ئۇيغۇر دۆلىتى بولغان . چەت ئەل تارىخشۇناسلىرى ئۇنى « قاراخانىيلار سۇلالىسى » دەپ ئاتايدۇ . بۇ سۇلالە تەخمىنەن 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇرۇلغان . ئۇيغۇر خانلىقى يوقىتىلىپ ، قىرغىزلار

بەشبالىقنى ۋە ئەنشى (كۇچا) نى ئىگىلىگەن چاغدا ، بالاساغۇن شەھىرى (ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىن يىراق بولمىغان جايدا) نى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ئۇيغۇرلار سانغۇنى بىلگە ئۆزىنى كۆل قادىرخان دەپ ئاتاپ ، بالاساغۇن شەھىرىدە پايتەخت قۇردى . بىلگىنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ ، بىرى بازىر ، يەنە بىرى ئوغۇلچاق ئىدى . بىلگە ئۆلگىندىن كېيىن ئىككى ئوغلى ئۇنىڭ خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشتى . بازىر ئۆزىنى ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتاپ ، يەنىلا بالاساغۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ تۇرۇپ ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ؛ ئوغۇلچاق بولسا ئۆزىنى بۇغراخان (نار تۆگە پادىشاھ) دەپ ئاتاپ ، تالاس (بۈگۈنكى قازاقستاندىكى تالاس) تا ئوردا قۇروپ ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ئوغۇلچاق ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ جىيەنى ساتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ، ئۇ دۆلىتىنىڭ نۇرغۇنلىغان پۇقرالىرى بىلەن بىللە مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . مىلادى 944 ـ يىلى ، ساتۇق شەرققە يۈرۈش قىلىپ ، بالاساغۇن شەھىرىدە شەرقىي تەرەپتىكى ئارسلانخاننى مەغلۇپ قىلدى . ئۇنىڭ ئوغلى بايتاش قاغان بولۇپ ، شەرقىي قىسمىنى ئۆزىنىڭ زېمىنىغا قوشۇۋېلىپ ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، كۈندىن ـ كۈنگە قۇدرەت تاپتى . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى سۇلى خانلىقىنى ئىستىلا قىلىپ ، سۇلى شەھىرىنى قەشقەر شەھىرى دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ئۆزىنىڭ شەرقىي پايتەختى قىلدى . غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ نۇرغۇن قاغانلىرى « قارا خان » (چوڭ خان) دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقتىن ، بەزى كىشىلەر غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنى « قارا خانىيلار سۇلالىسى » دەپ ئاتايدۇ . غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىر مۇنچە قاغانلىرى ئەينى ۋاقىتتا يەنە « تابغاچخان » دېگەن نام بىلەن ئاتالغان . غەربىلىكلەر جۇڭگونى ۋە خەنزۇلارنى « تابغاچ » دەپ ئاتايدۇ . شۇڭلاشقا ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جۇڭگونى ۋەتىنىمىز دەپ قارىغانلىقى تۇرغان گەپ . غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ لى (ۋىسارا)

قاملىلىكلەر خاندانلىقنى يوتۇۋېتىپ ، سۇك سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللاپ ، سۇك سۇلالىسى پادىشاھنى « تاغا بېگىم » دەپ ئاتىغان . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى ، بۇرۇنقى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئېنىق خاتىرىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا ياشىغان قىتانلار كۈچەيدى . مىلادى 916 ـ يىلى ، ئۇلارنىڭ يول باشچىسى ياللىغ ئاپاگى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ ، قىتان دۆلىتىنى قۇردى .

مىلادى 960 ـ يىلى ، قىتان قوشۇنلىرى كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلدى . ياش پادىشاھ جۇ گۇك بىلەن خان ئانا باش سانغۇن جاۋ گۇاڭيىننى قوشۇن باشلاپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئەۋەتتى . ئۇ شۇ كۈنى كەچتە چېن چاۋ راباتىغا يېتىپ كېلىپ ، قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ سېپىق تون كىيىپ ، يار ـ يۆلەكسىز قالغان ئانا ـ بالىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىپ ، پادىشاھ بولۇپ ، سۇك سۇلالىسىنى قۇردى .

مىلادى 981 ـ يىلى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى ئادۇدۇ قاتارلىق 42 كىشىنى سۇك سۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ تارتۇق ئەۋەتتى ھەمدە سۇك سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىنى « تاغا » دەپ ، ئۆزىنى بولسا ، « قوجۇدىكى جىيەن شىرخان ئارسلانخان » دەپ ئاتىدى . ئۇيغۇرلارنىڭ « شىر » دېگىنى « ئارسلان » دېگىنى . دېمەك ، « ئارسلانخان » دېگەنلىك « شىرخان » دېگەنلىك بولىدۇ . سۇك تەيزۇك ئۇيغۇر پادىشاھىنىڭ ياخشى نىيىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا (سۇك سۇلالىسىنىڭ تەيزۇك خانى) ۋاڭ يەندې بىلەن بەي شۇننى ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . مىلادى 984 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، ۋاڭ يەندې بىلەن بەي شۇن بىيەنجىڭ (كەيفىڭ) غا قايتىپ كەلدى . بىرىپ ـ كېلىشكە تۆت يىل ۋاقىت كەتتى . ۋاڭ يەندې بۇ قېتىمقى ئەلچىلىككە چىقىش ئارقىلىق ، بىر پارچە ماقالە يېزىپ چىقىپ ، ئۆزىنىڭ ئازسانلىق

مىللەت رايونلىرىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى تەپسىلىي سۈرەتلەپ بەرگەن . ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى ئەسلىگەن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باي ۋە ئاۋات ، خاتىرجەم ئىكەنلىكىنى مەدھىيىلىگەن .

12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان جۇرجىتلار شەرقىي شىمالدا باش كۆتۈردى . مىلادى 1114 ـ يىلى سەركەردە ۋەنيەن ئاگۇدا لياۋ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ، ئىككىنچى يىلى پادىشاھ بولۇپ ، جىن دۆلىتىنى قۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن ، جىن دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى قىتانلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىۋېرىپ ، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى تارتىۋېلىپ ، ئۇنى ھالىدىن كەتكۈزدى . قىتان ئاقسۆڭگەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن تىەنزۇخان بىلەن زىتلىشىپ قالغانلىقتىن ، مىلادى 1124 ـ يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ ، قوشۇن تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ، تۇلا دەريا سى ۋادىسىدىكى خاتۇنبالىقا كېلىپ ، يەتتە ئايماق ، 18 قەبىلىنىڭ قۇرۇلتىيىنى ئېچىپ ، 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يىغىپ ، قولدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ، قىتانلار دۆلىتىنى قايتا گۈللەندۈرۈشكە تەييارلاندى . مىلادى 1125 ـ يىلى جىن دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى قىتانلارنى يوقاتتى . مىلادى 1130 ـ يىلى ، يوللىغ تاشىن شەرقتە قۇدرەتلىك جىن دۆلىتى بىلەن ئۇرۇش قىلساق يېڭىلىپ قالىمىز ، دەپ ئويلاپ ، غەربكە ھەربىي يۈرۈش باشلىدى ، ئالدى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بىلگىگە خەت يېزىپ ، يولدىن ئۆتۈۋېلىش تۇغرۇلۇق ئىجازەت ئالغانىدى . بىلگە ئۇنى قارشى ئېلىپ بەشبالىقتىن خان سارىيىغا باشلاپ كىرىپ ، 3 كۈن زىياپەت بەردى ، 600 ئات ، 100 تۆگە ، 3000 قوي تەقدىم قىلىپ ، چېگرىسىنىڭ سىرتىغىچە قىزغىن ئۇزىتىپ قويدى . يوللىغ تاشىن ئېمىلغا كېلىپ ، بۇ يەرنىڭ تۈپ رىقى مۇنبەت ، سۇيى ، ئوت ـ چۆپلىرى مول ، مەنزىرىسى ئېسىل ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، بۇ يەرگە بىر چوڭ شەھەر بىنا قىلىپ ، ۋاقىتلىق ئولتۇراقلاشتى ، ئاھالىلىرى كۆپىيىپ ، 40 نەچچە مىڭغا يەتتى . بۇ چاغدا غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىدىكى قارلۇق ۋە قاڭلى قەبىلىلىرىنىڭ زۇلمىغا چىدالماي ، يوللىغ تاشىنىنى بالاساغۇنغا

تەكلىپ قىلىپ ، تەختنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىشنى جاكارلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . يوللىغ تاشىن بالاساغۇن شەھرىگە كېلىپ ، بالاساغۇننىڭ ئىسمىنى قۇز ئوردۇ دەپ ئۆزگەرتىپ ، قىتانلار دۆلىتىنى قۇ-رۇپ ، گۈرخان (چوڭ پادىشاھ) دەپ ئاتالدى . پۇقرالىرىنى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيتىپ ، بارغانسېرى كۈچەيدى ، قوشۇن ئەۋەتىپ قەشقەر ۋە خوتەنىنى ئىگىلىۋالدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى يوللىغ تاشىننى ئۇزىتىۋېتىپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا ، ئۇنىڭ ئەسلىدە بۇ يەردە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئۇچ نازارەتچىسىنى باغلاپ ، جىن دۆلىتىگە ئەۋەتىپ بەردى . يوللىغ تا-شىن مىلادى 1137 - يىلى شەرقىە قاراپ قوجۇغا يۇرۇش قىلىپ ، بەشبالىقنى ئىگىلىدى . ئۇيغۇر پادىشاھى تەسلىم بولدى . خان دەپ ئاتال-ماي ، « ئىدىقۇت » دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . مىلادى 1141 - يىلى ، يوللىغ تاشىن ماۋرائۇننەھر (ئامۇ دەريا سى بىلەن سىر دەريا سى ئارىلىقىدىكى تۇزلەڭلىك) گە يۇرۇش قىلدى ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ قاغانى مەھمۇد بىلەن سالجۇق تۈركلىرىنىڭ سۇلتانى (پادە-شاھى) سانجار 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلدى . ئىككى قوشۇن ئۆز كەنت (ھازىرقى ئۆزبېكىس-تان) نىڭ سەمەرقەند شەھىرىنى جەڭ مەيدانى قىلدى . قىتان ئەسكەرلىرى دۇشمەنلىرىنىڭ كۆچىنى كۆرۈپ بەك ھودۇ-قۇپ كەتتى . يوللىغ تاشىن : « دۇشمەن گەرچە كۆپ بولسىمۇ ، جاسارەتلىك بولسىمۇ پاراستى يوق ، بىزنىڭ قوشۇنىمىز چوقۇم غەلىبە قىلىدۇ » دەپ ، چوڭ سانغۇن شياۋلا بىلەن ياللىغ سۈكشەننى 2500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن بېرىپ دۇشمەننىڭ سول تەرىپىگە ھۇجۇم قى-لىشقا ، شياۋلا ئابۇ بىلەن يوللىغ مۇشۇنى 2500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ، بېرىپ دۇشمەننىڭ ئوڭ تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى ، ئۆزى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ، دۇشمەننىڭ قورغىنىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى . ئۇچ قوشۇن تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ ، شىددەتلىك زەربە بېرىپ ، مەھمۇد بىلەن سانجارنى مەغلۇپ قىلدى ، سانجارنىڭ ئايالىنى ئەسىرگە ئالدى . غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارقاق غەربىي قىسىم تېررىتورىيىسىمۇ غەربىي

قىتانلارنىڭ قارام زېمىنغا ئايلىنىپ قالدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا يوللىغ تاشىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى بويسۇندۇردى . ئۇ هاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلى ، ئاخىر ناهايىتى چوڭ غەربىي لياۋ دۆلىتىنى قۇردى . ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن چېگرىلىنىدىغان ، غەربتە ئارال دېڭىزى بىلەن چېگرىلىنىدىغان ، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىدىن هالقىيدىغان ، جەنۇبتا ماۋرائۇننەهر رايونى ۋە كوئىنلۇن تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان كەڭ جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . يالليغ تاشىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى : بېقىندى دۆلەتلەرنىڭ هۆكۈمرانلىرىنى ساقلاپ قېلىش ، ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ زېمىنى ۋە ئاهالىلىرىنى كونكرېت باشقۇرۇشىغا يول قويۇش ، پەقەت ئۇلارنىڭ غەربىي لياۋ دۆلىتىگە سادىق بولۇشىنلا تەلەپ قىلىش ، قەرەللىك هالدا بەلگىلەنگەن مىقداردىكى باج ـ سېلىق ۋە تارتۇقلارنى ئېلىش . غەربىي لياۋ بىر ـ ئىككى نازارەتچى ئەمەلدار قويغانـدىن تاشقىرى ، بېقىندى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغانىدى .

§2 . موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى

موڭغۇللار ئەسلىدە موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىكى ئونۇن دەريا‌سى بـىلەن كىرۈلىن دەريا‌سى ئارىلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى . 12 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ، يېزىققا ئىگە بولدى ، تۆمۈر قورالالارنى ئىشلىتىدىغان بولدى ، كۈنسايىن كۈچىيىپ باردى . بۆرتەچىن قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكى تېمۈچىن كۈچلۈك كىرەي قەبىلىسىنىڭ ۋاڭ خانىغا ئەگىشىپ ، شەرققە ، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىپ ، نۇرغۇن قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى

ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئابروي قازاندى . كېيىن ۋاڭ خان ئۇ ماڭا زىيانكەشلىك قىلىدۇ ، دەپ ئەندىشە قىلىپ ، ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، كىشىلەر ۋاڭ خانلىقى سۈيقەستىنى تېمۇچىنگە ئېيتىپ قويدى ، شۇ سەۋەبتىن ، تېمۇچىن ۋاڭ خان بىلەن ئېلىشىپ ئازغىنا ئەسكىرىي كۈچى بىلەنلا ۋاڭ خانىنى يېڭىپ قويدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ كۈچلۈك نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى . ئۇنىڭ يولباشچىسى تاياڭ خانىنى تىرىك تۇتۇۋالدى ۋە ئۆلتۈردى . تاياڭ خانلىقى ئوغلى كۈچلۈك غەربىي لياۋغا قېچىپ كەتتى . مىلادى 1206 ـ يىلى . تېمۇچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك بۆلۈنمە ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ ، موڭغۇل خانلىقىنى قۇرۇپ ، ئۆنۈن دەرياسى بويىدا پادىشاھلىقنى ئولتۇردى . موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۇنى « چىڭگىزخان » دەپ ئاتاشتى . ئۇنىڭ مەنىسى « تەڭدىشى يوق ئۇلۇغ قاغان » دېگەنلىك بولىدۇ .

تېمۇچىن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان چاغدا ، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن غەربىي لياۋغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى . غەربىي لياۋ قوجۇنى نازارەت قىلىدىغان كەنجى باسقاق بەگ ئەۋەتتى . بۇ نازارەتچى ئاچكۆز ، زالىم ئىدى . ئۇ ئۇيغۇرلارنى باج ـ سېلىقلارنى ئاشۇرۇپ تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلايتتى ، ئىدىقۇتنى ۋە قوجۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى هاقارەتلەيتتى . ئۇنىڭ قىلمىشلىرى قوجۇ دۆلىتىنىڭ هەممىلا يېرىدە زور غەزەپ قوزغىدى . ئۇنىڭ قىلمىشىدىن بىزار بولغان ئىدىقۇت كىشىلەرگە كەنجى باسقاق بەگنى ئۆيگە سولاپ قويۇپ تامنى ئۆرۈشكە بۇيرۇپ ئۆلتۈرگۈزدى . ۋەقەدىن كېيىن ئىدىقۇت چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتتى . كېيىن يەنە ئۆزى چېڭگىزخان هۇزۇرىغا تەزىمغا بېرىپ ، ئۇنىڭغا : « سىز ئەگەر ماقۇل كۆرسىڭىز ، مەن سىزنىڭ 5 ـ ئوغلىڭىز بولۇپ ، سىز ئۇچۇن چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن بولسام » دەپ تەلەپ قويدى . چىڭگىزخان چوڭقۇر تەسىرلىنىپ ، خۇددى ئۆز ئوغلىغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى ، يەنە قىزىنى ئۇنىڭ نىكاهىغا بېرىشكە ماقۇل بولدى . چىڭگىزخان

سەپەرگە ئاتلانغان چاغدا ، ئىدىقۇت 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ، موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە غەربكە يۈرۈش قىلدى . ئۇ قاتتىق تۈزۈم قوللىنىپ ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، چىڭگىزخانغا بەك ياراپ كەتتى .

ئەينى چاغدا ، غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى چۈلۈق ئىدى . ئۇ ئەيىش ـ ئىشرەت ، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلىپ ، دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلىپ قۇرۇتۇۋەتكەنىدى . كېيىن بېرىپ خەلقنى زۇلۇم ئاستىغا ئالغانىدى . بېقىندى ئەللەر ئۇنىڭ زۇلمىغا چىدىمايى ، تەرەپ ـ تەرەپتىن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى . چۈلۈق قارشىلىقنى باستۇرغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقتىن ، ناھايىتى تەس كۈنگە قالدى . دەل شۇ چاغدا ، چىڭگىزخاننىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ، باش تىقىۋەتكەن يېرى قالمىغان نايمان قەبىلىسىنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك غەربىي لياۋغا تەسلىم بولۇپ ، چۈلۈقنىڭ كۆڭلىنى ئالدى . كۈچلۈك قارا نىيەت ئادەم بولۇپ ، باشقىلارنىڭ قول ئاستىدا قېلىشىغا چىدىمايتتى . ئۇ چۈلۈقنىڭ يامان كۈنگە قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئۇنىڭغا : « مېنىڭ قوۋمىلىرىم ناھايىتى كۆپ ، ئېمىل ، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا موڭغوللارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىماقتا . مەن بېرىپ ئۇلارنى يىغىپ كېلىپ سىزگە ياردەم قىلاي ، ئۇ چاغدا ھەممە كىشى سىزنىڭ گېپىڭىزنى ئاڭلايدىغان بولىدۇ » دەيدۇ . چۈلۈق بۇنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇش بولۇپ ، ئۇنىڭ بېرىشىنى قىزغىنلىق بىلەن قوللايدۇ . كۈچلۈك نۇرغۇن ئادەم ۋە ئاتلارنى يىغىپ غەربىي لياۋغا قايتىپ كېلىپ ، چۈلۈققا ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىپ ، ئۇنى ئەسىر ئېلىپ ، تەختىنى تارتىۋالىدۇ . كۈچلۈك پۈت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، غەربىي لياۋغا قارشى تۇرغان خانلىق ۋە رايونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىدى . ئۇ ئالدى بىلەن غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قەشقەر بىلەن خوتەنگە كۆز تىكتى . چۈلۈق زامانىسىدە ، ئۇ يەرلەردىكى خەلق قوزغىلىپ ، قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى . كۈچلۈكنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى ئىنتايىن قەبىھ بولدى . زىرائەتلەر پىشقانلىكى ۋاقتىتا ، ئۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ قوراللىق

ئاشلىق بۇلىدى ، زىرائەتلەرنى دەسسەپ چەيلىدى . ئۇ ئۇدا ئۇچ يىل مۇ-
شۇنداق قىلغانلىقتىن ، قەشقەر دېھقانلىرى يەردىن زادىلا ھوسۇل ئالالمايى ،
ئاخىر تىز پۈكۈشكە مەجبۇر بولدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ، ئۇ خوتەن
قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ ، غەربىي لياۋنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى
ئاستىغا ئالدى ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمى مانا مۇشۇنداق
مۇنقەرز بولدى . كۈچلۈك قاتتىق بېسىم ۋاستىسىنى قوللىنىپ ، ئىسلام
دىنى ئېتىقادچىلىرىنى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى ، ئۇنىڭغا
قارشى چىققان ئىمامىلارنى جامائەت ئالدىدا تامغا مىخلاپ ئۆلتۈردى . ئۇ
ھەتتا ئەسكەرلەرنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيىدە يېتىشقا ئەۋەتتى . كۈچلۈكنىڭ
جىنايى قىلمىشلىرى ھەرقايسى جايلاردىكى كىشىلەرگە ناھايىتى زور
بەختسىزلىك ئېلىپ كەلدى .

غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ قاغانى ئوسمان غەر-
بىي لياۋنىڭ ئېزىشىگە چىدىمايتتى ، چۈلۈقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن
قۇتۇلۇشنىمۇ ئويلايتتى . بۇ چاغدا ، كۈتۈلمىگەن يەردىن
خارازم دۆلىتى (پايتەختى ئۇرگەنج ، يەنى بۈگۈنكى ئۆزبېكىستانىنىڭ
غەربىدىكى ئۇرگەنج) دە مۇستەقىللىق ھەرىكىتى يۈز بەردى .
سۇلتان (پادىشاھ) مۇھەممەد چۈلۈقنىڭ بۇ يەردە تۇرۇشلۇق كەنجى
باسقاق بېگىنى ئامۇ دەرياسى بويىدا تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇدى ۋە كۈچلۈك
قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ ، غەربىي لياۋ بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىشقا
تەييارلاندى . ئوسمان شۇئان مۇھەممەد شاھتىن ياردەم تىلىدى . مۇھەم-
مەدنىڭ قوشۇنى مانا شۇنداق قىلىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يېڭى
پايتەختى سەمەرقەندكە كىردى . مۇھەممەد قوشۇننى باشلاپ داۋاملىق
شەرققە يۈرۈش قىلىپ ، تالاس يايلىقىدا غەربىي لياۋنىڭ باستۇرۇشقا
ئۇچرىغان زور قوشۇنى بىلەن ئېلىشتى . بۇ شىددەتلىك جەڭدە غەربىي
لياۋ قاتتىق مەغلۇپ بولدى ، ئۇلارنىڭ قوماندانى تايانغۇ ئەسىر ئېلىندى .
مۇھەممەد غەربىي لياۋ قوشۇنى يېڭىلمەستۇر دەيدىغان « ئەپسانە » نى
بۇزۇپ تاشلاپ ، بىردىنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەھرىمانى بولۇپ قالدى . ئۇ
مەغرۇرلاندى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، زالىملىشىپمۇ قالدى . خوجايىن-

لىق سالاھىيىتى بىلەن غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . باج ـ سېلىقنى غەربىي لياۋنىڭكىدىنمۇ كۆپەيتىۋەتتى ، قىزىنى ئوسمانغا بېرىپ ، ئۇنى نازارەت قىلدى ۋە كونترول قىلدى ، ھەتتا ئۇنى خارەزمگە چاقىرتىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى . غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ، ئوسمان ھۆرمەتكە ئېرىشكەنىدى ، پەقەت بەلگىلەنگەن مىقداردىكى سوۋغا ـ سالام ، باج ـ سېلىقلارنى تۇلۇق تاپشۇرۇپ قويۇپلا ، ئۆز دۆلىتىگە ئىختىيارىچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ئەمدىلىكتە ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى . بۇنداق ئەھۋالدا ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئايالىنى قانداق قىلىپ سۆيەلىسۇن ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ، مىڭبىر ھىيلە ـ نەيرەڭلەر بىلەن بۇخارازم مەلىكىسىنى ئىزا ـ ئاھانەتكە قالدۇردى . 1212 ـ يىلى ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەلقلىرى خارازم ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ئوسمانىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى . مۇھەممەد قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسيانىنى باستۇردى . ئوسمان غەربىي لياۋدىن ياردەم تىلەشكە مەجبۇر بولدى . بۇ چاغدا كۈچلۈك غەربىي لياۋنى تارتىۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالـ تاتتى ، يىراقتا قارىغۇدەك ماجالى يوق ئىدى . خارازم قوشۇنى قىستاپ كېلىپ ، شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋىدى ، ئوسمان ئۆزىنىڭ تەڭ كېلەلـ مەيدىغانلىقىنى سېزىپ ، قىلىچى بىلەن ئاخىرەتلىكىنى كۆتۈرۈپ شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى . مۇھەممەد قىزىنىڭ تۇل قېلىشىدىن قورقۇپ ، ئوسمانىنى كەچۈرۈم قىلماقچى بولدى . خارازم مەلىكىسى بۇنىڭغا قەتئىي قوشۇلمىدى . ئاتسىغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ ئېرىنى ئۆلتۈرگۈزدى . مۇھەممەد ئۆزىگە قارشىلىق كۆرسىتىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى كەڭ كۆـ لەمدە قىرىپ تاشلاپ ، ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئايلاندۇرۇۋالدى ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ مۇنقەرز بولدى .

چۈلۈق گۈرخان بولغان ۋاقىتتا ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئۇزار دەيدىغان بىر قارلۇق كىشى بىر توپ قوزغىلاڭچى ئەزىمەتلەرنى يېغىپ ،

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، مەھەللە ـ كەنتلەرنى ئىگىلەپ ، ئىلى دەرياسىغا يېقىن بولغان مۇھىم بازار ـــ ئالمالىق (بۈگۈنكى قورغاس) نى ئېلىپ ، شىمالدا تەڭرى تېغىدىن ھالقىپ ، يەنە بىر مۇھىم بازار ـــ بورتالانى ئېلىپ ، ئۆز ئالدىغا بىر ھاكىمىيەت بولۇۋالدى . چۈلۈق ھاكىمىيەتنى ئالغاندىن كېيىن ئۇزارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى ، ھەر قېتىمدا مەغلۇپ بولدى . ئۇزار چىڭگىزخاننىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، موڭغۇل خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۆزىنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، چىڭگىزخاننىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى . شۇنىڭدىن كېيىنلا چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمغا باردى ، چىڭگىزخان ئۇنى قارشى ئېلىپ ، چوڭ ئوغلى جوجىخانغا قۇدىلاشتۇردى . ئۇزار ئوۋ قىلىشقا ئامراق ئىدى ، ئۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۈندە دېگۈدەك ئوۋغا چىقاتتى . ئۇ دۆلىتىگە قايتىدىغان ۋاقىتتا ئۇنىڭغا 1000 قوي تەقدىم قىلىپ ، ئۇنىڭغا : « بۇ قويلار سېنىڭ شىكارىدا ئوۋلىغان ھايۋانلىرىڭنىڭ ئورنىدا بولسۇن » دېدى . چىڭگىزخان ئۇنىڭغا ھەرۋاقىت كۆچلۈكتىن ھوشيار تۇرۇشنى ، ئوۋ ئوۋلايمىز دەپ تاغقا چىقىپ كۆچلۈكنىڭ ئولجىسى بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ، شەھەردىن چىقماسلىقنى جېكىلىدى . ئۇزار ئالمىلىققا قايتقاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئوۋچىلىق ھەۋىسىنى باسالماي ، يەنىلا دائىم تاغقا چىقىپ يۈردى . بىر كۈنى كۆچلۈك ئۇنىڭ ئوۋغا چىققان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ، توساتتىن ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۆلتۈردى . چىڭگىزخان ئۇزارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، مىلادى 1218 ـ يىلى قوماندان جەبەنى كۆچلۈككە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . موڭغۇل قوشۇنى يېتىپ بارغانلىكى جايلىرىدا باج ـ سېلىقلارنى يېنىكلىتىشنى تەشۋىق قىلىپ ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ ، ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى ، غەربىي لياۋ ئەسكەرلىرىنى ھەدەپ ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى كۆچلۈكنىڭ تۇرغان يېرى ـــ قەشقەر شەھرىگە قان تۆكمەيلا يېتىپ كەلدى . كۆچلۈك چۆل ـ باياۋانلارغا قېچىپ ، نىشاندىن ئادىشىپ ، بەدەخشانىدىكى بىر تار جىلغىغا كىرىپ قالدى . شۇ يەردە ئوۋ ئوۋلاۋاتقان

ئوۋچىلار ئۇنىڭ تۇتۇۋېلىپ ، موڭغۇل قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى . كۈچلۈك كۆرگۈلۈكنى كۆردى . غەربىي لياۋ مانا مۇشۇنداق مۇنقەرز بولدى ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى .

چىڭگىزخاننىڭ قۇدرەت تېپىشى بىلەن ، موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالى ئۇنىڭ ئىگىدارچىلىقى ئاستىغا كىردى ، بۇ ھال يىپەك يولىنىڭ راۋانلىششى ، غەرب ۋە شەرق سودىگەرلىرىنىڭ ئۆزئارا باردى ـ كەلدى قىلىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەردى . بىر قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەر موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلغان ئىزى بىلەن مېڭىپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىگە كەلدى ، چىڭگىزخان ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى . بۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەر يۈرتىغا قايتىدىغان چاغدا ، چىڭگىزخان 450 سودىگەردىن تەركىب تاپقان كارۋاننى نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ، پۇل ـ ماللار بىلەن بۇ سودىگەرلەرگە قوشۇپ قويدى ، بۇ كارۋانلار ئۇ يەرگە بېرىپ نۇرغۇن گۆھەر ، ئىپسل تاشلارنى سېتىۋالدى . چىڭگىزخان يەنە بۇ كارۋانلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاكىمىيىتى خارازىم پادىشاھى مۇھەممەدكە سالام خەت ئەۋەتتى . خېتىدە ئۇنى غەربنىڭ پادىشاھى ، ئۆزىنى بولسا شەرقنىڭ پادىشاھى دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭ بىلەن باراۋەرلىك ئاساستا چىرايلىق ۋە قىزغىن سودا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . موڭغۇل كارۋانلىرى ئوترار (بۈگۈنكى ئۆزبېكستاننىڭ سەمەرقەند شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر جاي) شەھرىگە كەلدى . شەھەرنىڭ خوجايىنى قادىر جىلان پۇل ـ ماللارنى كۆزلەپ ، ئۇلارنى تۇتۇپ قالدى . پاكىتنى بۇرۇلاپ ، سۇلتان مۇھەممەدكە چېقىشتۇردى . سۇلتان موڭغۇل سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى . پۇل ـ ماللىرىنى مۇسادىرە قىلدى . ئۇلار ئىچىدىكى بىر سودىگەر قېچىپ چىقىپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىگە قايتىپ بېرىپ ، چىڭگىزخانغا بۇ بەختسىز خەۋەرنى يەتكۈزدى . مىلادى 1219 ـ يىلى ، چىڭگىزخان قوشۇن باشلاپ غەربكە ـــ خارازمگە يۈرۈش قىلدى . ئۇ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا تاغ ئېغىزلىرى ،

جەلەلدىن تۇسۇپ ، ئالتاي تېغى ئارىسىدىكى يولنى ياخشى ياساپ ، مۇڭغۇل ئېگىزلىكىدىن جۇڭغار تۇزلەڭلىكىگىچە تۆپتۈز يول ياساشنى بۇيرۇدى . ئۇچىنچى ئوغلى ئۆگدەيگە ئىلىغا باردىغان كەڭسايدىن يول ئاچقۇزۇپ ، تاغ جىلغىلىرىدىكى ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئېقىنلارغا 48 كۆۋرۈك ياساتتى ، شۇنداق قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىياغا باردىغان بۇ يول قىش ـ ياز تۇسالغۇسىز قاتنىغىلى بولىدىغان بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى خۇددى قىيان كەبى ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ ئاقتى . ئۇچ يىل ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ، چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە داروغاچ (زالىم ھەكەم) قويۇپ ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇردى .

چىڭگىزخان مۇڭغۇللارنىڭ مەشھۇر داھىيسى . ئۇ مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى تازا ئىلگىرى سۈردى . ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، چىرىكلىشىپ ، زاۋاللىققا يۈزلەنگەن غەربىي لىياۋ ھۆكۈمرانلىقىنى ھالاك قىلدى . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىنى سۈلتان مۇھەممەدنىڭ تەلۈلىكى ۋە شەپقەتسىزلىكى ، مۇڭغۇل سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈشى ۋە مۇڭغۇللارنىڭ پۇل ـ مال‌لىرىنى بۇلاپ ـ تالىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان . گەرچە چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن ئۆچ ئېلىش قىلمىشلىرى ئۇ يەرگە بىرمۇنچە زىيان كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن چىڭگىزخان غەربكە يەنىلا بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق يۈرۈش قىلدى . پەقەت قوراللىق قارشىلىق كۆرسەتمىگەنلەرگە زىيانكەشلىك قىلمىدى . ئۇنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ھىلاكۇ ۋە باتۇنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا ئوخشىمايتتى . ئۇنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنىڭ نەتىجىسى جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىساد ۋە

مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن ئەڭزەل شارائىت يارىتىپ بەردى .

§3 . چىڭگىزخاننىڭ سۈيۈرغاللىق تەقسىم قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بويسۇندۇرۇلغان يەرلەرنى تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى . چوڭ ئوغلى جوچىغا قىپچاق يايلىقى (بۈگۈنكى ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالى) نى بۆلۈپ بەردى ؛ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئىلى دەريا ۋادىسى ، ماۋرائۇننەھر رايونى ۋە كىنگىت (قارا شەھەر) نىڭ غەرب تەرىپىدىكى تارىم ئويمانلىقىنى بۆلۈپ بەردى . ئۈچىنچى ئوغلى ئۆگەدەيگە چۆچەك ، ئالتاي ، شۇنىڭدەك موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارنى بۆلۈپ بەردى . تۆتىنچى ئوغلى تولۇيغا ئۆزىنىڭ ئەسلى زېمىنى — موڭغۇل ئېگىزلىكىنى بۆلۈپ بەردى . ئاتاق ئوغلى — قوجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تېررىتورىيىسىنى ساقلاپ قالدى . ئۇلارغا تەگكەن يەرلەر ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولمىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرى ئىچىدە باج - سېلىق يىغالايدىغان بولدى ، ئۇ يەرلەردىكى ھەربىي ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى موڭغۇللارنىڭ ئەسلى يېرىدىكى ئۇلۇغ خان ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى .

مىلادى 1227 - يىلى ، چىڭگىزخان جەنۇبقا — تاڭغۇت دۆلىتىگە يۈرۈش قىلىپ ، قايتىشىدا ئۆلدى . ھاكىمىيەت ۋاقتىنچە كەنجى ئوغلى تولۇيغا قالدى .

مىلادى 1229 - يىلى ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۆگەدەينى ئۇلۇغ خان قىلىپ سايلىدى .

مىلادى 1235 - يىلى ئۇلۇغ خان ئۆگەدەي جوچىنىڭ ئوغلى باتۇنى 2 - قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى . ئۇ پولشا ، ماجار (ۋېنگرىيە)

لارغا ئىچكىرىلەپ كىردى . باتۇنلىڭ ياۋۇز ھەربكتى ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن رايونلارغا ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى . ۋەقەدىن كېيىن باتۇ زىننەتلەنگەن ئالتۇن نۇرچاقناپ تۇرىدىغان بارىگاھىنى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ۋادىسىغا كۆچۈرۈپ ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى قىپچاق خانلىقىغا ئۇل سالدى .

مىلادى 1241 ـ يىلى ، ئۇلۇغ خان ئۆگەدەي ۋە چاغاتاي خان كەينىدىن ئۆلۈپ كەتتى ، ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى ئۇلۇغ خانلىق تەختىنى تالىشىپ توختىماستىن ئۇرۇشتى . مىلادى 1246 ـ يىلى ، مۇگۈل ئاقسۆڭەكلىرى كۆيۈكنى ئۇلۇغ خان قىلىپ سايلىدى ، قىپچاق يايلىقىدىكى باتۇخان ئۇنىڭغا قارشى چىقتى . مىلادى 1248 ـ يىلى ، كۆيۈك باتۇغا زەربە بېرىش ئۈچۈن غەربكە يۈرۈش قىلىپ كېتىۋېتىپ ، يۈقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلدى . باتۇنلىڭ كۆچى ناھايىتى زور ئىدى ، ئۇ تولۇينىڭ ئوغلى مۆڭكۈنى يۆلەپ چوڭ خان قىلىپ تىكلىدى ، ئۆگەدەي جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق ئەۋلادلىرى 20 يىل ئىگىلىگەن چوڭ خانلىق تەختىدىن مەھرۇم بولدى .

مۆڭكۈ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا ، ئۆگەدەي ۋە چاغاتايلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىرمىشىپ ـ چىرمىشىپ بىر قارشى كۆچكە ئايلىنىپ ، ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى زور تەھدىت بولۇپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ ، بىر تۈركۈم رەقىبلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە قامىدى ، ئۆگەدەي ۋە چاغاتايلارنىڭ كۆڭلىدە نارازىلىق ساقلاپ كەلگەن باشقا بىر تۈركۈم ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى جايـ ـ جايلارغا تارقاتتى ، ئادەم بەلگىلەپ ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن نازارەت قىلدۇردى .

ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، مۆڭكۈ غەربىي يۈرتتا تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى باشقۇرىدىغان بەشبالىق دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلدى . ماۋرائۇننەھر رايونىنى باشقۇرىدىغان ئامۇ دەريا‌سى ۋاقتلىق دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلدى . مۆڭكۈ ئۆگەدەي ، چاغاتايلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشۇېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ،

دىۋان ۋازارىتىنىڭ باشلىقلىقىغا مەخسۇس ئادەم تەيىنلىدى . ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى « ۋاقىتلىق ۋازارەت » دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، بۇ غەربىي يۇرت تارىخىدا 1 ـ قېتىم تەسىس قىلىنغان « ئۆلكە » ئاپپاراتىدۇر . بىزنىڭ ھازىرقى زامانداۋ بۆلگەن نۇرغۇنلىغان ئۆلكە تۈزۈملىرىمىز دەل يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن .

بۇ مۇڭغۇل ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدىكى ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى جەريانىدا ، قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى سالنىدى قۇربانلىق بولۇپ قالغان . ئەسلىدە سالنىدىنىڭ ئۆگەدەي بىلەن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى ، مۆڭكۈ بۇنىڭغا ئۆچمەنلىك قىلاتتى . ئىدىقۇت دۆلىتى ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى بۇ مەزگىللەردە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرمۇ بار ئىدى . پايتەخت بەشبالىقتا بۇددا مۇخلىسلىرى ئىسلام دىنى مۇرتىلىرىنى كەمسىتىپ تۇراتتى . سالنىدى بۇددا مۇخلىسلىرىغا يان باسقاچقا ، ئىسلام دىنى مۇرتىلىرى بۇنىڭدىن ئىنتايىن بىزار ئىدى . مۆڭكۈ ئۇلۇغ خان بولغاندىن كېيىن ، سالنىدى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش ئۈچۈن موڭغۇل ئېگىزلىكىگە كەتكەن چاغدا ، سالنىدىنىڭ ئاستىرىتتىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بىر چاكىرى يەرلىك ئەمەلدارغا سالنىدى پايتەختتىكى مۇسۇلمانلارنى قويماي ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن سۇيىقەست پىلانلاۋاتىدۇ ، دەيدۇ . بەشبالىق زالىم ھەكىمى سەييىدىن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئۈچۈن سالنىدى كەلگەندە يۇزلەشتۈرىدۇ ، نەتىجىدە ئۇنداق ئەھۋال يوق بولۇپ چىقىدۇ . ئەمما ، ھېلىقى چاكار مۇشۇنداق ئىش بولغان دەپ تۇرۇۋالىدۇ ، پايتەختتىكى ئىسلام دىنى مۇرتىلىرى يەنە غەزەپكە كېلىدۇ . سەييىدىن ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ تەسلىكىنى ھېس قىلىپ ، بۇ دېلونى چوڭ خان مۆڭكۈگە يوللايدۇ ، مۆڭكۈ بۇ ئۆچ ئېلىشنىڭ ياخشى پۇرستى دەپ بىلىپ ، يېقىن ئادەمى ماڭگاسارنى ئەۋەتىپ سالنىدىنى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى قېيىن ـ قىستاققا ئالىدۇ . سالنىدى قاتارلىقلار قاتتىق قىينىققا بەرداشلىق بېرەلمەي ئىقرار قىلىدۇ . مۆڭكۈ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، سالنىدىنىڭ ئىنىسى

ئوغۇل تېكىنگە ئاكىسىنى تۆلتۇرگۈزىدۇ ، كېيىن ئۇنى ئىدىقۇت قىلىدۇ .

مىلادى 1253 ـ يىلدىن 1258 ـ يىلغىچە ، ئۇلۇغ خان مۆڭكۇ ئىنىسى ھىلاكۇنى 3 ـ قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى . ئۇ قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر (ئەرەب دۆلىتى) نى مەغلۇپ قىلىپ ، باغدادنى ۋە سۇرىيىنىڭ دەمەشىق شەھىرىنى ئالدى ، ھىلاكۇنىڭ قوشۇنلىرى يۈرۈش جەريانىدا شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ ، پۈل ـ مالالارنى بۇلىدى ، ئاھالىلەرنى ئۆلتۈردى ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى ، بارغانـ لىكى جايلارنى غايەت زور بالايىئاپەتكە ئۇچراتتى . مىلادى 1264 ـ يىلى ، ئۇ ئىلخان بولۇپ ، كاۋكاز تاغلىرى ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ جايلارنى باشقۇردى . ئۇ ئىلخان دۆلىتىگە ئۆل سالدى .

مىلادى 1271 ـ يىلى قۇبلاي ئۇلۇغ خان بولۇپ ، يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ ، پەنجىڭ (بېيجىڭ) نى چوڭ پايتەخت قىلدى . قۇبلاي دەل يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇۋاكالانىدۇر . مىلادى 1279 ـ يىلى قۇبلاي جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى .

مۆڭغۇل خانلىقىنىڭ زېمىنى مىسلىسىز كېڭەيدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپچىلىك كۈرىشى يەنە ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى . بۇ ھال ئۇنىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەتنى ئۇزاق قىمچە ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى . قۇبلاي ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، مۆڭغۇل خانلىقى يۈەن سۇلالىسى ، ئۆگەدەي خانلىقى ، چاغاتاي خانلىقى ، قىپچاق خانلىقى ۋە ئىلخان خانـ لىقىدىن ئىبارەت بەش قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى . يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى گەرچە نام جەھەتتىن ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ئۇلۇغ خانى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چاغلىقلا ئىدى . ئىلخان دۆلىتى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر قويۇق بولسىمۇ ، يۈەن سۇلالىسى بىلەن قىپچاق خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر يىراق ئىدى . ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ ۋە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قۇبلاي بىلەن دائىم زىتلىشىپ تۇراتتى .

بۇرۇن مۆڭكۈ دەۋرىدە قۇبلاي جىن دۆلىتىنى ئېلىشقا ئەۋەتىلىپ ، جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرىنى باشقۇرغانىدى . خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئۇ خەنزۇلارنىڭ كۈڭزىچى ئەمەلدارلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، جۇڭگونىڭ تارىختىكى فېئودالىق ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىپ ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . ئۇ ئۇلۇغ خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ، موڭغۇللارنىڭ خەنزۇلىشىش جەريانىنى تېزلەتتى . ئۇنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ۋە تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا موڭغۇللار ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىدىن ۋاز كېچىشكە باشلىدى ، يايلاقلارنى تاشلاپ ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى ياكى شەھەرلەرگە كىرىپ ئەمەلدار بولدى ۋە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى . بۇ جەمئىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ موڭغۇل مۇتەئەسسىپ كۈچلىرىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى ، بولۇپمۇ ئۆگەدەي جەمەتىكىلەر ۋە چاغاتاي جەمەتىدىكى ئىچىدىكى جاھىللارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى . مىلادى 1269 ـ يىلى ، ئۆگەدەينىڭ نەۋرىسى قايدۇ تالاستا غەربىي شىمال موڭغۇل خانلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىنى ئېچىپ ، « موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى تۈرمۇش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قېلىش ، يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇش » نى ، قۇبلايغا قورالليق كۈچ بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشنى قارار قىلدى . چاغاتايىنىڭ نەۋرىسى دۇۋا قايدۇنىڭ يۇز ئۆرۈشىنى پائال قوللىدى . ئۇلار چوڭ خانغا سادىق بولغان ئەزىز قارلىق خانلارنىڭ زور قوشۇننى زەربە بىلەن چېكىندۈرۈپ ، شەرقتە داۋاملىق ھۇجۇم قىلدى . ھەممىدىن ئاۋۋال ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى زەربە بېرىش ئوبىيېكتى قىلدى . جانبالىق (بۈگۈنكى سانجى) ، لۈگۈر (بۈگۈنكى ئۈرۈمچى) ، بەشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار ناھىيىسى) لارنى ئىگىلەپ ، گۈللەنگەن قەدىمىي شەھەرلىرىنى خارابىزارلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى . مىلادى 1275 ـ يىلى ، دۇۋا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاراقوچۇ (ئىدىقۇت قەدىمكى

شەھىرى) نى قورشۇپلىپ ، ئىدىقۇت قوچقار تېكىنگە : « ئەزىز قاتارلىق خانلارنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى تۇرۇقلۇق ، ماڭا قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۈرئەت قىلالمىغان يەردە ، كىچىككىنە جېنىڭغا قارىماي ، بۇ كىچىك شەھەردە مېنىڭ قوشۇنۇم بىلەن قارشىلىشىشقا جۈرئەت قىلالامسەن ؟ » دەيدۇ . ئىدىقۇت : « ئاسماندا ئىككى كۈن بولمايدۇ ، بىر دۆلەتتە ئىككى خان بولمايدۇ ، مەن پەقەت ئۇلۇغ خاننىلا بىلىمەن ، مەن بۇ يەرنى ئۆيۈم بىلىپ ياشىغان ، ئۆلسەم مۇشۇ يەردە ياتىمەن . مەن ھەرگىز سەن بىلەن بىر ئېقىندا بۇلغانمايمەن » دەپ ، ئالتە ئايغىچە چىڭ تۇرىدۇ . دۇڭا بىر پارچە خەت يېزىپ : « مەنمۇ چىڭگىزخان (بوۋاكالان) نىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى ، سەن نېمە ئۈچۈن ماڭا ئەل بولمايسەن ؟ سېنىڭ ئەجدادىڭ موڭغۇل مەلىكىسىنى ئەمرىگە ئالغان ، ئەمدى سەن قىزىڭنى ماڭا ياتلىق قىلساڭ ، مەن قوشۇنۇمنى ئېلىپ كېتىمەن ، ئۇنداق قىلمىساڭ ، شەھەرنى قورشاپ ، ھېچنەرسەڭنى قويماي قىرىپ تاشلايمەن » ، دەيدۇ . خەتنى يا ئوقىغا باغلاپ ، شەھەرگە ئاتىدۇ . ئۇيغۇر پۇقرالىرى : « ئاشلىق تۈگەپ قالدى ، دۈشمەن يەنىلا ھۇجۇم قىلماقتا ، بىز ھايات ـ ماماتتا ئىدىقۇت بىلەن بىللە بولىمىز ، مەلىكىنى دۇڭاغا ياتلىق قىلىشقا بولمايدۇ » دەيدۇ . ئىدىقۇت : « مەن بىر قىزىمنى دەپ كۆپچىلىكىنى بالايىئاپەتكە ئۇچراتسام بولمايدۇ ، لېكىن مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن ، دۇڭانىڭ يۈزىگە قارىمايمەن ! » دەپ ، ئۆزىنىڭ بىردىنبىر قىزى ئېقمىش بېكەنى قېلىن كۆرپىگە ئوراپ ، ئارغامچا بىلەن سېپىلنىڭ سىرتىغا چۈشۈرۈپ بېرىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن دۇڭا ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ . ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى ياشلاپ قۇمۇلغا كېتىدۇ . دۇڭا ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ قىرغىنچىلىق قىلىدۇ ، ئىدىقۇت جەڭ مەيدانىدا قۇربان بولىدۇ ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى خېشى كارىدورىغا قاراپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئىدىقۇتنىڭ ئوغلى نۇرىن تېكىن قۇبلايدىن ياردەم تىلەپ ، ۋۇۋېيدىكى يۈگچاڭ شەھىرىگە بارىدۇ . قۇبلاي ئىدىقۇتنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، نۇرىن تېكىننى ئىدىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدۇرۇپ ، ۋۇۋېيدىكى يۈگچاڭ

شەھىرىدە ئولتۇراقلاشتۇرىدۇ ، تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنى يىغىپ ئۇ-
نىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ . ئىدىقۇت ئىچكى رايونلاردا مانا مۇشۇنداق
ئۇتىدۇ .

ئىدىقۇت قوچقار تېكىننىڭ دۇۋانىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرىغا قەتئىي
قارشىلىق كۆرسەتمىشى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا نادانلىق بىلەن
ساداقەتلىك بىلدۈرگەنلىكى ئەمەس ئىدى . دۇۋاغا قارشى تۇرۇش -
تۇرماسلىق ، ئالغا بېسىش كېرەكمۇ ياكى تەسلىمچىلىك ، مۇتەئەسسىپلىك
قىلىش كېرەكمۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش
ئۇسۇلىنى قوغداش كېرەكمۇ ياكى موڭغۇللارنىڭ مۇتەئەسسىپ كۆچلىرى
تەشەببۇس قىلغان كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش
ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئۆزگەرتىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلە ئىدى ،
شۇڭا ئۇنىڭ قەھرىمانانە ھەرىكىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشكە ۋە ماختاشقا
تېگىشلىك . يۈەن سۇلالىسى قايدۇ ۋە دۇۋانىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرۇش
ئۈچۈن ، بەشبالىقتا بەشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس
قىلدى ، كېيىن ئۇنى بەشبالىق باش ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىگە ئۆز-
گەرتتى . خوتەندە ئايغاقچى ۋە باش ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس
قىلىپ ، نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى . مىلادى 1302 ـ يىلى ، قايدۇ يۈەن
سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قېچىپ كەتتى ، ئۇزۇن
ئۆتمەي ئۆلدى . تۆت يىلدىن كېيىن ، قايدۇنىڭ ئوغلى جەبە تەسلىم
بولدى ، جاھىل كۆچلەر مەغلۇپ بولۇپ تۇگەشتى . ئۆگدەي بويسۇندۇر-
غان يەرلەر بىكار قىلىنىپ ، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاغاتاي خانلىقىغا
قوشۇۋېلىندى .

14 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ، چاغاتاي خانلىقى شەرقىي
چاغاتاي خانلىقى ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقى ، دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ
كەتتى . غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى بولغان ماۋرائۇننەھر
رايونىنى ، 1370 ـ يىلى تېمۈرلەر خانلىقى ئىگىلىدى . شەرقىي چاغاتاي
خانلىقىنىڭ زېمىنى ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى ، قەشقەر ۋە يەكەنلەرنى ئۆز
ئىچىگە ئالاتتى . 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ

كۆچى زاۋالغا يۆز تۇتقاندىن كېيىن ، ئۇ ئەسلىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بەشبالىق ، تۇرپان قاتارلىق جايلارمۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى .

15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئۇۋەيس تەختتىكى مەزگىلدە ، موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسى تەدرىجىي باش كۆتۈرۈپ چىقتى ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن تالىشىش يۈز بېرىپ ، ئۇدا 61 قېتىم ئۇرۇش بولدى . ئۇۋەيسخان بىر مەزگىل ئويرات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئېسەن مۆڭكۈگە ئەسىر بولۇپ تۇردى . ئۇۋەيسخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا بىرقەدەر ئەھمىيەت بەرگەنىدى ، تۇرپان ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا سۇ ئىنشائىتى راۋاجلاندۇرۇلغان ، تېخى دېھقانچىلىق قىلغانلارنى مۇكاپاتلىغان .

ئۇۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئىلىغا ، ئىككىنچى ئوغلى ئېسەن بۇقا تۇرپان ۋە قۇمۇلغا ئىگە بولۇپ ، ئويراتلار بىلەن داۋاملىق كۈرەش قىلدى . جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۆپ قىسىم يەرلەر دوغلاتلاردىن بولغان ئەسكەر باشلىقى « ئەمىر » (باش ۋا-لىي) نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ، بۆلۈنمە ھالەت شەكىللەندى . ئېسەن بۇقا ئۆلگەندىن كېيىن ، تۇرپان بىلەن قۇمۇل قايتىدىن يۇنۇسنىڭ باشقۇرۇشىدا بىرلىككە كەلدى . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەمىرلىرى يەنىلا يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە تۇرىۋەردى . ئويراتلار كۈچەيگەنلىكتىن ، ئۇنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ، يۇنۇس چېپىپ يۈرۈپ ھالسىراپ كەتتى .

يۇنۇس ئۆلگەندىن كېيىن ، ئەخمەد تۇرپانغا خان بولدى . ئۇ باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، ئويراتلارنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى .

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەخمەدنىڭ ئوغلى سەئىدخان شەرقىي چاغاتاي خانى بولۇپ ، دوغلاتلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەمىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ ، پايتەختىنى ئىلىدىن قەشقەرگە يۆتكىدى . ئۆزى ئۇزۇن يىل يەكەندە تۇردى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، تارىختا بۇ مەزگىلدىكى شەرقىي

چاغاتاي خانلىقى « قەشقەر خانلىقى » دەپ ئاتالغان ، بەزىلەر « يەكەن خانلىقى » دەپمۇ ئاتايدۇ .

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى يېڭىدىن قۇرۇلغان جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى . چاغاتاي قەبىلىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى موڭغۇللىرى ئۇزاق مۇددەت ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن ، كېيىن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار بىلەن سىڭىشىپ كەتتى .

ئىچكىرىدىكى خەنزۇ خەلقى مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسەتتى . يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ ، غەربىي يۇرتقا قاراشقا چولىسى تەگمىدى . شۇنداق بولغاچقا ، چاغاتاي خانلىقى زېمىنىدا كەسكىن قالايمىقانچىلىق پەيدا بولدى ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدە بۆلۈنمە ھالەت شەكىللىنىپ ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرى تىنچىمىدى ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى .

مىلادى 1351 ـ يىلى ، ئىچكىرىدە قىزىل ياغلىقلىقلار قوشۇنىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى . ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرەش پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى . مىلادى 1368 ـ يىلى ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلبە مېۋىسىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان جۇيۈەنجاڭ پايتەختكە ھۇجۇم قىلىپ كىردى ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇندى خان موڭغۇل ئېگىزلىكىگە قايتىپ كەتتى . جۇيۈەنجاڭ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ ، مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى .

قۇمۇل غەربىي يۇرتىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى . ئىدىقۇت سەرسان بولۇپ ئىچكىرىگە كەتكەندىن كېيىن ، يۈەن سۇلالىسى قايىدۇ ۋە دۇۋالار باشچىلىقىدىكى ئىسيانچى ئارمىيىدىن قايتۇرۇۋېلىپ ، چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادى نانۇلىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەردى . مىلادى 1404 ـ يىلى ، نانقۇلنىڭ ئوغلى ئەنىق تېمۇر بېيجىڭگە بېرىپ مىڭ

سۇلالىسى چېگىزۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمغا كىرىپ ، « ئىتائەتمەن خان » دېگەن نامغا ئىگە بولدى . مىلادى 1406 ـ يىلى ، مىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار جۇئەننى دورغاپ قىلىپ تەيىنلەپ ، ئىتائەتمەن خانىنىڭ يەرلىك مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشىغا ياردەملىشىشگە ئەۋەتتى ؛ يەنە قۇمۇل يا-ساۋۇلخانىسى تەسىس قىلىپ ، ئۇ يەرنى ساقلاشقا ۋالىي بىلەن بىللە قوشۇن ئەۋەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل مىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى بولۇپ قالدى ، بۇ مەڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى خەنزۇدى (خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى خان) نى ئۇلۇغ قىلىپ ، غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۈچۈن ، كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ، پىكىرلەشتى ، لېكىن ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرى چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغاچقا ، قىلچىمۇ ئۇنۇم ئالال-مىدى . مىلادى 1387 ـ يىلى ، سەمەرقەند پادىشاھى تېمۇر مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، 200 ئات تەقدىم قىلدى . مىڭتەيزۇ (مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى) ناھايىتى خۇشال بولۇپ ئۇنىڭغا جاۋابەن فۇئەننىڭ باشچىلىقىدا 1500 ئەمەلدار ـ ئەسكەر بىلەن نۇرغۇن سوۋغات ئەۋەتتى . بىراق ، تېمۇر بۇنى خاتا چۈشىنىپ قېلىپ ، فۇئەننى 11 يىل تۇتۇپ قالدى . تېمۇر ئۇلۇغەندىن كېيىن نەۋرىسى قالى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، فۇئەننى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سوۋغا قىلدى . مىڭچېگزۇ چېن چىڭنى 3 قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ، سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى ھېرات خانلىقىدىن ھال سورىدى . چېن چېڭ سەپەردىن قايتىپ كېلىپ ، « غەربىي يۇرت سەپىرىدىن خاتىرىلەر » ، « غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى » نامىلىق ئىككى كىتاب يېزىپ ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلدى . بۇ مىڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە .

مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ، ئويراتلار تەدرىجىي باش كۆتۈرۈپ چىقتى . ئۇلار چىڭگىزخان دەۋرىدە بېقىندى بولغان

موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى . يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ، ئويراتلار تۇزلەڭلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى ، ئۇلار چاغاتاي جەمەتىدىكى ئاقسۆڭكەلەرنىڭ توختىماي ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىدىن ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ دېھقانلار قوزغىلاڭىنى باستۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلدى . كېيىن يەنە يۇەن سۇلالىسىنىڭ موڭغۇل قالدۇق كۈچلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن چېكىنىپ چىقىپ ، مۇستەقىللىققا ئېرىشتى . مۆڭكۈتېمۇر ۋاقتىغا كەلگەندە ، ئويراتلارنىڭ كالا ـ قويلىرىنىڭ كۆپىيىشى ، نوپۇسنىڭ ئاۋۇشى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلاندى . مۆڭكۈتېمۇر ئۆلگەندىن كېيىن ، ئويراتلار ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتتى ، مەھمۇد ، تەيپىك ، باتۇ بولاتلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھۆكۈمران بولدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى مىڭ سۇلالىسىگە تارتۇق تاپشۇردى ، مىڭ سۇلالىسىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلاردىن ھال سورىدى . مىلادى 1408 ـ يىلى ، مەھمۇد قاتارلىق ئۈچ كىشى مىڭ سۇلالىسىگە ئات تەقدىم قىلىپ ، تامغا ۋە مەرتىۋە تەلەپ قىلدى . ئىككىنچى يىلى مىڭ چېگزۇ مەھمۇدقا ئىتائەتمەن ئەمەس شاھ ، تەيپىڭغا دانىشمەن ئادالەتچى شاھ دەپ ، باتۇ بولاتقا خاتىرجەملىك شاھى دەپ مەرتىۋە ، تامغا ۋە مەنسەپ يارلىقى بەردى . مىلادى 1417 ـ يىلى ، مەھمۇد ئۆلدى . ئۇنىڭ ئوغلى توغۇن تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . مىلادى 1434 ـ يىلى ، توغۇن يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىدىن بولغان ئارۇتاينى مەغلۇپ قىلىپ ، كاللىسىنى ئېلىپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىنى كونترول قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، توغۇن يەنە دانىشمەن ئادالەتچى شاھ بىلەن خاتىرجەملىك شاھنى ئۆلتۈرۈپ ، ئويراتلارنى بىرلىككە كەلتۈردى . مىلادى 1439 ـ يىلى توغۇن ئۆلدى ، ئوغلى ئېسەن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى تەيشى خۇەيۋاڭ دەپ ئاتاپ ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىغا ۋە خېشى كارىدورىغا داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ تۇردى ، ھەتتا مىڭ سۇلالىسىنىڭ يېگزۇڭ خانىنى ئەسىر ئېلىپ ، يەنە قويۇپ بەردى . ئېسەن ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىكنى ئىگىلىۋىلىشقا كۇچىنىڭ يەتمەيدىغانلىقىنى بىلىپ ، كىچىكەيمىچىلىك قىلىش نىشانىنى غەربىي يۇرتقا يۆتكىدى . ئۇ ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئويانغالارغا ھۇجۇم قىلىپ ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەۋلادلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ، كۇچىنى ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى چۆچەكەك ، ئىلىنىڭ غەربىي ۋە قارا شەھەر ئەتراپىغىچە كېڭەيتىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى .

§4 . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارنىڭ 13—14- ئەسىرلەردىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ئەھۋالى

ئۇيغۇرلار موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كۆچكەندىن كېيىن ، ئەسلىدە شۇ يەرلەردە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ ، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنىڭ تەسىرىدە ، پەشىالىق ۋە قوچۇنىڭ ئەۋزەل شەرت - شارائىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ، ئاستا - ئاستا چارۋىچىلىقنى تاشلاپ ، دېھقانچىلىققا ئۆتۈپ ئىقتىسادنى تېز راۋاجلاندۇردى . ئۇيغۇرلار تۆگە بىلەن يەر ھەيدەپ ، كەتمەن بىلەن ئۆستەڭ چېپىپ ، سۇ باشلاپ ، چوڭ ئۆستەڭلەرنى توسۇپ سۇ ئامبىرى ياساپ ، تۇغمەن بىلەن ئۇن تارتاتتى . ئۇيغۇرلار بۇغداي تېرىشقا ماھىر ئىدى ، كېۋەز تېرىشقا تېخىمۇ ماھىر ئىدى . سۇلى ، كۇسەن ، قوچۇلاردا كېۋەز تېرىش ئومۇملاشقان . ئىدىقۇتنىڭ گۇللۇك پاختا رەختى ، كۇسەننىڭ « ئەنشى يىپىكى » تارتۇق قىلىنىدىغان ئىپسل مال بولۇپ ، ئىچكىرىدىكى بازارلاردا بەك ئاقاتتى . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن يېپەك كۆپ چىقاتتى . بولۇپمۇ ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ ئۇجمە دەرىخى ھەممىلا يەردە بولاتتى . سۇڭ سۇلالىسى

زامانىدا ئۆتكەن ئەدەپ چىن گۈمن يازغان « پىلىچىلىك دەستۇرى » دېگەن كىتابتا ، ئۇدۇن ئەتراپىدا ئۆزگىچە بىر خىل يېپەك ئىشلەش ئۇسۇلى بارلىقى ، كېپىنەكنىڭ غوزەكنى تېشىپ چىقىدىغانلىقى ، كېپىنەك تۇخۇملاپ بولغاندىن كېيىن ، غوزەك قايناق سۇغا سېلىنسا يېپەك چىقىدىغانلىقى بايان قىلىنغان . بۇنىڭدىن ئۇدۇندىكى ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلارنىڭ پىلە بېقىش ۋە يېپەك چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭكىدىن ئىلغار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . قوچۇنىڭ شىمالىدىكى تەگرىتېغىدىن نۇشۇدۇر چىقاتتى . تاغ ئارىسىدا ۋە جۇڭغار تۈزلەڭلىكىدە توپ ـ توپ ئاق قويروق (بۆكەن) ، ياۋا ئات ، ياۋا ئېشەكلەر بار ئىدى . ئۇيغۇرلار نۇشۇدۇر قازاتتى ، بۆكەن ، ئات ، ئېشەك ، تېرىسىدىن كۆن ئىشلەپ ئېسىل ئۆتۈكلەرنى تىكىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى رايونلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن . تەگرىتاغ ئېتەكلىرىدىكى تۇرکلەر ۋە قارلۇقلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى ، ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرى قوي تېرىسىدىن جۇۋا تىكەتتى ، قوي يۇڭىدىن يۇڭ كېيىم ۋە تۇيۇق كېيىملەر ئىشلەپچىقىرىپ ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ باراتتى . قوچۇ ئۇيغۇرلىرى رودا تاۋلاپ ، پولات چىقىرىپ پىچاق سوقاتتى . دەسمىسى قاشتېشى بىلەن نەقىشلەنگەن پىچاقلىرى ناھايىتى ئىنتىلىك ۋە چىرايلىق ئىدى . ئىچكى ئۆلكىلەردىكىلەر بۇ خىل ساپ پولاتتىن ئىشلەنگەن پىچاقلارنى قىممەتلىك بۇيۇم دەپ قارايتتى . ئۇدۇندىكى دەريالاردىن ۋە تاغ ئارىلىرىدىن ئېسىل قاشتېشى چىقاتتى . ئۇيغۇرلار ئۇدۇندىكى دەريالاردىن قاشتېشى سۈزۈۋالاتتى ، تاغ ئارىلىرىدىن قاشتېشى قازاتتى ، قاشتېشىدىن ھاسا ، ياستۇق ، ئىگەر ، يۈگەن ياسايتتى ياكى باشقا بۇيۇملارنى ياساپ ، ئىچكىرىگە سۇغا ـ سالامغا ئېلىپ باراتتى ياكى ساتاتتى . قوچۇدىن ئۈزۈم ناھايىتى كۆپ چىقاتتى ، ئۇيغۇرلار ئۇنى قۇرۇتاتتى ، مۇسەللەس چىقىراتتى . قوچۇ مۇسەللىسى ئاچچىق ـ چۈچۈك ، ئېسىل ئىدى ، يۈمن سۇلالىسى پادىشاھلىرى سوغىلارغا قاچىلاپ ، تۆگىگە ئارتىپ ئاپىرىپ ئوردىنىڭ قىممەتلىك ئىچىملىكى قىلاتتى .

ۋالىڭ يەندې ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە بارغانىدا ، بۇ يەرنىڭ

ئىنتايىن باي ـ ئاۋات ئىكەنلىكىنى ، ئاچ قالغان ئادەمنىڭ يوقلۇقىنى ، كىمنىڭ ئاشلىقى يېتىشمىسە ، كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ، شۇڭلاشقا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان كىشىلەرنىڭ جىقلىقىنى ، 100 ياشتىن ئاشقانلارنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرگەن . بەشبالىق ئۆستىگى بويىدىكى يىلقىلار رەڭگىگە قاراپ ئايرىلاتتى ، يايلاقلار 100 نەچچە چاقىرىم يەرگە سوزۇلاتتى . ئاقسۆڭەكلەر ، مەنسەپدارلار ۋە بايلار ئات گۆشى يېيىشنى ياخشى كۆرەتتى ، ئاددىي پۇقرالار كالا ، قوي گۆشى يېيىشنى ياخشى كۆرەتتى . ئەينى ۋاقىتتىكى ئىقتىسادنىڭ گۈللەنگەنلىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قەدىمكى سوغدى دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى . سوغدىلار سودىگەرچىلىك بىلەن دۇنياغا تونۇلغانىدى . باللار بەش ياشقا كىرگەندە ، ئاتىلىرى ئۇلارنىڭ ئاغزىغا ھەسەل ، قولىغا يىلىم سۈرتۈپ قويىاتتى . بۇ چوڭ بولۇپ تىجارەت قىلغاندا ، ئاغزى ھەسەلدەك تاتلىق بولسۇن ، كىرگەن پۇل يىمىدەك چىڭ چاپلىشىپ قالسۇن دېگەنلىك ئىدى . باللار ئون نەچچە ياشقا كىرگەندىلا ، ئاتىسىغا ئەگىشىپ باشقا يەرلەرگە بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى . قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە ، نۇرغۇن سوغدىلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كىرىپ ، ئۇيغۇرلار ئىچىگە سىڭىپ كەتتى . بۇ مەزگىللەردىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار سوغدىلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ، سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماھىر بولۇپ داڭق قازانغانىدى . ئۇلارنىڭ قەدىمى شەرقتە بىيەنجىك (بۇگۈنكى كەيپىك) ، جىنلىك (بۇگۈنكى نەنجىك) ، لىنئەن (بۇگۈنكى خاڭجۇ) لارغا ، غەربتە بېرسىيە ، ھىندىستانلارغا يەتكەنىدى . ئۇلار ئۆز يەرلىرىدە ئىشلەپچىقىرىلغان گۈللۈك گەزمال ، كىگىز ، جۇۋا ، قاشتېشى ، قۇيۇچ پىچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ؛ پېرسىيە ، ھىندىستانلارنىڭ مەستىكى رۇمى ، ئۇنچە ـ مارجان ، ئاگات قاتارلىق بۇيۇملىرىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى . ئىچكىرىنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش ، يىپەك ۋە

چايلىرىنى غەربكە ئاپىرىپ ساتاتتى . شۇنداق قىلىپ جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقانىدى . نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار تېخى سەددىچىن ئىچىدىكى شەھەرلەردە بىدىكلىك قىلغان ، ئۇلار دەللاللىق قىلمىسا ، سودىدا پۈتۈشۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

قايىدۇ بىلەن دۇڭانىڭ ئىسيانى يۈز بەرگەندىن كېيىن ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ھوقۇق تالىشىشى تۈپەيلىدىن ئۇزاق مۇددەت تەپرىقىچىلىك بولغان ، نەتىجىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئىقتىسادى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ، شەھەرلەر خارابلىككە ئايلانغان ، يېزا ـ كەنتلەر ۋەيران قىلىنغان ، ئېتىزلىقلار قاقاسلىققا ئايلىنىپ قالغان . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى كېزىپ چىققان بىر چەت ئەلنىڭ 14 ـ ئەسىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەنزىرىنى تەسۋىرلەپ كېلىپ : « ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن كېيىن ئاھاللەر قېچىپ كېتىپتۇ ، ئۆيلەر خارابلىككە ئايلىنىپتۇ ، يىراقتىن نەزەر تاشلىسىڭىز ، ئەتراپى بۇك ـ باراقسان ناھايىتى كۆركەم كەنتلەردەك كۆرۈنىدۇ ؛ لېكىن يېقىن بېرىپ قارىسىڭىز بىر ئەسكى تاملىقلا ئىكەن . بۇ يەردە قېپقالغانلار ئازغىنا كۆچمەن چارۋىچىلار بولۇپ ، ئۇلار تېرىقچىلىق قىلمايدىكەن . دالىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان يايلاقلاردىن باشقا ، زىرائەتلەر يوق » دەپ يازىدۇ . ئىنتايىن مۇشكۇل مەزگىللەردە قاچالماي قالغان نامراتلار قۇل ـ دېدەكلەرگە ئايلىنىپ ، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچرىدى . ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدىن قۇل ئېلىپ ـ سېتىشقا دائىر بىرنەچچە پارچە تىلخەت تېپىلغان ، بۇ تىلخەت مىلادى 1280 ـ يىلى (دۇڭانىڭ قوچۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدىن بەش يىل كېيىن) غا تەئەللۇق بولۇپ ، ئۇنىڭدا راھىب ئاتى تۇتۇڭنىڭ شەنبىن ئىسىملىك بىر خەنزۇ بالىنى يۈي شۆسەي ئىسىملىك بىر راھىبقا يۆمەن سۇلالىسىنىڭ توقتۇز يامبۇسىغا ساتقانلىقى يېزىلغان . لېكىن ، دىڭ خۇي ئىسىملىك راھىب بىر نەچچە كىشى بىلەن بىرلىشىپ ، پۇل چىقىرىپ ئۇنى سېتىۋالغان ، ئۇنىڭ ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بىر پارچە ھۇججەت يېزىپ ، مىڭبېشىنىڭ مۆھۈرىنى باسىتۇرغان . دىڭ خۇي ئەسلىدە بۇ ھۇججەتنى شەنبىنگە بېرىشكە ماقۇل

بولغان ، كېيىن قورسقىغا جىن كىرىپ ، شەنبىنگە ۋەكالىتەن ئۆزى ساقلاپ قويۇپ ، شەنبىننى ئۆزىنىڭ ئۆيىدە 20 نەچچە يىل بىكارغا ئىشلەتكەن ، شەنبىن 40 ياش بولغاندا ، دىڭ خۇي ئاستىرىتتىن ئۇنى سېتىپ يايدىغا ئېرىشىشنى ئويلاپ ، ئالغۇچى بىلەن يوشۇرۇنچە توختامنامە يېزىشقان ، يەنە تېخى 15 سەر كۈمۈش تەڭگە زاكالەت ئالغان . شەنبىن بۇ ئىشنى بىلىۋېلىپ بىر پارچە شكايەتنامە يېزىپ ، دىڭ خۇينىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلغان . شەنبىننىڭ سەرگۈزەشتىدىن قۇللارنىڭ تەقدىرىنىڭ نەقەدەر يامان ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ .

غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان . بۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر ئالىملىرى تۈرك ۋە ئەرەب يېزىقىدا دۇنيا بويىچە مەشھۇر ئىككى ئەسەر يازغانىدى ، ئۇنىڭ بىرى بالا ـ ساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازغان داستان « قۇتادغۇبىلىك » بولۇپ ، ئۇنىڭ تىلى پاساھەتلىك ، پەلسەپىۋى قائىدىلىرى مول ؛ يەنە بىرى قەشقەرلىك مەھمۇد قەشقەرى يازغان « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » (تۈركى تىللار دىۋانى) بولۇپ ، تۈركلەرنىڭ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ، تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە . بەشبالىق ئۇيغۇر راھىب سىڭقوسەلى تۇتۇق خەنزۇ تىلىغا كامىل ئالىم ئىدى . ئۇ « بۇيۇك تاق دەۋرىدىكى بۇددا نومىلىرىنىڭ كامىل ئۇستازى بۇدساتۋانىڭ تەرجىمھالى » قاتارلىق بۇددا دىنى دەستۇرلىرىنى ئۇيغۇر-چىغا ئىنتايىن مۇكەممەل تەرجىمە قىلغان . بۇ چاغلاردا مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقالغان . تۇرپاندىن ياغاچ ئويمىدا بېسىلغان نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە ، تۇركچە ، تۇبۇتچە بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى نوملىرى تېپىلدى .

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئەڭ بۇرۇن بەيئەت قىلغان ئۇيغۇر ، قارلۇق ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارغا بىرقەدەر ئىشىنىپ ، ئۇلارنى « رەڭدار كۆزلۈكلەر » دەپ ئاتاپ ، سەددىچىن ئىچىگە كۆپلەپ يۆتكەپ ، ئوردىدا ۋە جايلاردا مەنسەپكە قويغان . ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلارنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنى-

يىتتىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرغان . تارىخشۇناسلىق ، ئەدەبىيات ۋە تەبىئىي پەن قاتارلىق جەھەتلەردە تۆھپە قوشقان . ئۇيغۇرلاردىن سارابان « جىن سۇلالىسى تارىخى » نى يېزىشقا قاتناشقان . لىيەنخۇيشەن قايا « قىتانلار تارىخى » نى يېزىشقا قاتناشقان ، گۇەن يۈنشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نۇرغۇن شېئىرلارنى ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەل ـ نەغمىلىرىنى يازغان . لۇمىڭشەن مەشھۇر ئاگرانوم بولۇپ ، « دېھقانچىلىق ، يېمەك ـ ئىچمەك دەستۇرى » ناملىق كىتابنى يېزىپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى يېزا ـ ئىگىلىك ۋە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ھەم ئۇنىڭ چارە ـ ئۇسۇللىرىنى خۇلاسىلىگەن ۋە خاتىرىگە ئالغان . مۇنەۋۋەر تەرجىمان ئەنزاڭ « جېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسىي ئىشلار » ، « ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى » ، « دورا گىياھلار » ، « داۋالاش تەس كېسەللىكلەر » قاتارلىق خەنزۇچە تارىخ ۋە تىببىي ئىلمىغا ئائىت داڭلىق ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ئىدى .

8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى . چۆڭدې قاغان مانى دىنىنىڭ مەركىزى بولغان قوچۇغا كېلىپ ، مانى دىنى ئۇستازلىرىنى موڭغۇل ئېگىزلىكىگە بېرىپ ، دىن تەشۋىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغانىدى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا مانى دىنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالغانىدى . ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ، مانى دىنىنىڭ مۇرتلىرى بەك ئازىيىپ كەتكەن ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپىيىپ قالغان ، ھەتتا ئىدىقۇتمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . ۋاڭ يەندې قوچۇدا 50 نەچچە بۇتخانىنىڭ بارلىقىنى ، بۇتخانىلارنىڭ ئىشكى ئۇستىگە ئېسىپ قويۇلغان لەۋھەلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى چى نىڭ يېزىپ بەرگەنلىكىنى ، بۇتخانىنىڭ ئىچىدە خەنزۇچە « تىرى پىتاكا » نومى ساقلانغانلىقىنى كۆرگەن . بەشبالىقتىكى ئۇيغۇر پادىشاھىنىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى چوڭ ئىبادەتخانىلار ، كېمىر ئۆي تام سىزمىلىرى بار . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنى پامىر ئېگىزلىكى ۋە ئىلى دەريالىسى ۋاادىسىغا تارقالدى ، كېيىن تەدرىجىي ئۇدۇن ۋە بەشبالىقتا تار-

قالدی . بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئامىنى تالىشىپ ، بەزىدە شىددەتلىك كۈرەش قىلدى . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ لى (ۋسارا) جەمەتى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئوتتۇرىسىدا 24 يىلغا سوزۇلغان « دىن ئۇرۇشى » بولدى . تۇبۇت (زاكزۇلار) ، جۇگيۇن (كىچىك ياۋچىلار) ، شاجۇ (دۇنخۇاڭ) دىكى گۇيىيى قوشۇننىڭ چېرىكچى بېگى ساۋ جەمەتى ھاكىمىيتى بۇ ئۇرۇشقا ئىشتىراك قىلىپ ، لى جەمەتى پادىشاھلىقى تەرەپتە تۇردى . بەشىنچى ئەسىردىكى بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بىر مەيدان چوڭ ماجىرانى كەلتۈرۈپ چىقاردى . 14 ــ 15 ــ ئەسىرلەرگە كەلگەندە ، ئىسلام دىنى ئاخىر بۇددا دىنى ئۇستىدىن غالىب كېلىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى . ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى بۇتخانا ۋە غارلارنى بۇزۇپ ، بۇددا دىنى مەدەنىيىتىگە بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى . سانسىزلىغان قىممەتلىك بۇت ــ ھەيكەللەر ۋە تام سىزمىلار ۋەيران قىلىندى ، لېكىن ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى قوبۇل قىلدى ۋە تارقاتتى ، بۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر ياخشى ئىش . بۇ مەزگىللەردە ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ــ سەنئەتنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ . بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پەخىرلىنىشگە ئەرزىيدۇ .

ئالتىنچى باب

چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ھەم تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

§1 . جۇڭغارلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بويسۇندۇرۇشى ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەرنى ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەت ، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلىپ كېتىشى ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى ، ھەر يىلى بولۇۋاتقان قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە چېكەتكە ئاپىتى دېھقانلارنى قوزغىلىپ قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر قىلدى . مىلادى 1644 ـ يىلى ، باھادىر شاھ لى زىچېڭنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى بېيجىڭنى ئىگىلىدى ، پادىشاھ زۇڭجېن مېيشەن تېغى (بېيجىڭ شەھىرىدىكى جىڭشەن باغچىسى) دا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى ، مىڭ سۇلالىسى يوقالدى .

17 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا ، شەرقىي شىمالدىكى جىيەنجۇ ئايمىقى (كېيىن ئىسمى مانجۇ ئايمىقى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) دا ، جۇرجىتلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى . مىلادى 1616 ـ يىلى ئۇلارنىڭ يولباشچىسى نۇرخاچ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ ، كېيىنكى جىن دۆلىتىنى قۇرۇپ ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭدىكى 72 شەھىرىنى ئىگىلىدى . نۇرخاچ ئۆلگەندىن كېيىن قونتاجى تەختكە ئولتۇرۇپ ، موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇللار بىلەن قۇدىلىشىپ ، سەد-

دىچىن سېپىلىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى تىزگىنلىدى. سىلادى 1636 ـ يىلى، قونتاجى شېنياڭنى پايتەخت قىلىپ، دۆلەت نامىنى «چىڭ» دەپ ئۆزگەرتتى. لى زىچېڭ بېيجىڭنى ئالغاندا، شەنخەيگۈەن قوشۇنىنىڭ باشلىقى ۋۇسەنگۈي ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنلىرىنى شەنخەيگۈەننىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، لى زىچېڭنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. چىڭ قوشۇنلىرى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، پۈتكۈل مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى. قونتاجى پايتەختىنى بېيجىڭگە يۆتكەپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇللار، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللار ۋە چۆللۈكىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇللار دەپ ئۈچ قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. چۆللۈك «قۇملۇق» دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى سايلىقتۇر. خالخا موڭغۇللىرى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار «شىمالىي چۆللۈك موڭغۇللىرى» دەپ ئاتالغان؛ چاخار موڭغۇللىرى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار «جەنۇبىي چۆللۈك موڭغۇللىرى» دەپ ئاتالغان. ئۇيىرات موڭغۇللىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار «غەربىي چۆللۈك موڭغۇللىرى» دەپ ئاتالغان.

ئۇيىراتلار مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋالالارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئۇيىراتلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جۇڭغارلار، ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دۆربۈتلەر، تارباغاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تورغۇتلار،

ئۇرۇمچى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان خوشۇتلاردىن ئىبا-رەت تۆت چوڭ قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . خوشۇتلارنىڭ يولباشچىسى گۈشخان كېيىن چىڭخەينى ئىگىلەپ ، شىزاڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن .

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، باتۇر قونتاجى باشلىق بولغان مەزگىللەردە ، جۇڭغارلار كۈچىيىپ ، قالغان ئۇچ قەبىلىگە قارىتا يەكلەش پۈزىتسىيەسىنى تۇتتى . تۇرغۇتلار غەربكە ـــ ۋولگا دەرياسى بويىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى ، دۇربۇتلەر بىلەن خوشۇتلار جۇڭغارلارغا تىز پۈكتى ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى جۇڭغارلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ قالدى . شۇڭا ، بىز بۇگۈنگىچە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئويمانلىقنى جۇڭغار ئويمانلىقى . دەپ ئاتاپ كەلمەكتىمىز .

باتۇر قونتاجى ئۆلگەندىن كېيىن سېڭگې تەختكە ئولتۇردى . باتۇر قونتاجى ۋە سېڭگې ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىللەردە جۇڭغارلار سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە دائىم ئەلچى ئەۋەتىپ ، چىڭ سۇلالىسىگە تار-تۇق يوللاپ ، ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرۈپ كەلگەندى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ھال ـ ئەھۋال سورىغان ، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر قويۇق ئۆتكەن .

سېڭگې ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى غالدان سېڭگېنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى . غالدان ئۆتۈپ كەتكەن قارانىيەت ئىدى . ئۇ غەرب تەرەپتە قازاق ، قىرغىزلارغا تاجاۋۇز قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت ، سەمەرقەند ۋە ئەنجان قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى . ئۇ چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىلىرىنىڭ خانى چېچەن خانىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئېلىپ ، ئۆزىنىڭ قېينىئاتىسىنى ئۇشتۇمتۇت ئۆلتۈرۈپ ، چىڭ-خەينى يۇتۇۋالدى . ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ ، ئەسكەر چىقىرىپ ، تارىم ئويمان-لىقىدىكى شەھەرلەرنى بويسۇندۇردى . غالدان تەختتىكى چاغلار جۇڭغارلار تازا كۈچەيگەن بىر ۋاقىت ئىدى .

جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلار گۈرۈھى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى

ۋە شىمالىدىكى ، چىڭخەي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقنىى سىياسىي جەھەتتە دەھشەتلىك تۇردە ئەزگەن ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان . ئۇلار ھەرقايسى مىللەت يولباشچىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ ، ئىلىدا نەزەربەند قىلدى ، ئۇلارنىڭ تۇغقانلىرىنى ساداقەت بىلدۇ- رۇشكە مەجبۇرلىدى . ئۇلار ھەرمىللەت خەلقنىى ئېغىر باج ـ سېلىق تاپشۇرۇشقا ، ئۆزلىرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى تەمىن ئېتىشكە مەجبۇرلايتتى . ھەرقېتىم ئۇرۇش پارتىلىغاندا ، جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ھەر مىللەت خەلقنىى ئەسكەر تەمىناتى تاپشۇرۇشقا ، ھاشارغا بېرىشقا ، ئەسكەرلىككە ئادەم بېرىشكە ، قوشۇن بىلەن بىللە ئۇ- رۇش قىلىشقا مەجبۇرلايتتى . ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى تېخىمۇ ئېغىر زۇلۇم ئاستىغا ئالدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى . شۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە ، 50 داچەن بىر « تەڭگە » ، تۆت دەن بەش كۈرە ئاشلىق بىر « پاتمان » دەپ ئاتىلاتتى . 100 مىڭغا يېقىن نو- پۇسى بار قەشقەر رايونى ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 40 مىڭ 898 پاتمان ئاشلىق تاپشۇراتتى . ئۇنى دادەنگە سۈندۇرغاندا 181 مىڭ 41 دادەن بولۇپ ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىگە تەخمىنەن 2 دادەندىن ، 5 جان ئا- ئىلىگە 10 دادەندىن توغرا كېلەتتى . باشقا ھەر خىل باجلار بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس ئىدى . 100 نەچچە مىڭ نوپۇسى بار يەكەن رايونىدا ھەر يىلى ھەر بىر ئادەمنىڭ قەشقەردىكىگە ئوخشاش ئاشلىق تاپشۇرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ھۇنەرۋەنلىك بېجى ، جان بېجى ، پاختا بېجى ، زاراڭزا بېجى ، رەخت بېجى ، ئالتۇن كان بېجى ، مىسكەلىك بېجى ، تېرە ئاشلاش بېجى ، كېگىز بېجى ، باغ بېجى ، ئۆزۈم بېجى ، تۈياق بېجى دېگەنگە ئوخشاش باجلارلا 100 مىڭ تەڭگە بولۇپ ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىگە تەخمىنەن 50 داچەندىن توغرا كېلەتتى . كۈزلۈك ھوسۇل يىغىش مەزگىلى يېتىپ كەلگەندە ، جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ھەر قايسى جايلارغا بېرىپ باج ـ سېلىق يىغىۋېلىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇيغۇر خەلقىنى تۇرلۇك يوللار بىلەن قاقشىتاتتى . كۆڭلىدىكىدەك بول- مىسا ، دەرھال ئەسكەر ئەۋەتىپ قوراللىق بۆلۈۋالاتتى . ئۇلارنىڭ چارۋا ۋە

ئاشلىقلارنى قورالىق بۆلۈۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئۇيغۇر خەلقى كالا ـ قويلارنى تاغ ئىچىگە قويۇۋېتىشكە ، ئاشلىقلارنى قەدىمىي ئورمانلىقلارغا كۆمۈۋېتىشكە ، ئەگەر ـ توقاي يەر ئاستى يولى ياكى قاراڭغۇ لەخمىلەرنى كولاپ ، پۇل ، بايلىقلارنى يوشۇرۇپ قويۇشقا ، ھەتتا ئۆيلەرنىڭ تاملىرىنى قېلىنلىتىپ ، ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى كىچىكلىتىپ ، يوشۇرۇنۇشقا ۋە مۇداپىئەلىنىشكە مەجبۇر بولدى . جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ، تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىنتايىن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ۋە خاتىرجەمسىزلىك ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرەتتى .

§2 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغار ئاز سانلىق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلىڭىنى تىنچىتىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

مىلادى 1688 ـ يىلى ، غالدان 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ، خالخا موڭغۇللىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى . خالخا موڭغۇللىرى تەييارلىقسىزلا جەڭگە ئاتلىنىپ قاتتىق مەغلۇپ بولدى . ئۇلارنىڭ 100 مىڭ ئادىمى ئىچكى موڭغۇلغا كىرىپ ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ، غالدانغا بېسىۋالغان چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ، ئەسىر ئالغان ۋە ئولجا ئالغان ئادەملەرنى ۋە كالا ـ ئاتلارنى قايتۇرۇپ بېرىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدە ، غالدان پىسەنت قىلماي ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇش يولىغا مېڭىشقا باشلىدى . مىلادى 1690 ـ يىلى ، غالدان خالخا موڭغۇللىرىغا زەربە بېرىشنى باھانە قىلىپ ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئىچكىرىلەپ كىردى ، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ، چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، كاڭشى خاندىن خالخا موڭغۇللىرىنىڭ سەركەردىسىنى چېقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە : « سەن جەنۇبنىڭ خانى بولساڭ ،

مەن شىمالنىڭ خانى » دېدى . كاڭشى ئۇنىڭ قەدەممۇ قەدەم قىستاپ كېـ
لىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۆزى بىۋاستە قوشۇن تارتىپ يۈرۈش قىلىش
قارارىغا كەلدى . ئىككى تەرەپ قەدىمكى شىمالىي ئېغىزنىڭ سىرتىدىكى
ئولانبۇتۇر دېگەن جايدا دوقۇرۇشۇپ قالدى . جۇڭغار قوشۇنلىرى تاغ
باغرىغا چېدىر تىكىپ ، 10 مىڭغا يېقىن تۆگىنى تۈشەپ ياتقۇزدى ، تۆـ
گىگە ساندۇقلارنى ، ھۆل كېگىزلەرنى ئارتىپ ، قەلئەگە ئوخشاش
چەمبىرەك ھاسىل قىلدى . ئەسكەرلەر تۆگىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قورال ،
ئوق ـ نەيزىلىرىنى قويدى . مانا بۇ « تۆگە قەلئەسى » دېگەن بولۇپ ،
جۇڭغارلار ھەمىشە مۇشۇ خىل تاكتىكىغا تايىنىپ غەلىبە قىلاتتى . چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرى مانا پولكا ئوۋ مىلتىقى ۋە يەرلىك توپ ـ
زەمبىرەكلەرنى ئىشلىتىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، ئەتىگەندىن كەچـ
كىچە بولغان جەڭدە جۇڭغارلارنىڭ نۇرغۇن تۆگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە
يارىلاندۇرۇپ ، تۆگە قەلئەسىنى تارمار قىلدى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلـ
رىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئاتاكىغا ئۆتۈپ ،
غالدانىنى مەغلۇپ قىلدى . بۇ جۇڭغارلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن
بۇيانقى 1 ـ قېتىملىق مەغلۇبىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ
تارىختا « ئولانبۇتۇر ئۇرۇشى » دەپ ئاتالدى . غالدان نىيىتىدىن يانمايلا
قالماستىن ، چارروسىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن
پۇرسەت ئىزدىدى . ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئەلچىسىگە : « مەن رۇسلاردىن 60
مىڭ ئوۋ مىلتىقى ۋە ئەسكەر ئارىيەت ئالدىم . چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن
ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىمەن » دەپ پو ئاتتى . كاڭشى خان قالدۇق دۇشـ
مەنىنى تازىلاش ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم ئۆزى قوشۇن تارتىپ يۈرۈش
قىلىپ ، جاۋمودو دېگەن جايدا غالدانغا يەنە بىر قېتىم ئەجەللىك زەربە
بەردى . غالدان موڭغۇل ئېگىزلىكىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەرنىڭ
مول ، ئېسىل سۇ ۋە يايلاقلىرىغا ئاچ كۆزىنى سېلىپ ، ئۇزاققىچە ئىلىغا
قايتمىدى ، نەتىجىدە ئۇنىڭ كونا ئۇۋۇسىنى ئاكسىنىڭ ئوغلى سېۋىن
ئارۇبدان ئىگىلىۋالدى ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەرب تەرىپى سېۋىن ئارۇبدانغا
تەۋە بولدى . غالدان چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇدا نەچچە يىل ئۇرۇشقاچقا ،

ئەسكەرلىرى ياردار بولۇپ ۋە ئۆلۈپ ، مال ـ چارۋىلىرى ئازلاپ ، ناھايىتى تەس كۈنگە قالدى . مىلادى 1696 ـ يىلى ، كاڭشى سېۋىن ئارۇبدان بىلەن كېلىشىپ ، بىرلىكتە غالدانغا زەربە بەردى . غالدان ئۆزىنىڭ ھەممىنى بىزار قىلغانلىقىنى ، خاتا كوچىغا كىرىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى .

كاڭشى سېۋىن ئارۇبدانىنى جۇڭغارلارنىڭ سەركەردىسى قىلغانىدى . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى غالدان سېرىن تەختكە چىقتى . غالدان سېرىن غالداننىڭ كونا يولىنى تۇتۇپ ، خالخالارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ پادىشاھى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتىپ ، غەلىبە قىلالماي ، سۇلھى بىلەن ئۇرۇشنى توختىتىپ ، ئالتاي تېغىنى چېگرا قىلىپ ، جۇڭغارلارنىڭ شەرققە بېرىپ چارۋىچىلىق قىلماسلىقىنى بېكىتتى .

مىلادى 1745 ـ يىلى ، غالدان سېرىن ئۆلدى . جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەخت تالىشىپ ، بىر ـ بىرىگە ئورا كولىدى . غالدان سېرىنىڭ ئوچ ئوغلى بولۇپ ، چوڭ ئوغلى لاما داراجا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەنىدى ؛ ئىككىنچى ئوغلى نامزا تەختكە ئولتۇردى ؛ ئۈچىنچى ئوغلى سېۋىنداش ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى . نامزا بولسا ناھايىتى ۋەھشىي بولۇپ ، ئۆز ئاچىسىنىمۇ نەزەربەند قىلغان ، ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆلتۈرگەنىدى ، ئاخىر ئاچىسىنىڭ ئېرى ۋە ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ، ئورنىغا لامادارجا چىققان . لېكىن ، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن داش داۋا ، داۋاچى ، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭىكى بەنجۇر شۇنىڭدەك خوۋىتلار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭىكى ئامۇرسانالار ئۇنىڭغا بويسۇنماي ، دارجانىڭ ئوكسى سېۋىنداشنى خان قىلىپ تىكلىمەكچى بولدى ، دارجا ئۇلارنىڭ قەستىنى بىلىۋېلىپ داش داۋا بىلەن سېۋىنداشنى ئۆلتۈردى . ئامۇرسانا بىلەن داۋاچى قازاق ئوتتۇرا يۈزگە (يۈز ـــ قىسىم دېگەن مەنىدە ، ئوتتۇرا يۈز قازاقلارنىڭ سول قىسمى دېگەن مەنىدە) ـــ ئابلاي خان ھۇزۇرىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانىدى . دارجا ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن 30 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتتى .

ئامۇرسانا ئۆزىنىڭ قەبىلىسىگە قايتىپ بېرىپ خىللانغان 1500 نەپەر ئەسكەر يىغىپ غۇلجىنىڭ بوش قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ، ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىپ دارجانى ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئۇ ئەسلىدە تۆت قەبىلىنىڭ باشلىقى بولماقچى بولغان بولسىمۇ ، بىراق قالغان قەبىلىلەرنىڭ بويسۇنماسلىقىدىن ئەنسىرەپ داۋاچىنى خان قىلىپ تىكلىدى . داۋاچى بەكۈزاش ، كەيپ ـ ساپا ئادەم ئىدى ، ئۇ خەلق ئاممىسىنى قاتتىق ئېزىپ ، كىشىلەرنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىگە ئۇچرىغان . ئامۇرسانا خىزمەت كۆرسەتىم ، دەپ ھاكاۋۇرلىشىپ ھوقۇق ۋە مەرتىۋە جەھەتتە ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى . ئۇ داۋاچى بىلەن بارا ـ بار ئۆچەكىشىپ قالغان . مىلادى 1754 ـ يىلى داۋاچى 30 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ، ئامۇرسانا غا قارىتا جازا يۈرۈشى قىلدى . ئامۇرسانا تاقابىل تۇرالماي چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى ھەم پادىشاھ چېيەنلۇڭغا ئىلىنى ئېلىشقا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ ، ئەسكەر چىقىرىشنى تەلەپ قىلىپ ، ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . پادىشاھ چېيەنلۇڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ غالدانىدىن بۈيان داۋاملىق بۆلۈنمىچىلىك قىلىپ كەلگەنلىكىنى ، پادىشاھ كاڭشى ۋە يۇڭجېڭلارنىڭمۇ تىنجىتالمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ، مىلادى 1755 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئىككى يۆنىلىش بويىچە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ داۋاچىغا جازا يۈرۈشى قىلدى . بۇ چاغدا ئامۇرسانا بىلەن ئىلگىرى تەسلىم بولغان جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن سالار ئىككى يۆنىلىش قوشۇنغا مۇئاۋىن سانغۇن بولۇپ ، 3000 دىن ئەسكەرنى باشلاپ ئالدىن ماڭدى . ئامۇرسانا بىلەن سالار ئەلەم كۆتۈرۈپ ، يول بويى خەلقنى تەسلىمگە چاقىرىپ ماڭدى . جۇڭغار پۈقرالىرى پىشلاق كۆتۈرۈپ ، قوي ـ كالىلىرىنى يېتىلەپ چېقىپ ، چىڭ قوشۇنىنى كۈتۈۋالدى . چىڭ قوشۇنى قان تۆكمەيلا بورتالاغا كىرىپ ، كەڭسايغا كىرىش ئۈچۈن تەييارلاندى . داۋاچى ئەتىدىن كەچكىچە مەست بولۇپ ، تەييارلىقسىز يۇرگەچكە ، تاقابىل تۇرالماي ، 10 مىڭ ئادەمنى باشلاپ ئىلىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى گېدېڭ تېغىغا قېچىپ كەتتى . چىڭ ئارمىيىسى قوغلاپ يېقىن بېرىپ ، ئايۇشنى 24 ئادەم بىلەن

يول ئىزدەشكە ئەۋەتتى . ئايۇش تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، ئېتىنى قامچىلاپ ، قىقاس سېلىپ ئالدىدا ماڭدى ، ئۇنىڭ 24 ئادىمى ئوق چىقىرىپ ، دۇشمەنلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن قىرىپ جۇڭغار ئارمىيىسىنى پاتپاراق قىلىۋەتتى . داۋاچى ئالاقزادە بولۇپ قاچتى . ئايۇش داۋاچىنىڭ چېدىرىنى ئۆز قولى بىلەن چۈۋۈدى . ئالتە دانە يەرلىك زەمبىرەكنى چۈۋۈپ تاشلاپ ، 7000 دىن ئارتۇق كىشىنى تەسلىم قىلدى . چىەنلۇك خان غەلىبىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن گېدىكە تېغىدا بىر تاش ئابىدە تىكىلىدى . داۋاچى تەكرىتېغىنى ئاتلاپ ئۆچتۇرپانغا قېچىپ بېرىپ ، شۇ يەرنىڭ ھاكىمبېگى غوجەش تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ ، چىڭ ئارمىيىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى .

پادىشاھ چىەنلۇك ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغان ھەمدە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى يول باشچىلىرىنى بېكىتىپ چىققاندى . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئامۇرسانا خوۋەت قەبىلىسىنىڭ تەيجىلىكىگە نىشانلانغاندى . ئەمما ئامۇرسانا ئۆزىنى كاتتا چاغلاپ ، قارانىيەتى ھەددىدىن ئېشىپ ، ئولتۇرسا ـ قوپسا تۆت قەبىلىنىڭ قونتاجىسى (چوڭ تەيجى) بولۇپ ، پۈتكۈل غەربىي يۇرتقا مۇستەبىت ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنى ئويلايتتى . شۇڭا چىەنلۇڭنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن نارازى بولۇپ يۈردى . ئۇ چىڭ سۇلالىسى بەرگەن ئورۇنباسار سانغۇنلۇق تامغىنى ئىشلەتمەي ، قونتاجىنىڭ گۇللۇك تامغىسىنى ئىشلەتتى . ئۇ قازاقلار بىلەن قىرغىزلارغا ئەگەر ئامۇرسانا تۆت قەبىلىنىڭ قوتناجىسى بولمايدىغان بولسا ، چېگرا تىنچلانمايدۇ ، دەيدىغان گەپلەرنى تارقاتقۇزدى . جۇڭغار قەبىلىلىرى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن بىگۇناھ پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ ، مال ـ چارۋىلارنى بۇلاپ ، قولىدىن كېلىدىغانلىكى ئەسكىلىكنى قىلدى . پادىشاھ چىەنلۇك رېخبىگە كىلىپ تازىمغا كىرىشكە چاقىرتىسا ، كۆرۈشۈشكە بارمىدى . نەچچە رەت سۆيلىگەندىن كېيىن يولغا چىققان بولسىمۇ ، يولنىڭ يېرىمىدا دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتى ، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى بەندى ۋە ئېرۇك ئەنلەرنىڭ

500 ئادەم بىللەنلا بۇ يەرنى ساقلاۋاتقانلىقىنى پۇرسەت دەپ بىلىپ ، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا قوتراتقۇلۇق قىلىپ توپلاڭ كۆتۈردى ، ھەربىي راباتلارنى بۇلىدى ، ئارمىيىنى قورشۇالدى . بەندى بىلەن ئېرۇكئەن كۆپچىلىككە باشچىلىق قىلىپ ، 300 نەچچە چاقىرىم نېرىغا بېرىپ ئۇرۇش قىلىپ ، پۈتۈنلەي قۇربان بولدى . مىلادى 1756 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىككى يول قوشۇننى غەربنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى ، بۇ قوشۇن توسالغۇسىز ئىلگىرىلىدى . ئامۇرسانا بەرداشلىق بېرەلمەي قازاقلار تەرەپكە قېچىپ ، ئابلەي خانلىقى قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى .

چارروسىيە ھۆكۈمىتى ۋەقەنىڭ جەريانىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئارقىمۇ ئارقا تۆت پارچە خەت يېزىپ ، ئۇنى روسىيە تەۋەلىكىگە كىرىشكە ئۇندىدى ھەم روسىيە ئۇنى قوغدىيالايدۇ ، دېدى . بىراق ئابلەي خان ئامۇرسانانىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىپ يۈرگەنلىكتىن ، روسىيىنىڭ سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى . لېكىن ، ئۇ مەغلۇپ بولغىنىغا تەن بەرمەي كونا ئويۇننى يەنە قايتا ئويناپ ، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى چېكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن غۇلجىغا قايتىپ يەنە چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى پاتپاراقچىلىق تۇغدۇرۇش ئويىدا يۈرگەندى . چىڭ سۇلالىسى جاۋخۇي قاتارلىق سانغۇنلارنى غۇلجىغا ئامۇرسانا توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى . بۇ ۋاقىتتا جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتكەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېچەك كېسەللىكى يامراپ نۇرغۇن ئەسكەرلەر ئۆلۈپ كەتكەن . ئامۇرسانا ھەربىي كۈچى ئاجىز بولغاچقا ، داۋاملىق غەربكە چېكىنكەن . جاۋخۇي 80 كىشىلىك ئارقا سەپ ھىماتچى قىسمىنى باشلاپ چارلاش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا ، ئامۇرسانانىڭ جاھىل ئەگەشكۈچىلىرىدىن نەچچە يۈز ئادەمنىڭ غۇلجىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كۇلۇنكوي تېغىدا خەتەردىن ئامان قېلىش ئۈچۈن مۆكۈۋالغانلىقىنى بايقىۋالغاندىن كېيىن ، 80 نەپەر ئەسكەرنى باشلاپ تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ، ئۆڭكۈرگە باستۇرۇپ كىرىپ ، دۈشمەننىڭ قالدۇق قىسمىنى تەلتۆكۈس يوقاتتى . ئىككىنچى كۈنى ، جاۋخۇي سەھەردىكى تۇماندىن پايدىلىنىپ ، ئىككى ئادەمنى ئەۋەتىپ ، دۈشمەننىڭ

ئات ـ ئۇلاغلىرىنى قاچۇرۇۋېتىپ ، دۇشمەننى قېچىپ كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويىدى . جاۋخوي قاتارلىقلارمۇ قايتا ـ قايتا جەڭ قىلىپ ، ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى . ئۆز قىسملىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن خەۋەر تاپقان ئامۇرسانا ئۆلگۈدەك قورقۇپ ، ئۆزىگە سادىق 20 نەپەر ئەسكەرنى ئېلىپ قازاقلار ئارىسىغا قېچىپ كەتتى . چەڭ قوشۇنىنى ئىز قوغلاپ يۈرۈپ ، قازاق خانى ئابلەي خاننىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا ، ئابلەي خان چەڭ ئارمىيىسىگە ئات هەدىيە قىلىپ ، چىڭ هۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى ، ئامۇرسانانى ئۇلارغا تۇتۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئامورسانا قاتارلىقلارنىڭ ئېتىنى تارتىۋالغان . ئامۇرسانا پىيادە روسىيە تەرەپكە قېچىپ كەتكەن . چەڭ هۆكۈمىتى روسىيە تەرەپتىن ئىلگىرى ئىمزالانغان شەرتنامىنىڭ روهىغا ئاساسەن قاچقۇننى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، روسىيە ئامۇرسانانى قانات ئاستىغا ئېلىپ ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ جۇڭگونى يەنە پارچىلاش سۈيىقەستىدە بولدى . ئىككى ئايدىن كېيىن ئامۇرسانا چېچەك كېسەللىكى سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتتى . روسىيە يەنە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ جەسىتىنى چەڭ سۇلالىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئازسانلىق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قالايمىقانچىلىقلىرى ئۈزۈل ـ كېسىل بىتچىت قىلىندى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاز سانلىق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تىوپىلىڭىنى تىنچىتقانلىقىنىڭ ئەهمىيىتى ناهايىتى زور . ئۇ غەربىي يۈرتنى قايتىدىن چەڭ سۇلالىسى خەرىتىسى ئىچىگە كىرگۈزدى . هەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇڭغار هۆكۈمرانلار گۇرۇهىنىڭ دەهشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن تېزرەك قۇتۇلۇشىغا ، چار روسىيىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنىنى يۇتۇۋېلىشتەك قارا نىيىتىنىڭ ئەمەلگە ئاشماسلىقىغا تۈرتكىلىك رول ئويناغان .

پادىشاھ چىيەنلۇڭنىڭ تۆهپىسى ناهايىتى زور . ئۇ ئۆزىنىڭ تۆهپىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىش ، ئۆزىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن ، بۇرۇنقىدىن چەڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ كەلگەن ، كېيىن قولدىن كەتـ

كەن ، ئەمما ئۆزىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن بېگىۋاشتىن تىنچىتىلغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى « شىنجاڭ » دەپ ئاتىدىغان . مەسىلەن ، سىچۈەن-دىكى چوڭ ـ كىچىك جىنچۈەن (جىنشا جياڭ رايونى) ، يۈننەننىڭ ۋۇمېڭشەن رايونى ، گۈيجۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى گۇجۇ ، غەربىي جەنۇبىدىكى ئەنشۇن ، جېننىڭ قاتارلىق جايلارنى شۇنداق دەپ ئاتىغان . جۇڭخارلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن غەربىي يۇرتىمۇ « شىنجاڭ » دەپ ئاتالدى .

§3 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىشى ، تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلىشى ، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى زورىيىشقا باشلىدى . « خوجا » دېگەن ئەرەبچە « پەيغەمبەر ئەۋلادى » دېگەنلىك بولىدۇ ، شۇڭا « خوجا » نامى بار ھەر-قانداق كىشى ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى ، دەپ قارايدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇنجى خوجا مەقدۇم ئەزەم بولۇپ ، 16 ـ ئەسىرلەردە سەمەرقەندتىن كې-لىپ ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنمىش . مەقدۇم ئەزەم ئۆلگەندىن كېيىن ئىككى ئوغلى دىنىي ئەقىدىلەرنى تارقىتىش ئۈستىدە كېلىشەلمىگەن . چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەدئىمىن ئىشان (ئىشان كالان) ئاق تاغلىقلار سۇلۇكىنى ، كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق قارا تاغ-لىقلار سۇلۇكىنى ياراتقان . كىشىلەر ئادەتتە ئىسلام دىنىنى « مۇسۇلمانلار دىنى » دەپ ئاتايدۇ . ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئەرلەر بېشىغا ئاق دوپپا كىيىدىغان ، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئەرلەر بېشىغا قارا دوپپا كىيىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئاق دوپپىلىقلار ۋە قارا دوپپىلىقلار ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ، ئىسلام دىنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىدى .

خوجىلارنىڭ مۇرد ـ مۇخلىسلار ئارىسىدىكى تەسىرى ۋە كۆچى بارغانسېرى زورايدى . چاغاتاي ئەۋلادلىرى ھوقۇقىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىگە زادىلا تەن بەرمەيتتى . ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلەشكەن پەيتتە ، چاغاتاي ئەۋلادى بولغان يەكەن سەئىدىيە خانى ئىسمائىل خان قارا تاغلىقلارنى قوللاپ ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى خوجىغا زەربە بېرىش ئارقىلىق ، بىر قىسىم ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ . خوجا شىزاڭغا قېچىپ بېرىپ دالاي لامادىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ . دالاي غالدانغا خەت يېزىپ ، ئۇنىڭ خوجىغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . غالدان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ 1678 ـ يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ، ئىسمائىل خاننى ئەسىرگە ئېلىپ ، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىپ ، ئاپئاق خوجىنى يۆلەپ قورچاق خان قىلىپ تىكلەپ ، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئاھالىلەرنى ھەرقايسى قەبىلىلەرگە بۆلۈپ بېرىدۇ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى ئۆزىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالىدۇ . غالدان سېرىن دەۋرىدە ، ئەھمەد خوجا داۋاملىق قورچاق خان بولۇۋېرىشنى خالىماي ، جۇڭغارلارغا قارشى چىقىدۇ ، لېكىن غالدان سېرىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ، چوڭ ئوغلى بۇرھانىدىن ، كىچىك ئوغلى خوجاجاھانلار بىلەن بىرلىكتە ئەسىرگە ئېلىنىپ ئىلىدا رېجىمغا ئېلىنىدۇ . ئۇ يەنە نەچچە مىڭلىغان ئۇيغۇر خەلقىنى مەجبۇرى ئىلىغا كۆچۈرۈپ ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يەرلىرىنى تېرىشقا سالىدۇ . مىلادى 1755 ـ يىلى چىڭ ئارمىيىسى داۋاچىغا قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ، ئىلىغا يېقىنلاشقاندا ، ئاكا ـ ئۇكا بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار ئوتتۇز نەچچە ئۆيلۈك ئۇيغۇر دېھقانىنى ئەگەشتۈرۈپ ، كەڭسايدىن ئۆتۈپ ، چىڭ ئارمىيىسىگە تەسلىم بولغان . ئىلى تىنچىتىلغاندىن كېيىن بۇرھانىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىناۋىتى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ ، يەكەنگە قايتىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلاندى . ئەمما ئۇنىڭ ئىنىسى خوجاجاھان يەنىلا ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلدى ھەم شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويۇلدى . تارىختىكى « چوڭ ـ كىچىك خوجا » دېگەنلەر

ئەنە شۇلاردۇر . ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندە ، ئۇنىڭ ئىسيانغا قاتناشقان خان‌خوجا ئامۇرسانانىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ، چىڭ سۇلالىسىگە سادىق موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغان . ئىككىنچى يىلى ، چىڭ ئارمىيىسى ئىلىغاكەلگەندە ، خوجاجاھان سۇرۇشتە قىلىنىشىدىن قورقۇپ يەكەنگە قېچىپ بېرىپ ، ئاكىسى بۇرھانىددىنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ ئۇنىڭغا : « چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى ئەمدىلا مەغلۇپ قىلدى . جايلار تېخى تىنچىپ بولالمىدى ، ئۇلار بىزگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتەلمەيدۇ ، ئەسكەر ئەۋەتكەن تەقدىردىمۇ ، قورقمايمىز . چۈنكى ، بىز ئىنتايىن مۇھىم يەردە تۇرىۋاتىمىز ، چىڭ ئارمىيىسى ئاشلىق يۆتكەشتە قىينىلىدۇ ، ئۇلارنى ئۇرۇشمايلا يېڭەلەيمىز » . بۇرھانىددىن خوجا ئۇنىڭ پىكرىنى ماقۇللىدى . ئۇزاق ئۆتمەي ، خان خوجا ئۆزىنى « باتۇرخان » دەپ جاكالاپ ، توپىلاڭ كۆتۈردى . چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئىلىدىن ئەگەشتۇرۇپ كەلگەن بىر توپ يالاقچىلىرىنى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ ئەسكەر ، ئات ـ ئۇلاغ ، ئاشلىق ۋە قورال ـ ياراغ يىغدى . بۇ ئادەملەر تۇلكىدەك قۇۋۇ ، يولۇۋاستەك يىرتقۇچ بولۇپ ، ھەرقايسى جايلاردا ئاۋام خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ يۇردى . جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاياغ ـ ئاستى قىلىشى ۋە ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن ئەمدىلا قۇتۇلغان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرمىللەت خەلقى قايتىدىن چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتكە قالدى .

مىلادى 1758 ـ يىلى ئەتىيازدا ، چىڭ سۇلالىسى ئون مىڭ ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ئىمىن خوجىنى ، كۇچادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ھادى ، ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى غوجەشلەرنى مەسلىھەتچى ياكى يول باشلىغۇچى قىلىپ بەلگىلەپ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تىنچىتىش ئۇچۇن جەنۇبقا ھەربىي يۈرۈش قىلدى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يول بويى خەلق ئامما‌سىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ ، كۇچا ، ئاقسۇ ، باي ، ئۇچتۇرپان

قاتارلىق جايلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىگىلىدى . چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئايرىم ـ ئايرىم هالدا قەشقەر ۋە يەكەنگە كېتىشتى .

شۇ يىلى كۈزدە ، چىڭ سۇلالىسى قوماندانى جاۋخۇي 4000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ، يەكەنگە هۇجۇم قىلدى . ئۇلار يەكەن دەرياسىنىڭ ئوڭ قانىتىدا لەشكەرگاھ قۇرۇپ جايلاشتى . دەريانىڭ نامى قاراسۇ دەپ ئاتىلاتتى . شۇڭا ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ بۇ لەشكەرگاھى « قاراسۇ لاگېرى » دەپ ئاتالدى . 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى خانخوجىنىڭ چارۋا ـ ماللىرى يەكەننىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا ئىكەن ، دېگەن خەۋەر كەلدى ، جاۋخۇي 1000 دەك ئەسكەرنى باشلاپ جەنۇبى تاغقا بېرىپ ئولجىلارنى قولغا چۈشۈرۈش نىيىتىدە ئاتلاندى . 400 دەك ئەسكەر كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بولغاندا ، كۆۋرۈك توساتتىن بۇزۇلۇپ كەتتى . خوجاجاھان بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن 15 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ، دەريادىن ئۆتۈپ بولغان 400 دىن ئارتۇق چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرىنى مۇھاسىرە قىلىۋالدى . جەڭ ئەتىگەندىن تا كەچكىچە ناھايىتى كەسكىن ئېلىپ بېرىلدى ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى سانسىزلىغان دۈشمەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ كۆپ قىسمى دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۇزۇپ ئۆتۈۋالدى ، خانجوجا ئادەملىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە ئارقا سەپ قىسىملىرىنىڭ ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جاۋخۇي قارا سۇ لاگېرىنى مۇستەھكەملىدى . خان خوجا چىڭ ئارمىيىسىنى بەش كىچە ـ كۈندۈز مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى ، چىڭ قوشۇنى مۇستەھكەم تۇردى . خان خوجا ئۇزۇن قىر ياساپ ، چىڭ قوشۇنىنىڭ قارا سۇ لاگېرىنى قورشىۋالدى ۋە سۇ باشلاپ چىڭ قوشۇننى سۇغا باستۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۆل كولاپ سۇ چىقىرىپ ، ئىچىدىغان سۇنى هەل قىلدى ، ئارتۇق سۇنى دەريا‌غا قويۇپ بەردى . ئۇلار يەنە لەشكەر گاھدا دەل ـ دەرەخلەرنى كېسىپ ئۇنىڭغا قادالغان قوغۇشۇن ئوقلارنى چىقىرىۋېلىپ ، شۇ ئوقلار ئارقىلىق دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بەردى . ئۇلار ئاشلىقى تۈگەپ كېتىشكە ئاز قالغاندا ، ئۆستەڭ چېپىۋېتىپ ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاپ

كېتىشىدىن ئەنسىرەپ كۆمۈپ قويغان ئاشلىقىنى تېپىۋېلىپ ، ئىستىھكامنى ئۈچ ئايغىچە مەھكەم ساقلىدى . مىلادى 1759 ـ يىل 1 ـ ئايدا ، چىڭ ئارمىيىسىگە يارىدەم بەرگۈچى قوشۇن يەكەنگە يېقىن كەلگەندە ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئەسكەرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ئۇلارنى توسۇۋالدى . نەتىجىدە بەش كۈن شىددەتلىك جەڭ بولدى . چوڭ خوجا يوتىسىغا ئوق تېگىپ كەتكەنلىكتىن قەشقەرگە قېچىپ كەتتى ، كىچىك خوجىمۇ يەكەنگە قېچىپ كەتتى . جاۋخۇي قارا سۇ مۇھاسىرىنى ئاخىر بۆسۈپ چىقىپ ، يارىدەمگە كەلگەن قوشۇن بىلەن ئۈچراشتى ھەم ئاقسۇغا بېرىپ ۋاقىتلىق دەم ئالدى . قارا سۇدىكى بۇ بىر مەيدان جەڭدە 4000 چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرىنىڭ نەچچە ئون مىڭلىغان دۈشمەن ئارمىيىسىگە تاقابىل تۇرغانلىقى ، ئۈچ ئاي مۇھاسىرە ئىچىدە تۇرۇپمۇ نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈرگەنلىكى ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى يۇرەكزادە قىلىۋەتتى .

شۇ يىلى 6 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ، يەكەن ۋە قەشقەرگە ھۇجۇم قوزغىدى . چوڭ ـ كىچىك خوجىلار يەرلىك پۇقرالارنىڭ مال ـ بىساتىنى ، چارۋىلىرىنى غالجىرلىق بىلەن بۇلاپ ، بىرلىكتە بەدەخشان تەرەپكە قاچتى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى خوجىلار قوشۇنلىرىنى توختاۋسىز قوغلاپ ، قوشقۇلاق ۋە ئالجۇر تاغلىرىدا ئىككى قېتىم زور چېقىمغا ئۇچراتتى . 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يېشىل كۆل بويىغا يېتىپ كەلدى . بۇ يەر بەدەخشان چېگرىسىغا يېقىن ئىدى . كۆلنىڭ ئىككى قىرغىقى بولۇتقا تاقاشقان ئېگىز تاغلار بىلەن تۇتاشقانىدى . يوللىرى تار بولۇپ ، يەر شارائىتى ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى . بۇ ۋاقىتتا چوڭ خوجا بۇرھانىددىن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ ، دەريانىڭ غەربىدىكى تاغ ئۈستىگە قېچىپ بېرىۋالغان بولۇپ ، داۋاملىق غەربكە يۇرۇشكە تەييارلىق قىلماقتا ئىدى . كىچىك خوجا 10 مىڭ ئەسكەرنى ئېلىپ ، شىمالىي تاغنى ئىستىھكام قىلىپ تۇرۇپ ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا مۆكۈپ تۇرۇپ زەربە بەردى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دۈشمەنگە قارا مىلتىقلار بىلەن ئوت ئاچتى . ئىس ـ تۈتەك ئاسمانىنى قاپلىدى . شاۋقۇن ـ سۇرەنلەر گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلانـ

دى . كىچىك خوجىنىڭ قوشۇنى قورققىنىدىن پاتپاراقچىلىق ئىچىدە قېلىپ ھەر تەرەپكە قاچتى . ئات ھارۋىلار يولغا تىقىلىشىپ قالغانلىقتىن مېڭىش مۇمكىن بولمىدى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھادى بىلەن غوجەشنى ئەلەم چۆرۈپ ، تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى ، ئەل بولغۇ-چىلار بالا ـ چاقىلىرىنى ، مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ تاغدىن ئېلىپ چۈشكەندە ، كىچىك خوجا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى غالجىرلىق بىلەن قىر-غىنچىلىق قىلىپمۇ توسىيالمىدى . يېرىم كۈن ۋاقىت ئىچىدىلا 12 مىڭدىن ئارتۇق كىشى نەچچە مىڭ چارۋىنى ھەيدەپ چىڭ ئارمىيىسى تەرەپكە كەلدى . چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ھاپىلا ـ شاپىلا بەدەخشانغا قېچىپ بېرىۋالدى ، ھەم ئۇ يەردە سۇلتانشاھ بىلەن زىتلىشىپ قالدى . سۇلتانشاھ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئارقىدىنلا خانخوجىنىڭ كاللىسىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تەقدىم قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى .

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلار تۇپىلىڭىنى تىنچىتىشى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ۋە قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندا ، شۇ جايدىكى پۇقرالار قېرى ـ چۈرى ، ئۇششاق بالىلىرىنى يېتىلەپ ، مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن ھاردۇق سورىغان ۋە ئۇلارغا : « بىز جۇڭغارلار تەرىپىدىن نەچچە ئون يىل خورلاندۇق ، ئېغىر باج ـ خىراج ، ھاشار ـ ئالۋان تۆلىدۇق ، كۈن كەچۈرەلمىگۈسىز بولۇپ كەتتۇق ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ۋاپاغا جاپا قىلىپ ، ئەسكەر تارتىپ ئىسيان كۆتۈردى . بىزنىمۇ تېرىقچىلىق قىلغىلى ، مال ـ چارۋا باققىلى قويمىدى . بۈگۈن ئۇلۇغ قوشۇن كېلىپ ، بىزنى قۇتۇلدۇردى » دېدى ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرمىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ غەلبە ساداسىنى ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئويىنى ئىپادىلەپ بەردى .

تۇرغۇت موڭغۇللىرى ئەسلىدە بۈگۈنكى چۆچەك ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ،

چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ چەتكە قېقىشى نەتىجىسىدە ، تەدرىجىي غەربكە كۆچۈپ ژولگا دەرياسى ۋادىلىرىغا كېلىپ جايلىشىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . يۈز نەچچە يىللىق تىرىكچىلىك جەريانىدا ، نوپوسى ۋە مال ـ چارۋىلىرى كۆپەيگەن تۇرغۇت قەبىلىسى گەرچە يىراقتا ماكانلاشقان بولسىمۇ ، قەلبىدە داۋاملىق ۋەتەننى ياد ئېتىپ ، چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلەر ۋە سوۋغا ـ سالاملار ئەۋەتىپ تۇراتتى . هازىرقى كۆكخوتقا كېلىپ ، ئات سودىسى بىلەن شۇغۇللىناتتى . شىزاڭغا بېرىپ بۇتقا تاۋاب قىلاتتى . مىلادى 1712 ـ يىلى تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئايۇش ئەلچى سامىردەننى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يەرلىك مەھسۇلاتلار بىلەن سالامغا ئەۋەتىپ ، كاڭشى خاننى ناھايىتى خۇشال قىلغان . بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن پادىشاھ كاڭشى تۇلچىننى تۇرغۇتلاردىن هال سوراپ كېلىشكە ئالاهىدە ئەۋەتكەن . تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئايۇش ئەلچىگە ئۆزلىرىنىڭ چىڭ هۆكۈمىتىگە مايىللىقىنى ، ۋەتەننىڭ قوينىغا قايتىپ كېلىش ئويىدا بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن . روسىيە بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن تۇرغۇت قەبىلىسىنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتىپ ، ئۇلارنىڭ ۋەتەن بىلەن ئالاقىلىشىشىنى توسقان . مىلادى 1768 ـ يىلى ، روسىيە بىلەن تۇركىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ . روسىيە تۇرغۇت پادىچىلىرىنى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭگە قاتنىشىشقا مەجبۇرلاپ ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇلارنىڭ 70 ـــ 80 مىڭ ئادەمنىڭ جەڭدە ئۆلۈشىگە سەۋەب بولىدۇ . روسىيە يەنىلا كونا ئادىتى بويىچە ئەسكەرلىككە ئادەم ئېلىپ ئات ـ ئۇلاغ ، باج ـ سېلىق يىغىپ ، تۇرغۇت قەبىلىسىنى چىدىغۇسىز ئازابلايدۇ . بۇ ۋاقىتتا ، قەبىلە باشلىقى ئوباش ئىلىنىڭ يېرى كەڭ ، ئادەمى ئاز ، كۆچۈپ بېرىپ جايلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدۇ ، دەپ ئاڭلاپ ، هەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنى يىغىپ يىغىن ئاچىدۇ ، هەم قىش پەسلىدە دەريا يۈزىدە مۇز قاتقان ۋاقىتتا ۋەتەنگە قايتىپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ ، ئويلىمىغان يەردىن ئۇ يىلى هاۋا ئىسسىق بولغاچقا ، دەريا سۇيى ئۈزۈنغىچە توڭلىمايدۇ . يول يۈرۈش قىيىن بولىدۇ . بۇ ۋاقىتتا روسىيىنىڭ

ئەسكەر ئېلىش بۇيرۇقى يەنە يېتىپ كېلىدۇ . تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ 16 ياشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئەرلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭگە قاتنىشىشى شەرت قىلىنىدۇ . مىللەت ۋە ئۇرۇقنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بۇنداق خەۋپ ئالدىدا ، يولنىڭ جاپاسىنى قايتا ئويلاپ ئول تۇرماي ، 169 مىڭ تۇرغۇت قەبىلىسى خەلقى باشلىقى ئوباشنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەرققە يۇرۇش قىلىپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى . روسىيە نەچچە ئون مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ كەينىدىن قوغلىدى . تۇرغۇتلار يول بويى قېرى ـ چۈرىلەرنى يۆلەپ ، مال ـ چارۋىلىرىنى قوغداپ ، ئاچلىق ، ئوسسۇزلۇققا بەرداشلىق بېرىپ ، تاغ ئاتلاپ سۇ كېچىپ ، شەھەر ئېلىپ ، يول ئىچىپ ، سان ـ ساناقسىز قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ ، سەككىز ئاي يول يۈرۈپ ، ئاخىر ۋەتەننىڭ قوينىغا قايتىپ كەلدى . سەپەر ئۇستىدە ھەددى ھىسابسىز مال ـ چارۋا ۋە ئادەمدىن ئايرىلىپ قالدى . ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندە ئاران 70 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى قالغانىدى . قەبىلە باشلىقى ئوباش مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەجدادلىرىغا بەرگەن قاشتېشى تامغىسىنى ئىلى جياڭجۈنگە تاپشۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقىنى بىلدۈردى . پادىشاھ چېيەنلوڭمۇ قايتىپ كەلگەن تۇرغۇت قەبىلىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ ، ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلارغا 260 مىڭ تۈياق مال ـ چارۋا ، 20 مىڭ ساندۇق چاي ، 40 مىڭ دادەن گۈرۈچ ، بۇغداي ، 50 مىڭ دانە قوي تېرىسى ، 60 مىڭ توپ گەزمال تارقىتىپ بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە قارا شەھەر ، چۆچەك ، قوبۇقسار ، شىخو ، ئالتاي قاتارلىق جايلاردىكى يايلاقلارغا ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرغان . تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشىدىكى تارىخىي ئەھمىيەت موڭغۇل خەلقىنىڭ ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان ، قۇربان بېرىشتىن قورقمايدىغان ، باتۇر ، قەيسەر ، ئالىيجاناپ روھىنى ئىپادىلەپ بەردى .

چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن قۇمۇللۇق ئابدۇللانى ئۇچتۇرپانغا بېرىپ ، ھاكىم بەگ بولۇپ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى . سۇچېڭنى دائىمي ئىشلارنى بې-

جىرگۇچى ئامبالىلىقتا تەيىنلەپ ، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ ئامانلىقنى قوغدىغۇچى قىلىپ بەلگىلىدى . ئابدۇللا ئۇچتۇرپاندا خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىپ ، ھەر يىلى كۈزدىن كېيىن ئۆز تەۋەلىكىدە مەجبۇرىي ئات ۋە قوي ـ كالا سېتىۋېلىپ ، سېمىزلىرىنى ئۆزى ئىگىلەۋېلىپ ، قوتۇرىنى ئاھالىلەرگە يۇقىرى باھادا سېتىپ بەردى . سۇچېكى چىرىكلىشىپ ، چۈشكۈنلىشىپ ، ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن خالىغانچە پۇل ، مال ـ مۈلۈك ئېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئوردىغا سېتىپ بەرگەن ئاشلىقنىڭ پۇلىنى بەرمەي تۇتۇپ قالغان ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ نومۇسىغا تەگكەن . ھەتتا بەگلەرنىڭ ياش خوتۇن ـ قىزلىرىنى نۆۋەت بىلەن يامۇلدا قوندۇرغان . ئابدۇللا بىلەن سۇچېكنىڭ زوراۋانلىقى خەلقنىڭ قاتتىق غەزەب ـ نەپرىتىنى قوزغىغان . مىلادى 1765 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا سوچېكى بىلەن ئابدۇللا 240 ئۇيغۇر دېھقانىنى ئىچكىرىگە جىگدە كۆچىتى ئاپىرىپ بېرىشكە مەجبۇرلىغان ، كىچىك بەگ رەخمىتۇللانى يالاپ ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇغان . سۇچېكى ئىلگىرى رەخمىتۇللانىڭ خوتۇنىنىڭ نومۇسىغا تېگىپ ، ئۇنىڭ غەزىپىنى قوزغىغانىدى . 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كەچتە ، ئۇ جىگدە كۆچىتى ئېلىپ ماڭماقچى بولغان ئۇيغۇرلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ، قارشىلىق كۆرسىتىپ جوتۇ ، كەتمەن ۋە ئوۋ مىلتىقى ئېلىپ يامۇلنى قورشىغان . سۇچېكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ، ئابدۇللا تۇتۇۋېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئاقسۇنىڭ ئامبىلى بېيەن تاخەي بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن 500 ئەسكەر باشلاپ كەلگەن . قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئاممانى ئەسلىدە نۇرغۇن ئەسكىلىكلەرنى قىلغان سۇچېكى بىلەن ئابدۇللانىڭ ئەدىبىنى بېرىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشنى ئويلىغان . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشنى ئويلىمىغان . شۇڭا بېيەن تاخەينىڭ كېلىشىگىلا رەخمەتۇللا باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقى دەرھال شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىپ ، ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ ، جېدەلنىڭ يىلتىزىنى چۈشەندۈرۈشنى ، چۈشىنىش ۋە كەچلىككە ئېرىشىشنى ئويلىغان ۋە ئۇمىد قىلغانىدى .

ئەمما ، بىەن تاخەي تەكەببۇرلىشپ ، باشقىلارنىڭ تۆھپىسىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ ، خەلقنىڭ سۆز قىلىشىنى كۆتمەيلا ، دەرھال زەمبىرەك ئېتىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . قوزغىلاڭچىلار قوۋۇقنى تاقاشقا ، قارشىلىق كۆرسەتمىشكە مەجبۇر بولدى . بىەن تاخەي مەغلۇپ بولۇپ ، قېچىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كۈچانىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى ئېبباۋنى مەغلۇپ قىلدى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى باستۇرۇش ئۇچۇن يەنە چوڭ قوشۇن ئەۋەتىپ ، ئۇچتۇرپاننى قورشاپ ، زەمبىرەكلەرنى تىزىپ سېپىلنى توپقا تۇتتى . رەخمىتۇللا ئەسكەر باشلاپ كېچىدە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ ، ئوق تېگىپ ئۆلدى . قوزغىلاڭچى ئامما ئۇنىڭ ئاتىسى ئەسمىتۇللانى باشلىق سايلاپ ، ئىستىھكامنى داۋاملىق چىڭ ساقلىدى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنى قاپساپ ئۆلتۈرۈش ئۇچۇن ، ئۇلارنىڭ كالا ، قويلىرىنى تارتىۋېلىپ ، ئۇگىمەنلەرنى ئىگىلەپ ، ئۇلارنىڭ ئوتۇن ئەكىلىدىغان يولىنى توستى . قوزغىلاڭچى قوشۇن بىرنىيەتتە ھەمكارلاشتى ، خوتۇن ـ قىزلار ۋە بالىلارمۇ كۈرەشكە قاتناشتى . 7 ـ ئاينىڭ كېيىنكى ئون كۈنىگىچە چىڭ تۇردى . شەھەردە ئاشلىق تۈگەپ ، ئوتۇن ـ ياغاچلار قالمىنىپ بولدى ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يەرلىك زەمبىرەكلەر بىلەن شەھەرنى توپقا تۇتتى ، ھەربىي ۋەزىيەت جىددىيلەشتى . قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئېچكى قىسمىدىن خائىنلار چىقىپ ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئەسمىتۇللا قاتارلىق سەركەردىلىرىنى تۇتۇشنى پىلانلاپ ، شەھەرنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچى ئاممىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇرۇپ ، خوتۇن ـ قىزلار ۋە بالىلارنى ئىلىغا كۆچۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇرلىدى .

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىستىخىلىك ھالدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىك ئەمەلدارلىرىغا قارشى قوزغىغان ھەققانىي كۈرىشى ئىدى ، ئۇ گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ ، لېكىن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە . بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش جاسارىتى ۋە ئىرادىسىنى نامايان قىلدى ،

پادىشاھ چىەنلۇڭغا چېگرا رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈسۈلىدا ئىللەت بارلىقىنى تونۇتتى . نەتىجىدە ئۇ بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى . ئالايلۇق : باج ـ سېلىقنىڭ نورمىسىنى بەلگىلىدى ، ھاشار ، ئالۋان ـ ياساقنى ئازايتتى . خۇسۇسىيلارنىڭ سېلىقنى بىكار قىلدى ، ئازايتتى . بۇلار جەمئىيەت تەرتىپىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلانىدۇرۇلۇشىغا ئوبېيېكتىپ جەھەتتە پايدىلىق بولدى .

§4 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بۇ يەردە مۇكەممەل ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلدى .

تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئاساسلىق ئاھالە كۆچمەن چارۋىچىلىقتا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان موڭغۇللار ئىدى ، چىڭ سۇلالىسى جاساق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ، موڭغۇللارنىڭ چوڭ ـ كىچىك يولباشچىلىرىغا چىنۋاڭ ، ئىنانچىخان ، بەلى ، بەزى ، گۈڭ ، تەيجى قاتارلىق مەرتىۋىلەرنى بېرىپ ، ئۆز مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى باشقۇرغۇزدى . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇل ، تۇرپان ، كۇچا ، ئاقسۇ ، ئۈچتۇرپان ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى گەرچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسىمۇ ، لېكىن چىڭ سۇلالىسىگە بالدۇراق بويسۇنغانلىقتىن ، جۇڭغارلار ئىچىدىكى ئاز سانلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا تۆھپە يارىتقان ئۇيغۇر يولباشچىلار ، مەسىلەن ئىمىن خوجا ، ھادى قاتارلىق كىشىلەرمۇ چىنۋاڭ ، ئىنانچىخان دېگەن مەنسەپلەرگە ئېرىشىپ يۇقىرىقى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . شۇڭا ، بۇ جايلاردىمۇ جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . بۇنىڭدىن باشقا ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردا بەگلىك تۈزۈمىدىكى ۋېئودال ھۆكۈمرانلىق ئۈسۈلى ناھايىتى ئۆزاق داۋاملاشقاچقا ، ئۇنى ئاسانلىقچە ئۆزگەرتكىلى بولمايتتى .

چىلىك سۇلالىسى بۇ جايلاردا ئەسلىدىكى تۇزۇمنى داۋاملاشتۇردى. ھەر-قايسى جايلاردىكى باش ئەمەلدارنى ھاكىمبەگ، مۇئاۋىن ئەمەلدارنى ئىسھاق بەگ دەپ ئاتىدى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا غەللە ـ پاراققا، ئەدلە-يىگە، سۇ ئىشلىرىغا، ئامانلىق ساقلاشقا، دىنىي ئىشلارغا، سودىغا مەسئۇل نۇرغۇن بەگلەرنى قويىدى. قەدىمكىسىگە ئوخشىمايدىغان يېڭى شۇكى، چىلىك سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىك مەنسىپى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالمايتتى. ئۇنى چىلىك ھاكىمىيتى تەيىنلەيتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم دەرىجىلىك ئىدى، ئەمەلىيەتتە چىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئىدى، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنسەپ نامىنى قوللىناتتى. ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا خەنزۇ ئاھالىلەر كۆپ بولغانلىقتىن، چىلىك سۇلالىسى غەربىي قورغان مەھكىمىسىگە ۋە ئۇرۇمچىگە قاراشلىق ئايماقلارنى تەسىس قىلغان. بۇگۈنكى ماناس، سانجى، قۇتۇبى، جىمسار، گۈچۈڭ قاتارلىق جايلاردا ناھىيە تەسىس قىلغان، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا غەربىي قورغان مەھكىمىسىگە ۋە ئۇرۇمچىگە بۇ ئاستە قارايدىغان ئايماقلار ئىدى. بۇ ئۇلا-يەت ـ ناھىيىلەرنىڭ خەلق ئىشلىرىنى گەنسۇ ئۆلكىسى باشقۇراتتى.

چىلىك سۇلالىسى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ئۇلاستاي چېگرىسىنى تىنچلاندۇرغۇچى سول قانات سانغۇن تەسىس قىلغان، قوبدۇدا مەسلە-ھەتچى ئامبال قويغان، شىنجاڭنىڭ ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى جايلىرىنى ئۇلاستاي جياڭجۈنى قارىمىقىدىكى قوبدۇ مەسلىھەتچى ئامبىلى باشقۇراتتى. چىلىك سۇلالىسى يەنە ئىلى جياڭجۈنى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىنى ئۇنىڭغا قارام قىلدى. شىنجاڭ مۇ-ھىم چېگرا جاي بولغاچقا، ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىدىغان ئىلى جياڭجۈننىڭ ھوقۇقى ناھايىتى زور ئىدى. ھەرقايسى جايلاردىكى بەگ، جاساق، ئايماق بېگى، ھاكىملار شۇنداقلا شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى ھەربىي ئىشلار ۋە مەمۇرىي ئىشلاردا ئىلى جياڭجۈنىگە بويسۇنۇشى شەرت ئىدى.

ئىلى جياڭجۈنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە 19 مىڭ ئەسكەر، 1400 ھەربىي ئەمەلدار تۇرغۇزدى. بۇ

قوشۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى شەرقىي شىمال ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ، ئۇلار ئاساسەن مانجۇ گازارمىسى ، سولون گازارمىسى ، شىبە گازارمىسى ، چاخار گازارمىسىدىن ئىبارەت ئىدى . يەنە ئاز ساندا شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئويرات موڭغۇل چېرىكلىرى بار ئىدى . ئىلى جىياڭجۇننىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ چوڭ شەھەرلەردىكىلىرى تۇتۇق ياكى مەسلىھەتچى ئامبال ئىدى ، كىچىك شەھەرلەردىكىلىرى يېتەكچى ئامبال ، ئىش بېجىرگۈچى ئامبال ياكى يارەمچى ئامبال ئىدى . چىنىڭ سۇلالىسى ھەربىي جەھەتتە مۇھىم بولغان چەت ـ ياقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە قاراۋۇلخانا قۇرۇپ ، ئاز ساندا چېگرا مۇداپىئە قوشۇنى تۇرغۇزغان . ئۇنىڭدىن باشقا چەت تاغلىق چېگرا جايلار ۋە چۆللۈكلەرنى قەرەللىك ھالدا ئەسكەر چىقىرىپ چارلاپ تۇرغان .

چىنىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، شىنجاڭنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئاياغلاشتۇردى ، مۇقىم ئىجتىمائىي تەرتىپ ئورناتتى . ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئالۋان يۈكىنى يېنىكلەتتى . يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ ، ھەرخىل شەكىلدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى يولغا قويدى . شۇنداق قىلىپ ، شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى .

چىيەنلۇڭ خان دەسلەپتە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۆلچەم بويىچە ئالۋان يىغقاندى . ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىلىرى ۋە پۇقرالار ، بەك ئېغىر بولۇپ كېتىۋاتقىنىغا ، دەپ پىكىر بەرگەندىن كېيىن ، چىيەنلۇڭ دەرھال تۈزىتىپ ، زور دەرىجىدە يېنىكلەتتى . مەسىلەن ، قەشقەردىن ھەر يىلى يىغىلىدىغان ئاشلىق 25193 داەن بەش كۈرە بولۇپ ، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى 184041 داەننىڭ 1/7 نىلا تەشكىل قىلدى . يەكەننىڭ ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان باج پۇلى پەقەت 26000 تەڭگىلا بولۇپ ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى 100 مىڭ تەڭگىنىڭ 1/4 ىگىلا توغرا كېلىدىغان بولدى . چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئات ـ كالا بېجى 100 گە بىر ، قوي بېجى 1000 غا بىر بولۇپ ، يۈك تېخمۇ يېنىكلىدى ، يېنىك باج سىياستى شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىدا

ئەۋزەل شارائىت يارائتى .

ئىلى جياڭجۇنگە قاراشلىق ئوفتسىبر ـ ئەسكەرلەر كۆپ بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئاشلىقىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، چىڭ سۇلالىسى خەن ، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، قوشۇنلارغا شىنجاڭدا بوز يەر ئاچقۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدۇردى . بۇنى « ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش » دەپ ئاتىدى . دەسلەپتە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش پەقەت بارىكۆل ، قۇمۇل ، تۇرپان ، ئىلى قاتارلىق جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان بولسا ، كېيىنچە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ، شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردىمۇ ئېلىپ بېرىلدى . مىلادى 1764 ـ يىلى ، چىڭ سۇلالىسى شەرقىي شىمالدىن 1000 دىن ئارتۇق شىبە ئوفتسىبر ـ ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ، شىبە گازارمىسى قۇرۇپ ، ئىلىدا تۇرغۇزۇپ ، ئۇلارغا يەر ئاچقۇزدى . شىبە گازارمىسىنىڭ ئوفىستېر ـ ئەسكەرلىرى بىر نەچچە ھەمكارلىشىپ ، ئىلگىرى ـ كېيىن 200 چاقىرىملىق ئىككى ئۆستەڭ چېپىپ ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى ، توخۇ ، چوشقا بېقىپ ، ئىجتىمائىي بىلەن ئەمگەك قىلىپ ھەر يىلى مول ھوسۇل ئالدى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلەشتۈرگەن يەرلىرىنى « باقىۋىنده يەر » قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ مەڭگۈ پايدىلىنىشىغا رۇخسەت قىلغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى يۇقىرى ، يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۇنۇمى زور بولدى . ئىلى جاڭجۇنى شىبە گازارمىسىنىڭ بوز يەر ئېچىش تەجرىبىسىنى باشقا جايلارغا كېڭەيتتى . بىرنەچچە يىلغا قالمايلا قوشۇن ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ئاشلىق ۋە كىيىم ـ كېچەكتىن غەم قىلمايدىغان بولۇپلا قالماي ، بەلكى ئامبارلارنى ئاشلىق بىلەن لىق تولدۇردى . ئاشلىق يىللار بويى يېيىلىپ بولمىغانلىقتىن ، سېسىپ كەتتى .

چىڭ سۇلالىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن 6000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھقانىنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ ، كەڭ سايىنىڭ تۆۋەندىكى تۈزلەڭلىكتە تېرىقچىلىق قىلدۇردى . بۇ كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن ، « مۇسۇلمان تېرىقچىلار » دەپ ئا-

تالدى . ئۇيغۇر تىلىدا تېرىقچىلار « تارانچى » دەپ ئاتىلاتتى . شۇڭا ، ئىلىدىكى بۇ ئۇيغۇر تېرىقچىلار « تارانچىلار » دەپمۇ ئاتالدى . ئۇلارمۇ بىر ئۇزۇن ئۆستەڭ چېپىپ ، سۇ باشلاپ يەر سۇغاردى . ئىلنى ئېچىش جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى زور تۆھپىسى بار .

ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ چېگرا رايونىنى ئېچىش ئۈچۈن ، چىڭ سۇلالىسى ئېغىر جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان ئاققۇن جىنايەتچىلەرنى شىنجاڭغا ئەكىلىپ ، ئەسكەرلەرنىڭ نازارەتچىلىكىدە يەر تېرىتتى . بۇ ئاققۇن جىنايەتچىلەر ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى . شۇڭا بۇ خىل تېرىقچىلىق ئۇسۇلى « ئاققۇنلار تېرىقچىلىقى » ياكى « ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىقى » دەپ ئاتالدى . ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىقى دەسلەپتە بارىكۆل ۋە سانجى قاتارلىق جايلاردا باشلاندى ، كېيىنچە ئىلغا كېڭەيدى .

چېگىنىلىڭ دەۋرىدە چىڭ سۇلالىسى جىيايۇيگۈەننى ئېچىۋېتىپ ، ئىچكىرىدىكى دېھقانلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ بوز يەر ئېچىشىغا ، سودىگەرلەرنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ تىجارەت قىلىشىغا يول قويدى . نۇرغۇن خىنزۇ دېھقانلار ۋە خەنزۇ سودىگەرلەر شىنجاڭغا كېلىپ « خېرىدار » بولۇپ ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، سودىنى راۋاجلاندۇردى . بولۇپمۇ تەكرىتېغىنىڭ شىمالىدا خەنزۇ دېھقانلار يەرلىشىپ يىلتىز تارتىپ ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغاچقا ، نۇرغۇنلىغان يېڭى دېھقانچىلىق رايونلىرى بەرپا بولدى .

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ، ئىقتىساد تېز راۋاجلىنىپ ، نوپۇس ئون ھەسسە كۆپەيىپ ، گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن . مىلادى 1771 ـ يىلى ، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋېن شۇ بۇ يەرلەرنى تەكشۈرگەندىن كېيىن ، خانغا يوللىغان مەلۇماتىدا : شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئېتىزلار رەتلىك ، سۇ ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان . كەنتلەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان . شەھەرلەر باي ۋە گۈزەل ، ئاھالىلىرى زىچ ئىكەن ، مەنزىرىسى ئېچىكىرىدىن گۈزەل ئىكەن » دەپ يازغان .

يەتتىنچى باب

جاھانگىر لارنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشلىرى

§1. قوقان خاندانلىقى ۋە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى كۈنسېرى چىرىكلەشتى، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. جاھانگىرلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تاجاۋۇز قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە غايەت زور بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى.

بۇ ۋاقىتتا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ھىندىستاننى بېسىۋېلىپ، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنى قۇرۇپ، كەڭ دائىرىدە ئەپيۇن تېرىدى ھەمدە ئېلىمىزگە كىرگۈزۈپ، ئېلىمىزدىكى قېرىنداشلارنى ئەپيۇن بىلەن زەھەرلەپ ھەددىي ـ ھېسابسىز پايدىغا ئېرىشتى. شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان چېگرىداش بولغاچقا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغان بۇ مۇقەددەس زېمىنغا بۇرۇندىنلا تاجاۋۇز قىلىش كويىدا بولۇپ، پايدىلىق پۇرسەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندى.

پەرغانە ئۆيمانلىقىغا جايلاشقان قوقان خاندانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارايتتى، ئەسلىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىچىك بىر فېئودالىلىق دۆلەت ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قوقان خانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ

زەئىپلەشكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ ، تارقاق ھالەتتىكى قازاق ۋە قىرغىز قەبىلىلىرىگە ھەدەپ ھۇجۇم قىلىپ ، قازاق يايلاقلىرىنى ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى ، شەرقىي شىمالى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا تۇتىشىدىغان ، شىمالى سىر دەرياسىغا تۇتىشىدىغان ، غەربى ئۆلۈڭ دېڭىزغا تۇتىشىدىغان ، جەنۇبى ھىندىستان بىلەن چېگرىلىنىدىغان كەڭ زېمىنغا ئىگە بولدى ، بىر سەكرەپلا كېچەيمچىلىك قارانىيىتىگە ئىگە چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىپ ، ئىلىمىزنىڭ پامىر ئېگىزلىكىگە ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى جايلارغا ئاچ كۆزىنى تىكىپ يىرتقۇچلارچە خىرىس قىلدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن قوقان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تىل بىرىكتۈرۈپ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى ۋاستە قىلىپ ، پامىر ئېگىزلىكىگە ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرگە قايتا ـ قايتا تاجاۋۇز قىلىپ ، مەزكۇر جايلارغا غايەت زور بالايىئاپەت كەلتۈردى .

چوڭ خوجا بۇرھانىدىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا قوقان خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇترىتىشى ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن 1820 ـ يىلى ۋە 1824 ـ يىلى پامىر ئېگىزلىكىگە كەينى ـ كەينىدىن ئىككى قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ ، ھەر ئىككى قېتىمدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن چېكىنىدۈرۈلگەنىدى . 1826 ـ يىلى يازدا ، جاھانگىر خوجا نۇرغۇن قوقان ئەسكەرلىرى ۋە 20 نەپەر ئەنگلىيە مەسلىھەتچىسى بىلەن 3 ـ قېتىم پامىر ئېگىزلىكى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلدى . ئۇ يەردىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى خىيانەتچىلىك قىلىپ چېرىكلىشىپ كەتكەچكە ، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى . جاھانگىر خوجا ناھايىتى تېزلا قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالدى . ئەمما ، كىشىلەر جاھانگىر خوجا ۋە قوقانلىقلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىدىنمۇ بەتتەر ئىكەنلىكىنى دەرھال ھېس قىلىشتى . جاھانگىر خوجا ئەسكەرلىرىنى ئوت قويۇش ، قىرغىنچىلىق قىلىش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىشقا سېلىپ ، ئويغۇرلارنىڭ پۇل ـ مال ، ئات ـ ئۇلاقلىرىنى ئېلىۋالدى .

ئويغۇرلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى جاھانگىر خوجا ۋە قوقانلىقلار تەرىپىدىن ئايىغ ئاستى قىلىندى ۋە ئويۇنچۇق قىلىندى . ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلارنى كۆرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشىچە ، جاھانگىرنىڭ قەبىھلىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن .

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جياڭجۈنى چاڭلىڭ بىلەن شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ياڭ يۈچۈننى 36 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جاھانگىر خوجا باسمىچىلىرىنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى . 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، ئىككى تەرەپ ئاقسۇنىڭ قۇمباش دەرياسى بويىدا ئېلىشتى . جىددىي جەڭ ئىككى كېچە ـ كۈندۈز داۋاملاشتى ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۈنجى جەڭدە غەلىبە قىلدى . 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كەلپىندە يەنە جاھانگىر خوجا باشچىلىقىدىكى قوقان قوشۇنلىرىنىڭ 3000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچىنى يوقاتتى ، شۇنىڭدىن كېيىن غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن يېڭىسار ، يەكەن ، قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى . جاھانگىر خوجا گويا ئوقتىن ئۇركۈگەن قۇشقا ئوخشاش ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاغلارغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇندى . 1828 ـ يىلى ، ئاچارچىلىقتا قالغان جاھانگىر خوجا باھار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن چېگرا مۇداپىئەنىڭ بوشىشىپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئاتۇشقا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلدى . ئۇيغۇر خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى ، جاھانگىر خوجا ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي ، كەلگەن يولى بىلەن تىكئوبتىشكە مەجبۇر بولدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ياڭ فالڭ بۇ خەۋەرنى ئۇقۇپ 6000 لەشكەرگە قوماندانلىق قىلىپ ، دۇشمەننى قوغلاپ قاراتېكە تېغىغا ئاپىرىپ ، تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئالدى . جاھانگىر قاچىدىغان يول تاپالماي ، قىلىچ بىلەن ئۆزىنى بوغۇزلىۋالماقچى بولغاندا ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئۇچقاندەك بېرىپ ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈردى . ئۇ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىلىپ قاتتىق جازاغا تارتىلدى .

قوقان خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارانىيىتى

جاھانگىر خوجىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئۆزگىرىپ قالمىدى . ئۇلار 1830 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، يەنە جاھانگىرنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ خوجىنى ۋاستە قىلىپ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىشى بىلەن باتۇرانە جەڭ قىلىپ شەھەرنى ساقلىدى . ھەر تەرەپتىن ياردەمچى قوشۇنلار ئۇزۇلمەي كېلىشكە باشلىدى . يەكەن شەھىرىدىكى كېينكى بىر قېتىملىق جەڭدە قوقان قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولدى . ئۇيغۇر خەلقى تىرىك تۇتۇۋالغان دۇشمەنلەرلا 300 دىن ئاشىدۇ . 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ، قوقان قوشۇنلىرى ۋەزىيەتنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، 12 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر خەلقىنى ھەيدەپ پاتپاراق بولۇپ قېچىشتى ، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار يېپرىم يولدا سوغۇقتىن مۇزلاپ ئۆلۈپ كەتتى .

جاھانگىر خوجا ۋە يۈسۈپ خوجىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن قوقان ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ قاتتىق شەرمەندە بولغانلىقىنى ھېس قىلدى ، ئۇلار بۇ تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ئىشەنچلىك ئەسلىكىنى ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئاتلىنىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىشتى . شۇنىڭ بىلەن ، 1833 ـ يىلى ۋە 1834 ـ يىلى ئارقا ـ ئارقىدىن قوشۇن ئەۋەتىپ ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ سارىقول (بۈگۈنكى تاشقورغان ناھىيىسى) تەۋەسىگە ئىككى قېتىم تاجاۋۇز قىلدى . 1836 ـ يىل 10 ـ ئايدا ، يەنە لەشكەر قوشىبېگى 2000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ سارىقول قورغىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ، ئۇ يەرنى سەككىز ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت بېسىۋالدى . قوقان باسمىچىلىرى بۇ يەرنى تايانچ بازا قىلىپ ، ھەر تەرەپكە قاتناپ ، تاجىكلارنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ ، تاجىك چارۋىچىلىرىنىڭ كۆچلۈك غەزىپىنى قوزغىدى . تاجىكلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ باسمىچىلار بىلەن قەيسەرانە جەڭ قىلدى . ئىككىنچى يىلى 6 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى ، سارىقول قورغىنىدا قوقان باسمىچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېزىلارغا بېرىپ مال ـ چارۋا بۇلىدى . تاجىك ئەزىمەتلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ قورغاننى

قايتۇرۇۋالدى . قوقان باسمىچىلىرى جېنىنى سغدۇرغۇدەك جاي تاپالمىدى ، تاجىك چارۋىچىلىرى ئۇلارنى دۆلەت چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقاردى .

شۇنىڭدىن كېيىن ، قوقان ھۆكۈمرانلىرى يەنە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تاجاۋۇزچىلىقنىڭ ۋاستىسى قىلدى . 1847 ـ يىل 7 ـ ئايدا ، قوقان خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن جاھانگىرنىڭ ئىككى جىيەنى ـــ مۇھەممەد ئىمىن خوجا بىلەن ۋەلىخان خوجا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ ، ئاتۇشنى بېسىۋالدى ھەمدە نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى توپلاڭچى قوشۇنغا قوشۇلۇشقا زورلىدى . بۇ قوقان باسمىچىلىرى قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ، قاتتىق بۇلاڭچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق قىلىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى . شۇ يىلى 9 ـ ئايدا ، چىڭ قوشۇنى ئىككى يۆنىلىش بويىچە يۇرۇش قىلدى . بىر يۆنىلىشتىكىلەر ئىلىدىن جەنۇبقا قاراپ يولغا چىقتى ، يەنە بىر يۆنىلىشتىكىلەر جيۇچۈەندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقتى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى قوشۇنى ئالدىنقى سەپكە ئاۋۇال يېتىپ بېرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىدە باسمىچىلار بىلەن يەكەن ، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا جەڭ قىلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن غەلبىگە ئېرىشتى . باسمىچىلار ۋەزىيەتنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالاقزادە بولۇپ ، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرنى ھەيدەپ قوقانغا قاچتى .

ئاتۇشتا مىرئەھمەد ئىسىملىك بىر دامولا بولۇپ ، ئىلگىرى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىنى ئاكتىپ قوللىغانىدى . 18 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى ئۇ كۆپ قېتىم قوقانغا ئادەم ئەۋەتىپ ، ۋەلىخان بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن . ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ شېرىكلىرى بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ قورال ياساپ ، ئاشلىق جۇغلاپ ، پۇرسەت كۈتۈپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلغان . 1857 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، ۋەلىخان قوقان خانلىقىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندە مىرئەھمەد 3000 ئادەمنى باشلاپ ، ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا چىققان . باسمىچىلار قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى ئىشغال قىلىپ مارالۇبشى ، كەلپىن ، يەكەن ، خوتەن

قاتارلىق جايلاردىكى يېزا كەنتلەرنى بېسۇپلىپ ، مۇدھىش فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىپ ، ھەرمىللەت خەلقىدىن مال ـ چارۋا ، قورال ـ ياراغ ۋە ئېغىر باج ـ سېلىق يىغقان . ۋەلىخان قاتارلىق قوقان باسمىچى لىرى ھەرقايسى جايلاردا قاتتىق بېسىم سىياسىتىنى يولغا قويۇپ ، پۇقرالارغا قىلچە ئەركىنلىك بەرمەي ، ئۇلارنى نېمە دېسە سۆزسىز باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلدى ، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىگە كېچىككىنە خىلاپلىق قىلىپ قويغۇچىلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى . ۋەلىخان ئەسلىدىنلا بىر جاللات ئىدى . ئۇ ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرگەن ۋە ئەتراپىدىكى قولچوماقچىلىرىغا ئۆلتۈرگۈزگەن ئادەملا 10 مىڭدىن كەم ئەمەس ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ جەسەتلىرىنى يىغسا 2.4 جاڭ ئېگىزلىكتىكى تۆت مۇنار ھاسىل بولاتتى . بۇ ھەقىقەتەن كىشىنىڭ ئېچىنى سېرىلدۇرىدۇ . ھەرمىللەت خەلقى ياشاشقا ئىمكانىيەت تاپالماي ، بىرلىشىپ قارشى چىقتى . شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ، چىڭ سۇلالىسى قولدىن كەتكەن جايلارغا قوشۇن ئەۋەتىپ ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قايتۇرۇۋالدى . ۋەلىخان بۇلۇڭالغان نۇرغۇن مال ـ دۇنيانى ئېلىپ سالپايغان ھالدا قوقانغا قاراپ قاچتى . ۋەھشىيلەرچە ئادەم ئۆلتۈرۈپ خوردا بولۇپ كەتكەن ۋەلىخان كۆپ قېتىملىق تاجاۋۇزدا مەغلۇپ بولۇپ ، ئاخىر سارالىڭ بولۇپ قالدى .

قوقان خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن قورال سۇپىتىدە كۆپ قېتىم پايدىلىنىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قوشۇن ئەۋەتىپ پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۇلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىنى ئاساس قىلىپ ، جۇڭگو تۇپرىقىغا ئوچۇق ـ ئاشكارا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس . ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى قوقان خاندانلىقىنىڭ بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى قوللاشتا جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان . لېكىن ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان بولغاچقا ، ساتقىنلارغا نەپرەتلىنىپ ، تاجاۋۇزچىلار بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىپ ، دۇشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستىنى كەينى ـ كەينىدىن

بىتچىت قىلىپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى .

§2 . روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى ، تارباغاتاي خەلقىنىڭ سودا چەمبىرىكىنى كۆيدۈرۈۋېتىشى

چارروسىيە ئىلگىرى بۇيۇك پېتر دەۋرىدىلا ھەر تەرەپكە تاجاۋۇز قىلغان . 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەھدىت سېلىش ، ئازدۇرۇش ، بۆلۈش ، پارچىلاش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ، قازاقلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى . ئارقىدىنلا يەنە قورال كۈچى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ بالقاش كۆلى ئەتراپىدىكى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنىنى ئۆزلۈكسىز ھالدا قوراللىق كېمىرىپ يېدى . كېيىنكى قەدەمدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرىولىلا كاپ ئېتىپ يۇتۇۋەتمەكچى بولدى . روسىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن پۇختا ھەرىكەت پىلانى تۈزدى ، بىر تەرەپتىن سودا ئالاقىسى ئورنىتىمىز دېگەن نام بىلەن « سودىگەر » لەرگە يول كۆرسىتىپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايونغا دائىر ھەرخىل ئاخباراتلىرىنى توپلىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆسۈملۈك ۋە كان تەكشۈرۈش باھانىسى بىلەن « ئالىم » لارنى ئەۋەتىپ خەرىتە سىزدۇرۇپ ، قوراللىق تاجاۋۇز قىلىشنىڭ ھەرخىل تەييارلىقلىرىنى قىلدى .

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۈنسېرى زەئىپلەشتى ، جاھانگىرلار ئوتتۇرىغا قويغان يولسىز تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى تولۇق بەجا كەلتۈردى . روسىيە بۇ ئەھۋاللارنى پىششىق بىلگەنلىكتىن 1847 - يىل 7 - ئايدىن 1850 - يىل 1 - ئايغىچە ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈچ قېتىم ئىلى ، چۆچەك ، قەشقەردە سودا ئالاقىسى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى . ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردىكى قالايمىقانچىلىق تۈپەيلىدىن چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇ يەرگە ماقۇل بولۇشتىن تاشقىرى ، قالغان ئىككى جايىنى سودا ئالاقىسى ئېغىزى قىلىپ بېكىتتى . ئىلى جىياڭجۈنى يى شەن بىلەن روسىيە ئەلچىسى « جۇڭگو - روسىيە ئىلى ، تارباغاتاي سودا ئالاقىسى نىزامنامىسى » ئىمزالدى . بۇمۇ بىر تەڭسىز

شەرتنامە بولۇپ ، ئۇنىڭدىن روسىيىنىڭ جۇڭگوغا كىرگۈزگەن ماللىرىدىن تاموژنا باجى ئېلىنمايدىغانلىقى ، ئىلى ، چۆچەكتە كونسۇلخانا ، سودا چەمبىرىكى تەسىس قىلسا بولىدىغانلىقى ، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە مۇھاجىرلىرى بۇ ئىككى شەھەردە يەر ئېلىپ ئۆي سالسا ، مال تۇرغۇزسا ، چارۋا باقسا بولىدىغانلىقى ، بۇنىڭغا جۇڭگو ئەمەلدارىنىڭ ئارىلاشمايدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەنگەن . روسىيە سودا چەمبىرىكىنى بازا قىلىپ ، دېپلوماتىك پائالىيەت ياكى سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش باھانىسى ئاستىدا ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، جايلارنىڭ سىياسى ئىشلىرىغا مۇداخىلە قىلدى . ئىقتىسادنى قالايمىقانلاشتۇردى ھەمدە شىنجاڭغا غايەت زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى .

ئەينى ۋاقىتتا ، چۆچەكنىڭ غەربىي جەنۇبىدا يارغاتۇ دەيدىغان بىر ئالتۇن كېنى بار بولۇپ ، رودا بەلگىلىرى بەكمۇ مول ئىدى . ھەر مىللەت كىشىلىرى بۇ يەرگە يىغىلىپ ، كاندىن رودا ۋە ئالتۇن قېزىپ پايدا ئالاتتى . بۇنىڭغا كۆزى قىزارغان روسىيە سودىگەرلىرى كونسۇل تاتالىنوفنىڭ نوتىسىنى ئېلىپ ، چىڭ ھاكىمىيىتىنى بۇ يەردىكى جۇڭگولۇق كىشىلىرىنى كەتكۈزۈۋېتىشكە قىستاپ ، بۇ يەرنى ئىگىلىۋالماقچى بولۇشتى . گەرچە ئىلى جىياڭجۈنى جاۋاب قايتۇرغان ھۆججەتتە بۇ يەر جۇڭگونىڭ زېمىنى دەپ بايانات قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ روسىيىنىڭ يولسىز تەلىپىنى رەت قىلىۋېتەلمەي كانىنى تاقاش بۇيرۇقىنى چىقاردى . ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن ، ئىلى جىياڭجۈنىنىڭ بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلماي ، داۋاملىق كان ئېچىۋەردى . روسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سۈيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرالماي ، ئۆزلىرىنىڭ چىلبۆرىلىك ئەپت ـ بەشرىسىنى ئاشكارىلاپ ، يەكۈنى شمايلاپ مەيدانغا چىقتى . 1854 ـ يىلى قىشتىن 1855 ـ يىلى ياز-غىچە ، تاتالىنوف تولۇق قورالانغان روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۆپ قېتىم يارغاتۇغا بېرىپ ، ئىلگىرى ـ كېيىن دەريالىغا غەرق قىلىش ، مىلتىق بىلەن ئېتىش ، بۇرۇقتۇم قىلىش ، مۇزلىتىش ، ئاچ قويۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ، جۇڭگولۇق كان

ئىشچىلىرىدىن 200 نەچچە كىشىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى . چۆچەك خەلقى چەكسىز غەزەپلىنىپ ، قوزغىلىپ قارشى چىقتى ھەم جەسەتلەرنى كۆتۈرۈپ نامايىش قىلدى . كانچىلاردىن شۇ تىەنياۋ ، ئەن يۈشيەن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ، چۆچەكتىكى سودا ئىشلىرى زەنگىسى سابىدىننىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قوغداشنى ، قاتىللارنى قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلدى . سابىدىن بۇرۇندىنلا روسىيە كونسۇلى ۋە سودىگەرلىرى بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ كەلگەن بولغاچقا ، بۇ ھالەتتە چۆچەك خەلقى تەرەپتە تۇرۇپ ھەققانىيەت ئۈچۈن سۆزلەش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ۋەكىللەرنى ئېغىر تاقاق سالدۇرۇپ ، قاتتىق ئۇرغۇزدى . ئەمەلىيەت چۆچەك خەلقىنى ئويغاتتى . ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا تايىنىپ قەددىنى رۇسلاشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ، ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن پەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تۇيۇپ يەتتى . 1855 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى شۇ تىەنياۋ ، ئەن يۈشيەنلەر باشچىلىقىدىكى 100 دىن ئارتۇق كان ئىشچىلىرى روسىيە سودا چەمبىرىكى ئالدىغا يىغىلىپ نامايىش قىلىپ ، قاتىللارنى چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئەسكەرلىرى قورقمىدىن يوشۇرۇنۇۋېلىشتى . مەسلىھەتچى ئامبال يىڭ شيۇ ئىشىڭ يوغناپ كېتىپ ، ئەجنەبىيلەرنى خاپا قىلىپ قويۇشتىن قورقۇپ ، ئاتلىق چېرىكلەرنى ئەۋەتىپ كان ئىشچىلىرىنى تارقىتىۋەتتى . 1855 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كېچىسى ، چۆچەكتىكى 5 ـ 6 يۈز ھەر مىللەت خەلقى سودا چەمبىرىكىنى قورشىۋالدى . ئەن يۈشيەن ئۆز قولى بىلەن قۇمۇشقا ئوت يېقىپ ، قورۇدىكى بىدە دۆۋىسىگە ئوت ياقتى . بۇ كېچىسى دەل شامال چىقىۋاتقان بولغاچقا ئوت شامالدا ئۇلغىيىپ ، قويۇق ئىس ـ تۈتەك پەلەكنى قاپلىدى . 51 ئېغىز ياتاق ئۆي ۋە ئامبار پۈتۈنلەي كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى . تاتالنوق قاتارلىق روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا چاشقان تۆشۈكى ساراي بولدى .

بۇ ئىشتىن كېيىن ، روسىيە چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئۈزلۈكسىز تەھدىت سېلىپ ۋە پوپۇزا قىلىپ ، جۇڭگولۇق كان ئىشچىلىرىنى قاتتىق باستۇ-

رۇپ ، زىيانىنى تۆلەشكە قىستىدى . چىڭ ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن روسىيىنىڭ ئۇرۇش قوزغىشىدىن قورقسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، پۇقرالارنىڭ قوزغىلىپ قارشى چىقىشىدىن قورقاتتى . بىر تەرەپتىن روسىيىگە زىيانىنى تۆلەپ بېرىشكە ، 98 ئېغىز ئۆي سېلىپ بېرىشكە ، 135 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش تۆلەپ بېرىشكە (روسىيە سودىگەرلىرى 47 ئېغىز ئۆينى ئارتۇق مەلۇم قىلغان ، مال ـ مۈلۈك ۋە ئۆي جاھازىلىرىنىمۇ كۆپلەپ مەلۇم قىلغان) ماقۇل بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، چۆچەك خەلقىگە تەسەللىي بېرىپ ، سابىدىن ۋە يىڭ شيۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى . ئاندىن شۇ تىيەنياۋ ، ئەن يۈشيەن قاتارلىق كان ئىشچىلىرى باشلىقلىرىنى ئالداپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى .

چۆچەكتىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ روسىيە سودا چەمبىرىكىنى كۆيدۈرۈۋېتىش ۋەقەسى جۇڭگو خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش كۈرىشى ئىدى . بۇ كۈرەش ئۇلارنىڭ قورقماس مىللىي روھىنى ئىپادىلىدى .

§3 . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرىشى

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ، جۇڭگو يېرىم فېئودالليق يېرىم مۇستەملىكە جەمئىيەتكە قەدەم قويدى . جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي كىرزىسنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇردى . جۇڭگو خەلقى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ زۇلۇمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى تۇرۇش ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن تېزلىكتە قولىغا قورال ئالدى . 1851 ـ يىلى ، گۇاڭشى ئۇلكىسى گۇيپىڭ ناھىيىسىنىڭ جىنشيەن كەنتىدە تەيپىڭ ـ تيەنگو ئىنقىلابى پارتلىدى . ئۇرۇش ئوتى 14 ئۆلكىگە كېڭىيىپ ، نەنجىڭنى پەيتەخت قىلغان ھالدا دېھقانلار سىنىپىنىڭ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى . ئارقىدىنلا ئوتتۇرا تۇز-

لەگىلىك رايوندا نيەنجۇن قوزغىلىڭى پارتلىدى ، شەنشى ۋە گەنسۇدىكى خۇيزۇلارمۇ توپلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى . دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابى كۈ-رىشىنىڭ يالقۇنى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن ۋادىسىغا بىراقلا تۇتاشتى . ئىنقىلاب دول-قۇنى شىنجاڭغىمۇ غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى ، تەيپىڭ تيەنگونىڭ ئېلان ـ چاقىرىقلىرى چۆچەكنىڭ تاملىرىغىمۇ چاپلاندى . شەنشىدە قوز-غىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلارمۇ ئىلىغا ئادەم ئەۋەتىپ ، تەشۋىقات پائالىيىتى ئېلىپ باردى . خېجۇ قوزغىلىڭىغا قاتناشقان خۇيزۇ ئاخۇن تودېلىن مەخ-پىي ھالدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ، مۇشاۋۇر سەركەردە سۇخۇەنجاڭنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇپ ، يېقىن ئەتراپتىكى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق خۇيزۇلار بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىدى . ھەتتا كۇچادىكى خۇيزۇلارمۇ ئۇنىڭ قوماندالىقىغا بويسۇندى . « يامغۇرنىڭ شەپىسى كەلسە ئۆيدىن بوران چىقىپتۇ » دې-گەندەك ، دېھقانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ يۇقىرى دولقۇنى كېلىش ئالدىدا تۇراتتى .

قوزغىلاڭ ئاۋۋال ئىلىدا پارتلىدى . 1863 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، شەنشىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن سۈيدۇڭدىكى 200 دىن ئارتۇق خۇيزۇ مائېر ، ياڭ سەنشىڭلارنىڭ باشچى-لىقىدا تارانچى قورغىنىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى . غۇلجا شەھىرىدىكى خۇيزۇلارمۇ دەرھال ھەرىكەتكە كەلدى . لېكىن ، ئىلى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولغاچقا ، بۇ يەردە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن كۆپ ، ئەكسىيەتچى كۈچ زور ئىدى . ئىلى جياڭ-جۈنى دەرھال ئاتلىق قوشۇن يۆتكەپ قوزغىلاڭنى باستۇردى ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى . مائېر بىلەن ياڭ سەنشىڭ قەتىل قىلىندى . 100 دىن ئارتۇق خۇيزۇ زىندانغا تاشلاندى .

1864 ـ يىلى ، كۇچادىكى ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئالۋان تۆلىيەلمىگەن نامرات دېھقانلار ئىدى ، قەھرىتان قىشتا ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى تۆتۈپ ئۆگەن دەرياسىغا ئاپىرىپ دامبا ياساتقاندى . كۆپلىگەن كىشىلەر سوغۇق

ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەنىدى ، نازارەتچى مانجۇ ، خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە ئۇيغۇر بەگلەر ئىسسىق چېدىردا ئەيش ـ ئىشرەت ، كەيپ ـ ساپالىق تۇر- مۇش كەچۈرۈپ ، پۇخادىن چىققۇچە راھەت كۆردى . سەۋر ـ تاقىتى تۈگىگەن دېھقانلار كەتمەن ـ گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ مانجۇ ، خەنزۇ ئەمەلدارلارنى ۋە بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇدۇل شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى . شەھەر ئىچىدىكى نامرات ئۇيغۇر ، خەنزۇ ۋە خۇيزۇ خەلقى ئۇلارغا ئاۋاز قوشۇپ ، ئىش بېجىرگۈچى ئامبال سارىنئانى ، كۇچا ئىنانچىخانى ئەھمەد ، ھاكىمبەگ قۇربان قاتارلىق كىشىلەرنى ئۆلتۈردى . كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنى دەرھاللا ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ۋە قارا شەھەرگە تۇتاشتى . ھەرقايسى جايلاردىكى نامرات دېھقانلار چىڭ سۇلا- لىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ ، شەھەرلەرنى ئىگىلەپ ، خىيانەتچى ـ پاراخور ئەمەلدارلارنى جازالىدى . چىڭ ھۆكۈمىتى كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىغا ئىككى تەرەپتىن قىستاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن ، ئىككى يۆنىلىش بويىچە قوشۇن ئەۋەتتى . ئۇرۇمچى تۈتۈق مەھكىمىسىدىن يولغا چىققان شەرقىي يۆنىلىش يولىدىكى قوشۇن قارا شەھەر قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى . ئىلى جياڭجۈنى ئەۋەتكەن غەربىي يۆنىلىش قو- شۇنى كۇچا قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن مۇزداۋاندا توسۇۋېلىندى .

كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ خەۋىرى ئۇرۇمچىدىكى ھەرمىللەت نامرات خەلقىگە مەدەت بولدى . ئۇرۇمچى تۈتۈق مەھكىمىسى كۇچاغا چېرىك ئە- ۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇرۇمچى شەھىرى مۇداپىئەسىز قالدى . 1864 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ، قوۋۇق ئىچىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، خەنزۇلار شەھىرىنى ئىگىلىدى . شۇ كۈنى سانجىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىمۇ غەلىبىلىك بولدى . ئارقىدىنلا قۇتۇبى ، ماناس ، شىخو ، ساۋەندىكى خۇيزۇلارمۇ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى . ئۇرۇمچىدىكى قوزغىلاڭچىلار شەرقتە يۈرۈش قىلىپ فۇكاڭ ، جىمىسار ۋە مورىنى ئىشغال قىلدى . ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۈنى تەرە- پىدىن ئەۋەتىلگەن قوشۇن قۇتۇبىدا تېرە ـ پېرەن بولۇپ كەتتى . ئۇلاستاي جياڭجۈنى ئۇرۇمچى تۈتۈق مەھكىمىسىگە ئەۋەتكەن

ھەمدەمچى قوشۇن گۇچۇڭدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە دۇچ كېلىپ ، زور تالاپەتكە ئۇچرىدى .

1864 ـ يىل 9 ـ ئايدا ، قەشقەردىكى خۇيزۇ پومبىشچىك جىن شى ياڭيىن ، قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى سىدىق ھەرقايسى جايلاردا يۇز بەرگەن قوزغىلاڭلاردىن پايدىلىنىپ ، قوشۇن تارتىپ قەشقەرنى بېسىۋالدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، خوتەندىكى دىنىي زات ھەببۇللا ۋە خەزىنىچى بەگمۇ قوشۇن تارتىپ ناھىيە بازىرىنى بېسىۋالدى .

1864 ـ يىل 9 ـ ئايدا ، ئىلى جىياڭجۇنى ئۇرۇمچىدىكى ۋە ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن شەرققە ئەسكەر يۆتكىگەنلىكتىن ، ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ سانى زور دەرىجىدە ئازىيىپ ، شەھەرلەر مۇداپىئەسىز قالدى . 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ، غۇلجا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ، خۇيزۇ خەلقى شەھەر گە قوراللىق ھۇجۇم قىلدى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، كۇرە گازارمىسىدىكى 1000 دىن ئارتۇق ئەسكەرمۇ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى . باشقا شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر ، خۇيزۇ خەلقىمۇ تەشكىللىنىپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى . قوزغىلاڭچىلار تېزلا كۆپىيىپ 30 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى . ئىلىنى جىياڭجۇنى كۇرەدىكى بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا ئىلاج قىلالماي ، تارانچى خەلقىنىڭ ئالۋان ئاشلىقىغا خىيانەت قىلغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلانغان چوڭ بەگ مەزمەزات ھېكمىنى قويۇپ بېرىپ ، ئۇنى قوشۇن تارتىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى . مەزمەزات بىردىنلا يۇز ئۆرۈپ « زالىم زۇلۇم قىلسا ، خەلق ئىسيان كۆتۈرىدۇ » دېگەن شوئارنى توۋلاپ ، قوزغىلاڭچىلار توپىغا قوشۇلۇپ كەتتى . قوزغىلاڭچىلار ئىلىگىرى ـ كېيىن بولۇپ ، غۇلجا ، سۇيدۇڭ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى . چىڭ ئارمىيىسىنىڭ شىبەلەر گازارمىسىدىكى ئەسكەرلىرىنى بىتەرەپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى . ئىككى ئايلىق جاپالىق جەڭ ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلار ئىلى جىياڭجۇنى تۇرۇشلۇق كۇرە قورغىنىنمۇ ئىشغال قىلدى . ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبىگە ئېرىشتى .

1865 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، چۆچەكتىكى خۇيزۇ ، قازاق

خەلقى سۈيۈدىنىڭ رەھبەرلىكىدە چاغان مەزگىلىدە چىڭ قوشۇنىنىڭ چاغانىدا مۇداپىئەنى بوشاشتۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسىگە سادىق موڭغۇل چېرىكلىرى تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى . 1866 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، قوزغىلاڭچىلار شەھەرگە يەنە بىرقېتىم ھۇجۇم قىلدى . ئەمما ، موڭغۇل ئەسكەرلەر قايتىدىن تەييارلىق قىلىپ ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . قوزغىلاڭچىلار كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، چۆچەكنى تاشلاپ شىخوغا بېرىپ ئۇرۇمچى قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلەشتى .

چۆچەكتىكى ۋە ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا پائال قارشى تۇردى . ئۇلار كونسۇلخانا ۋە سودا چەمبىرەكلىرىنى كۆيدۈرۈپ ، روسىيە كونسۇلى ۋە سودىگەرلىرىنى ئۆز ئىلىگە كەتكۈزۈپ ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇردى .

شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى قەددىنى رۇسلاپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقاندا ، ئاز سانىدىكى فېئودال خوجىلار ، دىنىي كاتتىۋاشلار ئۆز قورۇقلىرىغا كىرىۋالدى . بەزىلىرى ھەتتا چىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، قوزغىلاڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى ، بىراق شىددەتلىك يالقۇن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا تۇتاشقان ، خەلق ئاممىسى غەلىبىگە ئېرىشكەن چاغلاردا ، بۇ فېئودال پومېشچىكلار ۋە دىنىي كاتتىۋاشلار بىر بۇرۇلۇپلا ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا كىرىۋېلىپ ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى . غەلىبە مېۋىسىنى تارتىۋالدى ھەمدە فېئودال ئىشغالىيەتچىل ھاكىمىيەت تىكلىدى . ئۇرۇمچىدىكى تودېلىن ئۆزىنى « مۇسۇلمان خان » دەپ ئاتىۋالدى . كۇچادىكى راشىدىن ئاخۇن ئۆزىنى « خان خوجا » دەپ ئاتىۋالدى . ئىلىدىكى مەزمەزات ئۆزىنى « سۇلتان » دەپ ئاتىۋالدى ، خوتەندىكى ھەبىبۇللا ئۆزىنى « پاشا » دەپ ئاتىۋالدى . ئۇلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىقىۋالدى . ئەمما ، ئۇلارنىڭ ھەرمىللەت خەلقى ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىنمۇ قەبىھ بولدى .

راشىدىن ۋە ئۇنىڭ جەمەتى ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلاردا زورلۇق بىلەن ئالۋان ـ ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شۇلۇۋالدى. تودېلىن پۇقرالارنى ئۆزىگە ھەشەمەتلىك خان ئوردىسى سېلىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. مەزمەزات بىلەن ھەببۇللا ھەرمىللەت خەلقنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈردى. قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىش، سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش ئۇچۇن، ئۇلار ئاممىنىڭ كۇرەش نىشانىنى بارلىق كۇچى بىلەن بۇراپ، زەھەرخەندىلىك بىلەن دىنىي كەيپىياتنى ئۇلغايتىپ، مىللى ماجىرا قوزغىدى. بۇ فېئودال ئىشغالـ لىيەتچى ھۆكۈمرانلارمۇ ئۆزئارا پۇت تېپىشىپ، بىر ـ بىرىگە ئورا كولاپ، بىر ـ بىرى بىلەن توختىماي قېرىشىپ يۇردى. ھەققانىي، داغدۇغىلىق دېھقانلار ئىنقىلابى كۇرىشى مۇشۇ مۇناپىقلار تەرىپىدىن دەپنە قىلىۋېتىلدى. ھەرمىللەت خەلقنىڭ قان تۆكۈپ قۇربان بېرىشى بەدىلىگە كەلگەن نەتىجە شۇ خەلقنىڭ ئۆز تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلىيالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە ئازاب ئوقۇبەت ئازگىلىغا چۇشۇپ كەتتى.

سەككىزىنچى باب

ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى، روسىيىنىڭ ئىلىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىشى، زوزۇكتاكنىڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى

§1. قوقان خاندانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە روسىيىنىڭ ئىلىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىشى

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلبە مېۋىسىنى ئىگىلىۋالغان فېئودال ئېسىلزادىلەر، ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۆزئارا توختىماي ئۇرۇشتى. بۇ خىل تىنچسىز ۋەزىيەت قوقان خاندانلىقىدىكى ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى.

1864 ـ يىل 9 ـ ئايدا، خۇيزۇ فېئودال پومېشچىك جىن شياڭيىن بىلەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى سىدىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ چىكىۋاللىسى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانلىقىنى پۇرسەت دەپ بىلىپ، قەشقەر كونا شەھەرنى بېسىۋالدى. چىڭ قوشۇنى تۇرۇشلۇق جاي ـــ يېڭى شەھەرنى كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالماي، ۋەتەننى سېتىپ، قوقان خانداناللىقىغا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم تىلىدى. 1865 ـ يىل 1 ـ ئايدا، قوقان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى جاھانگىرنىڭ ئوغلى بۇزۇرۇكنى تاللاپ، ئۇنى قەشقەرنىڭ خانى قىلىپ بېكىتتى. ھەربىي ئەمەلدار ياقۇپبەگنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ ئېلىمىز چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. جىن شياڭيىن بىلەن سىدىق شۇ ھامان

يـاقـۇپـبـەگـنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى . ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى يېڭسار بىلەن يـەكـەنـنـى ئارقـا ـ ئارقىدىن بېسىۋالدى . 12 ـ ئايدا ، ياقۇپبەگ خوتەن « پـاشا » سى ھەببىۋللاغا خەت يېزىپ « ئەۋلىيا مازىرى » نى تاۋاب قىلىشنى تـەلـەپ قـىـلـدى . ھەبـىبۇللا قارشى ئېلىش ئۈچۈن شەھەردىن چىققاندا ، يـاقۇپبەگ تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىندى . ياقۇپبەگ شەھەرگە كىرگەندىن كـېـيـىـن ، خـوتـەنـدىـكـى ھەرمـسـلـلەت خەلقىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچـرىـدى . ئۇ زور ئەسكىرىي كۈچكە تايىنىپ بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىتتا مـىـڭ تـەسـلـىكتە بۇ يەرنى تىنجىتتى . 1867 ـ يىلى باش يازدا ، ياقۇپبەگ بـاسـمـىـچىلىرى شىمالغا قوشۇن تارتىپ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى . « خان خـوجـا » راشـىـدىـنـنىڭ قوشۇنى ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ ، كـۇچـانى بېسىپ ياتتى . كۇچا خەلقى گەرچە راشىدىنغا ئۆچ بولسىمۇ ، لېـكـىن ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ خوتەن ۋە يېڭسار خەلقىنى قىرغىن قىلغانلىقىنى بـۇرۇنلا ئاڭـلـىـغاچقا ، ئۇنىڭ راشىدىنلىرىنمۇ قەبىھلىكىنى بىلەتتى . شۇڭا ، ئۇلار شـەھـەرنـى بـاتـۇرلۇق بىلەن ساقلاپ ، ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى بىلەن جـان تىكىپ جەڭ قىلىپ ، سانسىز دۈشمەننى ئۆلتۈردى . ھەتتا ياقۇپبەگـ نـىـڭ ئوغـلـى خـۇداقـۇلـبـەگـمـۇ كۇچا سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى جەڭدە جـېـنـىـدىن جۇدا بولدى . ئاخىر ئاز ئادەم بىلەن كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېـلـمەي كۇچانى ياقۇپبەگكە تارتقۇزۇپ قويدى . ياقۇپبەگ ئەمدى قورچاق بـولـۇشـنىڭ بىھاجەتلىكىنى ھېس قىلىپ ، بۇزۇرۇكنى قوقانغا كەتكۈزۈۋېـتـىـپ ئۆزىـنـى « بـە دۆلـەت » دەپ ئاتـاپ ، « يەتتە شەھەر خانلىقى » نى قـۇردى . يـاقـۇپـبەگ تەسىر كۈچىنى زورايتىش ، زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈـچـۈن ، تـۈركـىـيـە بـىـلـەن تـىـل بـىـرلـىـكـتـۈرۈپ بـىـر تـۈركـۈم ھەربىي مەشقاۋۇللارنى تەكلىپ قىلدى . روسىيە بىلەن « روسىيە ـ ياقۇپبەگ سودا ئالاقـىـسـى شـەرتـنـامىسى » ئىمزالاپ ، روسىيىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كـەلـتـۈردى . ئەنـگـلـىـيـە بىلەن « ئەنـگـلـىـيـە ـ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى » ئىـمـزالاپ بىر تـۈركـۈم چـەت ئـەل قـوراللىغا ئىـگـە بولدى . 1870 ـ يىل 3 ـ ئايـدا ، يـاقـۇپـبـەگ تۈرپانغا ھۇجۇم قىلدى . ئەينى ۋاقىتتا تۈرپاننىڭ سـىـيـاسىي ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى . بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسى

چېرىكلىرى ، ئۇرۇمچىدىكى « مۇسۇلمان خان » تودىلىنىنىڭ قوشۇنلىرى ، يەنە تودىلىنىنىڭ مىللىي ئۆچ ئىلىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن بىرلىشىپ ئۆزىنى قوغداۋاتقان خەنزۇ مىنتۇەنى بار ئىدى . بىر ـ بىرىگە زىت بولۇپ كەلگەن بۇ بىرنەچچە ھەربىي كۇچلەر ۋەھشىي چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن ، ۋاقتىنچە بىرلىشىپ جەڭگە ئاتلاندى ھەمدە بېسىپ كەلگەن دۇشمەنگە قاتتىق زەربە بېرىپ ، دۇشمەنلىك نەچچە مىڭ ئادىمنى بىر يولىلا يوقاتتى . ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى . تۇرپاندىكى ھەرمىللەت ئارمىيە ـ خەلق قوغلاپ زەربە بېرىپ ، قارا شەھەر ، كورلا ، كۇچا ۋە باينى قايتۇرۇۋالدى . كېيىن ، تۇرپان قوشۇنى ئۆزلۇكدىن تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن ، ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ئۆزىنى ئوڭشۇىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ قالدى . ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ ياۋۇز قايتىدىن باش كۆتۇرۇپ چىقىپ ، ھەرقايسى شەھەر ـ لەرگە قايتا بېسىپ كىرىپ ، تۇرپانغا يەنە بىرقېتىم قىستاپ كېلىپ ئارىغا بۆلگۇنچىلىك سىلىش ، پارچىلاش نەيرىگىنى قوللىنىپ ، تۇرپاندىكى ھەرمىللەت ئارمىيە ـ خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزدى . ئاخىر 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى تۇرپاننى ئىشغال قىلىۋالدى . 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۇنى ، ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىگە ئەسكەر كىرگۇزدى . بىر مەيدان شىددەتلىك جەڭ ئارقىلىق ، تودىلىنى يېڭىلىپ تەسلىم بولدى . ئارقىدىنلا ياقۇپبەگ ماناسنى ئىلكىگە ئالدى . بۇ ۋاقىتتا ئىلدىكى « سۇلتانلىق » تىن باشقا ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە مېۋىسىگە تايىنىپ قۇرۇلغان بىرنەچچە ۋىلايەت ئىشغالىيەتچى ھاكىمىيەت پۇتۇنلەي ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۇشۇپ كەتتى .

ياقۇپبەگ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ قەبىھلىكىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىغان . ئۇ ھەربىر شەھەرنى بېسىۋالغاندا زور قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان . خوتەندە ئۇنىڭ قوشۇنى بەش كېچە ـ كۇندۇز قىرغىنچىلىق قىلىپ ، 50 مىڭ كىشىنى ئۆلتۇرگەن . شەھەرخەندىكى ۋە ئىبرىق ـ ئۆستەڭلەر جەسەت بىلەن تولغان . يەكەندە ئۆلتۇرۇلگەن كىشىلەر خۇددى سايىنىڭ تېشىدەك ياتقان . ئۇرۇمچىدە تودىلىن ياقۇپبەگنى « تەسىرلەندۇرۇش » ئۇچۇن قوللىرىغا قورئان تۇتقۇزۇپ ئە-

ۋەتكەن نەچچە يۈز ئۆسمۈرنىمۇ ياقۇپبەگ ۋەھىيشلەرچە قىرىپ تاشلىغان . ئۇ قارا شەھەردە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سانسىزلىغان تۇرغۇت موڭغۇللىرىنى تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ شىخوغا ، ئىلىغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغان . نەتىجىدە ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم يولدا توڭلاپ ۋە ئاچ قېلىپ ئۆلگەن .

ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، مەقسەتلىك ھالدا مىللىي ماجىرا پەيدا قىلغان . ئۇ « كاپىر » لارنى ئۆلتۈرۈش كېرەك ، دەيدىغان ئەكسىيەتچىل شوئارنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغان . بۇ ۋەھشىيلىكنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەنگلىيىلىك جاسۇس سائونىڭ ئېيتىشىچە ، پەقەت قەشقەر ۋە يەكەندىن ئىبارەت ئىككى شەھەردىلا 40 مىڭچە خەنزۇ ۋە مانجۇلار ئۆلتۈرۈلگەن .

ياقۇپبەگنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسى قوقان باسمىچىلىرى ئىدى ، ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ « ساداقەتمەن » لىكىنى مۇكاپاتلاش ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇلارغا سۈيۇرغال قىلىپ بېرىۋەتكەن . ئەسلى يەر ئىگىلىرى ـــ دېھقانلار ئۇلارنىڭ يانچىلىرىغا ئايلانغان . ئۇلار ياقۇپبەگكە ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا ئۇلپان تاپشۇرۇپ قويۇپلا ئۆز سۈيۇرغال يەرلىرىدە خالىغىنىنى قىلىپ يۈردى . ياقۇپبەگ مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرنى سېتىپ ، پۇلىنى ئۆزىنىڭ چۆنتېكىگە سالدى . ئىككىنچى يىلى « تەكشۈرۈش » نامى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ ، سېتىۋېتىلگەن ھېلىقى يەرلەرنى يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن تېرىلغۇ يەر ھېسابىدا يەنە بىرقېتىم ساتتى . ئۇ قايتا ـ قايتا شۇنداق قىلىش ئارقىلىق ، نۇرغۇن پۇلغا ئېرىشەتتى . شۇ يەرلىك كىشىلەر ئاچچىقىدا ئۇنى : « يەتتە قات يەرنىمۇ سېتىپ بولدى » دەپ تىللىدى .

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈكى ئىنتايىن ئېغىر ، باج ـ سېلىقنىڭ تۈرى كۆپ ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇقىم ئۆلچىمى يوق ئىدى . ئۇلار نېمىنى ئېلىشنى خالسا شۇنى ئالاتتى ، قانچىلىك ئېلىشنى خالسا شۇنچىلىك ئالاتتى ، قانداق ئېلىشنى

خالىسا شۇنداق ئالاتتى . مەسىلەن ، دىنىي ئاقساقاللار دېھقانلاردىن ئۆشرە يىغاتتى . ئەسلىدىكى ئۆشرە ھوسۇلنىڭ 10/1 ى ئىدى ، كېيىن كۆپەيتىپ 30% ھوسۇل ئۆشرە ھېسابىدا يىغىۋېلىنىدىغان بولدى ، ئۇ ۋاقىتتا باج ـ سېلىق ئېلىنمايدىغان ھېچنەرسە يوق دېگۈدەك ئىدى . ھەتتا سا-مانداننىڭ « سامان پۇلى » ئېلىناتتى . ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە بۇ خىل سانسىز باج ـ سېلىقلارنى يېغىش ئۈچۈن باج ـ سېلىق ئەمەلدارلىرى قۇمدەك كۆپەيتىپ كەتتى . ئۇلار پۇقرالاردىن باج ـ سېلىق يىغىقاندا ، قىلچىمۇ رەھىمدىللىك قىلماي قامچا بىلەن ساۋاپ ھەسسىلەپ ئالاتتى .

ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان پۇللىرى بىلەن ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى . ياقۇپبەگ ئاق سۇدا پەرغانىگە تەقلىد قىلىپ ھەشەمەتلىك بىر ئوردا سالدۇردى . ھەممىلا يەردە داچا ـ سارايلار سالدۇردى . ئاياغ ئاستى قىلغان ھەر مىللەت خوتۇن-قىزلىرى 600 دىن ئاشتى . ئەڭ كۆپ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغىنى قىز-غىزلار بولدى . نۇرغۇنلىغان قىزلار ئىلاجسىزلىقتىن ئەرەنچە ياسىنىۋالغان ياكى چىرايىنى بۇزۇش ئۈسۈلى ئارقىلىق قېچىپ يۈرگەن . ياقۇپبەگنىڭ يېقىنلىرىمۇ بىر ـ بىرى بىلەن بەسلىشىپ ، چىرىكلىشىشتە بىر ـ بىرىدىن قېلىشمىغان . بۇنى ئەينى زاماندىكى تارىخچىلار تەسۋىرلەپ مۇنداق يازغان : ئۇلار كۈن بويى ئېگىز ئارغىماقلارغا مىنىشىپ ، ئالتۇن ـ كۈ-مۈشلەرنى بۇزۇپ ـ چېچىپ ، ئەل ئىچىدە ئاز تېپىلىدىغان تائاملارنى يەپ ، قىزلارنى بىللە ئېلىپ يۈرۈپ ، كۆڭلى خالىغان ھەرخىل پەسكەشلىكلەرنى قىلاتتى .

ياقۇپبەگنىڭ مۇدھىش ھۆكۈمرانلىقى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى ئۇزۇلۈكسىز قوزغاپ كەلدى . 1872 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، ئۇرۇمچىدىكى ئەمگەكچى ئامما ئىسيان كۆتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ، ئاقچى ناھىيىسىدىكى قىرغىزلارمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈردى . بۇ خىل ئىسيان ۋە قوزغىلاڭلار گەرچە رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەرمىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئىستىكى تېخىمۇ كۈ-

چەيدى . ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز ئىچكىرىدىكى خەلقنىڭ مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ ، بۇ قوقان باسمىچىلىرىنى قوغلۇۋېتىپ ، ئۆزلىرىنى دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشىغا تەشنا ئىدى .

روسىيە گۈزەل ، باي شىنجاڭغا بۇرۇندىنلا شۆلگىيىنى ئېقىتىپ يۇرەتتى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىن ئىلگىرىلا كۆپ قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ئىلىنىڭ غەربىگە تاجاۋۇز قىلىپ ، مال ـ چارۋىلارنى بۇلىغان ، يېزا ـ قىشلاقلارنى كۆيدۈرگەنىدى . ياقۇبېەگ باسمىچىلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بېسۋېلىپ ، شىمالغا قاراپ كېڭەيگەندە ، روسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زور قوشۇن بىلەن ئىلىغا تاجاۋۇز قىلدى .

1871 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، ئەسلى جۇڭگوغا تەۋە ، كېيىن روسىيە تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان قازاقلارنىڭ ئالبان قەبىلىسى روسىيىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىدىماي ، ئاقسۇلىق تازاربېكنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ ، بەختكە قارشى مەغلۇپ بولۇپ ، ئىلىغا چېكىنىپ « سۇلتان » ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىندى ۋە توققۇز تارادا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . روسىيە تازاربېكنى قوغلاپ تۇتۇۋېلىش باھانىسى بىلەن قوشۇن تارتىپ 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كەتمەن تېغىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى . 3000 دىن ئارتۇق تارانچى خەلقى ۋە ئەسكەرلەر جىلغا ئىچىدە روسىيە قوشۇنىنىڭ بىر تۇركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلدى . قانلىق جەڭ داۋامىدا 500 دىن ئارتۇق كىشى قۇربان بولغان بولسىمۇ ، تاجاۋۇزچىلارنى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى . 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ، روسىيە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قورغاسقا تاجاۋۇز قىلدۇردى . 4000 تارانچى خەلقى ۋە ئەسكەرلەر ئالمۇتا دەرياسى بويىدا ئىستىھكام قۇرۇپ ، 10 كېچە ـ كۈندۈز كەسكىن جەڭ قىلىپ ، تاجاۋۇزچى دۈشمەننى چېكىندۈردى . 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ، روسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كېرپاكوۋسكىي قوشۇن باشلاپ كېلىپ يەنە كەتمەن تېغىغا بىرقېتىم تاجاۋۇز قىلدى . ئىلى خەلقى ۋە ئەسكەرلىرى دۈشمەن

بىلەن جان تىكىپ جەڭ قىلدى . ئۇلار كالتەك ـ توقماق ، دېھقانچىلىق قوراللىرى ، پىچاق ۋە تاش بىلەن روسىيە ئوفىتسېرىدىن ئىككىنى ، ئەسكەرلەردىن 36 نى ئۆلتۈردى . ئاز كۈچ بىلەن دۇشمەنگە تاقابىل كېلەلمەي ئىستېھكامدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . 6 ـ ئايىنىڭ 28 ـ كۈنى ، روسىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئادىمى قورغاسقا يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلدى . پۇقرالار ۋە ئەسكەرلەر چىڭسىخوزىدا قەھرىمانلارچە توسۇپ زەربە بەرگەن بولسىمۇ ، قوراللىرى قالاق بولغانلىقتىن دۇشمەننى توسۇۋالالمىدى . 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، روسىيە قوشۇنى قورغاسنى قورشىۋالدى . ۋەھشي تاجاۋۇزچىلار ئالدىدا قورقىنىدىن غال ـ غال تىترىگەن ئىلى سۇلتانى ئەلاخان تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلاپ ، بارلىق قوراللارنى تاپشۇردى . قازاق خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى قەھرىمانى تازاربېكنى باغلاپ دۇشمەنگە تاپشۇرۇپ بەردى . ھەتتا روسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ھەرقايسى شەھەر ـ قورغانلارنى ئىگىلىشىگە ئۆزى يول باشلاپ بەردى . روسىيە قوشۇنى كەڭسايدىن ئۆتۈپ ، بورتالا ، جىڭ ۋە شىخولارنى ئىگىلىدى . يەنە بىر تارماق قوشۇنى چۆچەكنى ئىگىلىدى .

روسىيە ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ، بىر تەرەپتىن ، ساختىلىق بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىگە : بىز ئىلىنى ۋاكالىتەن قايتۇرۇۋالدۇق ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇش نىيىتىمىز يوق ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوۋۇق (جىيايۇگۈەن قوۋۇقى) نىڭ سىرتىنى تازىلاپ ، ئۇرۇمچى بىلەن ماناسنى قايتۇرۇۋالسىلا ، ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىمىز ، دەپ ئىپادە بىلدۇرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئىلىدا دەھشەتلىك مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى . ئىلىنى بېسىۋېلىپ تۆتىنچى كۈنى كېرىياكوۋسكىي ئاشكارا ھالدا : ئىلى مەڭگۈ روسىيىگە تەئەللۇق ، دەپ جاكارلىدى . چارروسىيە جۇڭگو خەلقىنىڭ قارشىلىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، گۇڭچېن ، گۇاڭرېن ، جەنۇبىدىن ئىبارەت ئۈچ شەھەرنى چەت ئەللىكلەر ئۈچۈن تىنچ جاي قىلدى ، ئىلى جياڭجۈنى تۇرغان كۇرەنى چېگىپ ۋەيران قىلىۋەتتى . روسىيە ئىلىغا بىر تۇركۇم ئەمەلدارلارنى

ئەۋەتسىپ بەۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . روسىيە ھەرمىللەت خەلقىگە تۆ-
تۈن سىلىقى چاچتى . ھەربىر ئائىلىدىن مال ـ مۈلكىگە قاراپ پۇل يىغدى .
باي ئائىلىلەردىن ھەر يىلى 100 نەچچە سەردىن ، ھاللىق ئائىلىلەردىن ھەر
يىلى نەچچە ئون سەردىن ، ئەڭ نامرات ئائىلىلەردىنمۇ بىرنەچچە سەردىن
تەڭگە يىغدى . ھەربىلى نەچچە يۈزمىڭ سەر يىغىۋالدى . روسىيە بۇ خىل
ئېكسپىلاتاتسىيە ۋاستىسى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىنى بورتالا ، جىڭ ۋە
شىخولارغىچە كېڭەيتتى . روسىيىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا
ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چوڭقۇر ئازاب ـ ئوقۇبەتكە پاتتى . ئۇلار
دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنى خالىماي ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ
قوشۇن چىقىرىپ قۇتقۇزۇشىنى تەلەپ قىلدى . كېچە ـ كۈندۈز ۋەتەننىڭ
قوينىغا بالدۇرراق قايتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلدى .

§2 . زوزۇڭتاڭنىڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى ، ياقۇبەگنىڭ يوقىتىلىشى ، ئىلىنىڭ قايتۇرۇۋېلىنىشى

ياقۇبەگنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بېسۋېلىشى
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىنى قاتۇردى ؛ روسىيىنىڭ قوشۇن
چىقىرىپ ئىلىنى بېسۋېلىشى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى تېخىمۇ تىت ـ
تىت قىلىۋەتتى ، چىڭ ھۆكۈمىتى مەسلىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ يېتىپ ،
ۋەزىيەتنى ئوڭشاش نىيىتىگە كەلدى . ئۇلاستايدا تۇرۇشلۇق ئىلى جياڭ-
جۈنى رۇڭ چۈەننى دەرھال ۋەزىپىگە ئاتىلىنىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش
توغرۇلۇق روسىيە بىلەن سۆھبەتلىشىشكە بۇيرىدى . ئۇرۇمچىنىڭ گەن-
سۇدا تۇرۇۋاتقان باش ھەربىي ۋالىيسى چىڭ لۇ بىلەن قۇمۇلدىكى
يارده‌مچى نازارەتچى ئامبال جىڭ لىيەنگە ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش پىلانىنى
تۇزۇشنى جېكىلىدى ھەمدە شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى
زوزۇڭتاڭغا پۈتۈن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدە كۆرسەتمە بەردى .
زوزۇڭتاڭ روسىيىنىڭ ھەقىقىي ئەپت ـ بەشرىسىنى تونۇپ يەتكەندى ،
ئۇنىڭ ھەدەپ ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقانلىقىنى ، مەڭگۈ قانائەت

قىلمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى . ئەسلىدە ، خىزمەتتىن چېكىنىپ يۇر-
تىغا قايتىشنى ئويلاۋاتقان زوزۇكتاك ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ۋە
روسىيىنىڭ شىنجاڭنى بېسۋالغانلىقىنى كۆرۈپ ، تولۇپ تاشقان ۋەتەن-
پەرۋەرلىك قىزغىنلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭنى
قايتۇرۇۋالمىسام ھەرگىز قايتمايمەن ، دەپ ئىپادە بىلدۈردى .

1872 ـ يىل 1 ـ ئايدا ، ئىلى جىياڭجۈنى رۇك چۈمن چۆچەككە
كېلىپ ، روسىيە تەرەپكە ئىلىغا بېرىپ ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرۇلۇق
سۆھبەتلىشىشكە تەييارلىق قىلىشنى ئۆتۈندى . روسىيە تەرەپ ھەرخىل
يوللار بىلەن بۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇردى . 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ، روسىيە
ۋەكىلى ئىياغۇستا رۇك چۈمن بىلەن كېڭەشمە ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر
بولدى . شۇنداقتىمۇ يەنىلا يولسىزلىق قىلىپ ، ئۆز گېپىنى يورغىلاتتى .
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باش ۋەزىر يامۇلى بىلەن روسىيىنىڭ
جۇكگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بېيجىڭدا سۆھبەتلەشكەن بولسىمۇ ، سۆھ-
بەت نەتىجىسىز بولدى . چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ ئەھۋاللارنى زوزۇكتاكغا
ئۇقتۇرۇپ ، ئۇنىڭ پىكرىنى ئاڭلىدى . زوزۇكتاك « روسىيىنىڭ تاجا-
ۋۇزچىلىق سۇيىقەستىنى توسماقچى بولدىكەنمىز ، ئالدى بىلەن
ياقۇپبەگنى تىنچىتىشىمىز كېرەك ، ئىلىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدىكەنمىز ،
ئالدى بىلەن ئۇرۇمچىنى بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك » دەپ جاۋاب
قايتۇردى . بۇ ۋاقىتتا ئىلى جىياڭجۈنى رۇكچۆەنمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمىتىگە : « روسىيىنىڭ ئېلىمىزنى بوزەك قىلىشى چېكىگە يەتتى ، مەن
تاقەت قىلىشقا ۋىجدانىم كۆتۈرمەيدۇ ، ئۇرۇش قىلاي دېسەم ئەسكىرىم
يوق ، دۆلەتنىڭ ئۇرۇمچى بىلەن ماناسنى قايتۇرۇۋېلىشقا قوشۇن ئەۋەتىپ
بېرىشىنىلا كۈتۈپ تۇرۇپتىمەن . روسىيىگە تەھدىت سالغاندىلا ، ئىلىنى
قايتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ » دەپ مەكتۇپ يوللىغانىدى . چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى ئاشۇنداق ئەھۋالدىلا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش نىيىتىگە كېـ
لىپ ، زوزۇكتاكغا شىنجاڭغا قوشۇن كىرگۈزۈش ئىشنى نازارەت قىلىشنى
تاپىلىدى .

بىر دولقۇننىڭ پەسىيىشىگە يەنە بىر دولقۇن كۆتۈرۈلدى . 1874 ـ

يىل 5 ـ ئايدا ، ياپونىيە مىلىتارىستلىرى تەيۋەندىكى گاۋشەنزۇلار لىيۇچيۇ تاقىم ئارىلىدىكى بېلىقچىلارنى ئۆلتۈردى ، دېگەن باھانە بىلەن 3000 ئەسكەر چىقىرىپ ، تەيۋەننى بېسۋالدى . شەرقىي جەنۇبنىڭ دېڭىز مۇدا-پىئەسى جىددىيلىشىپ كەتتى . يىل ئاخىرىدا ۋەتەن ساتقۇچ لى خۇڭجاڭ چىڭ سۇلالىسى خانىغا مەكتۇپ سۇنۇپ ، شىنجاڭدىن كېچىپ ، دېڭىز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش توغرۇلۇق تەكلىپ بەردى . زوزۇڭتاڭ بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭنى قايتۇرۇ-ۋېلىش سەددىچىن سېپىلى سىرتىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى ئەستايىدىل بايان قىلدى . ئۇ تەمكىنلىك بىلەن : شىنجاڭدىن كېچىش دېگەنلىك قاشانى ئۆزلۈكىدىن بۇزۇۋېتىش دېگەنلىكتۇر ، جاھانگىرلار چەكسىز ئاچكۆزلۈك بىلەن ئىچكىرىلەپ كىرىۋېرىدۇ . گەنسۇ بىلەن شەنشىگىلا تەھدىت سېلىپ قالماي ، بەلكى شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوبىدۇ ، ئۇلاستايلارغىمۇ تەھدىت سالىدۇ ، پايتەخت قووۇق باغارلىرىدىن ئايرىلىسا ، ئاقىۋېتىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قېيىن ، دەپ كۆرسەتتى . چىڭ ھۆكۈمىتى ئىشىنىڭ شىمالىي يېرىم جۇڭگونىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ـ تۇرالماسلىق مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقىنى ئويلىشىپ ، زوزۇڭتاڭنىڭ پىكرىنى ئاڭلاشنى قارار قىلدى . بىر قېتىملىق دېڭىز مۇدا-پىئەسى ۋە قورۇل مۇداپىئەسى مۇنازىرىسى شۇنىڭ بىلەن ئايغىلاشتى .

1875 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، چىڭ ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى رىئىزور ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار نازارەتچىسى قىلىپ تەيىنلىدى .

1876 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، زوزۇڭتاڭ سۇجۇ (بۇگۇنكى جيۇچۈەن) غا كېلىپ ، 50 ، 60 مىڭ كىشىلىك چىڭ قوشۇنىنىڭ جيايۇگۈەن قووۇقىدىن چىقىپ ئىلگىرىلىشىگە بۇيرۇق بەردى . شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى لىيۇجىنتاڭ ۋە جىن شۇننىڭ قوماندانلىقىدا جىمسارغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى . 28 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، فۇكاڭنى قايتۇرۇۋالدى . ئاندىن غەربكە قاراپ گۈمۇدى (مىچۈەن) غا يۈرۈش قىلدى . فۇكاڭدىن گۈمۇدىغا بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ، بىرى

چۆللۇكتىكى تۈز ، يېقىن چوڭ يول . بىراق 50 چاقىرىم ئارىلىقتا قۇدۇق يېكى بۇلاق يوق ، يەنە بىرى ، تەڭرىتېغىنىڭ ئېتىكىدىكى تۆپىلىك چىغىر يول بولۇپ ، سۇ مەنبەسى مول ، ئەمما خەتەرلىك ، مۇساپىسى ئۇزۇنراق ئىدى . ئۇ ۋاقىتتا ياقۇبەگنىڭ قوشۇنى تاغ ئىچىدىكى مۇھىم جاي ساقا قورغىنىنى ئىگىلىۋېلىپ ، چىڭ قوشۇنىنى چۆللۇكتىكى چوڭ يول بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر قىلدى . 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ، چوڭ يولنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى تاتلىق بۇلاق ، غەربىي ئورمان بېشى قاتارلىق جايلارغا قۇدۇق قازغۇزۇپ ، قارارگاھ تەكىپ ، داغدۇغا قوزغاپ ، دۈشمەننىڭ نەزەرىنى شۇ يەرگە بۇراپ قويۇپ ، 10 ـ كۈنى كەچتە ، ساقا قورغىنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، تاغ ئىچىدىكى بۇ مۇھىم قورۇلنى ئىشغال قىلىپ ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى . 16 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى گۇمۇدىنىڭ سىرتىدىكى بارلىق قارارگاھلارنى تازىلىدى . 17 ـ كۈنى ، كەسكىن جەڭ ئارقىلىق گۇمۇدىنى ئىشغال قىلدى . چىڭ قوشۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن غەلبىگە ئېرىشىپ ، ئەسكەرلەر ۋە ھەرمەللەت خەلقىنىڭ كۆرەش ئىرادىسگە زور ئىلھام بەردى . ئارقىدىنلا ھەرمەللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى بىلەن قىسقىغىنا بەش كۈن ئىچىدە ئۇرۇمچى ، سانجى ، قۇتۇبىلارنى مۇھاسىرىگە ئالدى . شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ ئايلىق كەسكىن جەڭ ئارقىلىق ماناسنى بويسۇندۇرۇپ ، ياقۇبەگنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى تەسىر كۈچىنى تازىلىدى .

ياقۇبەگ چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، دەرھال خىللانغان تۆت مىڭ ئادىمىگە ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرىتاغ ئېغىزىدا داۋانچىلىق يېڭى شەھىرىنى بىنا قىلدۇرۇپ ، 30 زەمبىرەكنى تەق قىلىپ قويدى . بۇنىڭغا باش باشقۇرغۇچى ھەيدەرقۇلنى قوماندان قىلىپ ، چىڭ قوشۇنىنى تاغنىڭ شىمال تەرىپىدە توسماقچى بولدى . زوزۇڭتاڭ جەن شۇنگە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى ساقلىتىپ ، لیۇجىنتاڭنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشىغا بۇيرۇق بەردى . 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ، لیۇجىنتاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن داۋانچىڭنى قورشىۋالدى ، 2 ـ كۈنى داۋانچىلىق شەھىرى ئىچىدىكى

ئۇيغۇر يۇرتداشلار خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىپ ، ئوغرىلىقچە شەھەردىن چىقىپ چىگىش قوشۇنىغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ ، داۋانچىگىدىكى دۇشمەنلەر يارەمگە ئېرىشەلمەيدۇ ، ئۇلار شۇ تاپتا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشنى مەسلىھەتلىشىۋاتىدۇ ، دېيىشتى . شۇ كۈنى كېچىسى چىگىش قوشۇنى تۆت ئەترايغا مەشئەل يېقىپ ، شەھەرنى كۈندۈزدەك يورۇتتى . ئۇلار ئىنچىكە كۆزىتىپ ، دۇشمەننى قانات چىقىرىپمۇ ئۇچۇپ كېتەلمەس قىلىپ قويدى . 2 ـ كۈنى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، دۇشمەننىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقىتىپ ، 1200 دىن ئارتۇق ئادىمنى ئەسىر ئالدى . ھەيدەرقۇلمۇ تىرىك قولغا چۈشتى . لىيۇجىنتاڭ ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ياقۇپبەگ قورقىتىپ قوشۇۋالغان جەنۇبىي شىنجاڭلىق ھەرمىللەت پۇقرالىرى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ ، ئۇلارنى كىيىم ۋە ئاشلىق بېرىپ ئۆيلىرىگە قايتۇرۇۋەتتى ھەمدە ھەيدەرقۇلغىمۇ خىزمەت كۆرسىتىپ گۈناھىنى يۇيۇش پۇرسىتىنى بېرىپ ، ئۇنى ياقۇپبەگكە خەت يېزىپ ، ئەل بولۇشقا كۆندۈرۈشنى تاپىلىدى . ئوبدان كۈتۈلۈپ قايتۇرۇلغان ئەسىرلەر يول بويى چىگىش قوشۇنىنىڭ غەلىبىسىنى تەشۋىق قىلىپ ماڭدى . بۇ ئىش ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىكى خەلقنىڭ قەلبىنى مايىل قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى . شۇنىڭدىن كېيىن ، چىگىش قوشۇنى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ قەيەرگىلا بارسا ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى . 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ، چىگىش قوشۇنى تۇرپان ، تۇقسۇننى قايتۇرۇۋالدى . قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق ياقۇپبەگ ئارقا ـ ئارقىدىن يېڭىلىپ چېكىنگەنلىك توغرۇلۇق جەڭ مەلۇماتلىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ تىت ـ تىت بولۇپ ، كورلىنى ساقلاۋاتقان كىچىك ئوغلى ھەققۇلنى ھەربىي ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىشكە چاقىرتتى . ھەققۇلى ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت سەۋەبىدىن جازاغا تارتىلىشتىن قورقۇپ ، بارغىلى ئۇنىمىدى . بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگ دەل ھەيدەرقۇلنىڭ ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىپ يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى . ئۇ ئۆز يېقىنلىرىنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى ، ۋەزىيەتنىڭ پايدىسىزلىقىنى كۆرۈپ ، ئاچچىقىدىن غالجىر ئىتقا ئوخشاش بولۇپ قالدى ۋە خەت ئە-

كەلگۈچىنى ئۆلتۈرۈپ ، خەتنى ئوقۇغان كاتىپىنى ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇپ ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى . ھەققۇلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى . ياقۇپ بەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بۇنىڭغا قايىل بولماي ، ھەققۇلىنى ئۆلتۈرۈپ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالدى . چىڭ قوشۇنى كورلا ، قارا شەھەر ، كۇچالارنى ئىشغال قىلدى . بەگقۇلى بۇنى ئاڭلاپ بەدەر تىكىۋەتتى . چىڭ قوشۇنىنىڭ غەلبە قىلغانلىقى ئاقسۇدىكى ، بايدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە ئىلھام بەردى . ئۇلار ئۆزلۇكىدىن تەشكىللىنىپ ، ياقۇپبەگنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىپ ، چىڭ قوشۇنىنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى قارشى ئالدى . چىڭ قوشۇنى داۋاملىق ئىلگىرىلىدى . ھەرمىللەت خەلقى ئاكتىپلىق بىلەن جەڭگە قاتنىشىپ ، ھەممىلا جايدا قوقان باسمىچىلىرىغا زەربە بەردى . يەكەندىكى خۇيزۇلار نىيازنىڭ يېتەكچىلىكىدە شۇ يەردىكى قالدۇق باندىتلارنى قورشۇالدى . 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلدى . بەگقۇلى ئالمان ـ تالمان روسىيىگە قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى ۋە قوغدالدى . 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ، چىڭ قوشۇنى خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ ، ئۆيگە بۆرىنى باشلاپ كىرگەن ساتقىنلارنىڭ كاتتىۋېشى جىن شياڭىيننى تىرىك تۇتۇپ ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بەردى .

چىڭ قوشۇنىنىڭ ياقۇپبەگكە قارشى جازا يۈرۈش قىلىشى بىر قېتىملىق ئۇرۇش . شۇڭا ، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى مەقسەت قىلىدىغان ھەققانى ئۇرۇش ئىدى . شۇڭا ، بۇ ئۇرۇش شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى . چىڭ قوشۇنى ھەرقايسى جايلاردا جەڭ قىلىغاندا ھەرمىللەت خەلقى ئۇلارغا ئۆزلۇكىدىن ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئاشلىق تەقدىم قىلىپ ، ئاخبارات يەتكۈزۈپ بەردى . ئۆزلىرى يول باشلاپ ، سۇ ئىزدەپ ، خەلق ئارمىيلىرىنى تەشكىللەپ ، ماسلىشىپ جەڭ قىلدى . شىبە خەلقى چىڭ قوشۇنىنىڭ جىيايۇگۇەندىن يولغا چىققانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئالدىنئالا 300 كىشىلىك ئەمگەك كۈچى سەپەرۋەر قىلىپ ، خار بۇخقا

بېرىپ ، ئۆستەكنى چېپىپ ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق جۇغلىدى . چىكى قوشۇنى شىخوغا كەلگەندە ، ئۇلار ئاشلىقنى كۆتۈرۈپ گازارمىلارغا ئاپىرىپ بەردى . چىكى قوشۇنى كورلىنى ئالغاندىن كېيىن ، دۇشمەنلىكى بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئاشلىقى تۈگەپ كېتىپ ، ئاچارچىلىق خەۋپىگە دۇچ كەلدى . شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار كۆمۈكلۈك ئاشلىقنى كولاپ چىقىپ چىكى ئەسكەرلىرىنى نەچچە يۈز مىكى جىكى بۇغداي بىلەن تەمىنلىدى . قىرغىز خەلقى چىكى قوشۇنىنىكى غەلىبىلىك ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، قار چوققىسى ۋە قاراچىدا يەنە بىرقېتىم قوزغىلاكى كۆتۈرۈپ ، شۇ يەردىكى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتكە قاتتىق زەربە بېرىپ ، ئاقسۇغا كېلىپ چىكى قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىكى زور كۈچ بىلەن قوللىشى چىكى قوشۇنىنىكى تېز سۇرئەتتە غەلىبە قىلىشىدىكى سەۋەبلەرنىكى بىرى .

ياقۇپبەگ باندىتلىرى قوقان خانلىقىنىكى تاجاۋۇزچىلىرى ؛ ئەنگلىيە ، روسىيە جاھانگىرلىكىنىكى غالچىلىرى . ياقۇپبەگ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىنىكى يوقىلىشى ئەنگلىيە ، روسىيە جاھانگىرلىكىنىكى ياقۇپبەگدىن پايدىلىنىپ ئېلىمىزنىكى شىنجاڭى رايونىنى يۇتۇۋېلىش سۇيىقەستىنىكى پۈتۈنلەي بەربات بولغانلىقىنى جاكارلىدى .

چىكى قوشۇنى ئۇرۇمچى ، ماناسنى ۋە تەڭرىتېغىنىكى جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالدى ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىكى شەرتىنى ھازىرلىدى . زوزۇڭتاڭ روسىيىنىكى گېپىدە تۇرمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە ، لىۋجىنتاڭ ۋە جىبن شۇنگە مەخپىي بۇيرۇق بېرىپ ، ئىلىغا قوشۇن تارتىشنىكى تەييارلىقىنى ياخشى ئىشلەشنى تاپىلىدى . ئاقسۇدا ۋاقىتلىق تۇرۇشلۇق چىكى قوشۇنىنىكى سەركەردىسى جاكى ياۋغا ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپاندىن ئىلىغا تۇتىشىدىغان ، قوشۇن ماڭالايدىغان يولنى ئېنىقلاش ھەققىدە كۆرسەتمە بەردى . لېكىن ، چىكى ھۆكۈمىتى كەسكىن تەدبىر قوللىنىشقا جۇرئەت قىلالماي ، ئۇمىدنى سۆھبەتكە يۆتكىدى . چىكى ھۆكۈمىتىنىكى مۇرەسسەچىلىك سىياسىتى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشتا يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى .

چىڭ ھۆكۈمىتى 1876 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەمدىلا ئۇرۇمچى بىلەن مۇناسىۋەتنى قايتۇرۇۋالغاندا ، روسىيىنىڭ ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى . خۇددى ماركس ئەينى ۋاقىتتا تەھلىل قىلغاندەك ، بۇ ۋاقىتتا « روسىيە ۋەزىرى ۋە دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ئۆزلىرىنىڭ ساختا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ ، رەزىل سۈيقەستىنى ئاشكارىلىدى » ، ئىلىنى ئۇزۇن مۇددەت ئىگىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن ، سۆھبەتنى رەت قىلدى . ياقۇپبەگ باندىتلىرى ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن ، چىڭ ھۆكۈمىتى كۆپ قېتىم روسىيە تەرەپكە تەلەپ قويدى . روسىيە يېڭى نەيرەڭلەرنى ئىشقا سېلىپ ، چېگرا مەسىلىسى تېخى ھەل بولمىدى ، ئالدى بىلەن چېگرىنى بېكىتىش كېرەك ، ئاندىن ئىلىنى قايتۇرىمىز ، دېدى . چىڭ قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ، شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرغاندىن كېيىن ، ئەمەلىيەت جۈڭگونىڭ تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىۋېتەلەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى . چىڭ ھۆكۈمىتى پاكىتنى ئوتتۇرىغا قويدى . روسىيە ئۆزىنى ئاقلاشقا سۆز تاپالماي قالغاندىلا ئاندىن ئىلاجسىز ئىلىنى تاپشۇرۇش مەسىلىسى ئۈستىدە كېڭىشىشكە قوشۇلدى . ئىشتىن ئاۋۋال ، چارروسىيە پادىشاھى پەرمان چۈشۈرۈپ ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى مىلیۇكىن باشچىلىقىدىكى « ئىلى مەسىلىسى ئالاھىدە كومىتېتى » قۇرۇپ ، تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى . ئۇزاق مۇددەت مەخپىي كېڭىشىش ئارقىلىق ، روسىيە ـ تۈركىيە ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاياغلاشقاچقا ، ئادەم ۋە ماددىي كۈچىمىز زور دەرىجىدە خورىدى ، ئەمدىلىكتە يەنە جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش قىلىمىز دېسەك بولمايدۇ ـ دەپ قاراپ ، ئىلىنى ئۇزاق ۋاقىت ئىگىلەپ تۇرۇش نىيىتىنى ئۆزگەرتىپ ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشمەكچى بولدى . بۇ « كومىتېت » يەنە چىڭ ھۆكۈمىتىگە پوپۇزا قىلىپ پايدىغا ئېرىشىدىغان كونكرېت لايىھىنى مۇھەسسەل تۈزۈپ چىقتى . 1876 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، چىڭ ھۆكۈمىتى چوڭ خۇ روسىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى . 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قابىلىيەتسىز چوڭ خۇ روسىيىنىڭ تەھدىت سىياسىتى ۋە ئازدۇرۇشى بىلەن قىرىم يېرىم ئارىلىنىڭ لۇئاگىيە دېگەن يېرىدە روسىيە ۋەكىلى بىلەن « لۇئاگىيە

شەرتنامىسى » (يەنى « ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ، تاپشۇرۇپ ئېلىش شەرتنامىسى ») نى ئىمزالىدى . ئۇنىڭدا : جۇڭگو روسىيىگە « ئىلىنى ساقلىغۇچى ئەسكەرلەر خىراجىتى » ئۈچۈن بەش مىليون رۇبلى (2 مىليون 800 مىڭ سەر كۈمۈش) تاپشۇرىدۇ . قورغاس دەرياسى ۋە تېكەس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى زېمىن روسىيىگە قايتۇرۇلىدۇ . روسىيە ئۇرۇمچى ، تۇرپان ، قۇمۇل ، گۇچۇڭ ، سۇجۇ (جيۇچۇەن) ، قوبدۇ ، ئۇلاستاي قاتارلىق جايلاردا كونسۇل تۇرغۇزىدۇ ، روسىيە سودىگەرلىرىدىن شىنجاڭدا ۋە موڭغۇلىيىدە باج ئېلىنمايدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەن .

ئىنتايىن پايدىلىق ۋەزىيەتتە چوڭ خۇنىڭ يۇقىرىقىدەك دۆلەتكە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان شەرتنامىنى تۈزگەنلىكى ، تەبىئىي ھالدا جۇڭگو خەلقىنىڭ كۈچلۈك غەزىپىنى قوزغىدى . خەۋەر دۆلەت ئىچىگە تارقالغاندىن كېيىن كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغىدى . ھەممەيلەن چوڭ خۇنى دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىپ ، مىللىي مەنپەئەتنى ساتقان دەپ قاراپ ، ئۇنى قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلدى . چىڭ ھۆكۈمىتى جامائەت پىكرىنىڭ تەقەززاسى بىلەن شەرتنامىنى تەستىقلىماي ، چوڭ خۇنى قولغا ئېلىپ ، ئۆلۈمۈ جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ، كېيىنكىتۇرۇپ ئىجرا قىلىشقا قالدۇردى . روسىيە تەرەپ بۇنى ئۇققاندىن كېيىن بىخۇدلاشتۇرۇش ھىيلىسىنى ئىشقا سېلىپ ، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمال چېگرىسىغا كۆپ-لەپ قوشۇن توپلىدى ھەمدە ھەربىي پاراخوتلارنى ئەۋەتىپ جۇڭگونىڭ دېڭىز تېررىتورىيىسىدە ھەيۋە كۆرسىتىپ ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتتى ، روسىيىنىڭ قورال كۈچى بىلەن تەھدىت سېلىشى جۇڭگو خەلقىنىڭ غەزىپىنى كۈچەيتتى . پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان دۈشمەنگە ئورتاق نەپرەتلىنىش كەيپىياتى ئىچىدە چىڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىپ ئۇزۇنغا سوزۇلغان جۇڭگو – روسىيە چېگرىسىغا ھەربىي كۈچلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى . زوزۇڭتاڭنى يەنە بىر قېتىم رىئىزور قىلىپ تەينىلەپ ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى بىر تۈ-تاش باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى . زوزۇڭتاڭ ئىلىغا ئۈچ يۆنىلىش بويىچە كىرىش

ئۇچۇن جىددىي تەييارلىق قىلدى . جۇڭگونىڭ روسىيىگە قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلىشى ، بۇ كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنى ئىنتايىن سەراسىمگە سالدى . بۇ كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇش يالقۇنىنىڭ كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ ، ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودا ئېرىشكەن مەنپەئىتىگە تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ۋەتەن ساتقۇچ چوڭ خۇنىڭ باستۇرۇلغانلىقىغا قارىتا « غەزەپلىنىدىغانلىقىنى » بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، غالجىرلاشقان ھالدا ئارقا - ئارقىدىن چىڭ ھۆكۈمىتىگە « ئاگاھلاندۇرۇش » بەردى . ئەنگلىيىنىڭ ئايال پادىشاھى ھەتتا چىڭ ھۆكۈمىتىگە تېلېگراما يوللاپ ، چوڭ خۇنى جازادىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى . چىڭ ھۆكۈمىتى كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ بېسىمى بىلەن چوڭ خۇنى قويۇۋەتتى ھەم چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن كېلىشىش ئۈچۈن زېڭ جىزېنى روسىيىگە ئەلچى مەسلىسىنى قايتا سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى . زېڭ جىزې ئەمدىلا يولغا چىققاندا ، روسىيىنىڭ مۇۋەققەت دىپلوماتىيە ۋەزىرى كۈرىس ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا « جۇڭگوغا چىشىمىزنى كۆرسىتىپ قويايلى » ۋە « مۇشتۇمىمىزنى پۈرۈتۈپ قويايلى » دەپ داۋراڭ سالدى ، روسىيىنىڭ مۇئاۋىن دىپلوماتىيە ۋەزىرى رېمېينى تېخىمۇ ئاشكارا تەھدىت سېلىپ : « جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە ، مىلىتسىنى ئۇلارنىڭ كۆكسىگە توغرىلاپ قويۇش كېرەك » دېدى . زېڭ جىزې روسىيىنىڭ پايتەختى پېتىربورگقا بېرىپ سۆھبەتنى باشلىغاندىن كېيىن ، روسىيە ۋەكىلى ئورۇنسىز مۇتتەھەملىك قىلىپ ، يولسىز ۋاستىلەرنى قوللاندى ھەمدە شۇ سورۇندا « ئىگىلىۋالغان جايلارنى جۇڭگوغا بىكارغىلا بېرىۋېتىدىغان گەپ يوق ، جۇڭگو زېمىنىنى جۇڭگو زېمىنىغا تېگىشىش كېرەك ، جۇڭگو دېڭىز بويى جايلىرىنى تۆلەم ھېسابىدا بېرىش كېرەك » ، « جۇڭگو روسىيىگە قارشى قوشۇن تارتسا ، تۆلەم كۆپەيتىلىپ ، قوشۇن يۆتكەش ھەققى ئېلىنىدۇ » دەپ تەھدىت سالدى . زېڭ جىزې روسىيىنىڭ يولسىز تەلەپلىرىنى رەت قىلدى . سۆھبەت كۆپ قېتىم ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ، نەتىجىلىك بولمىدى . چارروسىيە ۋەكىلى يەنە

تەھدىت سېلىپ : « كەينىگە سۆرەۋەرگەندىن كۆرە ئۇرۇش قىلىش كېرەك » دېدى . چىلىڭ ھۆكۈمىتى مەجبۇرىي ھالدا 1881 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى « جۇڭگو ـ روسىيە ئۆزگەرتىپ ئىمزالانغان ئىلى شەرتنامىسى » نى ئىمزالىدى . ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى : روسىيە ئىلىنىڭ توققۇز شەھرىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ ، جۇڭگو قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى زېمىنىنى روسىيىگە بۆلۈپ بېرىدۇ . روسىيىنىڭ تۇرپان ۋە سۇجۇ (جيۇچۈەن) دا كونسۇل تۇرغۇزۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ ، قۇمۇل قاتارلىق بەش شەھەردە كونسۇل تۇرغۇزۇش كېيىن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ، جۇڭگو تەرەپ تۆلەيدىغان ھەربىي خىراجەت 9 مىليون رۇبلى (5 مىليون سەر كۈمۈش) غا كۆپەيتىلىدۇ ، روسىيە سودىگەرلىرىدىن شىنجاڭدا ۋاقىتلىچە باج ئېلىنمايدۇ ، ئىلى ئاھالىسىدىن روسىيىگە كۆچۈشنى خالىغۇچىلار بولسا ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى توسمايدۇ ، ئىككى تەرەپ شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنكى يىلى روسىيە قوشۇنى ئىلىدىن چېكىنىپ چىقىدۇ، ئىلىنى جۇڭگو ئۆتكۈزۈۋالىدۇ ، دەپ كېلىشتى .

روسىيە بىر يىللىق مۇددەتتىن پايدىلىنىپ ، ئىلىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى ، روسىيە ئەمەلدارلىرى ۋە قوشۇنلىرى ھەرخىل يوللار بىلەن جۇڭگو ئاھالىلىرىنى روسىيىگە كۆچۈشكە مەجبۇرلاپ ، قاتتىق پاراكەندە سالدى . يىغا ـ زارە پۈتۈن يېزا ـ كەنت ۋە دالىلارنى قاپلىدى . روسىيە ئىلىدىن 45 مىڭ ئۇيغۇرنى ، 20 مىڭ قازاقنى ، 4600 خۇيزۇنى جەمئىي 70 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى زورلۇق بىلەن كۆچۈرۈپ كەتتى . بۇ شۇ يەردىكى نوپۇسنىڭ 60 ـ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . ھەرمىللەت خەلقى يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ ، ئىلى چۆلدەرەپ قالدى . شۇ ۋەقەدىن كېيىن ، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر روسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇپ ، يۇرتىنى سېغىنىپ ، ئىلىغا قايتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلىشتى .

روسىيە ئىلىنى 11 يىلدىن ئۇزاق ۋاقىت بېسىۋالدى . ئىلى نۇرغۇن مۇشكۈلچىلىكلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ئاخىر 1882 ـ يىل 2 ـ ئايدا ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلدى .

قوينىغا قايتىپ كەلدى.

زوزۇڭتاڭ گەرچە تەيپەك تىەنگو ئىنقىلابىنى ۋە خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتا قان ـ قەرزگە بوغۇلغان بولسىمۇ، ئەمما قوقان خانداڭلىقى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدۇرغان ياقۇپبەگ باندىتلىرىنى يوقىتىشتا، روسىيىنى ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلاشتا، شۇنداقلا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتتى.

توققۇزىنچى باب
شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى ، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى

§1 . شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

چىڭ سۇلالىسى جۇڭخارلار ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تىنچ جىتىقاندىن كېيىن ، ماناسنىڭ شەرقىدىكى بىرقىسىم رايونلاردا ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمىنى ئورنىتىپ ، بۇ جايلارنى مەمۇرىي جەھەتتە گەنسۇ ئۆلكىسىگە قارايدىغان قىلغاندىن باشقا ، قالغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە جاساق ۋە بەگلىك تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋاڭ ، گۇڭ ، بەگلىرى ھەرقايسى جايلارنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرۇپ ، ناھايىتى زور ھوقۇقنى ئىگىلىۋالدى . چىڭ ھۆكۈمىتى گەرچە بۇ ۋاڭ ، گۇڭ ، بەگلەرنى باشقۇرىدىغان ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ھەربىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىپ ، مەمۇرىي ئىشلارنى يەرلىك ۋاڭ ، گۇڭ ، بەگلەرنىڭ ئۆز مەيلىچە باشقۇرۇشىغا قويۇپ بەرگەندى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، مەركىزىي ھۆكۈمەت قۇدرەت تاپقاندا ۋاڭ ، گۇڭ ، بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ، ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنى خالىغانچە ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ؛ مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاجىزلاشقاندا ، بىرقىسىم ۋاڭ ، گۇڭ ، بەگلەر مىللىي زىددىيەت پەيدا قىلىپ ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى . قوقان خانلىقى ، ئەنگلىيە ـ روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ خوجىلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن پايدىلانغانلىقى ۋە ياقۇبېبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى جاساق تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈمىنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە پايدىسىز

ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى .

ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى ئەمدىلا تىنچىتىپ تۇرغان مەزگىلدە ، ئاتاقلىق مۇتەپپەككۇر گوڭ زىجېن بۇ مەسىلىنى كۆرۈپ يېتىپ ، شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىپ ، جاساق تۇزۇمى ۋە بەگلىك تۇزۇمىنىڭ ئورنىغا ۋىلايەت ـ ناھىيە تۇزۇمىنى ئورنىتىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى . بىراق ، ئوردا بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى . 1875 ـ يىلى ، زوزۇڭتاڭ رىۋىزورلۇققا تەيىنلەنىپ ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقاندا « ئۆلكە قۇرۇپ ، ۋىلايەت ـ ناھىيە تەسىس قىلىش » فاكتىسىنى بەلگىلىدى . 1877 ـ يىلدىن 1882 ـ يىللىرىغىچە زوزۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس سۇندى ، دەسلەپ ئۆزى بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى ، كېيىن يارلىققا بىنائەن پايتەختكە كېتىپ قالدى ، ئۆلكە تەسىس قىلىش ئىشى ئىزچىل تاشلىنىپ قالدى . 1882 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، ئىلى قايتۇرۇۋېلىندى . 4 ـ ئايدا ، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى تەن جۇڭچى زوزۇڭتاڭنىڭ پىكرىگە ئەمەل قىلىپ ، چىڭ ھۆكۈمىتىدىن شىنجاڭدا ۋىلايەت ، ناھىيە تەسىس قىلىشنى ، باش ۋالىي ۋە باش مۇپەتتىش ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى ، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان لىيۇجىنتاڭنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلدى . 8 ـ ئايدا ، لىيۇجىنتاڭ زوزۇڭتاڭ بىلەن تەن جۇڭچىنىڭ لايىھىسىدىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇنىڭغا ئاز ـ تولا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ، ئۆلكە قۇرۇش لايىھىسىنى تۇزۇپ چىقتى . شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىشلىرىنى گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ ، دەپ بەلگىلىدى . 1884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغانلىقى توغرۇلۇق رەسمىي بۇيرۇق چۈشۈردى . گەنسۇ بىلەن كېلىشىپ ، تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەممە شەھەرلەرنىڭ بارلىق ئامبال لىرىنى ۋە بەگلەرنى بىردەك قىسقارتىپ ، ۋىلايەت ، نازارەت ، ئايماق ، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلىپ ، گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش نازارەتچىسى ئەۋەتـ

تى . بۇ ئەمەلدار شىنجاڭنىڭ بارلىق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھەمدە شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى . 2 ـ كۇنى ، چىڭ ھۆكۈمىتى لىۋجىنتاڭنى گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى قىلىپ بەلگىلىدى .

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن ، گەنسۇ ـ شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ـ سىياسىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدار بولدى ، ئىلى جىياڭجۇنىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى زور دەرىجىدە تارايدى ، ئۇ ئىلى بىلەن چۆچەكنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ۋە روسىيە بىلەن بولغان تاشقى ئىشلارنىلا باشقۇرىدىغان بولۇپ قالدى . ئۇرۇمچى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزى قىلىندى . شۇنىڭدىن باشلاپ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىمۇ ئىلىدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكەلدى . پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئايماق ، ناھىيىلەر تەسىس قىلىندى . بىر مەزگىللىك كۆپەيتىش ۋە تەڭشەش جەريانى باشتىن كەچۈرۈلۈپ ، شىنجاڭدا ئۇرۇمچى ، ئىلى ـ تارباغاتاي ، ئاقسۇ ، قەشقەردىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت ، ئالتە مەھكىمە ، 11 نازارەت ، ئۈچ ئايماق ، 23 ناھىيە تەسىس قىلىندى .

شىنجاڭدا ئۆلكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە . ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تۇزۇم ئىچكىرىنىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشاش بولدى ، بۇ ھال مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشى ئۈچۈن نۇرغۇن جەھەتلەردىن قولايلىق يارىتىپ بەردى . ئىلگىرى ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ پەرمانلىرى ۋە سىياسەتلىرى چوقۇم ئىلى جياڭجۇنى ئارقىلىق ھەرقايسى ۋالاڭ ، گۇڭ ۋە بەگلەرنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچىدە ئىجرا قىلىناتتى ، بۇ ئاردا توسالغۇلار كۆپ بولاتتى ، ۋالاڭ ـ بەگلەر دائىم دېگۈدەك ئالدامچىلىق ، ھىيلىگەرلىك قىلىشاتتى . ئەمدىلىكتە چىڭ ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىۋاستە باشقۇرىدىغان بولدى . بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى تېخىمۇ كۈچەيتىلدى .

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن ، سىياسىي جەھەتتە مۇقىملىق

بارلىققا كېلىپ ، جەمئىيەت تىنچلاندى ، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى . ئۆلكە قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىچكىرىدىكى خەنزۇ ۋە خۇيزۇلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بېرىشىغا قەتئىي يول قويمايتتى . ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىرلىشىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى چىقىشىدىن ئەنسىرەيتتى . ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ پەرمانىنى بىكار قىلدى . ئىچكىرىدىكى خەنزۇ ۋە خۇيزۇلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىنى تەشەببۇس قىلدى ۋە تەشكىللىدى . تېرىقچىلىق قىلىش ياكى سودىگەرلىك قىلىشىغا چىڭ ھۆكۈمىتى يەنە نۇرغۇن قولايلىقلارنى يارىتىپ بەردى ، ئۇلارغا ئۆي بەردى ، ئۇرۇق قەرز بەردى ، تېرىلغۇ كالىلىرىنى ئىجارىگە بەردى . ھەر-مىللەت خەلقى ئىناق ، ئۆم ياشاپ ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ ، ئۆزئارا يارەملىشىپ شىنجاڭنى بىرلىكتە ئاچتى ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ناھايىتى زور تۆھپە-لەرنى ياراتتى . تارىختا خاتىرىلىنىشىچە ، شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن سەرسان بولۇپ كەتكەن دېھقانلارنى يىغىپ ، بوز يەر ئاچتۇرۇپ ، ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ يەر تېرىتقان ، مال باققۇزغان . نەتىجىدە ، 20 يىل ئىچىدىلا تې-رىلغۇ يەرلەر كېڭەيتىلىپ ، نوپۇس كۆپىيىپ ، ئاۋات مەنزىرە بارلىققا كەلگەن . ستاتىستىكا قىلىنىشىچە ، 1884 ــ يىلدىن 1905 ــ يىلغىچە ، شىن-جاڭدا جەمئىي 9 مىليون 600 مىڭ مو بوز يەر ئېچىلغان .

§2 . پامىر مەسلىسىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي ئەھۋالى

پامىر ئېگىزلىكى قەدىمدە « كۆكئارت » دەپ ئاتىلاتتى ، ئۇ شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، قەدىمدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى . چىڭ سۇلالىسى پامىر ئېگىزلىكىدە سەككىز ئورۇندا چېگرا مۇداپىئە پونكىتى قاراۋۇلخانىسى قۇرغان . ئۇ يەردە گازارما ، رابات ۋە تۈگمەن بار ئىدى ، ئەسكەر تۇرغۇزۇلغانىدى . بۇ قاراۋۇلخانىدىن بىرنىڭ ئىسمى سۇمەنتاش بولۇپ ، مەنىسى « تاش ئابدە » دېگەنلىك

بولىدۇ . چۈنكى ، بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ يېنىدا ، چېيەنلۇك خان چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئورناتقان تۆھپىكارلارنى خاتىرىلەش ئابىدىسى بار ئىدى . پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنلىك ۋە ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغاچقا ، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئاللىبۇرۇنلا بۇ جايغا كۆز تىككەنىدى .

1881 ـ يىلىلا ، زېڭ جىزې روسىيىدە ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقاندا ، روسىيە يولسز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ چېگرىسى چوقۇم مالتابار تاغ ئېغىزىدا بولۇشى كېرەك دەپ ، ئېغىزنىڭ غەربىدىكى پامىر رايونى زېمىننى يۈتۈۋەتمەكچى بولغان ، زېڭ جىزې بۇنىڭغا قاتتىق رەددىيە بەرگەن . 1884 ـ يىلى ، جۇڭگو بىلەن روسىيە « قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق چارلاش شەرتنامىسى » نى ئىمزالىدى . بۇنىڭدا : پامىر رايونىدا روسىيىنىڭ چېگرىسى ئۆز بەل تاغ ئېغىزىدىن باشلاپ ، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ ، جۇڭگونىڭ چېگرىسى توپتوغرا جەنۇبقا سوزۇلىدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى . روسىيە جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسىنى مالتابار تاغ ئېغىزىغا سۈرۈپلا قالماي ، يەنە جەنۇب تەرەپكە 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق سوزۇپ ، توپتوغرا ئۆزبەل تاغ ئېغىزىغا يەتكۈزۈپ ، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئالەي ئويمانلىقى ۋە شىجۇڭكۇك قاتارلىق نەچچە تۈمەن كۋادرات كىلومېتىر زېمىننى يۈتۈۋالدى .

1887 ـ يىلدىن 1889 ـ يىلغىچە ، روسىيە گېئولوگىيىلىك قېدىرىپ تەكشۈرۈشىنى باھانە قىلىپ ، كامساپۇسكى شاكشاۋنىڭ باشچىلىقىدا پاي ـ مىرغا ئەسكەر كىرگۈزدى . پىلاكات خادىلىرىنى تىكلەپ ، ئۇقتۇرۇشلارنى چاپلاپ ، يەرلىك پۇقرالار ئارىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلدى . چېڭ ھۆكۈمىتى ئەينىبىلگەندىن كېيىن ، ئاندىن روسىيە ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى ئامالسز چېكىنىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئوغرىلىقچە كىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، چېڭ سۇلالىسى چېگرىدا چارلاش قېتىم سانىنى ۋە چارلىغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتتى . سۈمەنتاش ئېغىزىدا ئەسكىرىي

كۆچىنى ئاشۇردى . 1891 ـ يىلى ، روسىيە يېغىن ئېچىپ پۈتكۈل پامىرنى ئىشغال قىلىشنى مەخپىي پىلانلىدى . قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى ، تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ۋە باش شتاب باشلىقى پامىرغا چارلاش ئەترىتى ئەۋەتىشنى بىردەك ئوتتۇرىغا قويدى . شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ، روسىيە ئىئونوف شاڭشياۋنى تولۇق قوراللانغان 120 نەپەر كازاك ئاتلىق ئەترىتى بىلەن ئە-ۋەتىپ ، لاكقۇل ، ئاقتاش ، سۇمەنتاش قاتارلىق جايلارغا تاجاۋۇز قىلدى ، يەرلىك پۇقرالارغا بۇ جايلار روسىيىنىڭ دەپ داۋراڭ سالدى . روسىيە ئارمىيىسى ئۆزلىرىنىڭ جىنايەت پاكىتلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن پادىشا چىيەنلۇڭنىڭ سۇمەنتاشتا ئورناتقان تۆھپىكارلار ئابدىسىنى ئوغرىلاپ ئې-لىپ كەتتى . چىڭ ئارمىيىسى سۈرۈشتە قىلىپ بارغاندا ، ئىئونوف ئامالسىز پامىردىن چىقىپ كەتتى . چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىشنى تەكىتلىدى . شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى ۋېي گۇڭتاۋ سۇمەنتاشتا چىيەنلۇڭنىڭ تۆھپىكارلار ئابدىسىنى قايتا ئورناتتى ، قورۇم تام سېلىپ قوغدىدى .

1892 ـ يىل 1 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە ، روسىيە ھۆكۈمىتى پامىر مەسىلىسى توغرىسىدا ئىككى قېتىم « پەۋقۇلئاددە يېغىن » ئېچىپ ، ئەنگلىيە پامىرغا تاجاۋۇز قىلىشنى جىددىيلەشتۈرىۋاتىدۇ ، جۇڭگو بولسا پامىردىكى چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ ، « پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ كەلتۈرىۋاتىدۇ » دېگەن باھانە بىلەن ئاشكارا ھالدا : « پامىرنىڭ مۇھىم جايلىرىنى چوقۇم ئىگىلەش كېرەك » دەپ جار سالدى . شۇ يىلى 2 ـ ئايدا ، روسىيە بۇرژىسكى جۇڭۈبي باشچىلىقىدىكى چارلاش ئەترىتى ئەۋەتىپ لاكقۇلغا قايتا تاجاۋۇز قىلدى ، چىڭ ئارمىيىسى ئۇلارنى ئۈچ كۈن ئىچىدە چېقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى . روسىيە ئارمىيىسىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، چىڭ ئارمىيىسى ئۈچ تۈركۈم ئاتلىق قىسىم ئەۋەتىپ چېگرىنى قوغدىدى . 5 ـ ئايدا ، روسىيىنىڭ مۇئاۋىن تاشقى ئىشلار ۋەزىرى كىسگىن جۇڭگونىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى شۇي جىڭچېڭغا يالغان ئېيتىپ : « ئەگەر جۇڭگو چېگرىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ۋە قاراۋۇلخانىدىكى

ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتسە ، روسىيە دەرھال ۋەكىل ئە-
ۋەتىپ جۇڭگو بىلەن چېگرا سىزىقىنى بەلگىلەيدۇ » دېدى ، چىڭ
ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا ئىشىنىپ كېتىپ ، ئۇچ ئاتلىق قىسمىنى ۋە قاراۋۇلخانا-
دىكى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەلگەن ، ھەربىر
قاراۋۇلخانىدا ئىككىدىن ئۇچىكىچىلا ئادەم قالدۇرغان . 6 ـ
ئايدا ، روسىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىئونوف باشچىلىقىدا پامىرغا يەنە
بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئاقتاش ۋە سۇمەنتاش قاتارلىق جايلارنى
ئىشغال قىلىۋالدى . روسىيە ئارمىيىسى چېگرىنى قوغداۋاتقان جۇڭگو
ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىۋېتىپ ، ئامباردىكى مادديي ئەشيالارنى ئىگە-
لىۋالدى ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇنلىرىنى يەپ ، جۇڭگولۇقلار ئىشلەپ
چىقارغان ئارپا بىلەن ئاتلىرىنى باقتى . سارقول چوققىسىنىڭ غەربىدە
قۇرۇلۇش قىلىپ ، جۇڭگونىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى . روسىيە ئەنە
شۇنداق ئالدامچىلىق ۋە قورال كۈچى ئارقىلىق ، يەنە ئېلىمىزنىڭ سارقول
چوققىسىنىڭ غەربىدىكى ئىككى تۈمەن كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق
زېمىنىنى يۇتۇۋالدى .

1892 ـ يىل 10 ـ ئايدا ، روسىيە ھېيلىگەرلىك بىلەن جۇڭگوغا پا-
ىسردىكى چېگرىنى بەلگىلەش توغرۇلۇق تەكلىپ بەردى . سۆھبەت
جەريانىدا ، روسىيە ۋەكىلى جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ يالغانچىلىق ۋە قورال
كۈچى ئارقىلىق بېسىۋالغان رايونلىرىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلاش
جىنايى قىلمىشلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئېرىشكەن مەنپەئەتىنى
سۆھبەت ۋە تەڭسىز شەرتنامە شەكلى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ،
ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسى خەرىتىسىنى
كۆتۈرۈپ چىقىپ ، سارقول چوققىسىدىكى تاغ ئومۇرتقىسىنى چېگرا قىلىپ
بېكىتىشنى يولسىزلىق بىلەن تەلەپ قىلدى . جۇڭگو ۋەكىلى روسىيە ۋە-
كىلىنىڭ سەپسەتىسىگە رەددىيە بەردى ھەمدە ئىلگىرى ئىككى تەرەپ
بىرلىكتە تۈزگەن « قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق چارلاش شەرتنامىسى »
نى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇردى ھەمدە روسىيە ئارمىيىسىنىڭ پامىر
رايونىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى . روسىيە ئەسكەر

چېكىنىدۇرمەيلا قالماي ، ئەكسىچە : « پامىر گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاس سوغۇق جاي ، جۇڭگوغا ھېچقانداق پايدىسى يوق ، نېمىشقا بۇنچىلىك چىڭ تۇرۇۋالسىلەر » دەپ جۆيلىدى ، ھەتتا نومۇسسىزلارچە ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا : « پامىر ئەنگلىيە بىلەن روسىيە تالىشىۋاتقان يول ، بۇ رو- سىيىگە تەۋە زېمىن ، ھەرگىزمۇ باشقا دۆلەتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىقى كېرەك » دەپ ، چىڭ ھۆكۈمىتىنى پامىرنى كېسىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى . جۇڭگو ۋەكىلى ئادالەتلىكنى قوغداپ ، قەتئىيلىك بىلەن رەددىيە بەردى : « روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ تالاش ـ تارتىشى جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتسىز » ، « پامىر جۇڭگونىڭ زېمىنى ، بۇ زېمىن ئۇنۇملۇك ياكى ئۇنۇمسىز بولسۇن تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ » دېدى . سۆھبەت خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى ، ئەمما نەتىجىسى بولمىدى . چىڭ ھۆكۈمىتى روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، سارقول چوققىسىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە قوغداش توري قۇردى ، ئىككى تەرەپ ئارمىيىسى چوققىنى بويلاپ قارىمۇ قارشى تۇرۇشتى .

1894 ـ يىلى ئەتىيازدا ، ياپونىيە جۇڭگوغا بولغان تاجاۋۇزچىلىقىنى تېزلەتتى . جياۋۇ ئۇرۇشى كۆز بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالدى ، چىڭ ھۆكۈمىتى ھەربىي جەھەتتە زور بېسىمغا دۇچ كەلگەنلىكتىن ، بىر مەھەل پامىر مەسىلىسىنى ۋاقىتلىنچە قويۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، روسىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى گېرىس جۇڭگو- نىڭ روسىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۇي جىڭجېڭغا نوتا تاپشۇرۇپ ، جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر چېگرا مەسىلىسى توغرىسىدىكى سۆھ- بەتنى توختاتتى ، ئىككى تەرەپ ئارمىيىسى ۋاقتىنچە ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ تۇرۇشتى . روسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قىينىن ئەھۋالىدىن ھېيلىگەرلىك بىلەن پايدىلىنىپ ، پامىرنى مەڭگۈلۈك ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى . 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ، جۇڭگونىڭ روسىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۇي جىڭچېڭ روسىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى گېرىسقا جاۋاب قايتۇرۇپ ، سۆھبەتنى ۋاقتىنچە توختىتىشقا قوشۇلدى ھەمدە : « جۇڭگونىڭ يۇقىرىقى تەدبىرىنى

قوللانغانلىقى ھەرگىز جۇڭگو ئارمىيىسى قوغدىمىغان پامىر رايونلىرىدىكى زېمىن ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ . جۇڭگو تەرەپ تاكى كۆڭۈلدىكىدەك شەرتنامە ئىمزالىنغانغا قەدەر 1884 ـ يىلدىكى چېگرا شەرتنامىسىنى ئاساس قىلىش ھوقۇقىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ » دەپ ئوچۇق ئىپادە بىلدۈردى . روسىيە كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەي ، ئۆزىنىڭ يولسىزلىقىنى بىلىپ تۇرغاچقا ، جۇڭگونىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنىڭ پىكرىگە نائىلاج قوشۇلدى ، سارقول چوققىسىنى چېگرا قىلىشنى قايتا تەكتلىمىدى .

1894 ـ يىلى ، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئۆزئارا نوتا تاپشۇرغاندىن كېيىن ، پامىر چېگرا سىزىقى توغرىسىدىكى سۆھبەت قايتا ئۆتكۈزۈلمىدى . روسىيە ئېلىمىزنىڭ سارقول چوققىسى غەربىدىكى كەڭ زېمىننى ئىزچىل ئىشغال قىلىپ كەلدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا پامىر چېگرىسىنى بەلگىلەش مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، چار پادىشاھ ئاغدۇرۇلدى ، ئەمما سوۋېت ھۆكۈمىتىمۇ بۇ مەسىلىگە زادىلا توغرا مۇئامىلە قىلماي كەلدى ، پامىر مەسىلىسى تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ھەل بولماي كېلىۋاتىدۇ .

1895 ـ يىل 3 ـ ئايدا ، روسىيە ۋەدىسىدە تۇرماي ئەنگلىيە بىلەن يەكۈنچىدە شەرتنامە ئىمزالاپ ، ئىلگىرى جۇڭگوغا تەۋە بولغان سارقول چوققىسىنىڭ غەربىدىكى پامىر رايونىنى ئوغرىلىقچە بۆلۈشۈۋالدى . چىڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، قاتتىق ئېتىراز بىلدۈرۈپ : « بۇ ھېسابنى كەلگۈسىدە چوقۇم ئالىمىز » دېدى ، ھەمدە ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى مەخپىي سودىنى قەتئىي ئېتىراپ قىلماي ئېلىمىزنىڭ پامىرغا بولغان ھەققانىي ئىگىلىك ھوقۇقىنى قايتا تەكتلىدى .

§3 . شىنجاڭدىكى شىنخەي ئىنقىلابى

1894 ـــ 1895 ـ يىللىرىدىكى جۇڭگو ـ ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىلىرىنىڭ پاجىئەلىك مەغلۇپ بولغانلىقى جۇڭگو خەلقىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى . قانۇننى

ئۆزگەرتىپ ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش توغرىسىدىكى مۇراجىئەتلەر پۈتۈن دۆلەتنى قاپلىدى . 1895 ـ يىلدىكى ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇبىيىتى چىڭ سۇلالىسى فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزگەرمەس جاھىل تەبىئىتى ، ھېچقانداق ئىلغار شەيئىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە يول قويمايدىغانلىقىنى دەللىلەپ بەردى . جۇڭگو خەلقىنىڭ بۇ ھۆكۈمەتتىن كۈتكەن ئۈمىدلىرى يوققا چىقتى . 1900 ـ يىلى ، سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى تاجاۋۇز قىلدى ، ئىككىنچى يىلى شىنچىۋۇ شەرتنامىسى ئىمزالىنىپ ، 450 مىليون سەر كۈمۈش تۆلەم پۇلى جۇڭگو خەلقىنىڭ بېشىغا تاغدەك يۈك بولدى .

كەڭ جۇڭگو خەلقى جاھانگىرلار بىلەن فېئودال كۈچلەرنىڭ ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى ، جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن ئاۋۋال چىرىك چىڭ ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى . 1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ، سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابچىلار خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋۇچاڭ شەھىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ، ھەمدە جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى . مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرى بۇنىڭغا قىزغىن ئاۋاز قوشتى . 1912 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، ھەر-قايسىئۆلكىلەرنىڭ ۋەكىللىرى سۇن جۇڭشەننى جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقتىلىق بۇيۇك زۇڭتۇڭلۇقىغا سايلىدى . سۇن جۇڭشەن نەنجىڭدە قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى ، بۇنىڭ بىلەن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت داۋاملاشقان پادىشاھلىق مۇستەبتىلىك تۈزۈم ئاياغلاشتى .

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بورىنى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىمۇ ئۇنىڭغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ ، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭىنى قوزغىدى .

ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگىرىشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ۋاقىتتا ، ئىلى جىياڭجۇنى چاڭ گېڭ ، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇي چىڭ سۇلالىسىنىڭ « يېڭى سىياسىتى » ، « يېڭى ئارمىيە » تۈزۈشىگە قىزغىقىپ ، شۆتاڭ ئېچىپ ، خۇبېيدىن جەنۇبىي رايونىنىڭ بىر

تۇركۈم « يېڭى ئارمىيىسى » نى يۆتكەپ كەلدى . ئىچكىرىدىن نۇرغۇنلىغان « يېڭى مەمۇرىيلار » نى تەكلىپ قىلىپ ياكى يۆتكەپ ئېلىپ كەلدى . شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن ئىنقىلابىي زاتلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كىردى . ئۇلار گېزىتخانا قۇرۇپ ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلدى ، ئادەملىرىنى كۆپەيتتى ، ئارمىيە ۋە گېلاۋخوجا بىلەن ئالاقە ئورناتتى ، ئىنقىلابنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى .

ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىنىڭ غەلبە خەۋىرى يېتىپ كېلىپ ، شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن زور ئىلھام بولدى . ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلاۋى زاتلاردىن لىيۇشيەنجۇن ، تاڭ شياۋيۇن ، چېن گۇاڭمۇ قاتارلىقلار يېڭى ئارمىيىنىڭ ئوفىتسىر ـ ئەسكەرلىرى ۋە گېلاۋخوجا ئەزالىرى بىلەن زىچ ئالاقىلىشىپ قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆردى . ئىنقىلابىي قوشۇنغا سوقۇنۇپ كىرىۋالغان سودىگەرلەر چىڭ ھۆكۈمىتىگە مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلاپ قويغاچقا ، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈمن داخۇا 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، تاڭ شاۋيۈن بىلەن چېن گۇاڭمۇنى ئۆلتۈردى ، لىيۇشيەنجۇننى نازارەت قىلىشقا ئادەم قويدى . لىيۇشيەنجۇن ئۆزىنى نازارەت قىلىۋاتقان ئىشپىيونلاردىن قۇتۇلۇپ ، بىر كۈن چېپىپ يۇرۇپ ئاخىر 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى كېچىدە ، مۇددەتتىن بۇرۇن قوزغىلاڭ كۆتۈردى . نەچچە يۈز ئىنقىلابىي ئامما بىلىگىگە ئاق بەلگە تاقاپ ، كېچىلىك چارلىغۇچى ئەسكەرلەر قىياپىتىگە كىرىپ ياسىنىپ ، بىرىگادا گازارمىسىگە كىرىپ ، بىر قىسىم قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورىلارغا ئىگە بولدى . قوزغىلاڭچى قوشۇن باش مۇپەتتىش يامۇلىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى ، گازارما ئىچىدىكى بىر قىسىم ئوفىتسىر ـ ئەسكەرلەر قوزغىلىپ ، پىلان بويىچە قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى ، بىراق ياساۋۇللار ئوفىتسىرى ۋاڭ شۆبىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى . ۋاڭ شۆبىنىڭ نازارەتچى قىسىملىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ، قوزغىلاڭچى قىسىم پايدىسىز ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ قېلىپ ، ھۇجۇمنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى توپچى قىسىملىرى گازارمىسىغا قاراتتى ھەمدە

توپلارنى تارتىۋېلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى ، يامۇللارغا ۋە ھەربىي قورال ـ ياراغ زاۋۇتىغا ئوت ئاچتى ، بىراق توپچى قىسىم گازارمىسىدىكى چېكىۋ قوشۇنلىرى ئورنىنى قاتتىق ساقلىغانلىقتىن ، قوزغىلاڭچى قىسىم توپلارنى قولغا چۈشۈرەلمىدى ، شۇڭا ھۇجۇمنى ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 ـ شۆبە ساقچىخانىسىغا قاراتتى ، ئەمما يەنىلا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى . ئاخىر قوزغىلاڭچى قىسىم ئامالسىز بىرىگادا يامۇلىغا قايتىپ ، ئۇ يەرنى تايانچ بازا قىلدى . يۇمن داخۇا ئەسكەر يۆتكەپ بىرىگادا يامۇلىنى قورشۇالدى ۋە قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى . قوزغىلاڭچى قىسىم كۆچىلۈك قايتۇرما زەربە بەردى . يۇمن داخۇا تېزلىكتە غەلبە قىلالمايدىغانلىقىنى پەملەپ ، تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ، قوزغىلاڭچى قىسمىغا ئۆز قەلبىمى بىلەن خەت يېزىپ ئەۋەتىپ ، قورال تاپشۇرىۋالغان باش جىنايەتچى ئۆلتۈرۈلگەندىن تاشقىرى قالغانلىرىڭلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇپ بېرىمىز دېدى ، ئەمما ئۇنىڭ ئالغان جاۋابى قوزغىلاڭچى قىسمىنىڭ كۆچىلۈك ئوق ئاۋازى بولدى . يۇمن داخۇا قاتتىق غەزەپكە كېلىپ چوڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەپ كېلىپ ، بىرىگادا يامۇلىنى توپقا تۇتتى . قوزغىلاڭچى قىسىم گازارمىسى بىر كېچە ئىككى كۈندۈز قاتتىق قوغدۇنۇپ ، ئاخىر ئاجىز كېلىپ مەغلۇپ بولدى . بىر قىسىم ئىنقىلابىي زاتلار ئۇرۇشتا قۇربان بولدى . لېيۇشيەنجۇن قاتارلىقلار تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى ، گېلاۋخۇيىنىڭ بىرقىسىم قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئەزالىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا يالاپ ئېلىپ كېتىلدى .

ئىلى جىياڭجۇنى چاڭ گېڭ ئىلگىرى ھەربىي تەييارلىق مەكتىپى ئاچقانىدى ، كېيىن ئۇنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتتى ، چەت ئەلدە ئوقۇغان ، تەجرىبىلىك ھەربىي ئىشلار بىلىمى يۇقىرى ئادەملەرنى مەشقاۋۇللۇققا تەكلىپ قىلىپ ، يېڭىچە ئوقۇتۇش ۋە مەشىق قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ، چېكىۋ ھۆكۈمىتى يەنە چاڭ گېڭنىڭ تەلىپىگە بىنائەن يېڭى ئارمىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلار ۋەزىرىگە قاراشلىق خۇبېيدىكى 42 ـ پولكىنى ئىلغا يۆتكەپ كىرگۈزدى . پولك باشلىقى ياڭ

زۇەنشۇي ئىلگىرى ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا توڭمېڭخۇيغا كىرگەن ، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن گەرچە چىك ئارمىيىسىنىك ئوفىتسېرى بولغان بولسىمۇ ، ئاستىرتتىن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر بىلەن پائال شۇغۇللانغان . باشقا پۈتۈكچى ئەمەلدار ۋە لەشكەر بېشى قېتىم ، قېتىم داشۇ ، لى پۇخۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خۇبېي ئىنقىلابىي تەشكىلاتى « كۇندە لىك بىلىم تەشكىلاتى » نىڭ ئەزالىرى ئىدى . ئۇلار ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن قىسىم ، ئورگان ، مەكتەپلەردە ۋە ھەرمىللەت خەلقى ئىچىدە ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇردى . قېتىم تېمىن شىنجاڭدىكى تۇنجى گېزىت — « ئىلى ئورتاق تىل گېزىتى » نى چىقاردى ھەمدە بۇ گېزىتنى خەنزۇ ، مانجۇ ، ئۇيغۇر ، موڭغۇل يېزىقلىرىدا بېسىپ تارقىتىپ ، ئىنقىلابنى تەشۋىق قىلىپ ، ناھايىتى چوڭتەسىر قوزغىدى . قېتىم داشۇ دائىم ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ خەلقلىرى ئارىسىدا ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ ، ئىلگىرىكى مىللىي ئاداۋەتنىڭ مەنبەسىنى ئېچىپ تاشلاپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى تەشۋىق قىلىپ ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا يۈزلەندۇردى . ئۇزۇن مۇددەتلىك تەشۋىقات ۋە تەربىيە ئارقىلىق خۇيزۇ خەلقى ئىنقىلابقا يۈزلەندى ھەمدە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى . ئۇيغۇر خەلقىمۇ سەردار ھاكىمبەگنىڭ باشلامچىلىقىدا باشقۇى كەنتنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابقا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇردى . ئۇيغۇر چوڭ سودىگەر ھۇسەين باي ، ياقوپبايلارمۇ قىزغىنلىق بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇننى ئىگەر ، ھەربىي ئۆتۈك ۋە باشقا ئەشيالار بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىنى بىلدۇردى . ياڭ زۇەنشۇي ئادەم ئەۋەتىپ گېلاۋخۇي بىلەن ئالاقە باغلىدى . گېلاۋخۇينىڭ ئىلىدىكى سەرداری شۇي سەنتەي ئارمىيە ۋە يەرلىككە نۇرغۇن ئادەم چىقىرىپ بېرىپ ، زور تەسىر كۆرسەتتى . ئۇلارمۇ ئىنقىلابنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۇردى . ياڭ زۇەنشۇي شۇي سەنتەينى مەخپىي ھالدا قوزغىلاڭچى قىسمىنىڭ پولكوۋنىكى قىلىپ بەلگىلىدى . شۇي سەنتەي قوشۇن تەشكىللەپ ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى .

ئىلىدا ئىنقىلاب تازا پىشىپ يېتىلىۋاتقان مەزگىلدە ، ۋەزىيەت

شـــددەت بىلەن ئۆزگەردى ، چىقىش سۇئالىسى ئىلى جياڭجۇنى گۇاڭفۇ بـ لـەن خـاڭـجـۇ سـانـغۇنى جى رۇينى ئالماشتۇردى . گۇاڭ فۇ ئاق كۆڭۈل خـۇش پـەيـيـل ئادەم ئىدى ، ئىنقىلابچىلارنىڭ پائالىيىتىگە ئانچە ئارىلاشـ مـايـتـتى . جىرۇي بولسا گۇاڭشۇي خانىنىڭ ئەتىۋارلىق توقال خانىشىنىڭ ئاكـسـى بـولـۇپ ، پارىخور ، ئاچكۆز ، زالىم ، جاھىل ، ئەكسىيەتچى ئادەم ئـدى . ئۇ ۋەزىپـىـگە ئولتۇرۇش ئۇچۇن كېلىۋېتىپ شىئەن ۋە لەنجۇنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن مەخپىي كېڭىشىپ ، ئەگەر چىقىش ئوردىسى پۇت تىرەپ تۇرالمىسا شۇەنتۇڭ خانىنى شىنجاڭغا كۆچۈرۇپ چىقىپ ، موڭغۇلىيە بىلەن ئالاقـىـلىشىپ ، ئاستا ـ ئاستا كۇچ توپلاپ قايتا كۆتۈرۈلۈپ چىقماقچى بو- لـۇشـتـى . ۋۇخەندىكى ئىنقىلابچىلار بۇ ھىيلە ـ مىكىردىن خەۋەر تېپىپ ، تـېـلېگرامما يوللاپ فېڭ تېمىنغا خەۋەر قىلدى ۋە ئىلىدا دەرھال قوزغىلاڭ كـۆتـۈرۈپ ، ۋۇچـاڭـغا ئاۋاز قوشۇشنى ، جى رۇي قاتارلىق جاھىللارنىڭ ھىيلىسىنى بەربات قىلىپ ، ئىنقىلابنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى . يـاڭ زۇەنـشـۇي بىلەن فېڭ تېمىن قوزغىلاڭغا جىددىي تەييارلىق قىلدى .

جى رۇي ئىلىغا كېلىپلا ، ئىنقىلاب بوراننىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى پـەرەز قـىـلدى ـ دە ، ئۆزىنىڭ ياۋۇز ئەپتى ـ بەشرىسىنى ئاشكارىلاپ ، ئىنـ قـىـلابـنـى بـاستۇرۇشقا كىرىشتى . ئۇ ياڭ زۇەنشۇينى « رۇخسەت سوراپ » ئـىـچـكـىرىگە كىرىشكە مەجبۇرلىدى . يېڭى ئارمىيىنى زورلۇق بىلەن تارقـ تىۋەتتى ، قىشلىق كىيىملەرنى يىغىۋېلىپ ، ئۇلارنى ئىچكىرىگە قايتۇرماقچى بـولـدى . ئۇ يـەنـە قـۇرۇقـلـۇق ئارمىيە مەكتىپىنى تاقاپ ، ئوقۇغۇچىلارنى قـايـتـۇرۇۋەتتى . ئۇ ھەتتا باستۇرۇش ئوبيېكتىنى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بـىـر قـىـسـىـم ھەربـىـي گـازارمـىـلـىـرىغىچە كېڭەيتتى ، مەسىلەن ، شىبە بـاتالىيونى ، چاخار باتالىيونى ۋە ئويىرات باتالىيونى قاتارلىق باتالىيونلارنى قـورال تـاپـشـۇرۇپ ئۆز قـەبىلىلىرىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى . جى رۇي يـاڭ زۇەنـشـۇينىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن ، بۇ ئاز سانلىق مىللەت ئەسـ كـەرلىرىنى خۇرۇم ئاياغ ۋە كىيىملەرنى كېيىپ كېتىپ ، ئۆيىگە بارغاندىن كـېـيـىـن قـايـتـۇرۇپ بېرىشگە نائىلاج ماقۇل بولدى . ئەمما مەخپىي ھالدا قـوشـۇن ئەۋەتـىـپ ئۇلارنـى يـول ئاغـزىـدا توسۇپ خۇرۇم كىيىملىرىنىڭ

هەممىسىنى سالدۇرۇۋالدى . يالىڭاچ قالغان ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەر-لىرى ئامالسىز ئىلىغا قايتىپ كوچىلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈشتى . جى رۇي مانجۇ باتالىيونىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن باشقا بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ هەممىسىنى قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى . يېڭى تىپتىكى قورال - يارالغلارنىڭ هەممىسىنى كۆرەدىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامبارغا يىغىپ پېچەتلىدى . جى رۇي يەنە شۇ يىلدىكى هاۋانىڭ سوغۇقلىقىدىن پايدىلىنىپ ، خاڭجۇدىن كىگىز قالپاق ئەكىلىپ قىممەت باهادا ئىلىدىكى ئەسكەرلەرگە ۋە پۇقرالارغا سېتىپ مۇددەتكە بۆلۈپ پۇل تاپشۇرغۇزۇپ هايانكەشلىك قىلدى . مۇددەت توشقاندا پۇلنى تۆلىيەلمىگەنلەرگە بىردىن قوي جەريمانە قويدى ، ئەگەر يەنە بىر هەپتىگىچە قويىنى تاپشۇرالمىغانلاردىن بىر كالا جەريمانە ئالدى . جى رۇينىڭ بۇ ئىپلاس قىلمىشلىرى ئىلىدىكى ئارمىيە - خەلقنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغىدى . 1912 - يىلىنىڭ بېشىدا ، ئۇرۇمچىدىكى قوزغىلاڭنىڭ خەۋىرى ئىلىغا يېتىپ كېلىپ ، ئىلىدىكى هەرمىللەت ئىنقىلابىي خەلقىنى رىغبەتلەندۈردى . ئىنقىلابچىلار تېزلىكتە قوزغىلاڭنىڭ باش شتابىنى قۇردى ، يىڭ زۇەنشۇيىنى بىردەك باش قوماندانلىققا سايلىدى ، فېڭ تېمىن بىلەن لى فۇخۇاڭ گەنسلىككە سايلاندى . 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قوزغىلاڭ كۈنى قىلىپ بەلگىلەندى . 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ، ئىنقىلابچىلار كۆرەنىڭ جەنۇبىي قۇۋۇقىنىڭ سىرتىدىكى توپچىلار گازارمىسىدا يىغىن ئېچىپ ، هەركەت پىلانى تۈزۈشكە تەييارلىق كۆردى ، ئويلىمىغان يەردىن يىغىنغا قاتناشقۇچىلار مانجۇ ئەسكەر گۇمن دولىن مەخپىي لەخمىدىن قېچىپ چىقىپ ، شەھەرگە كىرىپ جىرۇيغا مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلاپ قويدى ، فېڭ تېمىن ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ، ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى سېزىپ قوزغىلاڭنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئۇيۇشتۇرماقچى بولدى .

شۇ كۈنى كەچ سائەت 8 دە ، فېڭ تېمىن بىرىنچى بولۇپ قوشۇن باشلاپ چىقىپ ، ئامبارچى ئوفىتسېر خۇاڭ لىجۇڭنىڭ ماسلىششى ئارقىلىق جەنۇبىي ئامبارغا كىرىپ ، نۇرغۇن يېڭى قورال ۋە ئوق دورىلارغا ئېرىشىپ قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ روھىغا راسا ئىلهام بەردى . لى فۇخۇاڭ

قوشۇننى باشلاپ كېلىپ شەرقىي قوۋۇقنى تېزلىكتە ئېگىلدى . قوز-
غىلاڭچى قىسمغا قوشۇلغان گازارمىلاردىكى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ۋە
گېلاۋخوۇينىڭ سەرداری شۇي سەنتەي تەشكىللىگەن پىدائىيلار قوشۇنى
شەھەرگە شىددەت بىلەن كىرىپ ئىلى جياڭجۈن يامۇلىنى قورشۇالدى .
جى رۇي دەرھال يامۇلىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاتخانىغا قېچىپ كىرىۋالدى .
قوزغىلاڭچى قوشۇن تېزلا پۈتۈن شەھەرنى ئېگىلەپ ، ئەسكەرلەرنى
يىغىپ شىمالىي ئامبارغا ھۇجۇم قىلدى . شىمالىي ئامبارنى ساقلاۋاتقان
ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى مانجۇ بولۇپ ، قوراللىرى سەرخىل ، قارشىلىقى
كۈچلۈك ئىدى . گېلاۋخوۇينىڭ خۇيزۇ سەرداری مادېيۇەن يۈزدىن ئارتۇق
پىدائىيلارنى باشلاپ قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ ، يەنىلا يېڭىلىشالمىدى .
قېچىپ كەتكەن زەمبىرەك بىلەن ئوت ئېچىشنى ، كىرسىن چېچىپ ئوت قو-
يۇش تەكىلىپىنى بەردى . ئەمما ، ياڭ زۇەنشۇي پۈقرالارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ
كۆيۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلماي ، ئاسمانغا قارا-
تىپ بىرنەچچە پاي زەمبىرەك توپى ئېتىپ ھەيۋە قىلىپ قويدى .
كەينىدىنلا سابىق ئىلى جياڭجۈنى گۇاڭ فۇنى سەممىيلىك بىلەن تەكە-
لىپ قىلىپ ، مانجۇ باتالىيونىنىڭ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرىگە نەسىھەت
قىلغۇزۇپ ، قارشىلىق كۆرسەتمەيدىغان بولسىلا ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال-
مۈلكىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ
يېڭى ھاكىمىيەتكە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى .
مانجۇ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ دەبدەبىسىگە ،
ئىشەنچىلىك ئەمەلدار گۇاڭ فۇنىڭ كاپالىتىگە قاراپ ، قارشىلىق كۆرسە-
تىشنى توختاتتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن شىبە ، چاخار ، ئويرات ، سۇن
باتالىيونلىرىنىڭ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرىمۇ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى . شۇ
كۈنى يېرىم كېچىدە ، ياڭ زۇەنشۇي قاتارلىقلار ئىنقلابچىلار يىغىنى
چاقىرىپ خەنزۇ ، موڭغۇل ، خۇيزۇ ، ئۇيغۇر ، قازاق بەش مىللەتتىن
تەركىب تاپقان ئورتاق ئىلگىرىلەش ئىتتىپاقى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى ،
يىغىن ئىنقلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى . يىغىن
مانجۇ ، موڭغۇل ئارمىيىسى ۋە خەلقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا تېخىمۇ ئا-

سانچىلىق يارىتىش ، كۆپ مىللەتلىك ئىلىنىڭ يەرلىك ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ، گۇۋاڭ فۇنى ئىنقلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقتىلىق تۈتۈقلىقىغا بەلگىلىدى . 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئەتىگەندە ، كۈرە شەھىرىگە شىنجاڭ ئىلى باش تۈتۈق مەھكىمىسى نامىدىن ئەلنى ئەمىن قىلىش ئېلانى چاپلاندى . شۇ كۈنى چۈشتە ، فېڭ تېمىن كىچىك ئەترەتنى باشلاپ جى رۇينى تۈتۈپ ، شەھەرنىڭ شەرقىي كوچىسىدىكى راۋاقنىڭ ئالدىدا ئېتىپ ئۆلتۈردى ، ئارمىيە ـ خەلقنىڭ ھەممىسى بۈنىڭدىن چەكسىز خۇشال بولدى . 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ، ئىلى ئىنقلابىي ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ، گۇۋاڭفۇ تۈتۈق بولدى ، ياڭ زۈەنشۇي باش شتاب باشلىقى بولدى ، فېڭ تېمىن تاشقى ئىشلار مىنستىرى بولدى ، فېڭ داشۇ تىنچلاندۇرۇش ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى ، لى فۇخۇاڭ ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى بولدى .

ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىغان كۈنى كەچتە ، شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا ئىلى پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى فېڭ زودۇڭنىڭ تېلېفون ئارقىلىق بەرگەن دوكلاتىنى تاپشۇرۇۋالدى ، ئىككىنچى كۈنى ، كەڭساي ۋە دېڭنۈس تاغ ئېغىزىنى ساقلاش ئۈچۈن ئاتلىق قوشۇن ۋە پىيادە قىسىم ئەۋەتىلدى ، يەنە جىڭدىن ئۇرۇمچىگىچە بولغان يولدا نۇرغۇن مۇداپىئە تورلىرى قۇرۇلدى . ئىلى ئىنقلابىي ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى يۈەن داخۇاغا جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى قوللاشقا ، ئىنقلابقا ئاۋاز قوشۇشقا دەۋەت قىلىپ ئۇنىڭغا تېلېگراممىا ئەۋەتتى ، جاھىل يۈەن داخۇا ئىلى بىلەن قوراللىق ئېلىشىدىغانلىقىنى ، ئىنقلابچىلارنى قوراللىق باستۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاب تېلېگراممىا ئەۋەتتى . يۈەن داخۇاغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىر تۈركۈم قاۋۇل خەنزۇ ، خۇيزۇ ، ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ ، شەرققە يۈرۈش قىلىش قوشۇنى تەشكىللىدى ۋە لى فۇخۇاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەشىق قىلدۇرۇلۇپ ، 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا كەڭ سايغا ئاتلاندۇردى ھەمدە « چاغاننى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈش » شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى . يۈەن داخۇا ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك چاپارمىنى ۋاڭ پېيىلەنىي يېڭى ئارمىيىنىڭ 1 ـ براگاداسىغا باشلىق قىلىپ ئىلغا ئاتلان-

دۇردى . ئۇ ، يولدا يەنە بىر قىسىم مىنتۇەنلەرنى يىغدى . ئىككى تەرەپ كەڭسايىنىڭ شەرق تەرىپىدە دوقۇرۇشۇپ قالدى ، قوزغىلاڭچى قوشۇن داخىيەن ، جىڭ ، قۇمبۇلاق قاتارلىق مۇھىم ھەربىي بازىلارنى ئارقىمۇ ئارقا ئىشغال قىلدى . شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى گۇرتكە يېتىپ كەلگەندە ، ئارقا سەپ قىسمىلىرى بىلەن كوماندىرلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلدى . مۇستەقىل ئاتلىق پولك كوماندىرى چىيەن گۇاڭخەن خائىنلىق قىلىپ دۇشمەنگە سېتىلىپ كەتتى . ئارقىدىن كېلىۋاتقان قىسمىنى چىڭ ئەسكەرلىرى گازارمىسى يېنىغا ئالداپ ئېلىپ كەلدى ، ئاندىن شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننى چىڭ ئارمىيىسى بىلەن ماسلىشىپ مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى . بۇنىڭ بىلەن شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن قاتتىق يېڭىلىپ چېكىندى ، چىڭ قوشۇنلىرى غەربكە ئىلگىرىلەپ قۇمبۇلاقنى ئىگىلىدى . شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ يېڭىلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىلىغا يېتىپ كەلگەندە ، ياڭ زۇەنشۇي بەل باغلاپ ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ئۆزى بەش گازارمىنىڭ سەرخىل ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ، شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننى قوتقۇزۇشقا ئاتلاندى . يەنە چاخار ، ئويرات ئاتلىق قىسمىلىرىنىڭ ھەربىرىدىن مىڭدىن ئەسكەرنى يۆتكەپ بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە جىڭدا ئوچرۇشۇشنى ئورۇنلاشتۇردى . ياڭ زۇەنشۇي جىڭغا كەلگەندىن كېيىن ، شەرقتە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ تارقىلىپ كەتكەن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ ، ئۇلارغا قورال ۋە ئاشلىق تارقىتىپ بېرىپ ، دەم ئېلىپ بۇيرۇق كۈتۈشنى بۇيرۇدى . چاخار ، ئويرات ئاتلىق ئەسكەرلەر باتالىئونغا يېتىپ كەلگەن ھامان ، ياڭ زۇەنشۇي پۈتۈن قوشۇننى يىغىپ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ نۇتۇق سۆزلەپ ، پۈتۈن قوشۇن بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدىغانلىقىنى ، ئىلگىرىلەشكىلا بولىدىغانلىقى ، چېكىنمەيدىغانلىقىنى مەردانىلىك ، تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن ئىپادىلىدى . ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر نۇتۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق تەسىرلىنىپ ، روھى كۆتۈرۈلدى . ياڭ زۇەنشۇي شۇ يەردىلا ئويرات ئاتلىق قوشۇننى دۇشمەنلىك سول تەرىپىگە ، چاخار ئاتلىق قوشۇننى ئوڭ تەرىپىگە پىستۇرما

قويۇشقا بۇيرىدى . قالغان قىسىملارنى ئۈچ تۈركۈمگە بۆلدى : پىدائىيلار بىلەن يېڭى ئەسكەرلەرنى ئوتتۇرىغا ، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى سولغا ، شەرققە يۈرۈش قىلىش قوشۇننىى ئوڭغا ئورۇنلاشتۇردى ، بۇ قىسىملار قاراڭغۇ چۈشكەندە ئالغا ئىلگىرىلىدى ، چىڭ قوشۇننىڭ بىخۇتلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ قۇمبۇلاقتىكى بارگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى . مۇداپىئەسىز تۇرغان چىڭ ئەسكەرلىرى تەييارلىقسىزلا جەڭگە ئاتلىنىپ قويۇپ ، ئالاقزادە بولۇپ شەرقىگە قاراپ قاچتى . قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇلارنى توپقا تۇتتى . چاخار ، ئويرات قوشۇنلىرى توپ ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىراقلا ئېتىلىپ كەلدى ھەمدە چىڭ قوشۇنلىرىنى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشىۋېلىپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى . مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالدى ، نۇرغۇن ئاشلىق ۋە ئوق ـ دورا ئولجا ئېلىندى . چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاز بىر قىسىم ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ شىخوغا قاراپ قاچتى ۋە يۈمن داخۇا ئەۋەتكەن يارىدەمچى قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ شەھەر ئىچىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغدىدى . قوزغىلاڭچى قوشۇن شىخونىڭ سىرتىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ ، چىڭ قوشۇنى بىلەن شىخۇ شەھىرى ئالدىدا تىركىشىپ قالدى .

1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، شۈەنتۇڭ خان تەختتىن چۈشكەنلىكىنى جاكارلىدى . 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ، شىمالىي رايون ۋەـ زىرى يۈمن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى جاكارلىدى . سۇن جۇڭشەن ۋاقىتلىق بۇيۇك زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بەردى ، كېـ ڭەش پالاتاسى يۈمن شىكەينى بۇيۇك زۇڭتۇڭ قىلىپ سايلىدى . 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، يۈمن داخۇا پادىشاھنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالدى ھەمدە ئامالسىز مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلدى . 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، يۈمن شىكەي تېلېگراممىا ئەۋەتىپ ، شىنجاڭدىكى ئىككى تەرەپنى دەرھال ئۇرۇش توختىتىشقا بۇيرۇدى . شۇ سەۋەبتىن يۈمن داخۇا ۋە ئىلى ئىنقىلاـ بىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى چۆچەكتە تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى .

ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار يۇمن داخۇانىڭ يېڭىلگەنلىكىگە تەن بەر-
مەيدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتنىشىشنىڭ دەم ئېلىش
پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىكەنلىكىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ، يېتەر-
لىك ئەسكەرپي كۈچ يىغالسا ، قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغانلىقىنى
بىلەتتى . ئىلى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى يۇمن داخۇانىڭ بۇ ھىيلىسىنى تارمار
قىلىپ ، ئىنقىلابپي ۋەزىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ، ھەرمىللەت
خەلقى ۋەكىلاۋخۇي ئەزالىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ ، ئۇلارنىڭ ئىسيان
كۆتۈرۈپ ئىلى قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا لیۇچىمىڭ قاتارلىق 30 نەچچە كىشىنى
جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتتى . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدىكى گېلاۋخۇي باشچىلىرى ئىلگىرى ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىغا قات-
ناشقان ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يۇمن داخۇانىڭ زۇلمىنى يەتكۈچە
تارتىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭغا پالىۋېتىلگەنلەر ئىدى . لیۇچىمىڭ قاتارلىقلار
ئاقسۇغا كەلگەن ھامان ، ئۇلار كوللېكتىپ ماسلىشىپ ، خەلق ئاممىسى
قاتناشقان نەپرەتلىنىدىغان ئاقسۇ دوتىيى چىن جېڭيۇمن ، كۈچا ئامبىلى
ماۋيىگۈېپي ، قارا شەھەر ئامبىلى جاڭ شيەن قاتارلىق خيانەتچى ، پاراخور
ئەمەلدارلاردىن ئون نەچچىنى ئۆلتۈردى . يۇمن داخۇا پۈتۈن شىنجاڭدىكى
ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يې-
تىپ ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى بىلىپ دەرھال
ئىستىپا بەردى ، قەشقەر دوتىيى يۇمن خوگيۇنى شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلىقىغا
كۆرسىتىپ ، يۇمن شكەينىڭ تەستىقلىشىغا ئېرىشتى . يۇمن خوگيۇنىڭ
ئىدىيىسى ۋە پوزىتسىيىسى يۇمن داخۇانىڭكىدىنمۇ ئەكسىيەتچىل ۋە جاھىل
ئىدى . بۇنداق ئادەمنىڭ تۈتۈق بولۇشى شىنجاڭنىڭ ئىنقىلابىغا پايدىسىز
ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، قەشقەردىكى گېلاۋخۇي يولباشچىلىرىدىن
ۋېيدېشى ، بيەن يۈكفۇلار بىرلىشىپ يۇمن خوگيۇنى ئۆلتۈردى . شۇنىڭ
دىن كېيىن ، قېرى تۆلكە ، شىنجاڭ تەپتىش بېگى ، ئۇرۇمچى دوتىيى ياڭ
زېڭشىننى تۈتۈقلۇققا كۆرسەتتى . 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ، يۇمن شكەي ياڭ
زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۈتۈق بېگىلىكىگە تەينىلىدى ، ياڭ زېڭشىن ئىلى

ۋاقتلىق ھۆكۈمتى بىلەن قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى . 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ، قايتا ـ قايتا تالاش ـ تارتىش قىلىش ئارقىلىق ، ئاخىر ئىلى ئىنقىلابچىلىرى يول قويۇپ ، يا‌ك زېكشىن بىلەن كېلىشىم ئىمزالىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختاتتى ، قوشۇنلارنى چېكىندۈردى ، يا‌ك زېكشىنىڭ شىنجاڭنىڭ تۆتۈقى بولۇپ ، ھەربىي مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئېتىراپ قىلىندى ، ئىلى ئىنقىلابىي ھۆكۈمتى بىكار قىلىندى . شىنجاڭدىكى شىنخەي ئىنقىلابى شۇنىڭ بىلەن يېرىم يولدا توختاپ قالدى .

§4 . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ئارمىيە ، خەلقنىڭ روسىيگە قارشى كۈرىشى ۋە چىرا كەنتى ۋەقەسى

شىنجاڭدا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ گۈلقەلىرىنى ئېچىلدۇرىۋەتتى . ئۇلار بۇنى « جۇڭگونىڭ زېمىنىنى يوتۇۋېلىپ ، ئارزۇيىمىزغا يېتىشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى » دەپ قاراشتى . چار پادىشاھ نىكولاي II « پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشقا بولمايدۇ » دەپ قايتا ـ قايتا بۇيرۇق چۈشۈردى . روسىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىراقلا يوتۇۋەتمەكچى بولۇپ ، « مۇھاجىرلارنى قوغدايمىز » دېگەن باھانە بىلەن 1912 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەر بىلەن ئىلغا ئۇچ يۆنىلىشتىن تاجاۋۇز قىلدى .

روسىيە تەڭسىز شەرتنامىلەرگە ئاساسەن شىنجاڭدا كونسۇلخانا قۇرغاندىن كېيىن ، بۇ كونسۇلخانىلاردىن ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش تاياڭچ بازىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلدى . روسىيە كونسۇللىرى بۇنىڭ بىلەنلا قانائەتلەنمەي ئۆزلىرىنىڭ ئىبلىس قولىنى كونسۇلخانا قۇرۇلمىغان شەھەر ـ يېزىلارغىمۇ سۇنۇپ ، ھەرقايسى جايلاردا ئاقساقال (شاگىيۇ) لارنى قويدى ، بۇ ئاقساقاللار نامدا شۇ يەرنىڭ مۇھاجىرلار ئىشلىرى ۋە سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە

ئۇلارنىڭ تولىسى روسىيىنىڭ جاسۇسلىرى ئىدى . روسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئوچۇقتىن - ئوچۇق جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ ، شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىگە نوتا تاپشۇرۇپ ، روسىيە بۇ « شاڭيۇ » لارنىڭ كونسۇللۇق ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزۈشىگە ، روسىيە مۇھاجىرلىرى ۋە سودىگەرلەرنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى بېجىرىشىگە رۇخسەت قىلدى ، بۇ ئىشلارنى ئۇلار بېجىرمىگۈچە جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ سۈرۈشتۈرۈشىگە ، ئارىلىششىغا قەتئى بولمايدۇ ، دېدى . بۇ روسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىزگە چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچمەنلىك بىلەن ھەيۋە قىلىپ ، قولىدىن كېلىدىغانلىكى ئەسكىلىكلەرنى قىلدى . ئۇلار روسىيە ئەلچىخانىسىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن ھەرقايسى مىللەت ئاھالىسىنى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا باجسىز سودا قىلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان « سودا ئالاقىسى بېلىتى » سېتىۋېلىپ ، ئۇنى روسىيە تەۋەلىكىگە كىرىشنىڭ كاپالەتنامىسى قىلىشقا قىستىدى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ئارمىيە - خەلق روسىيىنىڭ قوراللىق تاجاۋۇزچىلىقىغا ۋە شاڭيۇلارنىڭ زۇلمىغا قاتتىق نەپرەت بىلەن قاراپ ، ئۇلارغا دائىم دېگۈدەك قايتۇرما زەربە بېرىپ تۇردى . روسىيىگە قارشى كۈرەشنىڭ ئوتى بارغانسېرى ئۇلغايماقتا ئىدى . چىرا ۋەقەسى روسىيىگە قارشى كۈرەشنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتەردى .

چىرا كەنتى (بۇگۈنكى چىرا ناھىيىسى بازىرى) ئۆز ۋاقتىدا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان ، ماددىي ئەشيالىرى مول بىر چوڭ بازىرى ئىدى ، شۇڭا روسىيە سودىگەرلىرى بۇ يەرگە دائىم كىرىپ چىقىپ تۇراتتى ، بىر تەرەپتىن سودا قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى . چىرا كەنتى ۋەقەسىنى پۈتۈنلەي روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ گۇماشتىسى سىيىت ھاجى قوزغىغان ، ئۇ ئىلگىرى خوتەندىكى بىر مۇناپىق بولۇپ ، بۇرۇن روسىيىدە تۇرغان ۋە روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن . كېيىن يەنە شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ، روسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى سوكوف تەرىپىدىن چىرا كەنتىنىڭ شاڭيۇلىقىغا تەيىنلەنگەن . سىيىت ئۆزىنىڭ بۇ خوجايىنىغا

تايىنىپ ئۆكتەملىك قىلىپ ، قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كەنت ئاھالىلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ ، ئاياللارنى ئايىغ ـ ئاستى قىلىپ ، قىلمىغان ھېچ ئەسكىلىكلىرى قالماي خەلقنىڭ قاتـ تىق غەزىپىنى قوزغىغان . سىيت « سودا ئالاقىسى بېلىتى » ۋە پۇل بىلەن قىزىقتۇرۇش ئارقىلىق بىر قىسىم كەنت ئاھاللىرىنى روسىيە تەۋەلىـ كىگە كىرگۈزگەن . ئەمما ، زور كۆپچىلىك ۋەتەنپەرۋەر پۇقرالار « سودا ئالاقىسى بېلىتى » نى سېتىۋېلىشنى رەت قىلغان ، روسىيە تەۋەلىكىگە كىرىشنى خالىمىغان ئۇيغۇر دېھقانلار ھەرخىل زەربىلەرگە ئۇچرىغان . ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن ، روسىيە ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى كونسۇلى ۋە شاگىيۇلارنى ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتقان . سىيت سوكوفنىك قوماندانلىـ قىدا ، چىرادا تەتۇر تەشۋىقات تارقىتىپ ، كىشىلەرنى ساراسىمگە سالغان ھەمدە روسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىدىن قورال ئېلىپ ، روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئاز بىر قىسىم مۇناپىقلارنى توپلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللىگەن . 1912 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، سىيت زورلۇق بىلەن سۇ مەنبەـ سىنى ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن چىرا كەنتىدىكى ۋەتەنپەرۋەر پۇقرالار ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلغان . سىيت گۇناھىنى تونۇش ئۈياقتا تۇرـ سۇن ، ئەكسىچە بىر قىسىم لۇكچەكلەرنى باشلاپ كېرىيە يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارىغا ھەيۋە قىلىپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ نەزەربەند قىلىپ قويۇلغان ، بۇ چاغدا سىيت دەرھال سوكوفقا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن يارەم سورىغان . سوكوف مۇئاۋىن كونسۇل بىلونسنى كېرىيگە ئەۋەـ تىپ ، يەرلىك ھۆكۈمەتكە بېسىم ئىشلەتكەن . نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى سىيتنى روسىيە كونسۇلخانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان . دېمەك ، سوكوف ئۇلارنى قوغداپ قالغان . 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ، گېلاۋخۇيىنىڭ قەشقەردىكى باشلىقى ۋېي دېشى ، بـ يەنيۇگىفۇلار دوتەي يۈمن خوگىيۇنى ئۆلتۈرۈپ ، ئىلى قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشقان . سوكوف بىلەن بېلونىس مەخپىي كېڭىشىپ ، سىيتنى چىرا

كەنتىگە ئاغدۇرمىچىلىق ھەربىر كەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا قايتا ئەۋەتكەن . سىيىت قولىغا قورال ئېلىپ ، پەيلىنى بۇزۇپ ، كەنتىنىڭ ئاغزىغا كېلىپ چوماقچىلىرىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئوق چىقىرىشقا بۇيرۇپ . ئۆچ ئالمىز ، دەپ داۋراڭ سالغان . 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ، سىيىت يەنە سۇ مەنبەسىنى ئىگىلىۋالغان ، ۋەتەنپەرۋەر كەنت ئاھالىلىرىنى ئۇرۇپ ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا يەرلىك ئەمەلدار سالاھىتىدە ئېلان چاپلىغان . روسىيە قوشۇنلىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن ، ئۇ تېخىمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ ئاكاڭ قارىغاي بىرىنچى دەپ ، چىرا كەنتى پۇقرالىرىنى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە بۇيرۇدى ھەمدە ھەربىرىنى 20 سەردىن 25 سەر گىچە كۈمۈش تەڭگە چىقىرىپ ، روسىيە پۇقرالىقىنى سېتىۋېلىشقا قىستىدى ، سېتىۋالمىغانلارنى قاماپ قويدى . قاتتىق غەزەپكە كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر چىرا خەلقى خوتەن شەھىرىگە كىرىپ سىيىت ئۇستىدىن ئەرز قىلدى . خوتەن ئايماقلىق ھۆكۈمەت دېلونى قەشقەردىكى ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە يوللىدى . ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت باشلىقى ۋېي دېشى ، بېيەن يۈگۈلار چىرا كەنتىدىكى ۋەتەنپەرۋەر خەلقنى ئىنتايىن ھېسداشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى قوللىدى ، يەكەننىڭ مەسلىھەتچى سانغۇنى شيۇڭ گاۋشېڭنى بۇ دېلونى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا بەلگىلىدى . 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ، شيۇڭ گاۋشېڭ قوغدىغۇچىلارنى ۋە ئەرز سۇنغان چىرا خەلقىنىڭ ۋەكىللىرىنى باشلاپ چىرا كەنتىگە كېلىپ ، سىيىتنى سوراق قىلماقچى بولدى . سىيىت قوراللىق چوماقچىلىرىنىڭ قوغدىشى ئاستىدا ، قېيناتىسى نىڭ قورۇسىغا كىرىۋالدى . ئۆگزىگە روسىيىنىڭ بايرىقىنى قاداپ ، ئۆزىنىڭ جۈگگو پۇقراسى ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ ، سوراق قىلىشنى رەت قىلدى . شيۇڭ گاۋشېڭ ئەھۋال ئىگىلىمەكچى بولۇپ يەنە ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ سوراق قىلىشقا چاقىرتتى ، سىيىت ۋە ئۇنىڭ قول چوماق لىرى ئۆگزىدە تۇرۇپ ۋەتەنپەرۋەر كەنت پۇقرالىرىنى تىللىدى ھەمدە شيۇڭ گاۋشېڭ ئۆزى كېلىپ ماڭا سالام بەرسۇن ، دەپ ۋالاقلىدى . سىيىتنىڭ يولسىزلىقى ۋە ئۆكتەملىكى چىرا كەنتىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى ، سۈپۈرگە باشچىلىقىدىكى 400 دىن ئارتۇق

ۋەتەنپەرۋەر كەنت ئاھالىسى سىيىتنىڭ قېيناتىسىنىڭ ھويلىسىنى قورشىۋالدى ، قاتتىق غەزەپكە كەلگەن ئامما گۇلدۇرمامدەك شاۋقۇن كۆتۈردى . بۇ چاغدا شيۇك گاۋشېك سىيىتنى قولغا ئالماقچى بولۇپ تۆت قېتىم ئادەم ئەۋەتتى . سىيىت ئوق چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسەتتى ھەمدە ئىككى نەپەر قوغدىغۇچى بىلەن بىر كەنت پۇقراسىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ، يەنە بىر كەنت پۇقراسىنى يارىدار قىلدى . چىرا كەنتىدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئامما قاتتىق غەزەپكە كېلىپ قورۇغا ئوت قويدى . سىيىت كېچىدە ئايالچە ياسىنىپ ئارقا تامنىڭ ئاستىن كولاپ قېچىپ ، روسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا كىرىۋالدى ، قالغان مىللىي مۇناپىقلاردىن 29 ى ۋە روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىرىدىن بىرى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى .

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن ، روسىيە ھۆكۈمىتى ۋەقەنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن ، دەرھال روسىيە ئەسكەرلىرىگە يەنە 500 كىشى قوشۇپ ، قەشقەر شەھىرىگە كىرگۈزدى . پىلىموت ، زەمبىرەكلەرنى دوتەي يامۇلىغا توغرىلاپ ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە پۇقرالىرىدىن 180 كىشىنى ئېتىپ بېرىشكە ، تۆلەم تۆلەشكە ۋە كەچۈرۈم سورىشقا قىستىدى . سوكوى : مەن 200 ئاتلىق كازاك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ چىرا كەنتىنى ۋەيران قىلىۋاتىمەن ، دەپ داۋراڭ سالدى . روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بېيجىڭدا يۈەن شىكەيگە بېسىم ئىشلەتتى . يۈەن شىكەي تىز پۈكتى ھەمدە ياڭ زېڭشىنغا « قاتىل » لارنى قاتتىق جازالاڭلار ، تۆلەم تۆلەپ ، كەچۈرۈم سوراڭلار ، دەپ تېلېگراممىما ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى . قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى جياۋداجۇي دوتەي ۋاڭ بىنكۇنلار ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئامالسىز خوتەن ئايمىقىنىڭ باش ئەمەلدارى تاڭ يۈنجۇڭنى ، كېرىيە ئامبالىسى شېن يۈگچىڭنى ۋەزىپىدىن ئېلىپ تاشلىدى . شۇڭ گاۋشېڭنى تۈتۈپ تەكشۈرمەكچى بولدى ھەمدە روسىيە كونسۇلخانىسىدىن كەچۈرۈم سورىدى . روسىيە تاجاۋۇزچىلىرى يەنە رازى بولماي ، 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى قەشقەرنىڭ قوۋۇقىنى پارتلىتىۋەتتى ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ

قەستەن چاتاق چىقاردى . 9 ـ ئايدا ، بېلونىس جۇكگو ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپلا ، ئىلگىرى ـ كېيىن ئىككى قېتىم تاجاۋۇزچى ئارمىيىنى باشلاپ خوتەن ، كېرىيە ۋە چىرا كەنتىگە باستۇرۇپ كىردى ، ئۆز مەيلىچە ئىككى نەپەر جۇكگو ئەمەلدارىنى ، 24 نەپەر كەنت ئاھالىسىنى تۇتۇپ قوراللىق قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ كەلدى . 1913 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، چىرا كەنتى ۋەقەسى توغرىسىدىكى سوت قەشقەردە ئېچىلدى ، دوتەي ۋالىڭ بىنكۆن باش سوتچى بولدى ، دەۋاگەر سوكوفنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشىپ سوتقا چىققان 26 نەپەر يالغان روسىيىلىك ، جاۋابكار شۇڭ گاۋشېڭ ، تالڭ يۈنجۇڭ ، شېن يۈگچىڭ ۋە چىرا كەنتىدىكى 70 نەپەر ۋەتەنپەرۋەر كەنت پۇقراسى ئىدى . سوت باشلىنىش بىلەنلا جاۋابكار سىيىتىنىڭ گۇناھىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى ، ئۇ پولاتتەك دەلىل ـ ئىسپات ئالدىدا ئۆزىنى زادىلا ئاقلىيالمىدى ، بۇ ھال سوكوفنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى ، بۇ دەۋاگەر جاۋابكارغا ئايلىنىپ قالدى . سوكوف غالجىر ئىتتەك ئەسەبىيلىشىپ ، بىر تەرەپتىن سوتچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن سىيىتىنى ئەلچىخانىدىن چىقىرىپ بىر ئوچۇم مۇناپىقلارنى تەشكىللەپ شەھەر ئىچىدە نامايىش قىلدۇردى ، سوكوفنىڭ قالايمىقان قىلىشى تۈپەيلىدىن سوت ۋاقتىنچە توختاپ قالدى .

ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ سەردارى يالڭ زۇەنشۇي قەشقەرنىڭ تۇتۇقلىقىغا ۋە دىپلوماتىيە ۋەكىللىكىگە تەينىلىنىپ ، سوكوف بىلەن بولغان سۆھبەتكە رىياسەتچىلىك قىلدى . سوكوف يالڭ زۇەنشۇيگە ھەيۋىسىنى بىر كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن ، روسىيە تاجاۋۇزچى قىسىملىرىنى ئەتىگەن ۋە كەچتە مەشىق قىلدۇرۇپ ، ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق قىلدۇردى . تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئەنئەنىگە باي ھەرمىللەت شىنجاڭ خەلقى روسىيىنىڭ قوراللىق ھەيۋىسىدىن قىلچە قورقۇپ قالمىدى . ئەكسىچە دەلمۇ دەل تاقابىل تۇرۇپ ، قەتئىي كۈرەش قىلدى . قەشقەر قوزغىلىڭىدىن كېيىن ، گېلاۋخوجا ئەزالىرىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەن يېڭى ئارمىيە تېزلىكتە كېڭەيتىلىپ ، قەشقەر ، يەكەن ۋە خوتەندىكى زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ ، روسىيىگە

قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك قوراللىق كۈچ ئۈيۇشتۇردى ، بۇ قوراللىق كۈچ قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىدە سەپ تۈزۈپ نامايىش قىلدى . ياڭ زۇمنـ شۇي كـۈچـىـنى نـامايان قىلىش ئۈچۈن ، قەستەن سوكوف قاتارلىقلارنى يـېڭى ئارمىيىنىڭ مەشقىنى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى . سوكوف قەشقەردە جـۈڭـگـو ئارمـيـيـسـىنىڭ بۇنداق كۆپەيگەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ يۇرۇش ـ تـۇرۇشىنىڭ رەتلىكلىكىنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيران بولدى ، پەيلىنى بىرئاز يـىـغـۇالـدى . سـوكـوف بـىـلـەن بولغان سۆھبەتتە ياڭ زۇمنشۇي ئۇنىڭ جـۈڭگونىڭ ئەمەلدار ۋە پۇقرالىرىنى ئېتىپ ېېرىگىلار ، دېگەن يولسىز تەلـپـىـنـى قـەتئىـيـلـىك بىلەن رەت قىلدى ھەمدە كەسكىنلىك بىلەن پەقەت سـىيىتلا چىرا كەنتى ۋەقەسىنىڭ باش جىنايەتچىسى ، ئۇ ئادەتتە زومىگەر ـ لـىك قىلىپ ، كەنت پۇقرالىرىنى بوزەك قىلغاچقا مۇشۇنداق چوڭ ۋەقە يۈز بـەرگـەن ، دەپ كۆرسەتتى ھەمدە سوكوفتىن سىيىتنى روسىيە قانۇنى بو ـ يىچە قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلدى .

شـۇ يـىـلـى 3 ـ ئايـدا ، يـۇمن شـىـكـەيـنـىـڭ ھاكـىـم مـۇتلەقلىق يـۇرگـۈزىشگە قارشى تۇرغان ئىنقىلابىي زات سۇڭ جياۋرېن يۇمن شىكەي تـەرىـپىدىن قەست قىلىندى . سۇن جۇڭشەن يۇمن شىكەينىڭ تەبىئىتىنى تولۇق تونۇپ يېتىپ ، يۇمن شىكەيگە قارشى جازا يۈرۇشى قىلىدىغانلىقىنى جـاكـارلـىـدى . شـۇ يىلى يازدا ، يۇمن شىكەيگە قارشى ئېقىم ھەممە يەرنى قـاپـلـىـدى . يـۇمن شـىـكـەي ئۆزىگە قارشى بۇ ھەرىكەتلەرنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھە دەپ جـاھـانـگـىـرلاردىـن مـەدەت تـىـلـىـدى . شـۇ يىلى 8 ـ ئايـدا ، يـۇمن شـىـكـەي روسـىيىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ، دۆلەت ۋە مـىـللەتنىڭ مەنپەئىتىنى سېتىشتىن يانماي ، روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشـ لـۇق ئەلچـىـسىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ ، چىرا كەنتى ۋەقەسىنىڭ باش سـوتـچـىسى ۋاڭ بىڭكۇننى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلىدى ، ياڭ زۇمنشۇينى سـۇلـھـىـلـىـشـىـپ يول قويۇشقا بۇيرۇدى . ياڭ زۇمنشۇي ئار ـ نومۇسلۇق شـەرتـلـەرنى ئېتىراپ قىلىپ سوكوف بىلەن كېلىشىم ئىمزالىدى . 10 ـ ئاي ـ نـىـڭ 1 ـ كـۈنـى ، ئىككى تەرەپ دېلونىڭ نەتىجىسىگە ئىمزا قويدى : تاڭ يـۇنـجۇڭ بىلەن شېن يۈڭچىڭ خىزمەتتىن ھەيدىلىپ جەرىمانە قويۇلدى ،

شيۇك گاۋشىك 12 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى . 40 نەپەر چىرا پۇقراسىغا قاماق جازاسى ياكى ئېغىر ئەمگەك جازاسى ھۆكۈم قىلىندى .

گەرچە يۇمن شىكەيىنىك ۋەتەن ساتقۇچلۇق تەسلىمچىلىكى تۇپەيلىدىن چىرا كەنتى ۋەقەسى ئىنتايىن ناھەق بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەرمىللەت خەلقىنىك جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشىنىك يالقۇنلىرى ئۆچمىدى . 1914 ـ يىلى ، قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان شيۇك گاۋشىك ۋەتەنپەرۋەر خەلقنىك قوغدىشى ئاستىدا ، تۇرمىگە كىرمەيلا قالماي بەلكى يەنە قەشقەردە روسىيىگە قارشى كۈرەشكە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلدى . چىرا كەنتىدىكى ۋەتەنپەرۋەر خەلقنىك يولباشچىسى سۇپۇرگە جازا مۇددىتىنى توشقۇزۇپ ئۆيىگە قايتىپ بارغاندا ، پۈتۈن كەنت خەلقى ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى ، ھەتتا بەزىلىرى 300 چاقىرىم يىراقلىقتىكى خوتەنگە بېرىپ كۈتۈۋالدى ، بۇ ئىشلار ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقنىك ئۆزلىرىنىك ئورتاق دۈشمىنىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ، زوراۋانلىقتىن قورقماي دۈشمەنگە بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشتەك شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى تولۇق نامايان قىلدى .

§5 . چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى يىللىرىدىكى شىنجاڭنىك ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى

ئەپيۇن ئۇرۇشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، لىن زېشۈي چىك سۇلالىسىنىك قۇربانلىقى سۈپىتىدە ئىلىغا ئەۋەتىلىپ قوشۇنغا قېتىلدى . 1842 ـ يىلى ئۇ ئىلىغا كېلىپلا ، ئىككىنچى يىلى يۇز بېرىدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە دۇچ كەلدى . ئېتىزلار قۇرۇپ كەتتى . ئۇ يېزىلارنىك ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى كۆرۈپ ناھايىتى ئىچى سىرىلدى ھەمدە سۇ ئىنشائىتى ئېلىپ بېرىشقا ، سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەل باغلىدى . ئۇنىك ھەربىر ھۆكۈمەتنىك قوللىشىغا

ئېرىشتى . ئۇنىڭ پىلانى بويىچە ، ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تىرىشىش ئارقىلىق ، كۆرەڭنىڭ شەرقىدىكى ئاچچىقسۇ ئۆستەڭنى ياساپ پۈتتۈردى ، بۇنىڭ بىلەن يېقىن ئارىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ سۈيىگە كېپىللىك قىلغىلى بولۇپلا قالماي ، يەنە 16 تۇمەن مۇ يېڭى بوز يەر ئېچىلدى . 1845 ـ يىلى ، ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارنى ئارىلاپ نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋە ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەرلەرنى تەكشۈردى ، تۈرپاندا كارىز چېپىشنى تەشەببۇس قىلدى ، يىپەك توقۇش تېخنىكىسىنى ياخشىلىدى . ئۇ يەنە كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۇچۇن چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس قىلىپ ، خېنى يەرلەرنى ئۇلارنىڭ مەڭگو تېرىشى ئۇچۇن بەردى . لېن زېشۈي ئىنتايىن مۇشكۇل شارائىتتا ، ياشىنىپ قالغان ، كېسەل چىرمىۋالغان ئەھۋالدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن تۆھپە قوشتى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى .

قوقان خانلىقىنىڭ باندىتى ياقۇپبەگنىڭ ۋە روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ يېزا ـ بازارلىرى چۆلدەرەپ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلار تاشلىنىپ ، تېرىلغۇ يەرلەر قاقاسلىشىپ ، خەلق سەرسان بولۇپ ، ئېچىنىشلىق ھالەت شەكىللەنگەنىدى . چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، زوزۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇچۇن ، ھەرقايسى جايلاردا « خەير ـ ئېھسان ئىدارىلىرى » تەسىس قىلىش ، ئۆستەڭ چېپىپ ، بوز يەر ئېچىپ تېرىلغۇلارنى كېڭەيتىش ، يەرنى ئۆلچەپ ئېنىقلاش ، پاراڭ ـ باجنى ئۆلچەم بويىچە ئېلىش ، پۇلنى ئۆزگەرتىش توغرۇلۇق چىڭ ئوردىسىغا تەكلىپ بەردى ، زوزۇڭتاڭنىڭ تەكلىپى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشىغا ئېرىشتى ۋە شىنجاڭدا تېزدىن يولغا قويۇلدى .

كۆپ يىللىق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى شىنجاڭنىڭ نوپۇسىنى زور دەرىجىدە كېمەيتىۋەتكەنىدى ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈش ئۇچۇن ، چوقۇم ئەمگەك كۈچىنى كۆپەيتىش زۆرۈر ئىدى . شۇڭا ، چاك ھۆكۈمىتى ئېچكىرىدىن كۆچمەنلەرنى شىنجاڭغا كېلىشكە ئىلھاملاندۇردى ، ئارتۇق ئەسكەرلەرنى ئۆز جايىدا تارقاقلاشتۇرۇپ ئو-رۇنلاشتۇردى . سەرسان بولۇپ سرتلاردا يۈرگەن دېھقانلارنى يىغىپ كەلدى . چاك ھۆكۈمىتى ئېچكىرىدىن چىققان « مېھمان » لارغا ، ئۆز جايلىرىدا ئولتۇرۇراقلاشقان ئەسكەرلەرگە ۋە يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن دېھقانلارغا قوتقۇزۇش ئاشلىقى تارقىتىپ ، تېرىلغۇ يەر بۆلۈپ بەردى ھەمدە يەرلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بويىچە ھەقسىز ئۇرۇق ۋە كالا بىلەن تەمىنلىدى . چاك ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ تەدبىرلىرى قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا زور ئۈنۈمگە ئېرىشتى . قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق جايلار قوقان بانديتلىرىنىڭ كۆپ قېتىم بۆلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن ، ئۇ يەرلەردە قالغان ئاھالىمۇ ناھايىتى ئاز بولۇپ ، ھەممە يەرنى غۇربەتچىلىك باسقانىدى . بىرقانچە يىللىق ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ، ئاخىر كەنتلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان ، تېرىلغۇ يەرلەر كېڭەيگەن ، توخۇلارنىڭ چىل-لىشى ، ئىتلارنىڭ قاۋۇشى ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان تىنچ مەنزىرە بارلىققا كەلدى .

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە ، زو-زۇڭتاڭ خەيىر - ئېھسان ئەمەلدارلار ئىدارىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا : « غەربىي شىمالنى تۇزەشتە ئىشنى سۇ ئىنشائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن باشلاش كېرەك » دەپ قايتا - قايتا تاشپۇرۇق بەردى . زوزۇڭتاڭنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا ، چاك ئەسكەر-لىرى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى پۇقرالار نۇرغۇن ئۆستەك ۋە كارىزلارنى بەرپا قىلدى .

چاك ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ، ئەمما ئۇجمە كۆچەتلىرى ۋە پىلە قۇرتى سۈپىتىنىڭ ناچارلىقىنى ، يىپەك چىقىرىپ دۇردۇن توقۇش تېخنىكىسىنىڭ تۆۋەنلىكىنى ، پايدىسىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەل باغلاپ ، جېجياڭدىن

نەچچە ئون تۆمەن ئۇجمە كۆچىتى ۋە نۇرغۇن پىلە ئۇرۇقى ئەكەلدۇردى ، خۇجۇ ئايماقىدىن پىلە بېقىش ، يىپەك سوزۇش ئۇستىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ، ئۇلارنى ھەرخىل سايمانلار بىلەن قۇمۇل ، تۇرپان ، كۇچا ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ ھەرمىللەت دېھقانلىرىغا ئۇجمە تېكىش ، ئۇلاش ، پىلە قۇرتى بېقىش ۋە يىپەك چىقىرىش ۋە دۇردۇن تو-قۇش تېنىكسىنى ئۆگەتكۈزدى . بەش يىل ئىچىدىلا ، شىنجاڭنىڭ پىلە ۋە يىپەك مەھسۇلاتى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئاشتى .

دېھقانلارنى خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۇچۇن ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى ئامبىلى تاۋونىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، دېھقانلارنىڭ يۇكىنى زور دەرىجىدە يەڭگىللەتتى . شىنجاڭ ھۆكۈمىتى : ئىككى مو يەر بىر مو بويىچە ھېسابلىنىدۇ ، بىرىنچى دەرىجىلىك يەردىن سەككىز شېكىل ، ئوتتۇرا ھال يەردىن بەش شېكىل بەش ئوچۇم ، ناچار يەردىن ئۇچ شېكىل پاراق ئېلىنىدۇ ، دەسلەپ ئالتە ئۇلۇش ئېلىنىدۇ ، قالغان تۆت ئۇلۇشى كېچىكتۇرۇپ ئېلىنىدۇ ياكى كەچۇرۇم قىلىنىدۇ ، دەپ ئېنىق بەلگۈلىمە ئورناتتى . بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى ھەرمو يەردىن بىر كۈرە پاراق ئېلىنغىنىغا قارىغاندا 3/2 ھەسسىدىن ئارتۇق تۆۋەنلىگەن .

چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەير ـ ئېھسانلىق تەدبىرلىرى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە ، چېگرا مۇداپىئە كۈچىنى كۈچەيتىشكە قارىتا ئىجابىي رول ئوينىدى .

بىراق ياخشى كۈنلەر ئۇزۇنغا بارمىدى ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بارغانسېرى چېرىكلىشىشگە ، جاھانگىرلار تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ كۈچىيىشگە ئەگىشىپ ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىمۇ بارغانسېرى ناچارلىشىپ كەتتى .

شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ ، ئادىمى ئاز بولغاچقا ، يىغىلغان باج كىرىمى چەكلىك ئىدى . يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ خراجىتى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ مائاشى ئاساسەن شەرقىي جەنۇبى ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھەل قىلىنىپ كەلگەن ، بۇ خىل ئىقتىسادىي ياردەم ئۆز ۋاقتىدا « ھەمكارلىق

تەمناتى » دەپ ئاتالغاندى ، ھەر يىلى 2 مىليون 400 مىڭ سەر كۆمۈش بېرىلەتتى . ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ، چىڭ ھۆكۈمىتى كۆپ قېتىم تەكىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاپ ، جاھانگىرلارغا نۇرغۇن تۆلەم تۆلەپ ، ئىقتىسادنى بارغانسېرى خارابلاشتۇرۇۋەتكەندى . بۇلۇپمۇ سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن ، چىڭ ھۆكۈمىتى « گېڭزى تۆلىمى » ئۈچۈن 450 مىليون قەرزدار بولدى ، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ پۇلنى ھەرقانداق قىلىپمۇ چىقىرالمايتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، باج ـ سېلىقنى كۆپەيتىپ ، يۈكنى دۆلەتنىڭ پۇقرالىرىغا ئارتىپ قويدى . شەرقىي جەنۇبتىكى ئۆلكىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قەرزلىرىمۇ يېتىپ ئاشقۇچە تۇرغان يەردە ، نەدىمۇ شىنجاڭغا ياردەم قىلالىسۇن ؟ « ھەمكارلىق تەمىناتى » ئۇزۇلۇپ قېلىۋىدى ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى ئاساسلىق مالىيە مەنبەسى توسۇلۇپ قالدى . قاتمۇ قات قىيىنچىلىق يۈز بەردى . يەرلىك دائىرىلەرنىڭ ھېچقانداق پۇل تېپىش يولى قالمىدى ، باجنىڭ تۈرى ۋە مىقدارىنى ئاشۇرۇپ ، پۇقرالارنىڭ يىلىكىنى شوراشقىلا تۇغرا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ئۆي بېجى ، باغ بېجى ، دەرەخ بېجى ، تۇز بېجى ، كۆمۈر بېجى ، ئالتۇن ـ كۈمۈش بېجى ، بىدىكلىك بېجى ، پاھىشە بېجى ، يەم ـ خەشەك ۋە ئوتۇن بېجى قاتارلىق غەيرىي باجلار بارلىققا كەلدى ، پاراق ئۈچۈنلا ئەسلىدىكى بەلگىلىمىنىڭ سىرتىدا خوراش ھەققى ئېلىنىدىغان ، بىردەن پاراققا « خوراش ھەققى » ئۈچۈن بەش كۈرە بەش شىڭ ئاشلىق ئارتۇق ئېلىنىدىغان بولدى ! دېھقانلار تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىق ھەر دەرىجىلىك پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ قاقتى ـ سوقتىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى .

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ، كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئېلىمىزگە قارىتا تاجاۋۇزچىلىقنى كۈچەيتتى . ئۇلار ئېلىمىزنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىپ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشقاندىن سىرت ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى كونترول قىلدى ، ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ، يىراق چېگرىغا جايلاشقان شىنجاڭمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالمىدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ، ئەنگلىيە ھىندىستان بىلەن ئافغانىستانىنى بېسىۋالغاندى ، ئارقىدىنلا شىنجاڭغا كۆز تىكتى ، كۆپ قېتىم كەشمىر ئارقىلىق يەكەن ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا ئىشپىيون كىرگۈزۈپ ، ھەربىي ئاخبارات ئوغرىلاپ ، بۆلگۈنچىلىك ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى . يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىنى سەزگەن ھامان چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى . قوقان خانلىقى جاھانگىر خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگۈزگەندە ، ئەنگلىيەمۇ 20 نەپەر ئىشپىيونىنى ھىندىستاندىن شىزاڭ ئارقىلىق قەشقەرگە كىرگۈزگەنىدى . بۇ جاسۇسلار قوقان تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ ، ئەسكەر مەشىق قىلدۇرۇپ ، پىلان كۆرسىتىپ ، نۇرغۇن يامان ئىشلارنى قىلغانىدى .

روسىيە گەرچە شىنجاڭغا ئەنگلىيىدىن كېيىنرەك بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى تېخىمۇ ۋەھشىيانە بولدى . 1851 ـ يىلى ، روسىيە « ئىلى ، تارباغاتاي سودا ئالاقىسى نىزامى » دىن پايدىلىنىپ ، ئىلى ۋە تارباغاتايدا سودا بېجىدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ۋە كونسۇل كېسىم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا يوپۇرۇلۇپ كىردى . ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا سوممىسى بىر ھەسسە كۆپەيدى . 1881 ـ يىلى ، روسىيە يەنە ئۆزگەرتىلگەن « ئىلى شەرتنامىسى » دىن پايدىلىنىپ ، تۇرپان ، گەنسۇلاردا كونسۇلخانا قۇرۇپ ، باجدىن كەچۈرۈم قىلىنىدىغان سودىنىڭ دائىرىسىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە كېڭەيتتى . بۇنىڭ بىلەن ، روسىيە سودىگەرلىرى تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە جەنۇبىي قىسمىغا ئېقىپ كىردى . ئەنگلىيە بۇ جەھەتتە ئارقىدا قېلىشنى خالىماي ، مۇستەملىكە زېمىنىدىكى زور بىر تۇركۈم ھىندىستانلىق ۋە ئافغانىستانلىقلارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگۈزۈپ ، روسىيە سودىگەرلىرى بىلەن بازار تالاشتۇرى ھەمدە « تەڭ مەنپەئەتدار بولۇش » شوئارىدىن پايدىلىنىپ ، قەشقەردە كونسۇلخانا قۇ-

رۇپ ، سودا بېجىدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقى ۋە كونسۇل كېسىم قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى . روسىيە سودىگەرلىرى بىلەن ئەنگلىيە سودىگەرلىرى پاختا رەخت ، نېپىت ، بوياق ، غەربچە دورا ، مامۇق ، قۇم شېكەر ، تاماكا ، سەرەڭگە ، ئەينەك ۋە تۆمۈر سايمانلارنى يۇقىرى باھادا سېتىپ ، شىنجاڭنىڭ يۇڭ ، پاختا ، ئالتۇن ، قاشتېشى ، ئۇچەي، خام يىپەك ، پىلە غوزىكى قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋالدى . ئۇلار قۇرغان سودا تۈرلىرى ۋە ئەجنەبىي دۆكانلار پۈتۈن شىنجاڭنىڭ بازارلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى كونترول قىلىۋالدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭغارلار بىلەن چوڭ ـ كىچىك خوجىلار تىنچىتىلغاندا ، تېيەنجىن ۋە سەنشىلىك سودىگەرلەر ئەسكەرلەر بىلەن بىللە شىنجاڭغا كىرگەن ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى كۆپ كاپىتالغا ئىگە بايلاردىن بولۇپ قالغان ، « تېيەنجىن گۇرۇھى » ، « سەنشى گۇرۇھى » دەپ ئاتىلىدىغان بولغان . زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان مەزگىلدە ، خۇنەنلىك سودىگەرلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېلىپ ، « خۇنەن گۇرۇھى » دەپ ئاتىلىدىغان بولغان . ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر رەخت ، چاي ، چەرچىن مال سېتىپ ، تېرە ، ئالتۇن ، قاشتېشى ، بۆكەن مۆڭگۈزمى ، ئىپار ، ھەشىشە تۇلھە جەل ، چۇچۇكبۇيا قاتارلىق دورا ماتېرىياللىرىنى يېغاتتى . ئۇلار ئىلگىرى ناھايىتى نۇرغۇن پايدا ئېلىپ ، سودىسىنى تازا رونىق تاپقۇزغانىدى ، بىراق كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ۋە روسىيە سودىگەرلىرى كۆپلەپ كىرگەندىن كېيىن ، ئۇلار چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن رىقابەتلىشىلمەي ئاخىر ھەممىسى بىر ـ بىرلەپ ۋەيران بولدى .

1900 ـ يىلى ، ئېلىمىزدە جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك يېخىتۇمەن ھەرىكىتى يۈز بەردى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەسلەپ يېخىتۇمەندىن پايدىلىنىپ ئەجنەبىلەرگە قارشى تۇردى . كېيىن سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى بىلەن بىرلىشىپ يېخىتۇمەننى باستۇردى ، بۇ-

نىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ، ئېغىز ـ بۇرۇن يالىشىشتەك خائىنانە ئەپت ـ بەشرىسىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەر-دى . سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى ، نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئېغىر كرىزىس كېلىپ چىقتى . پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ، خانىش سىشى تۈيۈقسىز ئۆزگۈرۈپ ، 1901 ـ يىلى يىلىنىڭ بېشىدا « قانۇن ئۆزگەرتىپ » ، « يېڭى سىياسەت » يۈرگۈزىدىغانلىقىنى جاكارلىدى . بۇ شامال تەبئىي ھالدا شىنجاڭغىمۇ يېتىپ كەلدى . « يېڭى سىياسەت » نى پائال يۈرگۈزۈۋاتقان ئىلى جىياڭجۈنى چاڭ گېڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭدا « يېڭى سىياسەت » يۈرگۈزۈش توغرىسىدىكى بەش ماددىلىق تەكلىپىنى سۇندى . بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ، سودا ، ھۈنەر ـ كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇچ ماددا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۆيمۇ « يېڭى سىياسەت » يۈرگۈزۈشكە كۆپ كۈچ چىقاردى ، ئۆزى باشلامچى بولۇپ كەسىپ تۈرلىرى بەرپا قىلدى . بۇنىڭ بىلەن ، ئىلدا ھۆكۈمەت بىلەن پۇقرالارنىڭ بىرلىشىش تۈسىنى ئالغان خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى . ئۇيغۇر سودىگەر ھۈسەين باي دىرېكتور بولۇپ ، گېرمانىيىدىن ماشىنا سېتىۋېلىپ ، روسىيىنىڭ تېخنىكلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ، 100 دىن ئارتۇق ئىشچىنى يالاپ ، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن زامانىۋى ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈپ ، يىلىغا ئون نەچچە مىڭ دانە خۇرۇم ئىشلىدى . لىيەن كۆي ئۇرۇمچىدە ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بىرقەدەر چوڭ يېزا ئىگىلىكى ، ئورمانچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇپ ، خېلى ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلدى ، ئۇنى باشقا رايونلارغىمۇ كېڭەيتتى . خوتەنده ۋە گۇمىدا ھۆكۈمەت باشقۇرىشىدىكى پىلىچىلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى . ئالتايدا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ ئاچقان ئالتۇن كېنى قۇرۇلدى ، شىخودا ، مايتاغدا ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرىشىدا ماي كانلىرى قۇرۇلۇپ ، بۇ كانلارمۇ روسىيىنىڭ كونا ئۇسكۇنىلىرىدىن سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى ، بىراق

تېخنىك كەمچىل بولغاچقا ، ماي باكلىرى ئىزچىل تۇردە ئىسكىلاتتا تۇردى . بۇنىڭدىن باشقا ، ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشى ، ھۆكۈمەتنىڭ نازارەتچىلىكىدىكى سودىگەرلەرنىڭ ئېچىشى ، ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىپ ئېچىشى ، سودىگەرلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېچىشى قاتارلىق شەكىللەردىكى ، كېرىيە ، چۆچەكنىڭ ئالتۇن كانلىرى ، بايىنىڭ مىس كانى ، جېمىسارنىڭ تۆمۈر كانى قاتارلىق كانلار قۇرۇلدى ، ئەمما بۇ كانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا ، تەننەرخ يۇقىرى بولۇپ كەتتى ، مەھسۇلاتلىرى چەت ئەل مالىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمىدى ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھەممىسى تاقالدى . شىنجاڭنىڭ سانائەت قۇرۇش جەھەتتىكى نەتىجىسى چوڭ بولمىسمۇ ، لېكىن مىللىي كاپىتالنىڭ بىخلىرىنى يېتىلدۇرگەنلىكى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى تەبىئىي پەن بىلەن ، ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ۋە يېڭى كاپىتالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى . بۇ شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا قارىتا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى .

ئونىنچى باب

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى تىنچ، بېكىنمە، قالاق ھالەتتە تۇرغان شىنجاڭ

§1. ياڭ زېڭشىننىڭ ئىنقىلابچىلارنى ۋە قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى باستۇرۇشى، شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن روسىيە ئاق باندىتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانى

ياڭ زېڭشىن، تەخەللۇسى دىڭ چېن بولۇپ، يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ مېڭزى ناھىيىسىدىن، بىيۇروكرات پومېشچىك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ 1889 ـ يىلى تەشرىپتارلىققا ئىمتىھان بېرىپ ئۆتۈپ، گەنسۇدا كۆپ يىل ئەمەلدار بولۇپ ئىشلىگەن. 1907 ـ يىلى، شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى لىەن كۈي «يېڭى سىياسەت» نى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇنى شىنجاڭغا يۆتكەپ كەلگەن. ئۇ دەسلەپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە مەشىق مەسلىھەتچىسى بولغان، كېيىن ئاقسۇغا دوتەي بولغان. 1911 ـ يىلى شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ دوتىيى ۋە شىنجاڭنىڭ تەپتىش ئەمەلدارى بولغان.

يۈەن داخۇا نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا، ياڭ زېڭشىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، يېڭى ئارمىيە تۈزۈپ خىزمەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ياڭ زېڭشىننىڭ تەكلىپى يۈەن داخۇانىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى، ئۇ دەرھال ئۇرۇمچىدىكى 24 مەسچىتنىڭ خۇيزۇ ئاھالىسى ئىچىدىن ياشلارنى توپلاپ، بەشىنچى باتالىئون تۇڭگان ئەتىرىتىنى تەشكىل قىلدى ۋە قاتتىق مەشىق قىلدۇردى. ياڭ زېڭشىن بۇ ئەسكەرلەرگە تايىنىپ ئۇرۇمچىدە ئاساسىنى چىڭىتىپ، شىنجاڭدىكى كونا ئەمەلدارلار ئىچىدە تەسىرى ئەڭ چوڭ شەخس بولۇپ قالدى. يۈەن داخۇا

ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بەرگەندىن كېيىن ، بۇ ئەكسىيەتچى ، مۇتەئەسسىپنى يۇمەن شىكەيگە تونۇشتۇردى . جۇگخۇا مىنگونىڭ بۈيۈك زوڭتۇڭى بو-لۇۋالغان يۇمەن شىكەي 1912 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ، ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭ باش تۇتۇقى ، قوشۇمچە پەرمانبەردار قىلىپ تەيىنلىدى ، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتتى .

بىراق ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئەينى چاغدىكى ئەھۋالى ئىنتايىن مۇشكۈل ئىدى . ئۆلكە بىلەن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالدى ، جەنۇبىي شىنجاڭدا گېلاۋخۇي ئەزالىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى دائىم بولۇپ تۇردى ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنى تازا ئەۋج ئالدى . روسىيە قانات ئاستىغا ئېلىپ يېتىلدۈرگەن ئاتالمىش تاشقى موڭغۇل مۇختارىيەت ھاكىمىيىتىنى ئۆزلۈكسىز ھالدا ئالتاي رايونىغا تاجا-ۋۇز قىلىشقا كۈشكۈرتۈپ تۇردى . ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە يۇز بېرىپ تۇرغان بۇنداق پاراكەندىچىلىك ۋە ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان خەۋپلەر ئۇنىڭغا تولىمۇ پايدىسىز ئىدى . بىراق ، ياڭ زېڭشىن قانداقلا بولمىسۇن كۆپىنى كۆرگەن ئەمەلدار بولۇپ ، ھوقۇق ھىيلىسىنى پىششىق بىلەتتى ، تەجرىبىلىك فېئودال ھۆكۈمران ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ، ھەرخىل ھىيلە ـ مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ ئىنقىلابنى ۋە ئىلغار كۈچلەرنى بوغدى ۋە قانلىق باستۇردى .

ياڭ زېڭشىن ئىنقىلابچىلار قۇرغان ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆ-كۈمىتىنى ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ قارىدى . دەسلەپ ئۇ ساختا قىياپەتكە كىرىۋېلىپ ، ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتنى قايتا باشلاشنى تەلەپ قىلدى . ئىلىنىڭ ۋەكىلى خې جيازۇڭ ، خاۋكېچۈەنلەرنى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىپ ، ئۇلارنى يۇقىرى مەنسەپ ۋە پۇل بىلەن ئۆز يېنىغا تارتتى . يەنە بىر تەرەپتىن بۈيۈك زوڭتۇڭ يۇمەن شىكەينىڭ بۈي-رۇقى ئارقىلىق بېسىم ئىشلىتىپ ، ئۇلارغا كېلىشىمنى مەجبۇرىي ئىمزالىتىپ ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭ تۇتۇق ئەمەلدارلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلـ

خۇزۇپ ، ئىلى ۋاقتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى بىكار قىلدى . ئارقىدىنلا ياڭ زۇەنشۇيىنى قەشقەرگە باش بۇغ قىلىپ يۆتكەپ ، ئىلى ئىنقىلابچىلىرىنى رەھبەرلىك يادروسىدىن مەھرۇم قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە كۇاڭ كېشىڭنى ئەۋەتىپ ئىلىدىكى خۇيزۇ پىدائىيلار ئەترىتىنىڭ باشلىقى مادېيۈەنىنى سېتىۋېلىپ ، ئۇنى فېڭ تېمىن ، لى فۇ قاتارلىق يىگىرمە نەچچە ئىنقىلابچىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ يەنە ھەرخىل ھىيلە ـ نەيرەڭلەرنى قوللىنىپ ، ياڭ زۇەنشۇي ، خې جيادۇڭ ، خاۋكېچۈەنلەرنى شىنجاڭدىن ئېچكىرىگە كەتكۈزىۋەتتى . ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ، ئىلى قوزغۇلىڭىنىڭ ئىنقىلابىي كۈچلىرى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوق قىلىۋېتىلدى .

ياڭ زېڭشىن گېلاۋخۇيىنى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە مۇقىمسىزلىق پەيدا قىلىدىغان مۇھىم ئامىل دەپ قاراپ ، ئۇنى پۈتۈن كۈچى بىلەن باستۇردى . 1913 ـ يىلى قىشتا ، ياڭ زېڭشىن ماشاۋۇنى تۈڭگان قوشۇنلىرى بىلەن كۇچاغا ئەۋەتىپ ، گېلاۋخۇينىڭ شۇ يەردىكى باشلىقى تەن چاڭگۇنى ئۆلتۈرگۈزدى ، گېلاۋخۇينىڭ چاچۇنخۇا ئىسمىلىك يەنە بىر باشلىقىنى ئېچكىرگە قايتىشقا مەجبۇرلىدى . بىيەن يوڭفۇ بىلەن ۋېي دېشى يۇەن خۇگيۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن . يۇەن شىكەي ياڭ زېڭشىنغا « قاتىلنى چوقۇم تۇتۇڭلار » دەپ تېلېگراما ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى . بۇ چاغ دەل تاشقى موڭغۇل مۇختارىيەتچىلىرى روسىيىنىڭ كۈشكۈرتۇشى بىلەن ئالتايغا بېسىپ كىرگەن ۋاقىتقا توغرا كەلدى ، بىيەن يوڭفۇ بىلەن ۋېي دېشى ياڭ زېڭشىنغا ئىلتىماس سۇنۇپ ، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ « خىزمەت كۆرسىتىپ ، گۇناھىنى يۇيۇش » نى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى . ياڭ زېڭشىن ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ ، ۋېي دېشىنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى . بىيەن يوڭفۇنى ئاقسۇنىڭ مۇئاۋىن سانغۇنلىقىغا تەينىلىدى . كەينىدىنلا كۈچادىكى ماشاۋۇغا تېلېگراما ئەۋەتىپ ، بىيەن يوڭفۇنى تۇتۇپ ، پۈتىغا ئىشكەل سېلىپ ، ياغاچ قەپەسگە سولاپ يۇرتىغا ئەۋەتىپ ، شۇ يەردىكى ئەمەلدارلارنىڭ رەجىمغا ئېلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ياڭ

زېكشىن گېلاۋخوينىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ئەزالىرىنى ھە دەپ قىرىشقا باشلىدى . ئېتىلغان ۋە جادۇغا بېسىلغانلار ئۈچ ـ تۆت يۈزگە يەتتى .

ياڭ زېكشىن يەنە ئىنتايىن ئىپلاس ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ، قۇمۇل تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنىنى ئۆچۈردى .

ئىلگىرى قۇمۇل ۋاڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ھەرئايدا ئۈچ كۈن ھاشارغا چىقاتتى . كېيىن بۇنداق ھاشار بىر ئايدا يەتتە كۈن بولىدىغان بولدى . قۇمۇل ۋاڭ بۇ دېھقانلارنى ئۆزى ئۈچۈن يەر تېرىتاتتى ، ئۇرۇق بىلەن تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى دېھقانلار چىقىراتتى ، ھەممە ھوسۇل قۇمۇل ۋاڭىغا تالىق بولاتتى . كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرى بۇنداق زۇلۇمغا زادىلا چىداپ تۇرالماي ، 1907 ـ يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، ۋاڭ ئوردىسىنى قورشىۋالدى ، ئوردىنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى كېسەك بىلەن توسۇپ ، بۇ قان شورىغۇچىلارنى سىرتقا چىقارمىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس قىلىپ قۇمۇل ۋاڭغا بولغان بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ ، چىڭ ئوردىسى قارىمىقىدىكى پۇقرا بولۇپ ، باج ـ سېلىق تۆلەشكە رازى بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . بۇنىڭدا « يەر بىلەن سۇنى قايتا تەقسىم قىلىش » كۆزدە تۇتۇلغانىدى ، ياڭ زېكشىن ئاقسۇنىڭ دوتەيلىكىگە تەينىلىنىپ ، قۇمۇلدىن ئۆتىدىغان چاغدا ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرىدى . ياڭ زېكشىن قۇمۇل ۋاڭى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، دېھقانلارنىڭ ئايلىق ھاشار كۈنىنى ئۈچ كۈنگە قىسقارتتى . قوزغىلاڭ شۇنىڭ بىلەن تىنچىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇل ۋاڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ، شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى لېن كۇينى سېتىۋېلىپ بارکۆلنىڭ ئامبىلى شېڭخۇنى ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلار باشلىقلىرىدىن سەككىز كىشىنى ئۆلتۈرگۈزدى . 1912 ـ يىلنىڭ بېشىدا ، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ، قۇمۇل ۋاڭىغا 500 قوشۇن تەشكىللەپ ئۇلارنى قىسىم تەشكىللەپ قوراللاندۇرۇپ ، شىخوغا ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى . ئۇيغۇر دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ قوشۇن ، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ، تۆمۇر باشچىلىقىدا « يەر بىلەن سۇنى قايتا تەقسىم قىلىش » دېگەن شوئارنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇپ ،

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، تەڭرى تاغلىرىغا كىرىپ كەتتى . قۇمۇل ۋاڭى يى شىبكۈغۇدىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى باستۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . قوزغىلاڭچى قىسىم جەنۇبىي تاغ ئېغىزلىرىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، يى شىڭغۇنى ئۆلتۈردى . بۇ چاغدا يۈەن داخۇا ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ شەرققە ماڭغانىدى . ياڭ زىڭشىن ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ خائىنى چيەن گۇاڭخەننى ئەسكەر بىلەن ئەۋەتتى ، ئۇلار قۇمۇلغا كەلگەندە ، يۈەن داخۇا چيەن گۇاڭخەننى تاغقا چىقىپ ئىسيانچىلارنى تازىلاشقا ئەۋەتتى ، چيەن گۇاڭخەننىڭ ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى ، چيەن گۇاڭخەن بىرنەچچە ئەسكەر بىلەنلا قۇمۇلغا قېچىپ كىرىۋالدى . يۈەن داخۇا باستۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ ، ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى . قۇمۇل ۋاڭى ياڭ زىڭشىنغا بىرقانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى . 1913 ـ يىلى ، ياڭ زىڭشىن قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىنى پار-چىلاش ئۈچۈن ، تۆڭگانلار قوشۇنىنىڭ باتالىيون كوماندىرى لى شۇفۇنى ئىككى قېتىم تاغ ئارىسىغا كىرىشكە بۇيرۇدى ، تۆمۇر خەلىپە بىلەن سۆھ-بەتلىشىشنى ، تۆمۇرنىڭ ئۇنىڭغا دىنىي زاتلارنى قوشۇپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى . لى شۇفۇ ياڭ زىڭشىنىڭ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن تولغان بىر خېتىنى ئالغاچ باردى ھەمدە قۇرئاننى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئالدىدا قەسەم بېرىپ ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قۇشۇلىدىغانلىقىنى ھەم بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . قوزغىلاڭچى دېھقانلار ياڭ زىڭشىنىڭ ساختا مېھرىبانلىقى بىلەن يالغان سۆزلىرىگە ئىشىنىپ قايمۇقۇپ قېلىپ ، لى شۇفۇ بىلەن كېلىشىم تۈزدى . قوزغىلاڭچى قوشۇن-نىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى ئائىلىسىگە قايتۇرۇلۇپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانىدى ، بىر قىسىم ئادەملىرى تۆمۇرگە ئەگىشىپ ئۇرۇمچىگە كەل-دى ، ياڭ زىڭشىن ئۇلارنى چېگرىنى ئەمەن قىلىش ئاتلىق 3 ـ باتالىيونىغا ئۆزگەرتىپ ، تۆمۇرنى باتالىيون كوماندىرلىقىغا تەيىنلىدى .

تۇرپان دېھقانلىرى لۈكچۈن ۋاڭى ئىمىننىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا چىدىماي ، مۇھەددىننى يولباشچى قىلىپ سايلاپ قوزغىلاڭ كۆ-

تۇردى . ئۇلار قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ ، ئۆزئارا يارەمىلىشىپ تۇراتتى . تۆمۇر ئالدام خالتىغا چۈشكەن چاغدا مۇھىددىنمۇ ئالدىنىپ ، ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇمچىگە باشلاپ كېلىپ ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆزگەرتىپ تۇزۇلگەنىدى .

شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ، ياڭ زېڭشىن تۆمۇر بىلەن مۇھىددىن « قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىدا بولۇۋاتىدۇ » دېگەن باھانە بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ گازارمىلىرىنى قورشۇۋلىپ ، تۆمۇرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايە قىلدى ، موھىددىننى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى يېزىلارغا تارقىتىۋەتمەكچى بولۇپ ، شەرق تەرەپكە ئەسكەر بىلەن يالاپ ماڭدى . يول بويىغا پىستۇرما قويۇپ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، ياڭ زېڭشىن يەنە قۇمۇل بىلەن تۇرپانغا تېلېگراممىا ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى ئاختۇرغۇزۇپ ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولدى .

1915 ـ يىل 12 ـ ئايدا ، يۈەن شكەيي ياپونىيە ، ئەنگلىيە ، ئامېرىكا قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ قوللىشى بىلەن جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەتنى بىكار قىلغانلىقىنى جاكارلىدى ، ئىككىنچى يىلى ئۆ يىلنامىنى « خۇشىيەن »دەپ ئۆزگەرتىپ سېرىق تون كىيىپ پادىشاھ بولماقچى بولدى . ئۇ ئالدى بىلەن ياڭ زېڭشىنغا « 1 ـ دەرىجىلىك كىنەز » دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ ، ئۇنى « شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار نازىرى ، قوشۇمچە سەييارە ئوردا ئەمەلدارى » قىلىپ تەينىلىدى . بۇنىڭدىن قاتتىق خۇشال بولغان ياڭ زېڭشىن يۈەن شكەيگە تېلېگراممىا يوللاپ ، چوڭقۇر مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئۇنىڭ تېزرەك تەختكە ئولتۇرۇشىنى ئارزۇ قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ياڭ زېڭشىننىڭ يۇرتى يۈننەندە بىرىنچى بولۇپ يۈەن شكەيگە قارشى ھەرىكەت قوزغالدى . پۇتۇن مەملىكەت بۇنىڭغا قىزغىنلىق بىلەن ئاۋاز قوشتى ، ياڭ زېڭشىن ھەدەپ تېلېگراممىا ئەۋەتىپ يۈەننەندىكى بۇ ھەرىكەتنى ئەيىبلەپ ، جاھىللىق بىلەن يۈەن شكەي تەرەپتە تۇردى .

يۈەن شىكەيگە قارشى تۇرىدىغان ئىنقىلابچىلار يۈەننەنلىك ياڭ

يىنى شىنجاڭغا ھەربىكەت قىلىشقا ئەۋەتتى . ياڭ يى توپچى قىسىم باتالىيون كوماندىرى لى يىن ، تۇتۇق مەھكىمىسى ياساۋۇللار قىسمىنىڭ باتالىيون كوماندىرى شىيادىڭ ، ساقچى نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇينگفۇ ، كىيم ـ كېچەك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى دۇگوجېن ، كان ئىشلىرى دۇبەنى ۋۇمىڭ كۇي قاتارلىق يۇەنىنلىك ئەمەلدارلار بىلەن ئالاقىلىشىپ ، شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش ، يۇەن شىكەيگە قارشى تۇرۇش ئۈيىنى ياڭ زېڭشىنغا ئېيتىپ ئۇنى چېكىپ باقتى ، بىراق ياڭ زېڭشىن دەرھال قارشى چىقتى . شۇڭا ، يۇەن شىكەيگە قارشى ئىدىيىدىكى كىشىلەر يوشۇرۇن مۇزاكىرە لىشىپ ، ئەگەر شىنجاڭدا ئۆلكە باشلىقى ئالماشتۇرۇلمسا ، يۇەن شىكەيگە قارشى تۇرۇش ، جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشقىلى بولمايدۇ ، دەپ قاراشتى . بۇنىڭ ئىچىدە لى يىن بىلەن شيادىڭنىڭ سۆزىنى مەخپىي رازۇبىتچىك شيې ۋېنفۇ ئاڭلاپ قېلىپ ، دەرھال يۇننەن لىكىلەر بار سورۇندا ياڭ زېڭشىنغا يەتكۈزۈپ قويدى ، ياڭ زېڭشىن شيې ۋېنفۇنى قاتتىق تىللاپ مەن بىلەن يۇننەنلىك يۇرتداشلىرىم ئارىسىدا يېرىكچىلىك تۇغدۇرماقچى بولدۇڭ ، دەپ ئەيىپلىدى ۋە ئېتىپ ئۆلتۈردى . يېرىم ئايدىن كېيىن ئۇ چۇڭ سورۇن تۈزۈپ ، ھاراق ئۈچ ئايلانغاندىن كېيىن كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا لى يىن بىلەن شيادىڭنى چېپىپ ئۆلتۈردى . ئارقىدىنلا ياڭ يىنى تۇتۇپ ئاتتى . قالغان يۇرتداشلىرىنى يۇننەنگە « ماڭغۇزۇپ » قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى جەزىرىدە ئۆلتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ياڭ زېڭشىن ئۆزى ماقالە يېزىپ شيې ۋېنفۇنى خاتىرلىدى .

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، روسىيىنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ئېلىمىزنىڭ تاشقى موڭغۇل رايونىدىكى گېگەن جېبۇزۇندانبادا « مۇختارىيەت » ئېلان قىلدى . 1912 ـ يىلى ئەتىيازدا ، جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، قوبدۇ رايونى بىلەن ئالتاي رايونىنى مەركەز بىۋاستە باشقۇرىدىغان بولدى ، ئۇزۇن ئۆتمەي تاشقى موڭغۇلنىڭ قورچاق ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن قوبدۇغا ھۇجۇم قىلىپ ، تىغ ئۇچىنى ئالتايغا قاراتتى . بېيجىڭدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت موڭغۇلىيىنىڭ قورچاق ھۆكۈمىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن ، ئەسكەر

چىقىرىش توغرۇلۇق شىنجاڭغا بۇيرۇق چۈشۈردى . بىراق . يارىمم بېرىدىغان ئەسكەرلەر يىغىلىپ بولغۇچە قوبدۇ قولدىن كەتتى . ياڭ زېڭشىن ئالتاينىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە ، شىنجاڭنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، 1913 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئەڭ خىل قوشۇنىنى چىقىرىپ ، چاغانتوڭغۇت بىلەن يۈەنخۇنى قوغدىدى . روسىيىنىڭ ئۇلاستايدىكى ، قوبدۇدىكى ، ئۇرۇمچىدىكى كونسۇللىرى ياڭ زېڭشىنغا كەينىدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن بولسىمۇ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئالتاي رايونىنى قوغداش ئىرادىسىنى قىلچە تەۋرىتەلمىدى . 7 ـ ئايدا ، تاشقى موڭغۇل قورچاق ھاكىمىيىتىنىڭ قىسىملىرى چاغانتوڭغۇتقا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ، شىنجاڭنىڭ يارىمچى ئارمىيىسى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى . يىل ئاخىرىدا ، جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئالتايدىكى باش ئەمەلدارى ـ تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ شاھزادىسى پالتا بىلەن تاشقى موڭغۇل قورچاق ھاكىمىيىتىنىڭ خوجايىنى ـ روسىيىنىڭ ئالتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىلەن « جۇڭگو ـ روسىيە ئۇرۇش توختتىش كېلىشىمى » نى ئىمزالدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ، بېيجىڭدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى « جۇڭگو ـ روسىيە بايانات » ۋە « جۇڭگو ـ روسىيە بايانات » نىڭ باشقا ھۆججەتلىرى » نى ئىمزالدى . ئۇنىڭدا : قوبدۇ تاشقى موڭغۇلىيىگە قوشۇنىتىلىدۇ ، ئالتاي جۇڭگونىڭ زېمىنى بولىدۇ ، ئىككى تەرەپ بەلگىلەنگەن چېگرىدىن ئۆتمەيدۇ ، دەپ بەلگىلەندى . ياڭ زېڭشىن قەتئىي قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن ، روسىيىنىڭ تاشقى موڭغۇل قورچاق ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئالتاي رايونىنى يۇتۇۋېلىش سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى .

1918 ـ يىلى ، ئالتاينىڭ باش ئەمەلدارى جاڭ چىڭتۇڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ئۈچ ئايلىق تەمىناتىنى بەرمەي كېچىكتۈرۈپ ، ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى . ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان باش ئەمەلدار مەھكىمىسىنىڭ قوغدىغۇچى قىسىم لىيەنجاڭى فېڭ جىيەن ئوفىتسېر دۇخەيشۇن ، موتسىيەنلەر بىلەن بىرلىشىپ

هەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ ، 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئامباردىكى قورال ـ ياراغ ، ئوق دورىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ ، باش ئەمەلدار مەھكىمىسىنى قورشاۋلىپ ، جاڭ چىڭتاۋەننى تۇتۇۋالدى . مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بىلەن تاشقى ئىشلار ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ، باش ئەمەلدار مەھكىمىسى خوجىلىق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى يى يەنيۈننى زور-لۇق بىلەن ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدار قىلدى ، فېڭ جىرەن باش يېتەكچى ، دۇخەيشۈن قوماندان ، موتېگىيەن مەسلىھەتچى بولدى . ياڭ زېڭشىن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، دەرھال مەركىزىي ھۆكۈمەتكە تېلېگراما يوللاپ ، گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئەمەلدار بولۇش ئۈچۈن كېلىشۈاتقان جۇۋۇشۈنى ئالتاينىڭ مۇۋاققەت باش ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەپ ، مەخپىي ھالدا ئۇنى بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر باتالىيونى ، پىيادە ئەسكەرلەر باتالىيونى ، بىر توپچى ئەسكەرلەر باتالىيونى بىلەن ئالتايغا يولغا سېلىپ بۇ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلغۇزۇشنى سورىدى . 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، جۇۋۇشۇ باش ئەمەلدار مەھكىمىسىگە كېلىپ ئىشقا چۈشۈپ ، ئادەم ئەۋەتىپ بىتەرەپ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغان قىسىملار ، ئوفىستېر ـ ئەسكەرلەردىن ياخشى سۆزلەر بىلەن ھال سورىدى ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى تولۇقلاپ بېرىشكە ۋەدە بەردى ، شۇنىڭدىن كېيىن فېڭ جەدەن ، دۇخەيشۈن ، موتىگىيەنلەرنى مەسلىھەتلىشىمىز ، دەپ باش ئەمەلدار مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ قولغا ئالدى ھەم ئۇلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ، ئارقىدىنلا ئۇلارنىڭ بىر ئوچۇم شېرىكلىرىنى جازالاپ ، ھەربىي ئۆزگىرىشنى تىنچىتتى ، ياڭ زېڭشىن مەركەزنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئا-جىزلىقىدىن پايدىلىنىپ تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ ، ئالتاي بىلەن شىنجاڭنى بىر ـ بىرىگە باغلىنىشلىق ـــ دېگەن باھانە بىلەن ئالتاينى شىنجاڭغا تەۋە قىلىپ ، ئالتايدا ۋىلايەت قۇرۇپ ، جۇۋۇشۈنى دوتەيلىككە تەينىلىدى .

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، لېنىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى ـ بولشېۋىكلار پارتىيىسى سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇردى . ئەنگلىيە ، ئامېرىكا ، ياپونىيە قاتارلىق 14 جاھانگىر

دۆلەت يېڭى سوۋېت ھاكىمىيىتىنى بۆشۈگىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ، ئاق باندىت كولچاك ، دىنگىن قاتارلىقلارنى قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى قوللىدى . روسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى دىياكوۋ ياڭ زېڭشىنغا نوتا تاپشۇرۇپ ، شىنجاڭنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاق باندىتلارغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى . ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئىزادىن روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى مىشچېن بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ، قەشقەر باش بۇغنى مافۇشىڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ ، ئەسكەر چىقىرىپ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى . شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىمۇ سوۋېت ھاكىمىيىتى بىلەن دۇشمەنلەشتى . بۇنداق جەددىي سىياسىي ۋەزىيەتتە ياڭ زېڭشىن ئادەم ئەۋەتىپ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي تەكشۈرۈپ ، روسىيىنىڭ يېڭى پارتىيىسى چوقۇم غەلبە قىلىدۇ ، كونا پارتىيىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ، دەپ قارىدى . ئۇ شىنجاڭنىڭ ئامانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى چىڭىتىشنى كۆزلەپ ، شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان پوزىتسىيە تۇتتى : « روسىيىنىڭ كونا پارتىيىسى بىلەن يېڭى پارتىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا قايسىسىنىڭ يېڭىشىدىن قەتئىينەزەر ، بىز ئارىلاشماسلىق ، بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرىمىز » دېدى . ياڭ زېڭشىن روسىيە كونسۇلىنىڭ شىنجاڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئاق باندىتلارغا ياردەم بەرسە ــ دېگەن تەلىپىنى رەت قىلىپ ، ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىلەن مافۇشىڭنىڭ ھەربىكەتلىرىنى قاتتىق نازارەت قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە چېگرىدىكى ئەمەلدارلاردىن پەخەس بولۇشنى ، قارامليق بىلەن ھەربىكەت ئېلىپ بارماسلىقنى تاپىلىدى .

ئارىدىن ئۈزاق ئۆتمەيلا ، ئاق باندىتلار قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن يوقىتىلدى ، ئۇلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى شىنجاڭغا تۇركۈملەپ قېچىپ كىرىپ ، چېگرا رايوندا قالايمىقانچىلىق تۇغدۇردى ، بۇزغۇنچىلىق قىلدى ھەمدە روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇللىرى بىلەن بىرلىشىپ ، سوۋېت

هاكىمىيتى بىلەن دۇشمەنلەشتى . بۇ باندىتلار سان جەھەتتىن كۆپ ، قوراللىرى خىل ، ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ بىخەتەرلىكىگە غايەت زور تەھدىت سالاتتى . شۇڭا ، ئۇلارنى تازىلاش زۆرۈر ئىدى . ئەمما ، شىنجاڭنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئاجىز ، قوراللىرى ناچار ، مەشىقى كامچىل ئىدى . ئەگەر ئۇلار ئاق باندىتلار بىلەن ئومۇميۈزلۈك توقۇشۇپ قالىدىغان بولسا ، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . يالڭ زېڭشىن ئەھۋالنىڭ جىددىيلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى ، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق مەنسەپ تۇتۇش تەجرىبىسىدىن پايدىلىنىپ ، ئاق باندىتلارنىڭ ئەھۋالى ۋە روھى ھالىتىنى تەھلىل قىلىپ ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئوبدان چارىسىنى تۈزۈپ چىقتى : ئاۋۋال ئۇلارنىڭ خەلقئارا قانۇنغا ئەمەل قىلىپ قورال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ ، ئۇلارنى قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىش ، ئاندىن كېيىن مۇۋاپىق ئولتۇراقلاشتۇرۇش ياكى دۆلتىگە قايتۇرۇش ، كىيىم ـ كېچەك ، يېمەك ـ ئىچمىكىگە ، بىخەتەرلىكىگە كاپالەت قىلىش .

1920 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، باچىش باشچىلىقىدىكى 12 مىڭ باندىت چۆچەككە قېچىپ كىردى . يالڭ زېڭشىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، بىر تەرەپتىن قابىلىيەتلىك سەركەردە جالڭ جىيەننى تېزلىكتە ئەسكەرلەر بىلەن بىللە چۆچەككە ماڭغۇزدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭغا ئاشلىق ، يېقىلغۇ ، ئوتۇن ـ سامان قاتارلىق قۇتقۇزۇش ئەشيالىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى ، ئاندىن كېيىن ئاق باندىتلارغا قورال ۋە ئۇرۇش ئاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىگىلار ـــ دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، يېتەرلىك قۇتقۇزۇش ئەشيالىرى تارقىتىپ بەردى ۋە ئۇلارغا مۇۋاپىق ئولتۇراقلاشتۇرۇش توغرۇلۇق ۋەدە بەردى . چېگرىغا كىرگەن باندىتلارغا جان بېقىش مۇھىم ئىدى ، ئۇلار ھەممىنى بەجا كەلتۈردى ، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇلار دۆربىلجىن يايلاقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

1920 ـ يىل 2 ـــ 5 ـ ئايلاردا چار پادىشاھنىڭ كۈيئوغلى ئالېكسىي بىلەن ئوفىتسىر دۈتوۋ باشچىلىقىدىكى بەش مىڭدىن ئارتۇق ئاق باندىت ئىلىغا قېچىپ كىرىپ ، ئۇزلۇكسىز بۇلاڭچىلىق قىلدى . يالڭ زېڭ-

شىن ئادەم ئەۋەتىپ ئالېنكوفقا خىزمەت ئىشلەپ ، ئۇنىڭدىن قىسمىلىرىنى چىڭ تۇتۇشنى ، قورال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، ئىلى ھاكىمى ياڭ فېيشياغا ئۇلارنى مۇۋاپىق ئولتۇراقلاشتۇرۇشنى تاپىلىدى . ئەكسىيەتچى ھېيلىگەر ئالېنكوف قورالىنىڭ كۆپ قىسمىنى چېگرىغا يوشۇرۇپ قويۇپ ، ئاز بىر قىسمىنى ئىلى دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردى . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بورتالاغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . ئالېنكوف بىلەن دۇتوۋ سوۋېت ھاكىمىيىتىگە داۋاملىق قارشى تۇرۇش سۇيىقەستىنى پىلانلاش تۇغرۇلۇق روسىيە كونسۇلى بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ئىلىدا قالدى .

سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا قېچىپ كىرگەن ئاق بانديتلارغا قاتتىق دىققەت نەزىرى بىلەن قارىدى ، شىنجاڭغا دىپلوماتىيە ۋەكىلى ئەۋەتىپ ، روسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى رۇبا بىلەن ئاق بانديتلارنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . ياڭ زېڭشىنمۇ بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولدى ، كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىلىشىپ ، رۇبانىڭ خەلقئارا قائىدە بويىچە بېيجىڭغا يالاپ كېتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈردى . شىنجاڭغا قېچىپ كىرگەن ئاق بانديتلارنىڭ ھەممىسى قورالسىزلاندۇرۇلغاچقا ، سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇلارنى كەچۈرۈم قىلىشىنى ئۈمىد قىلدى . شىنجاڭ دائىرىلىرى ئۇلارنى يۇرتىغا قايتىشقا ھەرىكەتلەندۈردى . شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ، تاشكەنت سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى دۆلەتنىڭ ئاق بانديتلارنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى ھۆججىتىنى ئىلىغا يەتكۈزۈپ بەردى ، بىر سەپەرۋەر قىلىش بىلەنلا ئىلى ۋە چۆچەكتىكى يەتتە مىڭدىن ئارتۇق ئاق بانديت دۆلىتىگە قايتتى .

1920 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، ئاق بانديتلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇراشتۇرغان « پەرغانە ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى » قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن بىتەچىت قىلىندى ، گېنىرال مۇقانوف باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇن قەشقەر چېگرىسىغا چېكىندى ، ئەنگلىيىنىڭ ۋە روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى قەشقەر دائىرىلىرىنىڭ بۇ قىسمىغا ئاشلىق ۋە قورال-

ياراغ ، ئوق ـ دورا ياردەم بېرىشنى ياكى ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ جان ساقلىشىغا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى ، ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپى دەرھال يېڭىشىنىڭ قەتئىي رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى . 3 ـ ئايدا ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى مۇقانوفنىڭ تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستانغا قېچىپ كېتىشىگە يول قويۇشنى تەلەپ قىلدى ، يېڭى زېڭشىن بۇنىڭغىمۇ ماقۇل بولمىدى . قەشقەر چېگرىسىدىكى جۇڭگو ئەسكەرلىرى چېگرىنى چىڭ ساقلاپ ، قاتتىق پەخەس بولۇپ تۇرغاچقا ، بۇ باندىتلار جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كىرىشكە پېتىنالمىدى .

9 ـ ئايدا ، يېڭى زېڭشىن ئەكسىيەتچىل ئالېنكوفنىڭ ئىلىدا چاتاق چىقىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ، ئۇنى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇمچىگە چاقىرىتتى ھەمدە ئۇلارنى ئېچكىرى ئۆلكىلەر ئارقىلىق دۆلىتىگە ئەۋەتىۋېتىشكە ماقۇل بولدى . ئالېنكوف ئۇرۇمچىگە كېلىپ ، ماۋ ئاش ئېلىپ تۇرۇپ يەنە روسىيىلىك سودىگەرلەر تىجارەت قىلىۋاتقان دۇكانلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلغىلى تۇردى ، ھەتتا ئۇرۇمچىدە ئوت قويۇپ بۇلاڭچىلىق قىلمەن ، دەپ داۋراڭ سالدى . يېڭى زېڭشىن بىر تەرەپتىن ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي كۈچنى كۈچەيتسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ئالېنكوفقا ئۇرۇمچىدە ئاشلىق كەمچىل ، گۇچۇڭغا بېرىلىڭ ، ئۇ يەردە ئاشلىق كۆپ ، دەيدۇ . ئالېنكوف ئۇرۇمچىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى ، يەنە ئىچكىرىدىن نۇرغۇن ئوق ـ دورا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، بۇ يەردە ئىش تېرىشقا پېتىنالمىدى . ئۇ يەنە ئاق باندىتلار گېنېرالى شېمنوف تاشقى موڭغۇلغا كىرىپ ئۇلانباتۇرنى ئىگىلەپتۇ ، ياپونىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشى ئارقىلىق ، سىبىرىيىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق قىلۋېتىپتۇ ـــ دەپ ئاڭلاپ ، گۇچۇڭنىڭ تاشقى موڭغۇلغا يېقىن ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ، شۇ يەردىن تاشقى موڭغۇلىيىگە قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ ، ئۆزىنى شېمنوفنىڭ قوينىغا ئېتىش ئۈچۈن ، ئادەملىرىنى دەرھال گۇچۇڭغا باشلاپ كەتتى ۋە شەھەرنىڭ شەرقىدىكى گازارمىغا ئورۇنلاشتى ، چېگرىدا كۆمۈپ قويۇلغان بارلىق قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورىلارنى ئەكەلدۈرۈپ ، ئىلىدىكى دۇتوۋ بىلەن ئالاقە باغلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ئالتاينى ئىگىلەپ ،

تاشقى موڭغۇلدىكى ئاق باندىتلار بىلەن بىرلىشىپ سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرماقچى بولدى . ياڭ زېڭشىن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئالېنكوفنى قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى . ئالېنكوف ھەربىكەت قىلىشقا تەييارلىق قىلىپ قول ئاستىدىكى جۇڭگولۇق مۇھاجىر ئىشپىيون چى خەيشەننى شەھەرگە كىرىپ ھەربىي ئاخبارات ئىگىلەشكە ئەۋەتكەندە ، بۇ ئىشپىيون يەرلىك دائىرىلەر تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى . ئالېنكوف ئادەمىنى بىرىڭلار دەپ كەلگەندە ، يەرلىك دائىرىلەر قەتئىيلىك بىلەن : چى خەيشەن جۇڭگولۇق ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۈنى تەكشۈرۈپ جازالاشقا ھوقۇقلۇق ، دەپ جاۋاب بەردى . 1921 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ، ئالېنكوف قوشۇن باشلاپ كېلىپ گۇچۇڭنىڭ ناھىيە بازىرىغا تۈيۇقسۇز ھۇجۇم قىلغان ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىم ئالدىن تەييارلىق قىلىپ قويغاچقا ، ئۇلار شىددەتلىك قارشىلىققا ئۇچراپ شەھەرنى ئالالمىغان ، ياڭ زېڭشىن ئالېنكوفقا ئوخشاش جاھىل ئۇنسۇرلارنى يوقىتىشقا قەتئىي بەل باغلاپ ، نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى يىغىپ ، ئالېنكوفنىڭ قىسىملىرىنى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشۇۋالغان ھەمدە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ ، يوللارنى قاتتىق قامال قىلىپ ، ئۇلارنىڭ قېچىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ ، ئاخىر ئۇنى قورال تاپشۇرۇشقا ، تەكشۈرۈش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلغان . ئۇ يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ئالېنكوفنىڭ ئەسكەرلىرىنى تۇركۈمگە بۆلۈپ تەكشۈرگەن ۋە ئېنىقلىغان ، ئاندىن يالاپ چېگرىغا قايتۇرغان . ئالېنكوفنى ئۇرۇمچىگە ئەكىلىپ نەزەربەند قىلغان . شىنجاڭ تىنچلاڭغاندىن كېيىن ، ياڭ زېڭشىن ئالېنكوفنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئامما ئارىسىدا ئوچۇق سوت قىلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان . ئالېنكوف توپىلاڭ چىقارغان مەزگىلدە ، 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى دۇتوۋ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۇرەدە توپىلاڭ چىقىرىپ ، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ ، مال ـ مۇلكىنى بۇلىغان . بۇرۇنلا ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقىنى ئالغان ئىلىنىڭ ھاكىمى ياڭ فېيشيا قاتتىق مۇداپىئەلىنىپ ، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسمىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ بۇ باندىتلارنى قورشاپ ، تېزلىكتە يوقاتقان .

1920 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ، نوۋىكوف باشچىلىقىدىكى 2000 دىن ئارتۇق ئاق بانديت جۇڭگو چېگرا ئارمىيىسىنىڭ توسۇشىغا قارىماي ، دۆربىلجىنگە قوراللىق باستۇرۇپ كىرىپ ، شۇ يەردىكى باچىش باشچىلىقىدىكى ئاق بانديتلار بىلەن بىرلىشىۋالغان . سوۋېت ئارمىيىسى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ باندىت تازىلاشنى تەلەپ قىلىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشكەن . 5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ، قىزىل ئارمىيە ئاتلىق قىسىملىرى چۆچەككە كىرگەن . ئاي ئاخىرىدا ، قىزىل ئارمىيە دۆربىلجىندىكى ئاق بانديتلارغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان ، باچىش ، نوۋىكوفلار قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ ، قوبۇقسارغا كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ ، ئالتايغا ھۇجۇم قىلغان . دوتەي جۇڭۇشۇ قورال ـ ياراغلىرى خىل ئاق بانديتلارغا تەڭ كېلەلمەي ، ياڭ زېڭشىنغا جاۋاب قايتۇرالمايدىغان بولدۇم ، دەپ ئۆلۈڭالغان . ئاق بانديتلار ئالتاينىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوت قويۇپ ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ ، ھەرمىللەت خەلقىگە ئېغىر بالايىئاپەت كەلتۈرگەن . شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تاشقى موڭغۇلنىڭ ئۇلانباتۇر دېگەن يېرىنى ئىشغال قىلىۋالغان ئاق بانديتلارنى يوقاتتى . 8 ـ ئايدا ، ياڭ زېڭشىن دېپلوماتىك ۋەكىلى ئەۋەتىپ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مۇنداق كېلىشتى : قىزىل ئارمىيە زايساندىن جەنۇبقا چۈشىدۇ ، جۇڭگو ئارمىيىسى ئالتاينىڭ جەنۇبىنى تورايدۇ ، شۇنداق قىلىپ بۇ بىر تۈركۈم ئاق بانديتلار ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىلىدۇ . 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، 4000 كىشىلىكتىن ئارتۇق سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرىپ ئاقلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، 500 دىن ئارتۇق بانديتنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى ، ئۇلارنىڭ ئىككىسى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى . جۇڭگو ئارمىيىسى ئالتاينىڭ جەنۇبىنى قاتتىق ساقلىدى ، باچىش بىلەن نوۋىكوف ئاز بىر قىسىملا قالدۇق ئاق بانديتنى باشلاپ ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ ، تاشقى موڭغۇلغا قېچىپ كەتتى . ئىككى يىللىق قوبۇل قىلىش ۋە تازىلاش ئارقىلىق ، ياڭ زېڭشىن ئاخىر شىنجاڭغا ئېقىپ كىرگەن ئاق بانديتلارنى تولۇق يوقاتتى .

بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ، ياڭ زېڭشىن بارلىق دۇشمەن كۈچلەرنى ياكى ئۆزىگە خەۋپ كەلتۈرىدىغان ھەرقانداق سىياسى ھەربىي كۈچلەرنى يوقاتتى ، ئۇنىڭ فېئودال ھاكىمۇتلەقلىق تۈزۈمىدىكى ملىتارىستلىق ھاكىمىيىتى مۇقىملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى .

§2 . ياڭ زېڭشىننىڭ شنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى

1917 ـ يىلى ، روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ دۇنيا بويىچە پرولېتارىيات دىكتاتورلىقىدىكى تۇنجى دۆلەت قۇرۇلدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ زەمبىرىكى ئاۋازى جۇڭگوغا ماركسزم ـ لېنىنىزمنى ئېلىپ كەلدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ، 1919 ـ يىلى مەملىكىتىمىزدە « 4 ـ ماي ھەرىكىتى » يۈز بەردى ، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابى يېپىيېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى . 1921 ـ يىل 7 ـ ئايدا ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى دۇنياغا كەلدى . بۇنىڭ بىلەن ، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابى قۇدرەتلىك رەھبەرلىك يادروسىغا ئىگە بولدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ۋە جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ شنجاڭغا تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي ئىدى . ئۆزىگە ئەمدىلا ئاساس تىكلىگەن فېئودال مىلىتارىست ياڭ زېڭشىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن ۋە ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ تارقىلىشىدىن قاتتىق تەشۋىشلىنەتتى . ئۇ ئۇچۇرنى قامال قىلىش ئۈچۈن ، شنجاڭدا بىكىنمىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇپ ، چەت ئەللىكلەرنىڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىدىكىلەرنىڭ شنجاڭغا كىرىشىنى قاتتىق مەنئى قىلدى ، چەت ئەللەرنىڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەرقانداق كىتاب ـ گېزىتلىرىنىڭ شنجاڭدا تارقىتىلىشىغا رۇخسەت قىلمىدى . خەلق ئارىسىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقىسىنىمۇ قاتتىق تەكشۈردى . ئۇ يەنە پۈتۈن شنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە : ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلغان ، ماركسزم ـ لېنىنىزمنى تارقاتقان « رادىكال » كىشىلەرنىڭ ھەرقانداق سىزلىپلا قالسا ھەربىي سوتقا تارتىلىپ دەرھال ئېتىلىدۇ ، دەپ ئومۇمىي پەرمان چىقاردى . ئۇ يەنە نۇرغۇن پايلاقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، خەلق ئارىسىدىكى ئەھۋاللارنى رازۋېتكا

قىلدۇردى . ئۇزاقتىن بۇيان ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن كاتولىك پوپى شى بودىڭ : « ياڭ جياڭجۇن قومۇلدا بىر چۈسا ياللۇغلىنىپ قالسمۇ بىلىپ تۇرىدۇ » دەيدۇ . بۇ گەرچە بىر مەسخىرە بولسمۇ ، لېكىن ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭنى سىياسىي جەھەتتىن نەقەدەر قاتتىق كونترول قىلغانلىقىنى ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇ شۇ ۋاقىتلاردا خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياستىنى كەڭ تۈردە يولغا قويۇپ ، يېڭىچە مەكتەپ ئاچمىدى ، خەلقنى خۇسۇسىي مەكتەپ ئېچىپ كوڭزى ، مېڭزىلارنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇشقا قويدى ؛ ئۇيغۇر ، قازاق ۋە خۇيزۇلارنىڭ بالىلىرىنى مەسچىتلەرگە بېرىپ ئاخۇنلاردىن قۇرئان ئوگىنىشكە قويدى . ئۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى نادان ، ھېچنېمىنى بىلمەس مۆمىن پۇقرا قىلىشنى ئويلايتتى . ئۇ ۋاقىتتا ، جۇڭگودىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلەشكەنىدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە مەملىكەت بويىچە چوڭ ئىنقىلاب ھازىرلانماقتا ئىدى . فېئودال مىلىتارىست كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ۋەكىلى بولغان ياڭ زېڭشىن ھەم تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈشنى خالىمايتتى ، ھەم جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېقىمىغا ماسلىشىشنى خالىمايتتى ، ئۇنىڭ بىردىنبىر ئۈمىد قىلىدىغىنى قالاق ، مۇتەئەسسىپ لاۋزى ، جۇاڭ زىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى ئارقىلىق ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ياراشتۇرۇپ ، شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى ساقلاپ قېلىپ ، ئاخىرلاشقان ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا تىرىشىش ئىدى .

ياڭ زېڭشىن « ئۆز ئېقىشىغا قويۇۋېتىپ ئىداره قىلىش » ئارقىلىق ، شىنجاڭنى دۇنيادىن ئايرىلغان « گۈزەل شاپتۇلۇق باغ » قا ئايلاندۇرماقچى بولدى . شۇڭا ئۇ « ياۋاش بولۇش » ، « قانائەتچان بولۇش » نى كۈچىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلدى . « ياۋاش بولۇش » دېگىنى زوراۋانلىق قىلىپ باشقا مىللىتارىستلارغا چېقىلىپ قويۇپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇشتا باشقىلارغا يەم بولۇپ كەتمەسلىك لازىم دېگەنلىك ئىدى . ئۇنىڭ : « دوربىمايمەن مۇشتومزۇرلۇقنى ئەسلا ، ئارىلاشمايمەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ماجىراغا » دېگەن

هېكمەتلىك سۆزى بار ئىدى . ئۇنىڭ مەنىسى : « مەن ئەمەنىيە دەۋرىدىكى بەش ھۆكۈمراندىن ، يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك پادىشاھتىن بولغان ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى مىلىتارىستلارنىڭ ئۇرۇشىغمۇ ئارىلاشمايمەن » دېگەنلىك ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بېكىنمىچىلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسكەر قىسقارتتى . ئاشۇنداق چوڭ شىنجاڭدا يالغۇز زېڭشىنغا بىرلا ئەسكەر قاراشلىق بىر دېۋىزىيىلا قوشۇن بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى قېرى ، ئاجىز ، ئاقساق ـ چولاقلار ئىدى . مەشىقمۇ قىلدۇرۇلمايتتى . ئۇ شۇ ئارقىلىق نۇرغۇن ھەربىي خىراجەتنى تېجەپ قالدى . قوشۇنمۇ ئۇنىڭغا قارشى چىقالمايتتى ، شۇڭا ئۇ بۇنىڭدىن خېلى رازى ئىدى . « ئىش تېرىماسلىق » دېگىنى ، ئاز قۇرۇلۇش قىلىش ، ئاز ئۇرۇش قىلىش دېگەنلىك ئىدى . ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ، مەكتەپ ئېچىلمىدى ، ئورگان كۆپەيتىلمىدى ، يامۇل سېلىنمىدى ، ئەمەلدار كۆپەيتىلمىدى . ئامالنىڭ بارىچە ھەربىي كۈچ ئىشلىتىلمىدى . بۇنداق بولغاندا ، مالىيە چىقىمىنى ئازايتقىلى ، ئاھالىنىڭ پاراكەندىچىلىكىتە قېلىشىدىن ساقلىنىپ قالغىلى ، نۇرغۇن زىددىيەتلەرنى ئازايتقىلى بولاتتى . « قانائەتچان بولۇش » دېگىنى ، شۇكۇر قىلىش ، نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق ، دېگەنلىك ئىدى . يالغۇز زېڭشىن فېئودال ئەمەلدارلار بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن ، قول ئاستىدىكىلەرگە پۇقرالارنى ھەددىدىن زىيادە ئېكسپلاتاتسىيە قىلماڭلار ۋە ئەزمەڭلار ، لايىقىدا ئىش قىلىڭلار . قرالار تاقەت قىلىپ تۇرالماي ، ئىسيان كۆتۈرىدۇ دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ تۇراتتى ، ئۆزى « توقال خوتۇن ئالماي ، خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇق قىلماي ، گۆھەر توپلىماي » قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلگە بولۇشقا تىرىشقانىدى .

يالغۇز زېڭشىن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى فېئودال ۋالغۇ ـ گۇڭلارنى ، قەبىلە باشلىقلىرىنى ، دىنىي زاتلارنى ، باي سودىگەرلەر ۋە چوڭ پومېشچىكلارنى كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزىگە تارتىش ۋە ئۇلارغا تاينىنىش ئۈسۈلىنى قوللاندى . ئۇ ئىلىدىكى باي سودىگەر ھۈسەنباي ۋە ياقۇپلار بىلەن دوست بولدى ، ئاتۇشلۇق چوڭ پومېشچىك ياقۇپنى دۆلەت كېڭـ

شىنىڭ ئەزاسى قىلدى ، قەشقەرلىك باي سودىگەر روزىنى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزاسى قىلدى . قارا شەھەردىكى تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقسا-قىلى بايان مۆڭكۈخاننى موڭغول ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىك باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى ، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ئىنانچىخاننى ئاتلىق باتالىيونىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى ، ئالتايدىكى ئورانقاي قەبىلىسىنىڭ موڭغۇل بېگى تەيپىگىنى ئاتلىق باتالىيونىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى . قازاقلارنىڭ ئىنانچىخانى ئەلەننى ، ئەلنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ مەمىلىنى مەنسەپكە تەيىنلەپ ، ئۇلارنىڭمۇ ھەربىرىگە بىر باتالىيون ئاتلىق ئەسكەر بەردى . ياڭ زېڭشىن بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئاكتىپلىق بىلەن قوغدىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇلارنىڭ ئازسانلىق مىللەت خەلقىنى ھەددىدىن ئارتۇق ئېزىشىنى چەكلەيتتى . ياڭ زېڭشىن بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى . 1919 ـ يىلى ، شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى ياڭ زېڭشىندىن قاتتىق نارازى بولۇپ ، شىنجاڭغا ئەسكەر يۆتكەپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى قارار قىلدى ھەمدە فېڭ يۈيشياڭنىڭ قىسمىنى غەربكە يۆتكەپ ئۇنى قىستىدى . شىنجاڭدىكى ھەر-مىللەت ۋاڭ ، گۇڭلىرى ، قەبىلە باشلىقلىرى ۋە دىنىي زاتلار بىرلىشىپ مەركەزگە تېلېگراممىدىكى سۆزلەر ئىنتايىن قاتتىق ئىدى ، فېڭ يۈيشياڭ قىسمى قورقۇپ ئامالسىز توختاپ قالدى . 1922 ـ يىلى ، شىمالىي مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى ياڭ زېڭشىننى ئىچكىرىگە يۆتكەپ كەتمەكچى بولۇۋىدى ، شىنجاڭدىكى ۋاڭ ، گۇڭ ، قەبىلە باشلىقلىرى ۋە دىنىي زاتلار يەنە بىرلىشىپ مەركەزگە تېلېگراممىا يوللاپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ « تۆھپىسى » نى مەدھىيىلەپ ، ئۇنى مەڭگۈ شىنجاڭدا قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . ئۇ ۋاقىتتا ، شىنجاڭدىكى ھەرمىل-لەت خەلقى فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قاتتىق تۇچرىغان بولسىمۇ ، ئەمما ، بۇرۇنقى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا بىرقەدەر ياخشى تۇرمۇش كەچۈرگەن ، جەمئىيەت بىرقەدەر مۇقىم ھالەتتە تۇرغانىدى .

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ قوشنىسى

بولغان سوۋېت ھاكىمىيىتىگە ئىنتايىن دىققەت قىلدى . دەسلىپىدە ئۇ بولـ شېۋىكلارنى « رادىكاللار » دەپ ئاتىدى ، روسىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، بولشېۋىكلارنى « يېڭى پار- تىيە » دەپ ئاتايدىغان بولدى ھەمدە ئاقلار ئارمىيىسى بىلەن بولغان كۈرەشتە « يېڭى پارتىيە چوقۇم غەلبە قىلىدۇ » دەپ قارىدى . 1920 ـ يىلى باھاردا ، تاشكەنت سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ، شىنجاڭ دائىرىلىرىگە ئىككى تەرەپنىڭ سودا مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلـ تۈرۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى ، ياڭ زېڭشىن بۇنىڭغا قوشۇلدى ھەمدە 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، ئىككى تەرەپ « جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى » نى ئىمزالىدى . 1924 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپى بويىچە ياڭ زېڭشىن ئىككى تەرەپنىڭ كونسۇلخانىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش ، سودىنى كېڭەيتىش توغرىسىدىكى رەسمىي كېلىشىمنى تەستىقلىدى . سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دىپلوماتىيە مەسلىسىدە ياڭ زېڭشىن ناھايىتى ئېھتىياتچان بولدى . چوڭ ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە ئۇ بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلى بىلەن توغرىدىن ـ توغرا بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇردى . 1923 ـ يىلى ، ئۇ يەنە رۇس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپى قۇرۇپ ، رۇس تىلىغا پىششىق خادىملارنى تەربىيىلىدى .

ئىلغار ئىجتىمائىي دولقۇن بىلەن ياڭ زېڭشىنىڭ قالاق ۋە مۇتەئەسسىپ ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمايتتى . ئۇنىڭ مول ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىسىمۇ ، كازراپلىق سەنئىتىمۇ ئۇنىڭ چوقۇم ھالاك بولىدىغانلىق تەقدىرىنى قۇتقۇزۇپ قالالمايتتى . 1928 ـ يىلى يازدا ، بىر مەيدان شىددەتلىك سىياسىي ئۆزگىرىش ئاخىر يۈز بەردى . ياڭ زېڭشىن قۇرغان رۇس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپىدە ئىلغار ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر تۈركۈم ياشلار توپلانغانىدى ، ئۇلار ياڭ زېڭشىنىڭ بېكىنمىچىلىكىگە ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياستىگە ، فېئودالىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشىگە ئىنتايىن نارازى ئىدى . ئۇلار ياڭ زېڭشىنىڭ شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ چوڭقۇر يىلتىز

تارتىپ كەتكەنلىكىنى ، ئەگەر ئۇ ئۆلمىسە شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدا ئازراقمۇ ئۆزگىرىش بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى . بۇ بىر توپ ئىلغار ياشلار دىپلوما-تىيە مەكتىپىنىڭ باشلىقى پەن ياۋنەننىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ ، ياڭ زېڭشىنغا قارشى كىچىك يوشۇرۇن كۇچكە ئايلاندى .

1923 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەملە-كەتلىك 3 ـ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىكىدىكى گومىندانڭ پارتىيىسى بىلەن بىرلىك سەپ ئورنىتىش مە-سىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياردەمدە روسىيە بىلەن بىرلىشىپ ، كومپارتىيە بىلەن بىرلىشىپ ، دېھقان ـ ئىشچىلار غا يار ـ يۆلەك بولۇشتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى . 1926 ـ يىل 7 ـ ئايدا ، جاھانگىرلىكنى يوقىتىش ، مىلىتارىستلارنى يوقىتىش ، فېئودال كۈچلەرنى سۇپۇرۇپ تاشلاش شوئارى ئاستىدا ، شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى باشلاندى . شىمالغا يۈرۈش ئارمىيىسى ھە دېگەندىلا غەلبە قازىنىپ ، تۇساڭغۇسىز ئىلگىرىلەپ مىلىتارىست ۋۇ پېيفۇ بىلەن سۇن چۈنفاڭنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، 1927 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى نەنجىڭنى ئىشغال قىلدى . 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، جاڭ جېيشى ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىپ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ، كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىشچى ـ دېھقانلار ئامما-سىنى قىرىپ ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ نەنجىڭ ھۆكۈمە-تىنى قۇردى . 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، شىمالغا يۈرۈش ئارمىيىسى شەندۇڭغا ، خېنەنگە ئىچكىرىلەپ كىردى ، شىمال مىلىتارىستى جاڭ زولىن بېيجىڭدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى ، ياپون جاھانگىرلىكى جاڭ زولىننى شەنخەيگۇەننىڭ سىرتىدىكى خۇاڭگۇ كەنتىدە پارتىلىتىپ ئۆلتۈردى . بۇنىڭ بىلەن شىمال مىلىتارىستلىرى ئۇزۇل ـ كېسىل ئاغدۇ-رۇپ تاشلاندى .

شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىنىڭ ئۇزۇلۇكسىز غەلبە قىلىشى ، ياڭ زېڭشىنغا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق بىناسىنىڭ قېيسايغانلىقىنى ھېس قىل-دۇردى . بۇ فېئودال مىلىتارىست ئۆزىنىڭ تەقدىرىنىڭمۇ ۋۇپېيفۇ ، جاڭ

زولىنىڭكىگە ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ غەمگە چۆمۈپ ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ئىچكىرىگە يولغا سېلىۋەتتى ، ئەگەر شىنجاڭدا پۈت تىرەپ تۇرالمسام ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق تىيەنجىڭ ياكى دالىيەنگە بېرىپ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزىمەن ، دەپ تەييارلىق قىلىپ قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇ يەنە ئەڭ ئاخىرقى جان تالىشىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىدى . ئۇ مىلتاريست شېيەن شىشەننىڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بويسۇنغانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۆز كۆچىنى بۇرۇنقىدەكلا ساقلاپ قالدى ، سىناپ بېقىشقىمۇ بەل باغلىدى . 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، ئۇ تېلېگراما يوللاپ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . پەن ياۋنەن بۇنىڭغا قارىتا ناھايىتى غەزەپلەنگەن ھالدا ، دوستىغا : « ياڭ گېنېرال يەنىلا ئالدامچىلىق ۋاستىسىنى ئىشلەتتى ، ئۇ سۈيىنى يەڭگۈشلەپ ، دوربىسىنى يەڭگۈشلىمەسلىك ئۈسۈلى بىلەن ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ » دېدى ھەمدە ياڭ زېڭشىننى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يوشۇرۇن تەييارلىق قىلدى . 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ، رۇس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپى 1 ـ قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزدى . بۇ مەكتەپنى ياڭ زېڭشىن ئۆزى بىۋاستە قۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا ئۇ تەبئىي ھالدا قاتنىشاتتى . ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا قاتناشقانلار ئىچىدە يەنە ئۇرۇمچىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مۇلكى ، ھەربىي ئەمەلدارلار ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى بار ئىدى . پەن ياۋنەن رۇس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپىنىڭ مۇپەتتىشلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن ، تەبئىي ھالدا ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىنىڭ رىياسەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى ، ئۇنىڭ يارەمچىسى ئوقۇتۇش ئىشلىرى مۇدىرى جاڭ چۈنشى ئىدى . ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئايالانشقاندىن كېيىن ، سىياسىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن ئىشىم بار ئىدى ، دەپ باھانە كۆرسىتىپ مەكتەپتىن كەتتى ، باشقىلارنىڭ ھەممىسى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنىدى . زىياپەتتە جەمئىي ئۈچ ئۈستەل قويۇلغان بولۇپ ، خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچى

لىرى ياڭ زېڭشىنغا ھەمراھ بولۇپ بىر ئۇستەلدە ئولتۇردى ، پەن ياۋنەن ، جاڭ چۈنشى ۋە رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلىغا ھەمراھ بولۇپ يەنە بىر ئۇستەلدە ئولتۇردى . بۇ ئىككى ئۇستەل بىر دەرسخانىدا قاتار تىزىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى . ياڭ زېڭشىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى يەنە بىر دەرسخانىغا تىزىلغان ئۇزۇن بىر ئۇستەلگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى . زىياپەتكە كىرىشتىن بۇرۇن ، پەن ياۋنەن ھاۋانىڭ بەك ئىسسىقلىقىنى باھانە قىلىپ ، مۇھاپىزەتچىلەرنى قوراللىرىنى ھويلىدا قويۇۋۇپ قوراللىزلاندۇرۇپ ، مۇشۇنداق بولغاندا ئاندىن خۇشال - خۇرام ، ئازادە ئىچىشكىلى بولىدۇ ، دەيدۇ . زىياپەت باشلانغاندىن كېيىن ، بىرنەچچە سوغۇق سەي چىقىپلا ، قالغانلىرى چىقمايدۇ . ياڭ زېڭشىن بۇ ۋاقىتتا يېنىدىكىلەر بىلەن ھەدەپ بارماق ئويۇنى ئوينايدۇ . جاڭ چۈنشى سىرتقا چىقىپ بىر بوتۇلكا ھاراق ئېلىپ كىرىپ ئۇستەلگە پاققىدە قويىدۇ . كىشىلەر جاڭ چۈنشى ياڭ زېڭشىنىڭ ئالدىدا بەكمۇ ئەدەپسىز-لىك قىلىدى ، دەپ ھەيران قالىدۇ . پەن ياۋنەن : « ھاراق ، سەيلەرنىڭ ھەممىسى تەييار بولدىمۇ ؟ » دەپ سورايدۇ ، جاڭ چۈنشى : « ھەممىسى تەييار بولدى » دەپ جاۋاب بېرىدۇ . پەن ياۋنەن : « سەي كەلتۈرۈڭلار ! » دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ ھەمدە ئورنىدىن تۇرۇپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلىغا ھاراق تۇتىدۇ . باش كونسۇل قەدەھنى كۆتۈرۈپ ئورنىدىن تۇرىدۇ ، پەن ياۋنەن ئۇنىڭ بىلەن جاراق - جۇرۇق رۇمكا سوقۇشتۇرىدۇ . رۇمكىنىڭ ئاۋازى چىقىش بىلەنلا ئىشىك ئالدىدىكى « كۆتكۈچى » تاپانچىسىنى قولىغا ئېلىپ ياڭ زېڭشىنغا قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ . ياڭ زېڭشىنغا بىر پاي ئوق تېگىدۇ . ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ غەزەپ بىلەن تىكىلىپ : « نېمە قىلىۋاتسەن » دەپ قاتتىق ۋارقىرايدۇ . ئارقىدىنلا يەنە تۆت پاي ئوق تېگىپ يەرگە يىقىلىدۇ . باشقا مۇلكى ، ھەر-بىي ئەمەلدارلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلى جېنىنىڭ كويىدا ئىشىككە قاراپ قاچىدۇ . پەن ياۋنەن مېڭىشتىن بۇرۇن ، ياڭ زېڭشىنىڭ ئۆلىمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنىڭ كۆكرىكىگە قارىتىپ يەنە ئىككى پاي ئوق ئاتىدۇ . شىنجاڭنى 17 يىل سورىغان بۇ يەرلىك پادىشاھ مانا

مۇشۇنداق ئۆلتۈرۈلدۇ .

ياڭ زېڭشىننىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى كەچۈرمىشلىرى ئۇنىڭ شىنجاڭدا مۇقەررەر ھالدا قېئودال كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇش رولىنى ئالىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەنىدى . ئۇ ئىلى ئىنقىلابى ۋە قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇردى . يۇمن شىكەيگە ئەگىشىپ خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزاق مۇددەت قالاق ھالەتتە تۇرۇپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولدى ، ئۇ بۇ جىنايىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى . بىراق ، ئۇنىڭ « ئۆز ئېقىشىغا قويۇپبېرىپ ئىدارە قىلىش » فاكتىسىنى شىنجاڭدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەتنى تېگىپ كەتسىلا پارتلايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزمىدى . ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن 17 يىل ئىچىدە ، شىنجاڭدا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى بولماي ، جەمئىيەت بىر قەدەر ئەمىن تۇردى . ئۇ جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشىغا يول قويمىدى ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان بىرمۇ كېلىشىم تۈزمىدى ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلدى . بۇ تەرەپلەردىن ئېيتقاندا ، ئۇ يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى چېگرا رايون ئەمەلدارلىرىغا ۋە مىنگۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى قېئودال مىللىتارىستلارغا ئوخشىمايتتى .

§3 . ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن دەۋردە ، ئىچكىرىنىڭ ھەمكارلىق يۈزىسىدىن بېرىدىغان تەمىناتى ئۈزۈلۈپ قالدى . شىنجاڭنىڭ مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا ئىدى . بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، ياڭ زېڭشىن « مالىيىنى ۋاقىتلىق تەرتىپكە سېلىش ئورنى » تەسىس قىلىپ « ئاشلىق ، يەم ـ خەشەك ئېلىش نىزامنامىسى » نى ئېلان

قىلىپ ، تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن باج ـ سېلىقنى كۆپەيتتى . ئۇنىڭ 1915 ـ يىلى بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە يوللىغان تېلېگراممىسىدا مۇنداق دېيىلگەن : « شىنجاڭ ئۆلكە قىلىنغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا مالىيە كىرىمى 5 ـ 6 يۈز مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشمايتتى ، شۇنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) غا كەلگەندىمۇ بىر مىليون 160 مىڭ سەردىن ئاشمىدى . مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدۇم ، ھەمكارلىق تەمىناتىدىن ئۈمىد بولمىغانلىقتىن ئىقتىساد جەھەتتە يەرلىك پىلانغا تايانىدىم ، باج ـ سېلىقنى كۆپەيتىشكە بولىدۇ ، ھەرخىل ئامالالارنى قىلىۋاتىمەن . ئۇ-نىڭدىن باشقا ، يوچۇقلارنى ئېتىپ بىرتىينمۇ قالدۇرماي ھۆكۈمەتكە ئاپىشۇرتقۇزدۇم . ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن بۇيان مالىيە كىرىمى يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىۋاتىدۇ ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىندە ئۆشرىنى كۈمۈشكە سۈندۇرۇش تۈزۈمى بويىچە ، بىر دادەن بۇغداي بىر سەر كۈمۈشكە سۈندۇرۇلغان بولسا ، ھازىر ئۈچ ـ تۆت سەر كۈمۈشكە سۈندۇرۇلىدىغان بولدى ؛ ئىلگىرى يۈز جىڭ قۇرۇق ئوت ـ چۆپ بەش پۇڭ كۈمۈشكە سۈندۇرۇلغان بولسا ، ھازىر بەش مىسقال كۈمۈشكە سۈندۇرۇلىدىغان بولدى ، ئۇنىڭدىن باشقا ، ئوت ـ چۆپ بېجىغا بەش مىسقال قوشۇلدى ، ئەمەلىيەتتە بىر سەرگە كۆپەيدى . يەنە ، بىر دادەن پاراق تاشپۇرىدىغانلاردىن بۇرۇن بىر مىسقال بەش پۇڭ كۈمۈش ئومۇم پۇلى قوشۇپ ئېلىنغان بولسا ، ھازىر يەنە ئىككى كۈرە بەش شىڭ خۇسۇسلار ئاشلىقى قوشۇپ ئېلىنىدىغان بولدى ، بۇنىڭغا يەنە تۆت مىسقال تۈز بېجى قوشۇلدى . مەيلى ئاشلىق ئېلىنسۇن ياكى ئاشلىق كۈمۈشكە سۈندۇرۇلغان بولسۇن ، پۇقرالارنىڭ يۈكى بەكمۇ ئېغىر بولۇپ كەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، چارۋا بېجى ئۈچۈن بۇرۇن سەرگە ئۈچ پۇڭ ئېلىنغان بولسا ، ھازىر تۆت پۇڭ ئېلىنىدىغان بولدى . يەر بېجى ئۈچۈن بۇرۇن سەرىگە ئۈچ پۇڭ ئېلىنغان بولسا ، ھازىر توققۇز پۇڭ ئېلىنىدىغان بولدى . گۆرە بېجىمۇ ئالتە پۇڭغا كۆپەيدى . ئۇنىڭدىن باشقا چارۋىلارنىڭ يەنە ئوتلاق بېجى ، يەر بېجىدىن باشقا يەنە قەغەز بېجى بار . بازاردا سودا بېجىدىن باشقا يەنە دەللاللىق بېجى بار ، ھاراق ، تاماكا بېجىدىن باشقا ، يەنە تىجارەت گۇۋاھنامىسى بېجى بار . ئومۇمىي باجدىن

باشقا يەنە 25 پىرسەنت سودا ئىنانسىمۇ بار . يېقىندا يەنە ، ئىسپات بېجى ، ماركا بېجى قوشۇلدى . ئۇچ يىللىق ئەھۋالنى ئىستاتىستىكا قىلغاندا ، ئال دىنقى يىلى ئىككى يېرىم مىليون سەر بولغان بولسا ، بۇ يىل 2 مىليون 200 مىڭ سەر بولدى . ئۆلكە تەسىس قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدىكىدىن تۆت ھەسسە ئاشتى . شۇنتوڭنىڭ 3 ـ يىلدىكىدىن بىر ھەسسە ئاشتى . » ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشچە ، 1916 ـ يىلى ، شىنجاڭ نىڭ مالىيە كىرىمى 3 مىليون 370 مىڭ سەر بولۇپ ، ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققان ۋاقىتتىكىدىن ئۈچ ھەسسە ئاشقان . شۇڭا ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆزىمۇ « شىنجاڭدىكى پۇقرالارنىڭ يۈكى مەملىكەتنىڭ ھەرقانداق يېرىدىكىدىن ئېغىر » دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان .

مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، ياڭ زېڭشىن كۆپلەپ قەغەز پۇل تارقاتتى . 1912 ـ يىلدىن 1917 ـ يىلغىچە ، شىنجاڭدا جەمئىي 8 مىليون سەر « ئۆلكە پۇلى » بېسىپ تارقىتىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، قەغەز پۇل پاخاللاشتى ، ياڭ زېڭشىن بىلسىمۇ بىلمىگەن بولۇپ ، داۋاملىق قالايمىقان بېسىۋەردى . 1912 ـ يىلدىن 1927 ـ يىلغىچە ، شىنجاڭ مالىيە سىستىكى ئومۇمىي قىزىل رەقەم 49 مىليون 600 مىڭ سەرگە يەتتى . بۇلارنى ياڭ زېڭشىن قەغەز پۇل تارقىتىش شەكلى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئۈستىگە ئارتتى .

ياڭ زېڭشىن تەختكە چىقىپ ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سېلىپ ، خەيانەتچى ئەمەلدارلارنى قاتتىق جازالاپ ، ھۆكۈمەت پۇلىنى يەپ كەتكەن ئۇرۇمچى ئامبىلى شىي ۋېيشىڭنى ۋە غۇلجا ئامبىلى لياۋ يەننى ئاتقان بولسىمۇ ، ئەمما ئۆتكۈنچى شامال ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئەمەلدارلار سورۇنى يەنىلا مەينەتلىشىپ ، خىيانەتچىلىك بۇرۇنقىدەكلا ئەۋج ئالدى . ياڭ زېڭشىننىڭ ئەتراپىدىكى بىر توپ ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىچكىرىدىن كەلگەن بولۇپ ، ئۇلار ياڭ زېڭشىنغا ۋەكالىتەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ياڭ زېڭشىن ئۇلارنىڭ خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ شىنجاڭغا كېلىشته « نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقتىن كېلىپ ، ئەمەل تۇتۇپ پۇل تېپىش » نى مەقسەت قىلغانلىقىنى

بىلگەنلىكى ئۇچۇن ، ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچىلىك قىلغانلىقىنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سالدى . بەك ئاشۇرۇۋەتمىسلا تەنبىھ بەرمەيتتى ياكى ئارىلاش- مايتتى . بەزىدە يېنىدىكى يېقىنلىرىنى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى پۇل تېپىۋالسۇن ، دەپ ئەتەي باي جايلارغا ئەۋەتتى . بۇ ئىش ئەينى ۋاقىتتا « تەڭشەش » دېيىلەتتى ، ياكى زېڭشىن شۇ ئارقىلىق ھېسسىيات جەھەتتە ئۇلارنى ئۆزىگە مايىل قىلاتتى . ئۇ يىللاردا پايدىسى ئەكى كۆپ خىزمەت ۋالىي ۋە ئامبالىلىق ئىدى ، ئۇلار مەنسەپكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەم ھۆددىگە ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تاپاۋەت قىلاتتى ، ھەم ھۆكۈمەت مۇلكى (ھۆكۈمەت يېرى ، ئوتلاق ، قۇمۇشلۇق كۆل) نىكى كىرىمىنى يۇتۇۋالاتتى ، دېلولارنى بىر تەرەپ قىلغاندا پارا ئالاتتى ، ھېيت ، بايرام كۈنلىرى يېزا تۆرىلىرىنىڭ سوۋغىلىرىغا ئېرىشەتتى . تارباغاتاي دوتىيى جاكى جيەن بىر قېتىمدىلا تاموژنا بېجىدىن 17 مىڭ 600 سەر كۈ- مۈش خيانەت قىلغان . قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى ماشاۋۇ 1916 ـ يىلى خىزمەتتىن يۆتكەلگەندە ، ئالتۇن ـ كۈمۈش مال ـ مۈلكىنى 30 نەچچە ھارۋىغا بېسىپ ماڭغان . ياكى زېڭشىن قازاق ھارۋىچىلاردىن تۈ- ياق بېجى ئېلىش ۋاقتىدا ، قاقتى ـ سوقتى قىلىش ئەھۋاللىرىنى تۈگىتىش توغرۇلۇق ئىلىدىكى ئەمەلدارلارغا كۆپ قېتىم بۇيرۇق بەرگەن ، ئەمما 1925 يىلىغا كەلگەندە ، ئىلىدىكى قازاق چارۋىچىلار يەنىلا توپلىشىپ ئەرز قىلغان . ياكى زېڭشىن بۇرھان شەھىدىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەندە چارۋىچىلار : « باجگىرلار ھەرقېتىم چارۋىچىلىق مەيدانىغا كەلگەندە ھامان 40 ـ 50 ئىش بېجىرگۈچى خادىملارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ ، ئۇلار چې- كەتكىگە ئوخشاش نېمىنى كۆرسە شۇنى ئالىدۇ . ئۇلار قونغانلىكى كىگىز ئۆيلەردىكى نەرسىلەر پۇتۇنلەي يوقاپ كېتىدۇ . ئۇلار زاكات ئالغان ۋاقىتتا سېمىزلىرىنى ئېلىپ ، ئورۇقلىرىنى تاشلۇۋېتىدۇ . ئورۇنلاشقاندىن كېيىن چاي . قوي تەلەپ قىلىدۇ ، بىرنەچچە ياخشى ئات سوۋغا قىلىنىپ رازى قىلىنمىسا ،ئۇلار چارۋىچىلىق مەيدانىدا تۇرۇۋالىدۇ . ئۇلارنىڭ نەپسى قان- دۇرۇلغاندىن كېيىن ، چوڭ چارۋىدارلار ئۇلار بۇلاپ كەتكەن مال ـ مۈلكىنىڭ ئورنىنى باشقا چارۋىچىلارغا سېلىق سېلىش ئارقىلىق ئۇندۇ-

رۇۋالـدۇ » دەيدۇ . خـيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقىنىڭ نـەتـيجـسى تەبىئي هالدا ئەمگەكچى خەلقنى بالايىئاپەتكە ئۇچرىتىشتىن ئىبارەت بولاتتى .

يـاڭ زېـكـشىن هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ، روسىيىنىڭ داۋۇشىڭ بانكىسى ئۇرۇمچى ، غۇلجا ، قەشقەر ، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا شۆبە بانكا ئېـچـيـپ ، شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى ۋە چەت ئەل بىلەن بولغان پۇل پېرىۋۇ- تـىـنـى مـونـوپـول قـىـلـيـپ ، پـۇلـنـىـڭ پـېرىۋوتى جەھەتتە ئاستىرتتىن قـالايـمـىقانچىلىق چىقاردى . ئۇنىڭ مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ھەرىيلى شىنـ جـاڭـدىـن ئالـىـدىـغـان پايدىسى مىليون سەر كۈمۈش تەڭگىگە يەتكەن . داۋۇشـىـڭ بـانـكـىسى يەنە شىنجاڭدا قەغەز پۇل تارقاتقان . 1916 ـ يىلغىچە جـەمئـي 5 مـىـلـيـون رۇبـلـى تـارقـاتـقـان . 1917 ـ يـىـلـدىكى ئۆكتەبىر ئـىـنـقـىلابـىدىن كېيىن داۋۇشىڭ بانكىسى تاقالدى . رۇبلى ئەسكى قەغەزگە ئايلانـدى . نـەتـيـجـىدە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى غايەت زور زىيانغا ئۇچرىدى .

يـاڭ زېـكـشىن هۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، روسىيە سـوۋىتىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ سوۋىدا باجىدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ئىمتىيازىغا تـايـىـنـىپ ، شىنجاڭ بىلەن بولغان قوشنىدارچىلىق قىلىش مۇناسىۋىتىدىن ۋە تـرانـسـپـورتـتـىـدىـن پـايـدىـلـىـنـىپ ، توپ ـ توپ بولۇشۇپ كەلدى . ئۇرۇمچىدىلا تېخنىكا ، دى جوگشىن ، جى لى ، دالى ، دېخې ، ماۋشېڭ ، دېـشـېـڭ ، جـىـشىاڭيوڭ قاتارلىق تارماق بانكىلارنى ئاچقان . شىنجاڭنىڭ بـاشـقـا جـايلىرىدا يەنە ئۇلارنىڭ شۆبە تارماقلىرى بار ئىدى . روسىيە سو- ۋىـتـىـگـەرلـىـرى شـىـنـجـاڭغا پاختا رەخت ، كىرسىن ، يۇڭ توقۇلما ، شېكەر ، تاماكا ، قەغەز ، سەرەڭگە ، تۆمۇر ئەسۋاب ۋە ئەينەك قاتارلىقلارنى كۆپلەپ سـېـتـىـپ ، شـىـنـجـاڭدىن يۇڭ ، تېرە ، مەشۇت ، پاختا ، قۇرۇق مېۋە قاتار- لـىـقلارنى سېتىۋالاتتى . ئۇلارنىڭ باجىدىن كەچۈرۈم قىلىنىشى جەھەتتىنلا يـاڭ زېـكـشـىـن ھەر يىلى 1 مىليون 500 مىڭ سەر كۈمۈش زىيان تارتتى . ئۇلارنـىـڭ زىـيـان كـەلـتۈرۈش بەدىلىگە ئالغان پايدىسى مۆلچەرلىگۈسىز ، شـىـنـجـاڭنىڭ كۆپلىگەن ئالتۇن ، كۈمۈشلىرى روسىيىگە ئېقىپ كەتكەن .

ئەنگلىيە بولسا شۇ ۋاقىتتا يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ تۇرغان ھىندىستان سودىگەرلىرى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىقتىسادىي تاجا-ۋۇزچىلىق ئېلىپ باردى. ئۇلار سودىدا روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ رەقىبى بولمىسمۇ، ئەمما جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ھەرقانداق كاۋاكتىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەنىدى. شىنجاڭ دىپلوماتىيە مەھكىمىسىنىڭ 1913 ـ يىلدىكى «دىپلوماتىيە دوكلاتنامىسى» دا: «ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللى-نىپمۇ، كۈمۈش قەرز بېرىدۇ، مالنى نىسىگە ساتىدۇ، دېرى بىر سەر بولسا، ئايلىق ئۆسۈمى بىر مىسقال بەش ـ ئالتە پۇڭ ياكى ئىككى مىسقال بولىدۇ. يېرىم يىلدىن ئاشسىلا، ئۆسۈمى دېرىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. قەرز ئالغۇچى ياكى نىسىگە ئالغۇچى يەر خېتىنى ۋە ئۆي خېتىنى رەنىگە قويىدۇ. قايتۇرۇش ۋاقتى توشقاندا دېرى ۋە ئۆسۈمنى قايتۇرالمسا، يەر ۋە ئۆيلىرى ئەنگلىيە سودىگەرلىرىگە تەۋە بولىدۇ. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى يەنە يەر ۋە ئۆيلەرنى ئەسلىدىكى ئىگىسىگە ئىجارىگە بېرىپ ئۇلاردىن ئىجارە ھەققى ئا-لىدۇ. جازانىخورغا قەرزدار بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئاخىر خانە ـ ۋەيران بولىدۇ» دېيىلگەن. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى يەنە ئەپيۇن تېرىپ ۋە سې-تىپ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن زەھەرلىگەن.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ بىلەن روسىيە-نىڭ سودىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، گېرمانىيە سودىگەرلىرى ۋە ئامېرىكا سودىگەرلىرى يولنى يېراق كۆرمەي پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىستىلىپ كىردى. گېرمانىيىنىڭ شۇنفا فېرمىسى، ئامېرىكىنىڭ بىلى فېرمىسى ۋە خۇاھىي فېرمىسى شىنجاڭدا تىجارەت باشلىدى. ئۇلار ئۇچەي، كۆرپە، قاما، بۇلغۇن، ئالتۇن، بىرلىيانت قاتارلىق نەرسىلەرنى تالىشىپ سېتىۋېلىپ، چەت ئەلگە كۆپلەپ چىقىرىپ، نۇرغۇن پايدا ئالدى.

1920 ـ يىلى، شىنجاڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ۋاقىتلىق مەلۇم دائىرىدىكى سودا مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى، ئىككى تەرەپ باراۋەرلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە قارشى تەرەپتە كونسۇلخانا

تۇرغۇزۇپ ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇھاجىرلىرى ۋە سودا ئىشلىرىنى شۇ كونسۇلخانىلار ئارقىلىق باشقۇردى . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇلى غۇلجىدا ، شىنجاڭنىڭ كونسۇلى ئالمۇتىدا تۇردى . ئىككى تەرەپنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن ياكى شىنجاڭدىن چىقارغان ماللىرىدىن تاموژنىدا شىنجاڭنىڭ ئومۇمى باج نىزامنامىسى بويىچە يۈزدە بەش پىرسەنت باج ئېلىنىدى . بۇنىڭ بىلەن ، سودا ـ ئالاقىسى تېزلىكتە جانلىنىپ كەتتى . 1921 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا يەنە ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇرۇمچى ، قەشقەر ، چۆچەك ، ئالتايلاردا كونسۇلخانا قۇرۇشتى ، شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ، ئەنجان ، شەمەي ، زايسان شەھەرلىرىدە كونسۇلخانا قۇرۇشنى ، شۇ ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ سودا مۇناسىۋىتىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى . سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭنىڭ باراۋەر ، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا سودىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە ، شىنجاڭ ئۇچۇن ھەر يىلى بىر مىليون 500 مىڭ سەر تاموژنا بېجى كىرىمى كۆپەيدى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇردى . شىنجاڭنىڭ پاختا ، يۇڭ ، مەشۇت ، تېرە قاتارلىق نۇرغۇن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىشىمۇ ياخشى بولدى . ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ، شىنجاڭدا جەمئىيەت تىنچ بولدى ،ئىقتىسادمۇ بىرقەدەر گۈلىنىدى . بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تىنچ ، دوستانە دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە باراۋەرلىك ، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك .

ئون بىرىنچى باب

جەن شۇرىن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئۆتمۈشى

§1 . جەن شۇرىننىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى

جەن شۇرىن ، تەخەللۇسى دې يەن بولۇپ ، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ ئايمىقىنىڭ يۇڭجىڭ ناھىيىسىدىن . ياڭ زېڭشىن خېجۇدا ئايماق بېگى بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ، خېجۇ بىلىم يۇرتىنى قۇرۇپ ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۈستىگە ئالغانىدى . جەن شۇرىن بۇ بىلىم يۇرتىدا ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ، ياڭ زېڭشىن بىلەن جەن شۇرىن ئوتتۇرىسىدا ئۇس تازلىق ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلگەن . ياڭ زېڭشىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مائارىپ مۇپەتتىشلىكىگە ، قوشۇمچە ئالىي مەكتەپ باش نازىرەتچىلىكىگە ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن ، جەن شۇرىن ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا تاللىنىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئالاھىدە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ . 1909 ـ يىل ، جەن شۇرىن باگۇلىققا ئىمتىھان بېرىپ ئۆتىدۇ . 1914 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، ياڭ زېڭشىننىڭ چاقىرتىشى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ پۈتۈكچىسى بولىدۇ . 1915 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئامبالىلىقىغا يۆتكىلىدۇ . 1921 ـ يىلى ، مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا ئۆستۈرۈلىدۇ . ئۇ ئىزچىل ھالدا ياڭ زېڭشىننىڭ يېقىنى ۋە ياراملىق يارىدەمچىسى بولىدۇ .

1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ، رۇس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپىنىڭ 1 ـ قارار ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ . جەن شۇرىن ياڭ زېڭشىنغا ھەمراھ بولۇپ يىغىنغا

قاتنشىدۇ . مۇراسىم ئاياغلىشىدىغان چاغدا ، جىن شۇرپىننىڭ ئەپيۇن خۇمارى قوزغىلىپ روھى چۈشكۈنلىشىپ كېتىدۇ . ياڭ زېڭشىن كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئىشارەت قىلىپ : « نازارەتتە جىددىي بىر تەرەپ قىلىدىغان يەنە نۇرغۇن ھۆججەتلەر بارغۇ ؟ سەن ھازىر قايتىپ كەتكىن ، زىيادە تەكە قاتناشمىساڭمۇ بولىدۇ » دەيدۇ . تاقىتى تاق بولۇپ تۇرغان جىن شۇرپىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپلا كۆپچىلىك بىلەن خوشلىشىپ ، نازارەتكە قايتىپ ئەپيۇن خۇمارىنى قاندۇرۇپ ، نازارەتتە تۇرۇپ قالدۇ .

پەن ياۋۇنەن ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى ئېلىپ 30 نەچچە ئادەمنى باشلاپ ئۇدۇل دۇبەن مەھكىمىسىگە بېرىپ ، تامغىلارنى تارتىۋالىدۇ ھەمدە ھەرقايسى نازارەتلەرنىڭ نازىرلىرىنى مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ، دەپ چاقىرتىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتىدۇ . جىن شۇرپىن لىڭتاسما ئادەم بولغاچقا ، بىرقارارغا كېلەلمەي ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالىدۇ . يېنىدىكى ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ بۆلۈم باشلىقى جاڭ پېيىۋەن گۇمانلىنىپ ، ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن ، ئاندىن ئادەم ئەۋەتمىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، جىن شۇرپىن ئەھۋال ئۇقۇش ئۇچۇن روس تىلى سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپىگە ئادەم ئەۋەتىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەيلا ، ياڭ زېڭشىن ۋە بىرىگارا كوماندىرى دۇفارۇڭ ، كانىۋاي جاڭ زىۋېن قاتارلىقلارنىڭ ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ، پەن ياۋۇنەننىڭ دۇبەن مەھكىمىسىگە كىرىپ بولغانلىقى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئاڭلايدۇ . جىن شۇرپىن يەنە جاڭ پېيىۋەننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، توپلاڭنى باستۇرۇش ئۇچۇن دەرھال مۇھاپىزەتچى قىسمىنى يىغىپ ، دۇبەن مەھكىمىسىگە قاراپ ئاتلىنىدۇ ، يېرىم يولدا باتالىيون كوماندىرى دۇگۇجى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، ئۇنى دەرھال ئۆزى بىلەن بىللە بېرىپ دۇبەن مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ . پەن ياۋۇنەن قاتارلىقلار بىر سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت قارشىلاشقان بولسىمۇ ، ئاخىر ئادىمى ئاز كېلىپ قالغانلىقتىن ، ئوق ـ دورىلىرى تۈگەپ كەتكەنلىكتىن ئەسىرگە چۈشۈپ ، كېيىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ .

جەن شۇرېن توپىلاڭنى تىنىچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۆلكىنىڭ رەئىسلىكىنى ۋە باش قوماندانلىقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، خەلقنى ئەمىن ئېتىش ئېلانى چىقاردى . ئارقىدىنلا ، ئۇ تېلېگراما يوللاپ ، ھەممىلا يەردە پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ مۇلكى ، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋاڭ ، گۇڭ ، ئاق سۆڭەكلىرى ۋە دىنىي زاتلىرىنى ئۆزىگە تارتتى . ئۇزۇن ئۆتمەيلا ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى ۋاڭ ، گۇڭ ، ئاق سۆڭەكلەر ۋە دىنىي زاتلارغا : مېنىڭ ئۆلكە رەئىسى ، قوشۇمچە باش قوماندان بولۇشۇمنى قوللاپ ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەيىنلىشىنى تەلەپ قىلىپ تېلېگراما ئارقىلىق ئىلتىماس سۇنىشىلار ، دەپ ئەقىل كۆرسەتتى . ئۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جاۋاب تېلېگراممىسىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا بىتاقەت بولۇپ ، 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئالدىراپ ـ تېنەپ دۇبەن مەھكىمىسىگە كۆچۈپ كىرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى . جياڭ جېيشىنىڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش خىيالىدا بولغان بولسىمۇ ، كۈچى يەتمىگەنلىكتىن ، ئاخىر 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى نائىلاج جەن شۇرېننى ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى ، باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتەشكە قوشۇلمىدى . قارىغاندا ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى مۇڭاپىق نامزات تېپىپ ، شۇ ئارقىلىق ئۇنى كونترول قىلىشنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن . كېيىن ، جەن شۇرېن نەنجىڭغا قايتا ـ قايتا ئادەم ئەۋەتىپ ھەرىكەت قىلغانلىقتىن ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىمۇ ھەقىقەتەن مۇڭاپىق ئادەم تاپالمىغانلىقتىن ، 1932 ـ يىلى كۈزدە ، ئاندىن جەن شۇرېننىڭ شىنجاڭنىڭ دۇبەنلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدىغانلىقى توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى ئېلان قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، جەن شۇرېن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزدى .

جەن شۇرېن تەختكە چىقىش بىلەن خۇپسەنلىك قىلىپ ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پروگراممىسىنى ئېلان قىلىپ : « ھەربىي تەييارلىقلارنى تەرتىپكە سېلىپ ، چېگرا رايونىنى قوغداش ؛ مائارىپنى تەرتىپكە سېلىپ ، ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەش ؛ بايلىقنى ئېچىپ ، سانائەتنى

گۇللەندۇرۇش » دېگەنگە ئوخشاش مۇقاملارنى توۋلىغاندى . ئەمما ، ئۇ ئەملىيەتتە بىرلا ئىشنى چىك توتتى ، ئۇ بولسىمۇ « ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەرتىپكە سېلىش » ئىدى . بىراق ، ئۇنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەرتىپكە سېلىشتىكى مەقسىتى چېگرا رايونىنى قوغداش بولماستىن ، بەلكى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئىدى . ئۇ ۋاقىتتا جىن شۇرېن چاقىلىقتىن كەلگەن . گەنسۇ ئارمىيەسىنىڭ ياڭگۈەن تەرەپكە يۆتكىلۈاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى تاپشۇرۇۋالدى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ھۆكۈمەت دا-ئىرلىرى شىنجاڭدىكى « 7 ـ ئىيۇل ۋەقەسى » نى ۋاكالىتەن تەكشۈرۈشكە بۇيرۇغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرمۇ نەنجىڭدىن يېتىپ كەلدى . ئىچكىرىدىكى ئارمىيىنىڭ شەرقتىن شىنجاڭغا كىرىشىنى توسۇش ئۈچۈن ، ئۇ تېزلىكتە ھەدەپ ئەسكەر ئالدى . ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇنىڭغا بىۋاستە قارايدىغان ھەربىي كۈچ نامدا ئۈچ دىۋىزىيە بولغىنى بىلەن ، ئەمەلىيەتتە بىرلا دىۋىزىيە ئىدى ، جىن شۇرېن بىراقلا كۆپەيتىپ سەككىز دىۋىزىيە قىلدى . ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ يېرى كۆپ ، ئادىمى ئاز ، ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولغاچقا ، ھۇنەرۋەنچىلىرىنىڭ بولسۇن ، مەيلى يەر تېرىغانلارنىڭ بولسۇن ، كىرىمى ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىدىن ياخشى ئىدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەر ھەركەت ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىدى ، جانىغا تاقىلىدىغان خېيىمخەتەرگە ئۇچرىمايتتى . خەنزۇلار ئادەتتە بالا ـ چاقىلىق بولغاچقا ، خوتۇن ـ بالىلىرىنى تاشلاپ مىلىتا-رىستلار ئۈچۈن جېنىنى سېلىپ بېرىشنى خالىمايتتى . شۇڭا ، جىن شۇرېن ھەرقانچە چاقىرىق قىلسىمۇ ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى توشقۇزالمىدى ، بۇنىڭ بىلەن ، ئەسكەر تۇتۇش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ ، شەھەر ـ يېزىلارنى پارا-كەندە قىلدى . جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ تۇغقىنى ۋە دوستلىرىنى پۇتۇنلەي مۇھىم خىزمەتلەرگە قويدى ، بەشىنچى ئىنسى جىن شۇشىننى ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا ، تۆتىنچى ئىنسى جىن شۇجىننى قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىۋىزىيىنىڭ باشلىقلىقىغا قويدى . جىن شۇرېن يۇرتىدىن ئېلىپ كەلگەن مۇھاپىزەتچىسى سۈي جاۋجىنمۇ مۇھاپىزەتچىلەر تۈەنىنىڭ

باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلدى . ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى لۇ شى ياۋزۇ ، دىپلوماتىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چېن جىشەن ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقى لیۇ شىزېڭ ، ئالتايدا تۇرۇشلۇق دۆلەتلەر ئىنىڭ باشلىقى ۋېي جېنگو قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جېن شۇرېننىڭ يۇرتداشلىرى ئىدى . جېن شۇشىن بىلەن سۇي جاۋجى ئىغىز - بۇرۇن يالىشىپ ، ئەمەل ، مەرتىۋە سېتىپ ، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ ، شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى كۆندىن - كۈنگە چىرىكلەشتۈرۈۋەتتى .

جېن شۇرېننىڭ « ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەرتىپكە سېلىشى » نەتىجىسىدە ، ھەربىي چىقىم كۆپەيدى . 1927 - يىلى ، شىنجاڭنىڭ مالىيە چىقىمى 12 مىليون يۈەنلا ئىدى . جېن شۇرېن تەختكە چىققان يىلىلا مالىيە چىقىمى 28 مىليون يۈەنگە يەتتى ، كېيىن يىلدىن - يىلغا ئېشىپ باردى . 1931 - يىلغا كەلگەندە ، 48 مىليون يۈەنگە يەتتى . چىقىمنىڭ ئېشىپ كېتىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، جېن شۇرېن باج - سېلىقنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتتى . 1932 - يىلى ، شىنجاڭنىڭ باج - كىرىمى 7 مىليون 480 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىگىرمە زېڭشىن دەۋرىدىن ئىككى ھەسسە ئاشتى . كەم قالغان قىسمىنى جېن شۇرېن قالايمىقان قەغەز پۇل تارقىتىش ئۇسۇلى بىلەن تولدۇرماقچى بولدى . شۇڭا ، دۇبەن مەھكىمىسىدىكى پۇل بېسىش ماشىنىسى توختىماي ھەرىكەتلىنىشكە باشلىدى . قەغەز پۇل تارقىتىشنىڭ نەتىجىسىدە ، پۇل پاخالاشتى . مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلىدى . جېن شۇرېن تەختكە چىقىپ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا ، 100 جىڭ ئاق ئۇننىڭ باھاسى ئەسلىدىكى يەتتە سەر ئۆلكە پۇلىدىن 17 سەر ئۆلكە پۇلىغا ئۆرلىدى . بىر كۆرە گۈرۈچ تۆت سەر بەش مىسقالدىن سەككىز سەرگە ئۆرلىدى . يۈز جىڭ كۆمۈر بىر سەر ئىككى مىسقالدىن ئىككى سەر تۆت مىسقالغا ئۆرلىدى . ئۆلكە پۇلى بۇرۇن تېخىنچىگە پېرىۋوت قىلىنىپ ، ئىككى سەر بەش مىسقال بىر دىياڭغا ئالماشتۇرۇلغان بولسا ، كېيىن 15 سەر بىر دىياڭغا ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى . پۇل پاخاللىقى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە غايەت زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى .

جىن شۇرىن يەنە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، شىنجاڭنىڭ چەت ئەل ۋە ئىچكىرى بىلەن بولغان سودىسىنى مونوپول قىلىپ كۆپ پايدا ئالدى . شىنجاڭنىڭ كۆرپىسى جۇڭگودا ۋە چەت ئەلدە داڭلىق بولۇپ ، سېتىلىشى ناھايىتى ياخشى ئىدى . جىن شۇرىن شىنجاڭ كۆرپىسى شىركىتىنى قۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقى ۋە كۇچىدىن پايدىلىنىپ ، ھەرقايسى جايلاردىكى دېھقان ، چارۋىچىلارنى كۆرپىنى بىر-دەك ئەرزان باھادا شىنجاڭ كۆرپە شىركىتىگە سېتىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى . پىششىقلاپ ئىشلەپ چەت ئەلگە ۋە ئىچكىرىگە ئاپىرىپ سې-تىپ ئون ھەسسە پايدا ئالاتتى . بىيۇروكرات كاپىتالىنىڭ مونوپول قىلىشى دېھقان ـ چارۋىچىلار ۋە كىچىك سودىگەرلەرگە ئېغىر زەربە بولدى .

جىن شۇرىن يەنە شىنجاڭدا ئەپيۇن تېرىشنى تەشەببۇس قىلدى ، ئۇنىڭغا « يەرلىك دورا » دېگەن چىرايلىق نامنى قويدى . ئەپيۇن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رايونلاردا « يەرلىك دورا ئىدارىسى » تەسىس قى-لىپ ، ئەپيۇن بېجى ئالدى . جىن شۇرىن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئەپيۇنكەش بولۇپلا قالماي ، ئەپيۇن ھايانكەشلىرى ئىدى . ھەر-قېتىم ئەپيۇن ئۇرۇش پەسلى يېتىپ كەلگەندە ، جىن شۇرىن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى گۇچۇڭ ، تارباغاتاي ، ئاقسۇ ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تالىشىپ سېتىۋالاتتى ، ئاز قىسمىنى ئۆزىنىڭ بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن قالدۇرۇپ ، كۆپ قىسمىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇپ ئاپىرىپ يۇقىرى باھادا ساتاتتى .

جىن شۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ، ئۆزى باشلامچى بولۇپ خىيانەتچىلىك قىلدى . ئالتايدىن كېپەك ئالتۇن كۆپ چىقاتتى ، ھەر يىلى 500 ـ 600 سەر ئالتۇن بېجى يىغىلاتتى . بۇ كېپەك ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسى جىن شۇرىننىڭ چۆنتەكىگە چۈشەتتى . ئۇ تەخت-تىن چۈشۈشكە ئاز ۋاقىت قالغاندا ، شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاپىتوموبىل سېتىۋېلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان 1674 سەر ئالتۇنغا خىيا-نەت قىلدى . يۇقىرى قاناق قىلسا ، تۆۋەنمۇ شۇنى دورايدىغان بولدى ، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچىلىكى ئەۋجكە چىقتى . بولۇپمۇ

ھەرقايسى ناھيىلەرنىڭ ھاكىملىرى ئاچ بۆرىگە ئوخشاش بولۇپ قالدى. ئۇلار باج ـ سېلىقنى ھۆددىگە ئېلىپلا قالماي، ئاز مەلۇم قىلىپ كۆپ ئالدى. يەنە ئۇچلۇق كۆرىدە ئېلىپ، تەكشى كۆرىدە چىقىرىپ، ئېشىپ قالغان قىسمىنى پۇتۇنلەي ئۆزلىرى ئىگىلىۋېلىشتى. ھەرقايسى ناھيىلەردە يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەرلەردىنمۇ بەلگىلىمە بويىچە باج ئېلىنىدىغان بولدى، ئېلىنغان ئاشلىق ۋە كۆمۈش پۇللارمۇ ھاكىمغا تەۋە بولدى. ھاكىملار بازاردا يەنە بازار بېجى ئېلىپ، خېنىملىرى ۋە قىزلىرىنىڭ «ئۇپا ـ ئەدىلىك خىراجىتى» قىلدى.

جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئۇستىدىكى ئۇچرىغان زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە كۆندىن ـ كۈنگە چوڭقۇرلاشتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ بارغانسېرى يامانلاشتى.

§2. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيىنىڭ پىلانلىشى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك

بۇرۇنقى يوشۇرۇن سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت جىن شۇرېننىڭ جاھالەتلىك ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن كۈندىن ـ كۈنگە تەدرىجىي ئەۋج ئالدى ۋە كەسكىنلەشتى. 1933 ـ يىلى، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى يەنە بىرقېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا تېرىقچىلىق تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىدى. لېكىشىپ قالغان جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاخىر گۈمران بولدى.

1912 ـ يىلى، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل ۋاڭى دەرھال ياڭ زېڭشىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تەتۈر ھېساب ئېلىپ، قۇمۇلدا قېپقالغان قوزغىلاڭچىلارنى ئۆلتۈرۈپ، پۇقرالار ئۇستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇرغان، ئايلىق ھاشارنى يەتتە كۈنگە يەتكۈزۈپلا قالماي، يەنە پۇقرالارنىڭ چارۋىلىرى ۋە مال ـ

مۇلكىنى ھەرخىل باھانىلەر بىلەن تارتىۋالغان . ئۇلار ئاچقان بوز يەرلەرنىمۇ مۇسادىرە قىلغانىدى .

1928 ـ يىلى ياڭ زىڭشىن ئۆلتۈرۈلۈپ ، جىن شۇرېن تەختكە چىقتى . ئۇزاق ئۆتمەيلا ، قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتمۇ ئاغرىپ ئۆلدى . ئوغلى نەزىر ئۇنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلدى . نەزىر چىرىكلەشكەن قەبىھ ئادەم بولۇپ ، قىمار ، ھاراق ۋە ئەپيۇنغا بېرىلىپ كەتكەنىدى ، ئۇ پۇقرالارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنىمۇ داۋاملىق دەپسەندە قىلاتتى . شۇڭا ، پۇقرالار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى . ئۇلار جىن شۇرېنىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى پۇرسەت دەپ بىلىپ ، « يەر ۋە سۇنى قايتا تەقسىم قىلىش » تەلىپىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى . جىن شۇرېن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يېرىنى ۋە ئۇنىڭ خەلقىگە بولغان كونترولىنى قىلىش بىكار قىلسا ، ئۆزى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان يەرنى كېڭەيتەلەيدىغانلىقىنى ، ئېلىنىدىغان باجنىمۇ كۆپەيتەلەيدىغانلىقىغا قاراپ ، « يەر ۋە سۇنى قايتا تەقسىم قىلىش » قا قوشۇلدى ھەمدە ۋاڭلىق تۈزۈمنى بىكار قىلغانلىقىنى جاكارلاپ ، قۇمۇل رايونىدا قۇمۇل ، ئاراتۈرۈك ، يېخى ناھىيىلىرىنى تەسىس قىلدى . جىن شۇرېن يەر بېجى ئېلىش ئۇچۇن لۇڭ شىيېلىننى ئەۋەتىپ ، قۇمۇل ۋاڭىغا تەۋە يەرلەرنى ئۆلچەتتى ۋە يەرلەرنى يۇقىرى ، ئوتتۇرا ، تۆۋەن دەرىجىلەرگە ئايرىدى . لۇڭ شىيېلىن ھاكىملىقنى تەمە قىلىپ ، بوز يەرلەرنى كۆپ مەلۇم قىلدى . ئۇيغۇر دېھقانلار يەرنىڭ مو سانى ئاشلىق دەپتىرىگە تىزىملانسىلا رەسمىي بېكىتىلىپ مەڭگۇ ئۆز-گەرتىش مۇمكىن بولماي ، ئارتۇقچە يەر بېجى تۆلەپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئويلاپ ، بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ ، قايتا تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ ئەرز سۇندى . جىن شۇرېن بۇنىڭغا ئېتىبار قىلمىدى . 1931 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ، « قۇمۇل يەرلىرىدىن باج ئېلىش چارىسى » نى ئېلان قىلىپ ، قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئارزۇسىغا زىت يول تۇتتى . دېھقانلار قۇمۇل ۋاڭىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ ، جىن شۇرېننىڭ ئارغامچىسى بىلەن باغلاندى .

1928 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، فېڭ يۈيشياڭ بىلەن غەربىي

شىمالدىكى ما فامىلىلىك مىلىتارىستلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى . فېك يۈيشياڭنىڭ قول ئاستىدىكى لىيۈيۈفېن ئەسكەر باشلاپ گەنسۇغا كىردى ، جىن شۇرېنىنىڭ نۇرغۇنلىغان يۇرتلۇقلىرى ــ خېجۇلۇق دېھقانلار شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ ، قۇمۇلدا سەرگەردان بولۇپ يۈردى . جىن شۇرېن لۇڭ شىيىلىنغا ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەردى . لۇڭ شىيىلىن جىن شۇرېنىنىڭ يۇرتۇازلىق قارىشىنىڭ ئىغىرلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكتىن ، ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ، ئۇلارنى مەقسەتلىك هالدا سۇ ، تۇپرىقى مول بولغان توخۇلۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ، بۇ يەردىكى بىر تۇركۈم ئۇيغۇر دېھقانلارنى قوغلىدى ھەمدە ئۇلارغا ئۆلكە يەرنى بوز يەر قاتاردا بۆلۈپ پېرىپ ، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى .

دەل شۇ ۋاقىتتا ، شوپۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئوفىتسېرى ئۇيغۇر قىزىنى زورلۇق بىلەن ئېلىۋېلىش ۋەقەسى يۈز بەردى .

جىن شۇرېن ئىچكىرىدىكى قوشۇننىڭ شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشىنى توسۇش ئۈچۈن ، قۇمۇلنىڭ مۇھىم ئۆتكەللىرىدە قوشۇن تۇرغۇزغانىدى . بۇ قوشۇن ئىنتىزام جەھەتتە بەكمۇ ناچار بولغاچقا ، ئەتراپتىكى ئاھالىنى خالىغانچە ئۇرۇپ ــ تىللاپ ۋە هاشارغا سېلىپ ، شۇ يەردىكى بىر ئاپەتكە ئايلانغانىدى . شوپۇل قۇمۇلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى 200 كىلومېتىر نېرىسىغا جايلاشقان كىچىك كەنت بولۇپ ، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قىزىغا ئېچىپەش تارتىپ قالىدۇ ۋە زورلۇق بىلەن سوۋغا ــ سالام ئېلىپ بېرىپ ئالماقچى بولىدۇ . دېھقانلار تاقەت قىلىپ تۇرالماي ، سالى دورغىنىڭ تەشكىللىشى ۋە رەھبەرلىكىدە « ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ » دەپ ، 1932 ــ يىل 2 ــ ئايدا جاڭ گوخۇ توي قىلىدىغان كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننى يوقىتىدۇ .

شوپۇل ۋەقەسىدىن كېيىن ھەرقايسى جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى ، نۇرغۇن كەنتلەردىكى دېھقانلار ، جۈملىدىن بۇرۇن قۇمۇل ۋاڭى ئەۋەتكەن دورغىلارمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى ، بۇلارنىڭ

كۆپىنچىسى ۋاڭ ئوردىسى مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ ، جىن شۇرىنىڭ ۋاڭلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلغانلىقىغا ئىنتايىن نارازى ئىدى . ئۇلار دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ۋاڭلىق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىشكە قىستىماقچى بولۇۋاتاتتى . ئۇلار ئىلگىرى تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ، بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ كىچىك باشلىقى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجانىياز ھاجىمۇ ۋاڭ ئوردىسىدىكى بىرقىسىم مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ۋە پۇقرالار بىلەن ئالاقە باغلاپ ، شوپۇلدىكى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى . قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق دۇزىنىڭ قوماندانى لىيۇ شىزېڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتكەندە ، خوجانىياز ھاجى شوپۇلدىكى قوزغىلاڭ رەھبىرى سالى دورغا بىلەن بىرلىكتە تاغ جىلغىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ، ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى ، بۇنىڭ بىلەن ئىناۋەتتى ھەسسىلەپ ئېشىپ ، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن رەھبەرلىككە سايلاندى . قوزغىلاڭچىلار شەرقىي تاغقا كىرىپ قۇمۇل ۋاڭنى نەزەرىنىڭ ئوغلى بېشىر ۋە كۈيئوغلى مەھبۇب ھاجىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن ، كۈمۈش يارىدىمگە ئېرىشىپ تەسىر دائىرىسىنى بارغانسېرى زورايتتى .

لىيۇ شىزېڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي ، قۇمۇل ھاكىمى جۇ لىيېنى سەدەن شاھ ئاخۇن ، يارى دورغىلارنى قوزغىلاڭچىلار بىلەن سۆلھى قىلىشقا ئەۋەتتى . خوجانىياز ھاجى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى تۇرغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭىنىڭ ساۋاقلىرىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ، لىيۇ شىزېڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى خالىمايتتى . ئەمما ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ دورغىلىرى بولغانلىقى ، قوزغىلاڭچىلار يەنە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يارىدىمگە ئىگە بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرالمىدى . بۇ دورغىلار جۇ لىيې قاتارلىقلارغا : « ئەگەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋاڭلىق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ماقۇل بولۇپ ، ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرىنى ۋە شۇ يەرلەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتسە ، قارشىلىقنى توختىتىمىز » دەيدۇ .

ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقاندا ، لېۋ شىزېڭ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىراقلا قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ، قۇمۇلدىكى ، بارىكۆلدىكى قوشۇنلارنى ئىشقا سېلىپ ، سۆھبەت بولۇۋاتقان جايىنى قورشۇالدى . خوجانىياز ھاجى ئالدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئۈچۈن ، ھۆكۈمەت ئارمىيىسى ئەدىبىنى يەپ بەدەر قاچتى .

جىن شۇرېن لېۋ شىزېڭنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئىلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان جاڭ پېيىۋەننى تېزلىكتە قۇمۇلغا يارىدەم بېرىشكە يۆتكىدى . خوجانىياز ھاجى تاقابىل تۇرالماي ، ما جۇڭيىڭنىڭ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ سالى دورغىنى جېيۇچۈەنگە ئەۋەتتى .

ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسلى ئىسمى بۇيىڭ ، گەنسۇنىڭ لىنشيا دېگەن يېرىدىن . ئۇ غەربىي شىمالدىكى ما فامىلىلىك مىلىتارىستلار ئىچىدىكى ياش گېنېرال ئىدى . ئۇ 1928 ـ يىلى ، فېڭ يۈيشياڭنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ گەنسۇدا ئەسكەرلىككە ئادەم تۇتۇپ ، سېلىق يىغىشىغا قارشى چىقىپ ، خېجۇدا ئىش تەۋرەتكەنىدى . كېيىنكى يىلى ، فېڭ يۈيشياڭ ئارمىيىسىنىڭ بېسىمى ئاستىدا نىڭشياغا چېكىنگەنىدى ، ئۇ 1930 ـ يىلى ئەسكەر باشلاپ گەنسۇغا قايتىپ گەنجۇ (جاڭيې) نى ئىشغال قىلىپ ، ئۆزىنى گەنسۇ ، چىڭخەي ، نىڭشيا بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى ، دەپ ئاتىغانىدى . 1931 ـ يىلى ، چىڭخەيدىكى مىلىتارىست ما بۇفاڭ ياتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىپ ما جۇڭيىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى جىيايۈيگۇەننىڭ سىرتىغا چېكىنىپ چىقىپ ، يۈيمېن ، ئەنشى ، دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىدىلا قاپسىلىپ يېتىشقا مەجبۇرلىغانىدى . ماجۇڭيىڭ مۇشۇنداق مۇشكۈل ئەھۋالدا تۇرغان مەزگىلدە ، قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ۋەكىلى ئۇنى شىنجاڭغا كېلىپ يارىدەم بېرىشكە تەكلىپ قىلدى . ما جۇڭيىڭ شۇئانلا ماقۇل بولۇپ ، 700 كىشىلىك خىل قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا كەلدى .

بۇ ۋاقىتتا ، جاڭ پېيىۋەن ئىلىغا يۆتكەپ كېتىلدى . جىن شۇرېننىڭ تۇغقىنى جۇرۇيچى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق دىۋىزىيىنىڭ باشلىقلىقىغا ، شىيۇڭ فايۇ بىرىگادا كوماندىرلىقىغا يېڭىدىن تەيىنلەندى . ئۇلار ما

جۇڭيىڭنىڭ قۇمۇلغا بېسىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، قۇمۇل كونا شەھىرى بىلەن يېڭى شەھىرىنى مۇستەھكەم ساقلىدى . ما جۇڭيىڭ قۇمۇلغا خېلى ئۇزۇن ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمايۋ ئەسكىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ ، بىر قىسمىنى بارى كۆل بىلەن گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ، يەنە بىر قىسمىنى غەرب تەرەپتىكى يەتتە قۇدۇققا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . جەن شۇرېن لۇ شياۋزۇنى باش قوماندانلىققا ، شېڭ شىسەينى شتاب باشلىقىغا تەيىنلەپ ، دۇگوجىنىڭ بىر بىرىگادا ئوفىتسېر ـ ئەسكىرىنى باشلاپ شەرقىگە بېرىپ ، ما جۇڭيىڭغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتتى . دۇ گوجى يەتتە قۇدۇقىنىڭ شەرقىدىكى قاراۋۇلخانىغا كېلىپ ، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالدى . ما جۇڭيىڭ قاراڭغۇ كېچىدىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلكە ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، دۇگوجىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى . لۇ شياۋزۇ بىلەن شېڭ شىسەي يەتتە قۇدۇقتىكى ئاشلىق ۋە ئوت ـ چۆپكە ئوت قويۇۋېتىپ گۇچۇڭغا چېكىندى . جەن شۇرېن ئاللىقاچان ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغان روسىيە ئاق باندىتلىرىنى يىغىپ ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيە قىلىپ تەشكىللەپ ، جاڭ پېيىۋەننى قايتا يۆتكەپ كېلىپ ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنى باشلاپ ما جۇڭيىڭغا تاقابىل تۇردى . ئىككى تەرەپ گۇچۇڭدا ئۇرۇش قىلدى ، ما جۇڭيىڭنىڭ پۇتىغا ئوق تەگدى ، ما جۇڭيىڭ ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۆزىنىڭ ھازىرچە غەلىبە قازىنالمايدىغانلىقىنى بىلىپ ، ئاز بىر قىسىم ھەربىي كۈچىنى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا ياردەم بېرىشكە قالدۇردى ، ئۆزى چوڭ قوشۇننى باشلاپ ، ئولجا ئالغان نەرسىلىرىنى ئېلىپ ، جيۇچۈەنگە قايتىپ پۇرسەت كۈتتى .

قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى ما جۇڭيىڭنىڭ ئاساسلىق كۈچىنىڭ يار-دەمىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقتىن ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جەن شۇرېن قوشۇنىغا تاقابىل تۇرالماي ، شەرقىي تاغدىكى تايانچ بازىغا چېكىندى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، جاڭ پېيىۋەن ئىلىغا يۆتكەلدى ، جۇ رۇيچىمۇ ئورۇمچىگە يۆتكەلدى . قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق دىۋىزىيىنىڭ باشلىقلىقىغا تارباغاتاينىڭ باش ئەمەلدارى لى خەيرۇ تەيىنلەندى . لى خەيرۇ بۇرۇنقى ساۋاقلاردىن

قوزغىلاڭچىلارنى قورال كۈچى بىلەن يوقاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ ، تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىش ۋاستىسىنى قوللاندى . ئىككى تەرەپ ۋاقتىنچە تىنچ ھالەتتە تۇردى ، قۇمۇل قوزغىلىڭى شۇنىڭ بىلەن بىرمەھەل توختاپ قالدى .

جىن شۇرېن قوشۇنى قۇمۇل قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا ، ئوت قويۇپ ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ ، قىرغىنچىلىق قىلىپ ، يەرلىك ئۇيغۇر خەلقىنى زور ئاپەتكە ئۇچراتتى . نۇرغۇن كەنت كۆيدۈرۈلدى ، ئاھالە قىرغىن قىلىندى ، تېرىلغۇ يەرلەر ئاق قالدى . ھەتتا قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تۇگىدى .

1931 ـ يىلى پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ، دەسلەپتە جىن شۇرېنىنىڭ فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇرۇشى ۋە مىللىي ماجىرا قوزغىنالىقىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن پارتىلىغان ھەققانىي قوزغىلاڭ ئىدى ، بۇنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەك . ئەمما ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاللىقاچان بىكار قىلىنغان قۇمۇل ۋاڭى بۇ قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ كەتتى . قۇمۇل ۋاڭى ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ، ئاللىقاچان بىكار قىلىنغان فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، جەمئىيەتنى ئارقىغا چېكىندۈرۈشكە ئۇرۇندى . قۇمۇل ۋاڭى ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرى بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۇچۇن ، مىللىي ۋە دىنىي كەيپىياتنى قوزغاپ ، بۇ ھەرىكەتنى ئەكسىچە تەرەپكە بۇراپ كەتتى .

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تىنچلىق دىپلوماتىيە سىياسىتى ، ياڭ زىڭشىن ۋە جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقى ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنى ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى . شۇڭا ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇسۇلى جەھەتتە بۇرۇنقى قېپقىزىل قوراللىق تاجاۋۇز قىلىش سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە گۇماشتا ئىزدەپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى . شۇڭا ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ

تاجاۋۇزچىلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان « چوڭ تۈركىزم » ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كەلدى .

« چوڭ تۈركىزم » « پان تۈركىزم » نىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى . « پان تۈركىزم » تۈركىيە پومېشچىك بۇرژۇئازىيە گۇرۇھىنىڭ ئەكسىيەتچىل شوۋېنىزمى بولۇپ ، ئۇنىڭدا تۈركىيە بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش كېرەك ، دەپ تەرغىپ قىلىنىدۇ . چوڭ تۈركىزم 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بىر مەھەل ئەۋج ئالغان . ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر « تۈركستان جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇشى كېرەك ۋەھاكازا دېيىلەتتى . چوڭ تۈركىزمنى تەرغىپ قىلغۇچىلار بۇ خىل مىللىي شوۋېنىزمدىن پايدىلىنىپ ، ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ ئائىلىسىدىن ئايرىپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلغان . ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى چوڭ تۈركىزمدىن پايدىلىنىپ ، ئالدى بىلەن شىنجاڭنى « مۇستەقىل » قىلىپ ، ئاندىن كېيىن شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى ھىندىستان ۋە ئافغانستان بىلەن تۇتاشتۇرماقچى ئىدى .

ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى تۈركلەرنى ئاخۇن قىياپىتىگە كىرگۈزۈپ ، شىنجاڭغا يوشۇرۇن كىرگۈزۈپ ئىشپىيونلۇق قىلدۇردى ھەمدە شۇلار ئارقىلىق دىن تارقىتىش نامىدا چوڭ تۈركىزمنى تەرغىپ قىلىپ ، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى . ياڭ زىڭشىن ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ زەھەرلىك نىيىتىنى كۆرۈپ يېتىپ ، كۆپ قېتىم بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، تۈركلەرنىڭ مەسچىتلەردە دىن تارقىتىشنى چەكلىگەن ھەمدە جاسۇسلۇق قىلغان نۇرغۇن تۈركلەرنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى . 1918 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى كۇچادىكى ئەنگلىيىلىك شاگىيۇ نەيىم ئارقىلىق مۇھەممەت ئېلىخان باشچىلىقىدىكى بىر توپ توپىلاڭچىنى سېتىۋېلىپ ، كۇچادا توپىلاڭ پەيدا قىلغان . ئەنگلىيە تەمىنلىگەن قورال ـ ياراغلار ئارقىلىق توك سىملىرىنى ئۈزۈپ ، پوچتىخانىنى بۇلىغان ، شەھەر سىرتىدىكى خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى

بۇلىغان ، ئوت قويغان ۋە ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلغان . بۇ چاغدا ، كۇچانىڭ ئامبىلى چېن زۇڭچى ياڭ زېڭشىننىڭ توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش تۇغرۇلۇق تېلېگراممىا ئارقىلىق بەرگەن بۇيرۇقىغا بىنائەن ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماسلىشىشى ئاستىدا مەھەممەت ئىلىخاننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ، بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى باستۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغان .

ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى كۇچادىكى توپىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن توختاپ قالمىدى . ئۇ داۋاملىق ھالدا ھەرقايسى جايلاردىكى ئەنگلىيە شاگىيۇلىرىغا كۆرسەتمە بېرىپ ، ھەرمىلەت خەلقىنى ئەنگلىيىنىڭ سودا ئالاقىسى بېلىتى ئېلىشقا ، ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە كىرىشكە ، گۇماشتا بولۇپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشقا قىزىقتۇردى . جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋدە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق خورىكى تېخىمۇ ئۆستى .

1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ، خوجا نىياز ھاجى پىچان ، تۇرپاندىكى قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ تەلىپى بىلەن قۇمۇلدىن تۇرپان ۋە پىچانغا كەلدى . شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ ، 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا گۇچۇڭنى ئىشغال قىلدى ، جىن شۇرېن شېڭ شىسەينى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن شەرقىي شىمال پىدائىيلىرى ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىدىن بولۇپ 5000 كىشىنى باشلاپ ما جۇڭيىڭغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتتى . 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، ئىككى تەرەپ فۇكالا ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى زىنىچۇەندە دوقۇرۇشۇپ قېلىپ قاتتىق ئۇرۇشتى ، ئۇرۇشتا ما جۇڭيىڭ يېڭىلىپ تۇرپان ۋە پىچانغا چېكىندى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، خوجانىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا سۆركىلىش يۈز بەردى ، ما جۇڭيىڭ قوشۇنى خوجا نىياز ھاجىنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى ، خوجانىياز ھاجى توقسۇن ، قارا شەھەر ئارقىلىق كۇچاغا چېكىنىپ ، ئەنگلىيە ئىشپىيونلىرىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ئارقىسىدا ، ئاخىر چوڭ تۇركىزمچىلار تەرىپىدىن سۇغا سۆرەپ چۈشۈ-

رؤلدى . شۇ يىلى 3 ـ ئايدىلا ، پانتۇركست مۇئەممەت ئىمىن ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى ئاستىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، قارا قاش ، خوتەننى ئىگىلەپ « ئىسلام دۆلىتى » قۇرۇپ ، ئۆزىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى . ئەسكەر ئەۋەتىپ يەكەن ، يېڭىسار ، مارالۇبشىنى ئىگىلىدى . شۇ يىلى كۈزدە ، مۇھەممەت ئىمىن خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىر-لىكتە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى . 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، ئەنگلىيە جاسوسى ئابدۇل ئاشسىخاننىڭ سالا قىلىشى بىلەن ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چوڭ تۈركىزمچىلار تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قورچاق « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ ، خوجانىياز ھاجىنى زۇكۇتۇگۇلۇققا ، سابىت داموللىنى زۇگۇلىلققا ئولتۇرغۇزدى . بۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن قورچاق ھاكىمىيەت ئىدى . ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بۇ قورچاق ھاكىمىيەتنى قوللاش ئۈچۈن ھىندىستاندىن كۆپلىگەن قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا توشۇپ كەلدى ، جاسوسلارنى ئەۋەتىپ مەسلىھەتچى قىلدى ، قوشۇنلارنى مەشىق قىلدۇ-رۇپ ، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلدۇردى . بۇنىڭ بىلەن ، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ بەك پاراكەندە بولۇپ ئەنسىزلەشتى .

§3 . 12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى ۋە شېك شىسەينىڭ تەختكە چىقىشى

جىن شۇرېننىڭ ھاكىمۇتلەق قىلىشى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە يۇرتلۇقلىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەسىدىكىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى . بەزى تەرەققىيپەرۋەر ، رادىكال ياش ئەمەلدارلار جىن شۇرېن جەمەتى ۋە گۇرۇھىنىڭ كەمىستىشى ، چەتكە قېقىشىغا ۋە بېسىشىغا ئۇچرىغاچقا ، قورسىقىدا غۇم ساقلاپ يۇرگەنىدى . دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ شتاب باشلىقى چېن جۇڭ ، ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى تاۋ مىڭيۇ ، ھاۋا ئارمىيىسى ئەتىرىتىنىڭ باشلىقى لى

شياۋتيەن ، شتاب باشلىقى شېنك شىسەي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جەن شۇرېننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىمىغىچە باش كۆتۈرەلمەيدىكەنمىز ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىمۇ يېغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىكەن ، دەپ قارىشاتتى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جەن شۇرېننىڭ قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇپ ، ئۇيغۇرلارنى ، خۇيزۇلارنى قىرغىن قىلىپ ، مىللىي ماجىرا قوزغىغانلىقىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ ، ئۇنىڭ بۇرۇنراق تەختتىن چۈشۈشىنى ئۈمىد قىلاتتى . جەن شۇرېننىڭ قول ئاستىدىكى جەن تالىشۋاتقان ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئارمىيە ئۇرۇش مەيدانىدا جاسارەت بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ، جەن شۇرېن تەرىپىدىن « لالما ئىت » دەپ قارىلىپ ، كەمسىتىلدى ۋە ھاقارەتلەندى ، ھەتتا ئېرىشىشكە تېگىشلىك ھەربىي تەمىناتىدىنمۇ مەھرۇم قىلىندى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭمۇ جەن شۇرېنغا ئۆچ-مەنلىكى بار ئىدى . 1933 ـ يىلى ئەتىيازدا ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي بۆھرانى ئىنتايىن ئېغىرلىشىپ كەتتى . جەن شۇرېن ھەممە تەرەپنىڭ مەسخىرىسى ئىچىدە قالدى .

1932 ـ يىل 11 ـ ئايدىلا ، قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى تۇرپان ئاستانە دېھقانلىرى جەن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى . جەن شۇرېن ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئارمىيىنى ئەۋەتتى ، مەخسۇت مۇھىتى ئۇرۇشتا قۇربان بولدى . قولىدا تۆمۈرنىڭ سۈنۈقمۇ بولمىغان نۇرغۇن خۇيزۇ ئاھالىلىرى قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى ، ھەتتا ئايالىلار ۋە بالىلارمۇ ساق قالمىدى . مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئىنىسى مەخمۇت مۇھىتى ئامىنى باشلاپ كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، قۇمۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى . خوجانىياز ھاجى بىلەن ما جۈڭىيىڭ قۇمۇلدا قالدۇرۇپ كەتكەن ما شىمىڭ تەلەپكە بىنائەن قوشۇن باشلاپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ ، پىچان بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلدى . 1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ، دېھقانلار كالېندارى بويىچە ھارپا كېچىسى ، ما شىمىڭ داۋانچىڭغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇرۇمچىنى

قورشۇالدى . جىن شۇرېن بەي شۇڭجىنى شەھەر مۇداپىئەسى قوماندانلىـ قىغا تەيىنلەپ ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىدىن پايدىلىنىپ مۇھاسىرىنى بىكار قىلدى . ما شىمىك ئەسكەر باشلاپ مىچۇەن ، فۇكاڭنى ئىشغال قىلىپ ئۇرۇمچىگە يەنىلا ئېغىر تەھدىت سالدى . جىن شۇرېن يەنە شېك شـ ـەيىنى ئەسكەر باشلاپ يوقىتىشقا بۇيرىدى . شېك شىسەي ما شىمىڭنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، مىچۇەن ، فۇكاڭنى قايتۇرۇۋالدى ۋە ئەسكەرلـ ـرىنى قايتۇرۇپ ئۇلانبايدا تۇردى .

ئۇرۇمچى قورشاۋدا تۇرىۋاتقان ۋاقىتتا ، ما شىمىڭنىك قول ئاستىدىكى ما جيەنسالك قارا شەھەر ئارقىلىق كۇچاغا بېرىپ كۇچادىكى تۆمۇرنىك قوزغىلاڭ كۆتۇرۇشىنى قوللىدى ۋە ئۇنىڭغا ماشلىشىپ بۇگۇر ، باي ، كۇچا ، ئاقسۇ ، شايار ، كورلىنى ئىشغال قىلدى . قاراقاش ، خوتەن ، يەكەن ، پوسكاملار چوڭ تۇركىزمچى مۇھەممەت ئىمىن تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي مۇھەممەت ئىمىن خوجانىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ۋالىيسى ما شاۋۇنى قوغلۇەتتى . بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەۋە بولماي قالدى .

1933 ـ يىل 2 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنىڭ پولكوۋنىكى باپىنگورت جىن شۇرېن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى . جىن شۇرېن كارىۋاتتا يېتىپ ئەيىۋن چېكىۋاتقانىكەن ، ئۇ باپىنگورتنىڭ كىرگەنلىكىنى كۆرۈپ سالاموۇ بەرمەي ، بىر پۈتىنى كۆتۇرۇپ ئورۇنـ ـدۇقىنى كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلغان . پابىنگورت ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنىڭ تۇتۇپ قېلىنغان تەمىناتىنىڭ تارقىتىپ بې ـرىلىشىنى تەلەپ قىلغاندا ، جىن شۇرېن قاتتىق غەزەپلىنىپ ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ ئەيىبلەپ كەتكەن . باپىنگورت تۇتۇۋېلىنغان تەمىناتنى ئالالمىغانىنىڭ ئۈستىگە ھاقارەتكە ئۇچراپ قايتقان .

چىن جۇڭ ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشتا باتۇرلۇق ۋە چىۋىرلىك بىلەن نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئەمما جاھان تىنچىغاندىن كېيىن ، جىن شۇرېننىڭ ھەسەتخورلۇقى ۋە توسالغۇسىغا ئۇچراپ ، ئاران دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغلا ئۆستۇرۇلدى . ئې ـ

رىشىشكە تېگىشلىك مۇكاپاتقا ئېرىشەلمىدى . تا ۋىنگيۆ شەھەرنى ساقلاشتا ئارمىيە ـ خەلقنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىغا مەسئۇل بولۇپ ، زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ، ئەمما ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى لۇ شياۋزۇ تارباغاتاينىڭ باش مەنسەپدارلىقىغا يۆتكەلگەن ، كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە باش كاتىپ بولۇشى كېرەك دەپ قارىغاندا ، جىن شۇرېن ئىقتىدارسىز قېرى كىتابباز سۈڭ خۇەيشىنى بۇ خىزمەتكە تەيىنلىدى . ئۇ بۇنىڭ بىلەن بەك ئۈمىدسىزلەندى . لى شياۋتېيەن بولسا جىن شۇرېنغا ئەزەلدىن نارازى ئىدى . 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ، بۇ ئۇچى جىن شۇرېننى ئاغدۇرۇش ھەرىكىتىنى پىلانلىدى . ئۇلار ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىدىغان ھەربىي كۈچ قىلدى ، چېن جۇڭ ئالاقىلىشىشقا مەسئۇل بولدى ھەمدە ئىككى تەرەپ تېز ۋە ئاسانلا پۇتۇشتى .

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چۈشتە ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنىڭ پولكوۋنىكى باپىنگورت بىلەن ئانتونىۋ 200 دىن ئەسكەر باشلاپ ، شەرقىي قوۋۇقتىن بۆسۈپ كىرىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، ئۇدۇل دۇبەن مەھكىمىسىگە ئاتلىنىپ قوۋۇقنى ۋە مۇھىم ھەربىي ئورۇنلارنى ئىگىلىدى . شەھەر مۇداپىئە قوماندانى بەي شۇجى ، ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇشىن ، پىيادە ئەسكەرلەر پولكىنىڭ باشلىقى سۈي جاۋجى تىرىك تۇتۇلدى ، خەلقنىڭ غەزىپى كۈچلۈك بولغاچقا ، 2 ـ كۈنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى . دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەتىرىتى قارشىلىق كۆرسەتتى ، جىن شۇرېن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ ، ئارقا تامدىن ئارتىلىپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى 1 ـ شۆبە ئىدارىسىگە كىرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى . شۇ كۈنى كەچتە ، باپىنگورت ئادەم ئەۋەتىپ ، ھەرقايسى نازارەت ، ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ۋەكىللىرىنى تەكلىپ قىلىپ يىغىن ئېچىپ ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لیۇ ۋېنلۇڭنى ئۆلكىنىڭ ۋاقتىلىق رەئىسلىكىگە ، شەرقىي شىمال ئارمىيىسىنىڭ براگادا باشلىقى جېڭ رۇنچېڭنى ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ۋاقتىلىق باشلىقلىقىغا سايلىدى . 13 ـ كۈنى ، جىن شۇرېن

پۇتۇن ئائىلىسىنى ئېلىپ شەھەر سىرتىغا قېچىپ چىقىپ ، شېكى شىسەينى ۋە شەھەر سىرتىدىكى باشقا قىسىملارنى يېغىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا تەييارلاندى . شېكى شىسەي تېزلىكتە شەھەرنىكى شىمالىدىكى ئېگىزلىكنى ئىگىلەپ ئەسكەرلىرى بىلەن كۆزۈتۈپ ياتتى . جىن شۇرېننىكى شەھەر سىرتىدىكى قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيە ۋە شەرقىي شىمالدىكى پىدائىيلار قوشۇننىكى توسۇپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا قىلچە ئىلگىرىلىيەلمىدى . جىن شۇرېن ئۇمىدسىزلىنىپ سانجىغا بارىدى ھەمدە كۈچ توپلاپ يېڭىۋاشتىن باستۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ، ئىلىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش قوماندانى جاكى پېيىۋ ەننى ئىلىغا بېرىپ ئەسكىرىي كۈچلەرنى توپلاپ كېلىكى ، دەپ ئۇنىڭغا تېلېگرامما بەردى . ئەمما ، جاكى پېيىۋەن ئۇنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلدى . جىن شۇرېن ئامالسىز يولنى ئۆزگەرتىپ چۆچەككە قاراپ ماڭدى . تارباغاتاينىكى باش مەمۇرىي ئەمەلدارى لۇ شياۋزۇ ئۇنىڭغا قايتىپ كېتىكى ، دەپ مەسلىھەت بەردى ھەمدە ئۆلكىلىكى ھۆكۈمەتنىكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاپتوموبىل سېتىۋېلىش ئۈچۈن چۆچەك تاموژنىسىدا قويۇپ قويغان 1600 سەردىن ئارتۇق ئالتۇننى ئۇنىڭغا بەردى . 4 ـ ئاينىكى 24 ـ كۈنى ، جىن شۇرېن چۆچەكتە تېلېگرامما يوللاپ ، ئۆزىنىكى تەختتىن چۈشكەنلىكىنى جاكارلىدى . بۇنىكى بىلەن ، ئۆزىنىكى بەش يىل داۋاملاشقان زۇلمەتلىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاياغلاشتۇرى .

شېكى شىسەي ئادەتتە تاۋىسىيۆ ، چىن جۇكى ، لى شياۋتيەنلەر بىلەن قويۇق بارىدى ـ كەلدى قىلىپ تۇراتتى ، ئۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتە ئۆزىنى كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش ئۇنىكى كۆڭۈل ئارزۇسىغا پۈتۈنلەي باب كېلەتتى . ئۇ ئېگىزلىكنى ئىگىلەپ ئەسكەرلىرى بىلەن قاراپ تۇرۇشتا ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغانلارغا بېسىم ئىشلىتىپ ، ھوقۇقنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنىكى سىياسىي قارانىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدى . 13 ـ كۈنى چۈشتە ، چىن جۇكى بىلەن باپىنگورت ئېگىزلىككە كېلىپ شېكى شىسەي بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەشتى . 14 ـ كۈنى ، ۋاقتىلىق كومىتېتىنىكى يىغىندا

باپىنگورت : « شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تېخى مۇقىملاشمىدى ، شېڭ باش قوماندان كۆپ يىل ئەسكەر باشلاپ ئىزچىل مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ كەلگەن . شۇڭا ، ۋاقىتلىق دۆبەن بولۇپ سايلىنىشى كېرەك ، ۋەقە يۈز بەرگەن ئاخشىمى تەشكىللەنگەن ۋاقىتلىق ھەربىي كومىتېت ھازىر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى كېرەك » دەپ تەكلىپ بەردى . تاۋمىگيۇ ، چېن جۇڭ ، لى شياۋتىيەنلەر ئالدى بىلەن قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى ، يېغىنغا قاتناشقانلارمۇ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ، ئامالسىز قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى . شېڭ شىسەي ھەربىي كۇچىگە تايىنىپ ، سىياسىي ئۆزگىرىشىڭ مېۋىسىدىن بەھرىمەن بولدى . شۇ كۈنى ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ۋاقىتلىق كومىتېتنىڭ نامىدا نەنجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە تېلېگرامما يوللاپ ، سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبى ۋە جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ لىيۇۋېنلۇڭنى ئۆلكىنىڭ رەئىسلىكىگە ، شېڭ شىسەينى دۇبەنلىككە رەسمىي تەينىلەشنى تەلەپ قىلدى ؛ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ چېن جۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان ، بۇرھان شەھىدى تەيىارلىغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پروگراممىسى ماقۇللاندى ۋە ئېلان قىلىندى . ئۇ مىللىي باراۋەرلىكنى يولغا قويۇش ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىستىلى ۋە ئۇتۇقلىرىنى ئېنىقلاش ، ئەدلىيىنى ئىسلاھ قىلىش ، مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش ، يېزىلاردا قۇتقۇزۇشنى يولغا قويۇش ، مائارىپنى كېڭەيتىش ۋە تولۇقلاش ، ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش دېگەن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . بۇ « سەككىز چوڭ خىتاپنامە » دەپ ئاتالدى .

شېڭ شىسەي ، تەخەللۇسى جىنيۇڭ ، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ كەيىۋەن ناھىيىسىدىن ، پومېشچىك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان . 1917 ـ يىلى ، ياپونىيەنىڭ مىڭجى ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان . دۆلەتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، شىمال مىلىتارىستلىرىنىڭ كۈچەيىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، قەلەمنى تاشلاپ ئەلەم بىلەن شۇغۇللىنىپ ، گۇاڭدۇڭدىكى شاۋگۇەن ھەربىي بىلىم يۈرتىغا كىرىپ ئوقۇغان ھەمدە ئوقۇتقۇچىسى گوسۇڭلىڭ بىلەن تونۇشقان . گوسۇڭلىڭ كېيىن شەرقىي ـ شىمالدىكى

لياۋنىڭ مىلىتارىستى جاڭ زولىننىڭ قول ئاستىدا بىرىگادا كوماندىرى بولغان . شېڭ شىسەي مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، ئۆزىنى گوسۇڭلىڭنىڭ قوينىغا ئېتىپ ، شاڭۈبي دەربىجىلىك مەسلىھەتچى بولغان ، شۇنىڭدىن كېيىن ، يەنە ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن . 1925 ـ يىلى ، گوسۇڭلىڭ جاڭ زولىنغا قارشى چىققاندا ، شېڭ شىسەي ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ياردەم بەرگەن . گوسۇڭلىڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇ ياپونىيىگە قېچىپ بېرىپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا داۋاملىق ئوقۇغان ، ئەمما ئوقۇش خىراجىتىدىن قىسىلىپ جياڭ جيېشى بىلەن تونۇشۇپ ئۇنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ، جياڭ جيېشى ئۇنى ئوقۇش خىراجىتى بىلەن تەمىنلىگەن . 1928 ـ يىلى ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىتاب باشقارمىسىدا ئۇرۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان . 1930 ـ يىلى يازدا ، جىن شۇرېن شىنجاڭدىكى ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن ، لۇشياۋزۇنى ھەربىي جەھەتتىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەكلىپ قىلىشقا ئىچكىرىگە ئەۋەتكەن . شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق لۇشياۋزۇ تەرىپىدىن تاللىنىپ شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىنىپ كەلگەن . ئەمما ، شېڭ شىسەي جىن شۇرېن بىلەن تۇغقان ياكى بىر يۇرتلۇق بولمىغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەددىدىن زىيادە مەنمەنچى بولغانلىقى ئۈچۈن ، جىن شۇرېن گۇرۇھىنىڭ ھەسىمت قىلىشىغا ئۇچراپ ، مەسلىھەتچىلا بولۇپ قالغان ، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلمىگەن . قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان ، ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا كىرگەن ئەھۋال ئاستىدا ، ئۆلكە ئارمىيىسى ھەرقېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقتىن ، جىن شۇرېن ئامالسىز شېڭ شىسەينى ئىشقا قويۇپ ، شتاب باشلىلىقىغا تەيىنلىگەن . شېڭ شىسەيمۇ دېگەندەك دائىم غەلبە قىلىپ ، كۈندىن ـ كۈنگە ئۇتۇق قازاندى . شتاب باشلىقلىقىدىن شەرقىي يۆنىلىش باش قوماندانلىقىغا ئۆستۈرۈلدى . ئۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى جىن شۇرېننىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھەسەتخورلۇقىنى تۇگىتەلمىدى . سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇشتىن بۇرۇنلا ، جىن

شۇرېن كېچىككىنە تالاش ـ تارتىش تۇپەيلىدىن ئۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ ، بىكار قىلىپ قويغانىدى . كېيىن تۇرپاندىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتى جىددىي بولغانلىقتىن ، ئۇنى قايتىدىن ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى . 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، سىياسىي ئۆزگىرىش بولغاندا ، شېڭ شىسەي جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك بىر قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى 15 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇلانبايدا تۇرۇپ ھەل قىلغۇچ شەخس بولۇپ قالدى ؛ ئۇ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ ، بۇ ۋەزىيەتنى ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى پۇرستى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ئەسكەر باشلاپ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىكنى ئىگىلەپ ، خۇپسەنلىك قىلىپ سودىلىشىشقا تەييارلاندى . سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلار دەل ئۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ ، ئۇنىڭغا دۇبەنلىكىنى بېرىپ ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى تۇتقۇزۇپ قويدى .

1933 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، ماجۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا كېرىپ مورىنى ئىگىلەپ ، گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلدى . شېڭ شىسەي گۇچۇڭدىن كەلگەن جىددىي تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ، ئۆلكە ئارمىيىسى ، شەرقىي شىمال ئارمىيىسى ۋە ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىدىن 5000 كىشىنى باشلاپ ياردەمگە ئاتلاندى . ئۇ فۇكاڭغا كەلگەندە گۇچۇڭ ئالىلىقاچان قولدىن كەتكەنىدى ، ئۇ فۇكاڭدا مۇداپىئە قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ بىۋاستە قوماندانلىق قىلدى . 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا قول تىقىش ئۈچۈن ، شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى خۇاڭ مۇسۇڭنى ھال سورىغۇچى قىلىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ « ياراشتۇرۇش » ۋە « ھال سوراش » نامىدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولدى . ماجۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ كۆچلۈكلىكىنى ، شېڭ شىسەينى يېڭىپ شىنجاڭغا يالغۇز خوجايىنلىق قىلالايدىغانلىقىنى ، ياراشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىگە قاراپ ، خۇاڭ مۇسۇڭنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىماي ، غەربكە يۈرۈش قىلدى . شېڭ شىسەي ئۇنىڭغا

تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن ئەسكەر باشلاپ قارشى چىقتى . 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، ئىككى تەرەپ قۇكاگنىڭ شەرق تەرىپىدىكى زىنىچۇەندە تۇتۇشۇپ قېلىپ بىر كۈن ئېتىشتى ، ماجۇگىنىڭ جەگدە زور غەلىبىگە ئېرىشتى . شېڭ شىسەي ئەسرگە چۇشكىلى تاس قالدى . قاش قارايغاندا ھاۋا تۇ- يۇقسىز ئۆزگىرىپ بوران چىقىپ كەتتى ، يامغۇر ئارىلاش قار ياغدى . شېڭ شىسەينىڭ قوشۇنلىرى پاختىلىق ۋە خۇرۇم كىيىملەرنى ئېلىۋالغا- نىدى . ماجۇگىيەگنىڭ قوشۇنى ئاق رەختتىن تىكىلگەن يالاڭ كىيىم كىيىگەچكە ، بۇنداق قار ـ بورانغا بەرداشلىق بېرەلمەي 2 ـ كۈنى ئەتە- گەندە مەغلۇپ بولۇپ ، تۇرپان ، پىچانغا چېكىندى . شېڭ شىسەيمۇ ئۇرۇمچىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم بولمىغاچقا ، ئۇلارنى قوغلاشقا جۇرئەت قىلالماي دەرھال ئۇرۇمچىگە قايتتى .

شېڭ شىسەي خۇاڭ مۇسۇگنىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىكى غەرىزىنى بەش قولدەك بىلەتتى . شۇڭا ، ئالدىنقى سەپكە مېڭىشتىن بۇرۇن ، يېقىن- لىرىنى خۇاڭ مۇسۇگنىڭ ھەربىكتىنى كۆزىتىشكە ئورۇنلاشتۇرغانىدى . ئۇ تاۋمىگيۆ ،لى شياۋتىيەن ، چىن جۇگلار خۇاڭ مۇسۇڭ بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ يۇرۇۋاتقىدۇ ، خۇاڭ مۇسۇڭ دۇبەن تۇزۇمىنى بىكار قىلىپ ھەربىي كومىتېتنى باشقىدىن قۇرۇپ ، جانابىگزىنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولۇۋاتقىدۇ ، دېگەن ئاخباراتنى تاپشۇرۇۋېلىپ قاتتىق غە- زەپلىنىدۇ . ئۇ نەيرەگۇاز ، قارا يۇرەك بولغاچقا ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، مۇناسۋەتلىك كىشىلەرگە 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى دۇبەن مەھكىمىسىدە ۋاقىتلىق جىددىي يىغىن چاقىرىلىدۇ ، دەپ ئوقتۇرۇش قىلىدۇ . تاۋمىگيۆ ، چىن جۇڭ ، لى شياۋتىيەنلەر ئىشكتىن كىرىشى بىلەنلا مۇھاپىزەتچىلەرنى بۇيرۇپ ، ئۇلارنى تۇتۇپ ، ھېچنېمە دېگۈزمەيلا ئارقا ھويلىغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىۋېتىدۇ ، شۇنىڭدىن كېيىنلا يىغىندا ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان يالغان ئىسپاتنى چىقىرىپ ، بۇ ئۇچى توپىلاڭ كۆتۇرۇشكە ئۇرۇنغانلىقى ئۇچۇن ئېتىۋېتىلدى ، دەپ ئېلان قى- لىدۇ . ئۆلكە رەئىسى لیۇۋېنلۇڭ قورقۇپ كېتىپ قاتتىق يىغلاپ ئىستېپا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ ، باشقىلار داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالىدۇ . ئارقىدىنلا

شېڭ شىسەي خۇاڭ مۇسۇكنى لېۇۋېنلۇڭ بىلەن ئىككىمىزنىڭ رەسمىي تەيىنلىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىپ ، نەنجىڭغا تېلېگرامما يوللايسەن دەپ قىستايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، خۇاڭ مۇسۇكنى قاتتىق نازارەت قىلىشقا ئادەم قويىدۇ . 7 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى ، خۇاڭ مۇسۇڭ سالپايغان هالدا شىنجاڭدىن كېتىدۇ . نەنجىڭ هۆكۈمىتى هېچ ئامال قىلالماي 8 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى لېۇۋېنلۇكنى ئۆلكە رەئىسلىكىگە ، شېڭ شىسەينى دۇبەنلىككە ، جاڭ پېيىۋەننى ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش بېگىلىككە ، قوشۇمچە 8 ـ دېۋزىيىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەيدۇ .

8 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى ، نەنجىڭ مەركىزىي هۆكۈمىتى دېپلوماتىيە مىنىستىرى قوشۇمچە ئەدلىيە مەمۇرىيىتى مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى لېۋېنگەننى ئالاهىدە خادىم سۈپىتىدە شىنجاڭغا كېلىپ هەربىرىدە قىلىشقا يەنە بىر قېتىم ئەۋەتتى . 9 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى ، لو ۋېنگەن قۇمۇلدا ماجۇڭيىڭنىڭ ۋەكىلى بىلەن كۆرۈشۈپ ، كەيىنىدىنلا ئۈرۈمچىگە كېلىپ شېڭ شىسەيي بىلەن كۆرۈشتى . ئۇچرىشىش جەريانىدا ئۇ شېڭ شىسەينىڭ قارانىيەت ئادەم ئىكەنلىكىنى ، ئۇنى ئاسانلىقچە تىزگىنلىگىلى بولمايدىغانلىقىنى هېس قىلىدۇ . 9 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى ، لو ۋېنگەن ئۈرۈمچىدىكى ئەلچىخانىغا تېلېفون قىلىپ ما جۇڭيىڭنى ئۆز يېنىغا تارتتى . 9 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ، لو ۋېنگەن يەنە ئىلغا بېرىپ جاڭ پېيىۋەننى ئۆزىگە تارتتى ، يەنە تېخى جاڭ پېيىۋەن ئارقىلىق ، ئۈرۈمچىدىكى شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىنى ئۆزىگە تارتتى . 10 ـ ئايىنىڭ 13 ـ كۈنى ، لو ۋېنگەن هەممە ئىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق نەنجىڭگە قايتتى .

لو ۋېنگەننىڭ مەخپىي هەربىرەكەتلىرى شېڭ شىسەينىڭ كۆڭلىدە ئايان ئىدى . ئۇ ئىلچە سەزدۈرمەي بىرنەچچە بولۇپ قول سالدى . 10 ـ ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدا ، ئۇ هەربىي يېغىن چاقىرىش نامى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى جېڭ رۇنچېڭ قاتارلىقلارنى ئىلغا ئالدى . ئارقىدىنلا ئۆلكە رەئىسى لېۇ ۋېنلۇكنى نەزەربەند قىلدى ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنىڭ ئوفىتسېرى باشىنگورتنى ۋە ئۆزىنىڭ

هوقۇقىغا ۋە ئورنىغا تەھدىت سالغان بارلىق شەخسلەرنى قولغا ئېلىپ ، ئۇرۇمچىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى .

1933 ـ يىل 12 ـ ئايدا ، جاڭ پېيىۋەن بىلەن ما جۇڭيىڭ بىرلىشىپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شېڭ شىسەيگە ھۇجۇم قوزغىدى . جاڭ پېيىۋەن ئالدى بىلەن شىخودا تۇرۇشلۇق قىسمىغا بۇيرۇق بېرىپ ، شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىپ چۆچەك ئارقىلىق توشۇپ كەلگەن قورال ـ ياراغلىرىنى تۇتۇپ قالدى ھەمدە ئۆزى بىۋاستە ئەسكەر باشلاپ شەرقىگە ھۇجۇم قىلدى . شېڭ شىسەي ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تېزلىكتە شەرقىي شىمال ئارمىيىسى ۋە ئۆزلەشتۇرۇلگەن ئارمىيىنى ئەۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى . شېڭ شىسەي ئىزچىل ھالدا ئىلغارلىق نىقابىنى تاقۇېلىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىدىغانلىقىنى جاكارلاپ ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەنىنى قۇتقۇزۇشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلگەنلىكتىن ، جاڭ پېيىۋەن بولسا نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەگىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلگەنلىكتىن سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى . قىزىل ئارمىيە ئىلىغا كىرىپ ، جاڭ پېيىۋەننىڭ كونا ئۇۋۇسنى چۈۋۈۋەتتى . جاڭ پېيىۋەن قېيىن ئەھۋالدا قېلىپ ، پەرىشان بولۇپ ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالدى .

جاڭ پېيىۋەن بىلەن شېڭ شىسەي شىخونىڭ شەرقىدە تىركىشىۋاتقان ، ئۇرۇمچىدە ھەربىي كۈچ قالمىغان ۋاقىتتا ، ما جۇڭيىڭ پۇتۇن قوشۇنى بىلەن ئاتلىنىپ تۇرپاندىن چىقىپ ، داۋانچىڭنى ئىشغال قىلىپ ئۇرۇمچىنى قورشىۋالدى . سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى شېڭ شىسەيگە يەنە ياردەم بېرىپ ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرىدىن ئازاد قىلدى . شېڭ شىسەي دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ما جۇڭيىڭغا قوغلاپ زەربە بېرىپ ، 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى داۋانچىڭنى قايتۇرۇۋالدى ، 8 ـ كۈنى تۇرپانغا كىردى . ما جۇڭيىڭ كەينى ـ كەينىدىن

مەغلۇپ بولدى . مارالۇبشى ئۇرۇشدا ما جۇڭيىك يەنە مەغلۇپ بولۇپ قەشقەر ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاچتى ، قالدۇق قىسىملىرىنى ماخۇسەن قاتارلىقلار باشلاپ گۇما ، خوتەن ئەتراپىدا تۇردى . شېك شى سەي ما جۇڭيىڭنىك چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەنلىكى ، ئۇنىك قالدۇقلىرىنىك ئۆزىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنى ۋاقتىنچە ساقلاپ قالدى .

1934 ـ يىلى يازنىك باشلىرىدا ، قورچاق شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىك زۇڭتۇڭى خوجا نىياز ھاجى زۇڭلى سابىت دامولا بىلەن زىتلىشىپ قېلىپ ، سابىت دامواللىنى قولغا ئالدى . ماجۇڭيىك قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ، خوجا نىيازھاجى يېڭسار ئەتراپلىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈردى ، 8 ـ ئايدا شېك شىسەينىك قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندا ، ئۇ ئۆزىنى شېك شىسەينىك قوينىغا ئېتىپ ، كېيىن شېك شى سەي تەرىپىدىن ئۆلكىنىك مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلەندى . ماجۇڭيىك سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، ماخۇسەن قالدۇق قىسملارنى باشلاپ گۇما ، خوتەن ئەتراپىغا چېكىندى ھەمدە مۇھەممەد ئىمىننىك ئىسلام دۆلىتىنى يوقاتتى . چوڭ تۈركىزمچىلار قۇرغان ئىككى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت بۇنىك بىلەن قىسقا ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇردى .

1933 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ، شېك شىسەي ئۆلكە رەئىسى لیۇژېنلوڭنى نەزەربەنت قىلىپ ، ئۇنىك ئورنىغا ئۆزىنىك تۇغقىنى ، مالىيە نازارىتىنىك نازىرى جۇرۇيچىنى رەئىسلىككە تەينىلىدى . 1934 ـ يىلى ئەتىيازدا ، جۇرۇيچى كېسەل بولۇپ ئۆلدى ، شېك شىسەي ئۇنىك ئورنىغا يەنە قېرى ، كېسەلچان ئۇرۇمچى ۋالىيسى لى رۇڭنى تەينىلىدى . شۇنىڭدىن باشلاپ شېك شىسەي شىنجاڭنىك ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ ، ئۆزىنىك ھەربىي ئىستىبداتلىق مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى .

ئون ئىككىنچى باب
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى شىنجاڭ

§1 . ئىنقىلابچى قىياپىتىگە كىرىۋالغان شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ « ئالتە بۇيۇك سىياسىتى »

شېڭ شىسەي ئەمدىلا تەختكە چىقىشىغا ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇ-نىڭ ئورنىنى كولاش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتتى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىدىن يۆلەنچۈك ئىزدەش يولى ئېتىلىپ قالدى ؛ ماجۇڭىيىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەننىڭ بىرلىشۈپلىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇشى ، ئۇنى يەنە ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى . نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بۇ ئىككى كۈچلۈك دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىش ئۈچۈن ، ئۆزىنىڭ ئازغىنا ئەسكىرىي كۈچىگە تايانغان بىلەن ئىش پۈتمەيدىغانلىقى ، مەدەت ۋە ياردەم ئىزدەشكە توغرا كېلىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى .

شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ئۆزىگە تارتىش ۋە پارچىلاش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ، ياتلارنى يوقىتىپ ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇۋاتقاندا ، مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتتىمۇ ناھايىتى زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىۋاتاتتى .

1931 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ، ياپون جاھانگىرلىكى ئېلىمىز-نىڭ شېنيىاڭ شەھىرىدە « 18 ـ سېنتەبىر » ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى . گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قارشى تۇرماسلىق سىياسىتىنى قوللاندى ، ياپونىيە تېزلىكتىلا لىياۇنىڭ ، جىلىن ، خېيلۇڭجىياڭ ئۆلكىلىرىنى قولغا

كىرگۈزۈۋالدى . 1932 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ، ياپونىيە قوشۇنلىرى شاڭخەيگە ھۇجۇم قىلىپ ، « 28 ـ يانۋار » ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى ، گو-مىنداڭ ھۆكۈمىتى ياپونىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان 19 ـ ئارمىيىگە شاڭخەيدىن چېكىنىپ چىقىش ھەققىدە قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى . 3 ـ ئايدا ، قورچاق مانجۇرىيە دۆلىتى قۇرۇلدى ، شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكە ياپونىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بو-لۇپ قالدى . ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت كۈچەيىشكە باشلىدى ، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتتە يېڭى ئۆزگىرىش يۈز بەردى ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە تەسىرى ئارقىسىدا مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك ھەرىكەت كۈنسېرى ئەۋج ئالدى . 1935 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، ياپونىيە يەنە نۇرغۇن تا-جاۋۇزچى قوشۇنىنى تۇپلاپ شەنخەيگۇەنگە كىرىپ ، شىمالىي جۇڭگو ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى . بۇ ھال پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ياپون باس-قۇنچىلىرىغا قارشى غەزىپىنى تېخىمۇ قوزغىدى . 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى « ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەققىدە بارلىق قېرىنداشلارغا مۇراجىئەتنامە » (يەنى « 1 ـ ئاۋغۇست خىتابنامىسى ») نى ئېلان قىلىپ ، ئىچكى ئۇرۇشنى توختىتىش ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا بىرلەشكە قارشى تۇرۇش ، دۆلەت مۇداپىئە ھۆكۈمىتى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىر-لەشمە ئارمىيە تەشكىللەش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ، بۇ تەشەببۇس مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايە قىلىشىغا ئېرىشتى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ، مەركىزىي قىزىل ئارمىيە شىمالىي شەنشىگە غەلىبە بىلەن يېتىپ كەلدى . 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ، جۇڭگو كومىمۇ-نىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بېيپىڭ (بېيجىڭ) دىكى ئالىي ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى نەچچە مىڭلىغان ۋەتەنپەرۋەر ئوقۇغۇچىلار ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى قوزغىدى ، مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ھە-

رىكىتى يۇقىرى دولقۇنغا يۇزلەندى . شۇنىڭ بىلەن بىرۇاقتىتا ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋاياۋباۋدا سىياسىي بيۇرو يىغىنى ئۆتكۈزدى ، يىغىن دىن كېيىن يولداش ماۋزېدۇڭ يىغىننىڭ روھىغا ئاساسەن ، « ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشنىڭ تاكتىكىسى توغرىسىدا » دېگەن تېمىدا دوكلات بېرىپ ، پارتىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ تۇغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى شەرھلىدى ، شۇنىڭ بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ قۇرۇش خىزمىتى پائال قانات يايدۇرۇلدى . 1936 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى « شىئەن ۋەقەسى » ۋە ئۇنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىنىشى گومىنداڭ ـ جياڭ جىيېشىنىڭ گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە ھەمكارلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشى كېرەك ، دېگەن تەكلىپنى قوبۇل قىلىشىغا تۇرتكە بولدى ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ دەسلەپكى قەدەمدە ئەمەلگە ئاشتى . 1937 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ، ياپون قاراقچىلىرى بېيپىڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى لۇگۇچياۋغا ھۇجۇم قىلدى ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلقنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسىدە قارشىلىق كۆرسەتتى ، شۇنىڭ دىن ئېتىبارەن جۇڭگو خەلقنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى باتۇرلۇق بىلەن ئېلىپ بارغان سەككىز يىللىق ئۇرۇشى باشلاندى .

بۇ ۋەزىيەت شېكىل شىسەيگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى . ئۇ شىنجاڭنىڭ يەرلىك خاقانى بولۇش مەقسىتىدە ۋەزىيەتنى كۈزىتىپ ، پايدا ـ زىيانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىش ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى . چۈنكى ، « سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلاشقان » دا ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكىلى بولاتتى ، « جاھانگىرلىككە قارشى تۇرغان » دا (ئاساسلىقى ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرغاندا) ، شەرقىي شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكىلى بولاتتى .

شېڭ شىسەي 1933 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چېن دېلىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى زىلاتكىن بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ ، جىن شۇرېن ئىمزالىغان « سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا كېلىشىمى » ئاساسىدا ، ئۆزئارا دوستانە مۇناسىۋەتنى يەنىمۇ كۈچەيتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى . زىلاتكىن بۇنىڭغا قوشۇلغاندىن كېيىن ، شېڭ شىسەي يەنە زىلاتكىن بىلەن مۇئاۋىن كونسۇل گانىننى ئۆز ئۆيىگە زىيافەتكە تەكلىپ قىلدى . زىياپەتتىن كېيىن ، ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابخانىسىدا ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ ، ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان « كاپىتال » ، « كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى » ، « لېنىنىزم مەسىلىلىرى » قاتارلىق كىتابلارنى (ئەمەلىيەتتە ، بۇ كىتابلار چېن جۇڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن مۇسادىرە قىلىنغان كىتابلار ئىدى) ئۇلار ئالدىدا ئەتەي كۆز ـ كۆز قىلدى ، ئۇ يەنە مەن ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىمدىن تارتىپلا سوتسىيالىزمغا ئېتىقاد قىلاتتىم ، جىن شۇرېننىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىمۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ھەمىشە تەتقىق قىلغانىدىم ، دەپ ماختاندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئۇ يەنە ماجۇڭيىڭ ۋە جاڭ پېيىيۈەنگە ھەدەپ ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل مىلىتارىستلار ، ئۇلارنى يوقىتىش كېرەك ، دېدى . سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى كۆرۈشۈش ئەھۋالىنى ئۆز دۆلىتى ھۆكۈمىتىگە دوكلات قىلدى .

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ ھەقتە ۋاقتىدا جاۋاب بەرمىدى ، ھالبۇكى ، شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ، جاڭ پېيىيۈەنلەر ئوتتۇرىسىكى ھايات ـ ماماتلىق كۈرىشى قاش بىلەن كېرپىك ئوتتۇرىسىغا كېلىپ قالغاندى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ، ئۇ تاقەتسىزلىك بىلەن چېن دېلىنى سوۋېت ئىتتىپاقى پايتەختى موسكۇاغا يارىدەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى . سوۋېت ئىتتىپاقى 11 ـ ئايدا ، جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغىچە بىلىدىغان ، چېن دېلىنىڭ قەدىناس دوستى بولغان ئاپىرىسىبخنى ئەلچى ئۇنۋانى بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇل قىلىپ ئەۋەتتى . 12 ـ ئايدا ، شىنجاڭدا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندا ،

سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئەسكەر چىقىرىپ ، جاڭ پېيىۋەنگە ھۇجۇم قىلىپ ، ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىپ ، شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى .

1934 ـ يىل ئەتىيازدا ، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا يەتكۈدەك قورال ـ ياراغ ۋە ئەسلىھە بېرىشنى ، شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەشكە كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتتى . 1935 ـ يىلى ئەتىيازدا ، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينى ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشقا ، مەدەنىيەت ـ مائارىپنى راۋانلاشتۇرۇشقا دەۋەت قىلىپ ، ئۇنىڭغا بەش مىليون رۇبلى قەرز بەردى ، بۇ پۇلنىڭ بىر قىسمى قورال ـ ياراغ سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىنىپ ، كۆپ قىسمى تاشيول ياساشقا ، ماشىنا سېتىۋېلىشقا ، زاۋۇت قۇرۇشقا سەرپ قىلىندى . كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالىمۇ يۇي شيۇسۇڭ (يالغان ئىسمى ۋاڭ شۇچېڭ) ، ۋاڭ باۋچيەن (يالغان ئىسمى جاۋشى) ، مەنسۇر ئەپەندى ، ئاباي (قازاق) قاتارلىق ئون نەچچە كوممۇنىستنى شېڭ شىسەينىڭ خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى .

شېڭ شىسەي خەلقنىڭ رايىغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە 1933 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى . 1934 ـ يىل 3 ـ ئايدا ، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە مۇقىملاشقاندىن كېيىن ، ئۇ بىرمەھەل « جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش » ، « تىنچلىقنى ساقلاش » ۋە « قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش » نى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى قىلدى . ئۇ ھەمىشە ھەرخىل يىغىلىشلاردىن پايدىلىنىپ ، شەھەر ئاھالىلىرىگە ، ئوقۇتقۇچىلارغا ، ئوقۇغۇچىلارغا ۋە ئەسكەرلەرگە بۇنى تەشۋىق قىلدى . 1934 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ، ئۇ يەنە شىنجاڭ خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنى تەشكىللەپ ، ئۆزىنى بىرلەشمىنىڭ پەخرىي باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى . جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ نىزامنامىسىدە مۇنداق دەپ

بەلگىلەندى : بۇ ئاممىۋى سىياسىي تەشكىلات سۇن جۇڭشەننىڭ مىللەتـ پەرۋەرلىك مەسلىكى بويىچە شىنجاڭ خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ ، شىنجاڭنى جۇڭگونىڭ مەڭگۈلۈك زېمىنى قىلىدۇ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭگونى مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرماقچى بولغان جاھانگىرلىككە قەتئىي قارشى تۇرىدۇ . شېڭ شىسەي يىغىلىشلاردا نۇتۇق سۆزلىگەندە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش شوئارلىرىنى ھامان مەردانىلىك بىلەن توۋلايتتى . شېڭ شىسەينىڭ بۇ سۆزلىرى ۋە ھەرىكەتلىرى شەرقىي شىمال پىدائىيلار قوشۇنىدىكى بىرمۇنچە قوماندان ـ جەڭچىلەرنى ۋە ھەرمىللەت ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ھەققەقەتەن قايمۇقتۇردى .

1936 ـ يىلى ، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ۋە شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كۇچلەرنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ، « جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش » ، « سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش » نى ئاساس قىلىپ ، « مىللەتلەر باراۋەر بولۇش » ، « تىنچلىقنى ساقلاش » (ئىتتىپاقلىق ـ دوستلۇق) ، « قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش » ، « دىيانەتلىك بولۇش » (ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا پاك ، ئادىل بولۇش) تىن ئىبارەت تۆت سىياسەتنى قوشۇپ ، شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى قىلدى ، كىشىلەر ھەمىشە تىلغا ئالىدىغان « ئالتە بۇيۇك سىياسەت » دېگەن ئەنە شۇ . شېڭ شىسەي « ئالتە بۇيۇك سىياسەت » نى باشقىچە غەرەز بىلەن يولغا قويغان ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما « ئالتە بۇيۇك سىياسەت » ئوبيېكتىپ جەھەتتە شەك ـ شۆبھىسىزكى تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسى ئارقىسىدا ، « ئالتە بۇيۇك سىياسەت » شىنجاڭدا ئاز تولا ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، قىسقا مەزگىل ئىچىدە شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى پەيدىنپەي مۇقىملىشىشقا يۈزلەندى ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە

مەدەنىيەت ، مائارىپ ئىشلىرى بەلگىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى .

§2 . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

1936 ـ يىل 10 ـ ئايدا ، قىزىل ئارمىيە 4 ـ يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە قىزىل ئارمىيە 5 ـ كورۇستىن 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ يولبورۇقىغا بىنائەت خۇاڭخې دەريالىسىنىڭ غەربىگە ئۆتتى . 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ، ئۇلاردىن تەشكىل قىلىنغان غەربىي يۆنىلىش قوشۇنلىرى خېشى كارىدورىغا يۈرۈش قىلىپ ، غەربىي شىمالدىكى چوڭ مىلىتارىستلار ـــ خۇ زۇڭنەن ، ما بۇفاڭ ، ما بۇچىڭلارغا قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى ، دۈشمەن تەرەپنىڭ كۈچى كۈچلۈك ، بىز تەرەپنىڭ كۈچى ئاجىز بولغاچقا ، چىقىم ناھايىتى ئېغىر بولدى . 1937 ـ يىل 4 ـ ئايدا ، غەربىي يۆنىلىش قوشۇنلىرىنىڭ سول ئەترىتىدىكى 400 دىن ئارتۇق كىشى لىشيەننىيەن قاتارلىق يولداشلارنىڭ قوماندانلىقىدا قان كېچىپ جەڭ قىلىش ئارقىلىق ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەۋرازىسى ـــ شىڭشىڭشياغا يېتىپ كەلدى . پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئۇلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ، يولداش چېن يۈننى موسكۋادىن ئالاھىدە ئەۋەتتى . 5 ـ ئاينىڭ بېشىدا قىزىل ئارمىيە ئاپتوموبىل بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى ، بۇ ئەترەت شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ، رېئال مۇھىتقا ۋە ئىنقىلابنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، نامىنى « يېڭى گازارما » غا ئۆزگەرتىپ ، ئۇرۇمچى شەھىرى دۇڭمېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا تۇردى . « يېڭى گازارما » يولداش چېن يۈننىڭ رەھبەرلىكىدە تۆت چوڭ ئەترەت ۋە بىر كادىرلار ئەترىتىگە ئايرىلدى . ئۇلارغا سىياسەت ، مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە تانكا ، زەمبىرەك ، رادىئو ، ئاۋتۇماتسىيە تېخنىكىسى قاتارلىق ھەربىي تېخنىكىلار ئۆگىتىلىپ ، پارتىيە ئۇچۇن بىر تۈركۈم سىياسىي كادىرلار ۋە ھەربىي تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەپ ۋە يېتىشتۈرۈپ بېرىلدى . 1939 ـ يىلى يازدا ، مۇئاۋىن رەئىس

جۇئېنلەي يەقلىپ زەخمىلەنگەن بىلىكىنى داۋالىتىش ئۈچۈن موسكۋاغا كېتىۋېتىپ ، ئۇرۇمچىگە چۈشۈپ ، گازارما ئورنىغا ئالاھىدە بېرىپ « يېڭى گازارما » دىكى يولداشلارنى يوقلىدى . يولداش جۇئېنلەي ئۇلارنى مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە ھەربىي تېخنىكىنى ياخشى ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈردى ، ھەممەيلەن بۇنىڭدىن زور ئىلھام ئالدى . 1939 ـ يىلدىن 1940 يىلغىچە « يېڭى گازارما » دىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم يولداشلار پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يەنئەنگە قايتىپ كېتىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ 1 ـ سېپىگە ئاتلاندى . ئۇلار شىنجاڭدا قىسقا ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە چوڭقۇر سىياسىي تەسىر كۆرسەتتى .

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋەزىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە يەنئەندىن لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى ئەۋەتتى ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭ ئارقىلىق يەنئەنگە قايتىپ كېتىۋاتقان كادىرلاردىن چېن تەنچىيۇ ، ماۋزېمىن قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭدا قالدۇردى ، يەنە يەنئەندىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىنجاڭ ئارقىلىق كېتىۋاتقان كادىرلاردىن فاڭ جىچۈن قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭدا قالدۇردى . 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن كادىرى 150 تىن ئاشتى . بۇ كومپارتىيە ئەزالىرى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلىنىڭ رەھبەرلىكىدە ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا مەدەت بېرىش ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت ، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە بەختلىك تۇرمۇش يارىتىپ بېرىش يولىدا غايەت زور تۆھپە قوشتى .

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يېڭى گازارمىدىكى پارتىيە ئەزالىرىنى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللەش ۋە بۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ، يولداش چېن يۈننى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق تۇنجى پارتىيە ۋەكىللىكىگە تەيىنلىدى . يولداش چېن يۈن ۋەزىپە ئۆتىگەن

مەزگىلدە ، شېڭ شىسەي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىر-لىك سەپ ئورنىتىپ ، خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە يارەدەم بەردى .

1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ، يولداش چېن يۈن يەنئەنگە يۆتكەپ كېتىلگەندىن كېيىن ، يولداش دېڭ فا (يالغان ئىسمى فاڭ لىن) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەملىكىتىمىزگە قايتىپ كېلىپ ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭغا بۆەتكەن 2 ـ ئەۋلاد پارتىيە ۋەكىلى بولدى . يولداش دېڭ فا ، ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى يەنمۇ مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى ، يېڭى گازارمىدىكى كادىرلار ۋە جەڭچىلەرنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە ھەربىي تېخنىكا ئۆگىنىشىگە رەھبەرلىك قىلدى ، ئاۋىئاتسىيە كۇرسى ئۈيۇشتۇردى ، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە مەركەزدىن ئەۋەتىلگەن تۇنجى تۇركۈمدىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا خىزمەت ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇردى ، شۇنىڭ بىـ لەن ، پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى ئىلگىرى سۈرۈلدى .

1939 ـ يىل 9 ـ ئايدا ، يولداش دېڭ فا يەنئەنگە يۆتكەپ كېتىلدى ، يولداش چېن تەنچيۇ (يالغان ئىسمى شۈي جيې) ئۇنىڭ ئورـ نىدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىل بولدى . ئۇ تۆت يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۆگىنىش ۋەزىپىسىنى تاماملاپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇـ رۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ماڭغان « يېڭى گازارما » دىكى يولداشلارنى يولغا سېلىپ ، شىنجاڭدىكى بارلىق پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ماركسىزم ـ لېنىـ نىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى كەڭ تەشۋىق قىلىشىغا ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ، ۋەتەننى مۇنقەرزىلكتىن قۇتۇلدۇرۇش ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىپ ، شىنجاڭنىڭ ھەر ساھە ئىشلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى . شىنجاڭدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ بۇزۇلۇپ ، كومپارتىيە ئەزالىرى تۇرمىگە قامالغان چاغدا ، ئۇ يەنە تا شەرەپ بىلەن

قۇربان بولغانغا قەدەر ، كۆپچىلىكنىڭ شېكى شىسەيگە قارشى قەتئىي كۈ-رەش قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلدى .

يولداش ماۋ زېمىن (يالغان ئىسمى جۇبىن) شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە ئاجايىپ نەتىجە يارىتتى . شىنجاڭنىڭ ئەسلىدىكى پۇل تۈزۈمى قالايمىقان بولۇپ ، ئۆلكىنىڭ ھەممە يېرىگە ئۆلكە پۇلى تارقىتىلغانىدى ، قەشقەردە قەشقەر پۇلى ئۆتەتتى ، ئۆلكە پۇلىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەچكە ، بەزى جايلاردا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يارماق (مىس پۇل) ئىشلىتىلەتتى ، ھەرقايسى مە-مۇرىي رايونلاردىمۇ شۇ جاينىڭ پۇلى تارقىتىلاتتى ، بۇ پۇللار تەڭگە ، يامبۇ ، ياغ تىزا دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتىلاتتى ، ھەرکىم ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرگەچكە ، پۇللارنىڭ تۈرى خىلمۇ خىل ، قىممىتى ئوخشمايدىغان بولۇپ ، سۈندۇرۇپ ھېسابلاش قېيىن ئىدى . كۆپ يىللاردىن بېرى مالىيە چىقىمى كىرىمدىن ئېشىپ كەتكەن بولغاچقا ، چىقىمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ، ئۆلكە پۇلى كەلسە ـ كەلمەس تارقىتىلاتتى ، شۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىپ ، باھا ئۆرلەپ كېتىپ ، « بىر دۆۋە پۇلغا بىر بولاق پاپىرۇسلا كېلىدىغان » غەلىتە ئەھۋال بارلىققا كەلگەنىدى . 1939 ـ يىلى ، يولداش ما ژۈېمىن مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن ، پۇل تۈزۈمىنى دەرھال ئىسلاھ قىلىپ ، بارلىق شەكىلدىكى كونا پۇللارنى بىكار قىلىپ ، « يۈەن » نى بىرلىك قىلغان يېڭى پۇلغا ئۆزگەرتتى . يېڭى پۇلنىڭ قىممىتى ئۈچ پۇڭلۇق ، بەش پۇڭ-لۇق ، بىر مولۇق ، ئىككى مولۇق ، ئۈچ مولۇق ، بەش مولۇق ، بىر يۈەنلىك ، ئۈچ يۈەنلىك ، بەش يۈەنلىك ، ئون يۈەنلىك بولدى . يولداش ما ژۈېمىن يېڭى پۇلنىڭ ئىناۋىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ، شېكى شىسەينى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ كاپالەت سوممىسى سۈپىتىدە بىرقىسىم ئالتۇن ـ كۈمۈش ئاجرىتىپ ، ئۇرۇمچى ، ئىلى ، قەشقەرلەردە ئالتۇن ـ كۈمۈش كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈپ ، ئاممىغا كەڭ تەشۋىق قىلىشقا قايىل قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ، يېڭى پۇلنىڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدىكى ئىناۋىتى ئۆستى . كۆرگەزمە قىلىنغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر كۆرگەزمە ئا-

يـاغلاشقاندىن كېيىن بانكىنىڭ خەزىنىسىگە كىرگۈزۈلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، كونا پۇلنى يېڭى پۇلغا ئالماشتۇرۇش نىسبىتى ۋە ۋاقتى ئېلان قىلىنىپ ، ھەرخىل شەكىلدىكى كونا پۇللار ئالماشتۇرۇش نىسبىتى بويىچە يىغىۋېلىندى . پۇل تۈزۈمىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بىلەن پۇل مۇئامىلىسى مۇقىملاشتۇرۇشقا ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا شارائىت يارىتىلدى .

شېڭ شىسەي ئەمدىلا تەختكە چىققاندا بىر مەھەل خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇپ ، دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى ، ھەتتا خىيانەتچىلىك قىلغان قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۇي ژېنبىن قاتارلىق بىر تۈركۈم خىيانەتچىلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ، شۇنىڭ بىلەن خىيانەتچىلىك خېلى ئازايدى . ئەمما شىنجاڭنىڭ مالىيىسى بۇنىڭلىق بىلەن ياخشىلانمىدى ، بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى باج مەنبەسىنىڭ چەكلىكلىكى ، تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى ، ئىسراپچىلىقنىڭ ئېغىرلىقى ، چېگىنىڭ كۆپلۈكى ئىدى . يولداش ما ژۈبىمن بۇ مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ ، « ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ، باج مەنبەسىنى يېتىلدۇرۇش ؛ كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىش ، كىرىم بىلەن چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا تىرىشىش » تىن ئىبارەت مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش فاڭجېننى ئوتتۇرىغا قويدى . يولداش ما ژۈبىمىن بۇ فاڭجېننى يولغا قويۇش مەقسىتىدە مالىيە تەشكىلاتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى ، ئۆلكىدىن تارتىپ ناھىيىلەرگىچە باج ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى ، باج تۈزۈمى ۋە باج ئېلىش نىزامنامىسى تۈزۈلدى ، بۇنىڭ بىلەن باج يىغىشقا كاپالەتلىك قىلىنىپ ، مالىيە مەنبەسى كۆپەيتىلدى . يولداش ما ژۈبىمىن يەنە ئىقتىسادىي خام چوت ۋە ھېسابات تۈزۈمىنى ئورنىتىپ ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشلىرىنى پىلانلىق ئېلىپ بارىدى . ئۇ مالىيە ـ ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ ، مالىيە ، پۇل مۇئامىلىسى ئۈستىدىن نازارەتچىلىك قىلدى . يولداش ما ژۈبىمىن ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق بىلەن ئالۋان ـ ياساق سېلىشى ، خىيانەتچىلىك ، ئىسراپچىلىق قىلىشىنىڭ ئال-

دىنى ئېلىش مەقسىتىدە ھەربىر لىق خام چوت ۋە ھېسابات نى سۇرۇشتۇرۇپ ، كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشتى . بۇنىڭدىن باشقا ، يولداش ما ۋزېمىن يەنە سودا بانكىسى ، ھۆكۈمەت چار- ۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇپ ، پۇل مۇئامىلىسىنى جانلاندۇردى ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى . بىرقاتار ئۇنۇملۇك تەدبىرلەر يولغا قويۇلغانلىق- تىن ، شىنجاڭنىڭ شۇ يىللىق (1939 ـ يىللىق) كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتى ، كېيىن پەيدىنپەي ئېشىنىدىغان بولدى . 1939 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلغىچە ، شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ۋە مال باھاسى مۇقىملىشىپ ، سانائەت ، ېېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پاي- دىلىق بولدى .

يېڭى زېڭىشىن ۋە جىن شۇرېن دەۋرلىرىدە شىنجاڭدا زامانۋى سانائەت يوق ئىدى . تۇرمۇشقا كېرەكلىك بارلىق سانائەت بۇيۇملىرى روسىيەدىن (ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن) ۋە ئەنگلىيەدىن ئېمپورت قىلىناتتى . شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كې- يىن ، كومموۇنىستلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ، شىنجاڭدا قۇرۇلۇش مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇشقا باشلىدى . ما ۋزېمىن مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان- دىن كېيىن ، سانائەت ، ېېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى . مايتاغ نېفت كېنىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى تولۇقلاندى ۋە كېڭەيتىلدى ، كۇنىگە ئىش- لەپچىقىرىلغان خام نېفت 100 تونىنغا يەتتى ، تۆتۈنخې چويۇن زاۋۇتى چويۇن ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىدى ، مەتبەئەچىلىك ، خۇرۇمچىلىك ، سو- يۇنچىلىق ، ئۇنچىلىق قاتارلىق ېېنىك سانائەت زاۋۇتلىرى كەينى ـ كەينىدىن پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى .

ېېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتە ، يولداش ما ۋزېمىن ۋە- زىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاشنى ، ئەلا سورتلاردىن پايدىلىنىشنى ، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلدى . ئۇ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان مەزگىلدە ، شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق سوقا ، چالغا ۋە ئاتقا سۆرىتىلىدىغان ئورما ماشىنىسى ئېمپورت قىلدى ، شىنجاڭ بويىچە يەنە

تـۆت دېـھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى . يولداش ما ژۇبمىن يەنە سۇ ئامبىرى ياساشقا ، ئېرىق ـ ئۆستەكّ چېپىشقا يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقاتتى ، شۇ چاغدا شىنجاڭدا 500 مىڭ مو بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى .

شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە يولداش لىن جىلۇنىڭ تۆھپىسى ناھىيىتى زور .

1938 ـ يىـل 2 ـ ئايـدا ، پـارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يولداش لىن جىلۇنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى ، ئۇ شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى . شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسلىدىكى مەكتەپ ئىستىلى ناچار ئىدى . يـولـداش لـىن جـىـلـۇ ئـىـلـمـىـي مـۇدىـر بـولـغـانـدىن كېـيـىن ، مـەكـتـەپكە « ئىنتىپاق بولۇش ، جىددىي بولۇش ، ئاددىي ـ ساددا بولۇش ، تـېـتـىـك بـولـۇش » تـىـن ئـىـبـارەت مـەكـتـەپ مىزانىنى تۈزۈپ بەردى ، نـەزەرىـيـىـنـى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئوقۇتۇش پرىنسىپىنى تـەشـەبـبـۇس قـىـلـدى ، يـاش ئوقـۇغۇچىلارنى ئىنقىلابىي غايىگىمۇ ، مول بـىـلـىـمگىمۇ ئىگە بولغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋە قۇرۇلۇش ئېـلـىـپ بـېـرىـشـتـەكـى ئـىـقـتـىـساس ئىگىلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشنى قـۇـۋۋەتـلـەـدى . ئۇ ، مـەكـتـەپ ئىستىلىنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدە شىنجاڭ ئـىـنـسـتـىـتـۇتـىـغا مەكتەپ شېـئـىـرى ئـىـجـاد قـىـلـىـپ بـەـردى ، مەكتەپتىكى ئوقـۇـتـقـۇـچى ـ ئوقۇغۇچىلار ئالدىغا « تۇرمۇشتا ئىنقىلابىيلىشىش » شوئا- رىـنـى قـويـدى . ئۇ ، كـومـپـارتـىـيـە ئـەـزالـىـرى ۋە تەرەققىيـپـەـرۋەر زاتلارنـى « يـاپـون باسـقـۇنـچـىـلـىـرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ستراتېـگـىـيـە لىنىڭ مەسىلىسى » ، « سىياسىي ـ ئىقتىساد » قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتۈشكە تـەكـلـىـپ قـىـلـغـانـدىن سىرت ، « جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان ئىنقىلابى تارىخى » نى سۆزلەپ ، ھەرمىللەت ياشلارغا ئىنقىلابىي ئىدىيە ۋە ماركسىزم ـ لېـنـىـنـىـزمنى تارقاتتى . يولداش لـىن جـىـلـۇ مەكـتـەپ ئـىـچىدە ھەر ھەپـتـىـدە بـىـر قـېـتـىم « ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى مـۇـنـقـەرزلـىكتىن قۇتۇلدۇرۇش كۈنى » پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، ئۇ- قـۇـتـقـۇـچـى ـ ئوقـۇغۇچىلارغا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون بـاسـقـۇنـچـىـلـىـرىغا قارشى تۇرۇشتىكى فاڭجېنى ۋە تاكتىكىسىنى تەشۋىق

قىلدى ، رەئىس ما ۋزبدۇك تۇزگەن « ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنىڭ ئون چوڭ پروگراممىسى » توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلىدى . ئۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ « پىدائىيلار مارشى » ، « بىز تەيخاكشەندە » قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەزمۇندىكى ناخشىلارنى ئېيتتىشىغا ، « قاراڭۇللۇق قىلىش » ، « تەنجيا بازىرى » قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەزمۇندىكى دراملارنى ئوينىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى . يولداش لىن جىلۇنىڭ رەھبەرلىكىدە شنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ مەكتەپ ئىستىلى يېڭى تۈسكە كىردى ، بۇ مەكتەپ ئىنقىلابىي جاسارەتكە تولغان يېڭىچە مەكتەپكە ئايلاندى .

يولداش لىن جىلۇ ، قېرىنداش مىللەتلەر ياشلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇكېرىم ئابباسوف شنجاڭ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغاندى ، ئۇ يولداش لىن جىلۇنىڭ تەربىيىسىدە ئىنقىلاب يولىغا ماڭدى . ئۇ 1945 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، ئىلىدا يولداش لىن جىلۇنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغانلىق خەۋرىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭغا ئاتاپ تەزىيە شېئىرى يازدى ، بۇ شېئىرنىڭ 1 ـ كۇپلېتى مۇنداق يېزىلغاندى :

ئاڭلانغاندا قايغۇلۇق خەۋەر ،
ئاقتى كۆز ياش ، غەمگە تولدى دىل .
ئۇستاز پىكرى نۇر چاچار ئەبەت ،
پەزىلىتى ئۆچمەس تۇمەن يىل .

1939 ـ يىلى كۈزدە ، يولداش لىن جىلۇ كۇچا ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەندى ، ئۇ كۇچادا پۇتۇن زېھنىنى شۇ يەرنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلدى . ئۇ كۇچانىڭ نامراتلىق ـ قالاقلىق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ، خىزمەتچى خادىملارنى يېتەكلەپ يېزىلارغا بېرىپ ، جايلارنىڭ تەبىئىي مۇھىتىنى كۆزدىن كەچۈردى . ئۇ ، 1940 ـ يىلى ، شۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خايەن ئۆستىگى ۋە ئامۇ ئۆستىگىنى چېپىپ ، تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلاپ يەر

سۇغىرىشقا رەھبەرلىك قىلىپ ، 50 ـ 60 مىڭ مو يەرنى سۇ قىسلىق ھالىدىن قۇتۇلدۇردى ، يەنە نۇرغۇن بوز يەر ئاچقۇزدى . ئۇ . ھەمىشە سۆيى تېشىپ تۇرىدىغان سۇ بېشى دەريالىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ، 1941 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە 8000 ئەمگەك كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ، تاغئېرىقتا ئۇزۇنلۇقى 1200 مېتىر ، ئېگىزلىكى تۆت مېتىر ، تېگىنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر ، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر كېلىدىغان كەلكۈن توسۇش دامبىسى ياساتتى ، يەرلىك خەلق بۇ توسمىنى « لىن جىلۇ دامبىسى » دەپ ئاتىدى .

1938 ـ يىلى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى 2 ـ قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى ، كومپارتىيە ئەزاسى يولداش خۇاڭ خوچىڭ (يالغان ئىسمى خۇاڭ مىنفۇ) باش كاتىب بولدى ، جايلاردا بىرلەشمىنىڭ شۆبىلىرى كەڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇشقا باشلىدى ، كومپارتىيە ئەزالىرى ياكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىرلەشمە شۆبىلەرنىڭ مەسئۇلى بولدى . جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ ئۆزى ۋە شۆبىلىرى تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئۇزلۇكسىز ئاچتى ، ئېقىم مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى دوكلات يىغىنلىرىنى قەرەللىك ئۆتكۈزۈپ تۇردى . جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى ـ « جاھانگىرلىككە قارشى فورونت » 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغاندىن تارتىپ ، 1942 ـ يىلى مەجبۇرىي توختىتىلغانغا قەدەر خەنزۇچە جەمئىي 55 سان ، ئۇيغۇرچە جەمئىي سەككىز سان چىقتى ، تىراژى كۆپ بولغاندا 15 مىڭغا يەتتى . « جاھانگىرلىككە قارشى فرونت » قا ، ماركسزم ـ لېنىنزم تەشۋىق قىلىنغان نۇرغۇن ماقالىلەر بېسىلدى ، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ئىنقلابىي ئىدىيە ئارقىلىق ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناندى . جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى 1938 ـ يىلدىن 1940 ـ يىلغىچە ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە يارەم بېرىش يۈزىسىدىن داغدۇغىلىق « پۇل توپلاش » ۋە « قىشلىق كىيىم توپلاش » ھەرىكىتىنى قوزغاپ ، ھەرمىللەت خەلقىنى ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى ، بۇ جەريانداً « شىنجاڭ » ماركـ

لىق ئۇرۇش ئايروپىلانىدىن جەمئىي ئونى ، قىشلىق كىيىم ـ كېچەكتىن 200 مىڭ قۇر سېتىۋېلىندى ، يەنە ئاپتوموبىل ، پىلىموت ، دورا ـ دەرمەكلەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە يەتكۈزۈپ بېرىلدى .

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يەنە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا تەرەققىيپەرۋەر تەشكىلات ـــ « مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » نى قۇردى ، خەنزۇ زىيالىيلار قۇرغان تەشكىلات « خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » دەپ ئاتالدى ، ئۇيغۇر زىيالىلار ئۇيۇشتۇرغىنى « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » دەپ ئاتالدى ، قازاق ، قىرغىز زىيالىلىرى ئۇيۇشتۇرغىنى « قازاق ، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » دەپ ئاتالدى ؛ ھەرمىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى . ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شىنجاڭ بويىچە 1000 دىن ئارتۇق ئۇيۇشما قارىمقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ، 700 دىن ئارتۇق ئۇيۇشما قارىمقىدىكى خەلق (چوڭلار) مەكتىپى قۇردى ، بۇ مەكتەپلەردە جەمئىي 160 مىڭ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى ئوقۇدى ، ئۇلار شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ %80 نى تەشكىل قىلدى . قىرغىز ئۇيۇشمىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىلا 21 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى ، بۇ مەكتەپلەردە 1000 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى ؛ 11 قىزلار مەكتىپى قۇرۇلۇپ ، بۇ مەكتەپلەردە 344 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى .

« شىنجاڭ گېزىتى » ئىدارىسىدا ئەسلىدە باسما ماشىنىسى كەمچىل ئىدى ، تېلېگراف خەۋىرى قوبۇل قىلىش ئۈسكۈنىسى يوق ئىدى ، گېزىتكە بېسىلغان خەۋەرلەر ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن كونا خەۋەرلەر ئىدى ، دۇنيا ۋەزىيىتىدە ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتتە كۆرۈلگەن يېڭىنقى ئۆزگىرىشلەرنى ۋاقتىدا خەۋەر قىلغىلى بولمايتتى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بەتلىرى تۆتۈق ئىدى ، 4 ـ ھەرپ بىلەن 5 ـ ھەرپ ئارىلاش تىزىلغاچقا ، بەت تەكشى چىقمايتتى ، سەت كۆرۈنەتتى ، گېزىتنىڭ مۇشتەرىلىرى كۆپ ئەمەس ئىدى . 1938 ـ يىلى ، كومپارتىيە ئەزاسى ۋاڭ شياۋچۈەن

گېزىتخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، لى زۇڭلىن باش مۇھەررىر بولدى ، مۇ-
ھەررىر ، مۇخبىر ، كوررېكتور ، بەت ياسىغۇچى خادىملار ئارىسىدىمۇ
كومپارتىيە ئەزالىرى بار ئىدى . ئۇلار ھەر مىللەت خىزمەتچىلەر
بىلەن بىرلىكتە « شىنجاڭ گېزىتى » نى تىرىشىپ ئۆزگەرتتى ، باسما
ماشىنىسى ۋە تېلېگراف خەۋىرى قوبۇل قىلىش ئۈسكۈنىسى سېتىۋېلىپ ،
گېزىتنى خەۋەرلەرنى ۋاقتىدا بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى .
ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى « شىنجاڭ گېزىتى » يېڭى تۈسكە كىردى ،
خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە ، قازاقچە ، موڭغۇلچە گېزىتلەرنىڭ تىراژى كۆپ
بولغاندا 26 مىڭدىن كۆپرەككە يېتىپ ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلق-
نىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى .

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدا ياراتقان ياخشى
ۋەزىيەت ئىچكى ئۆلكىلەردىكى نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر ، تەرەققىيپەرۋەر
زاتلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى ، مەملىكەت بويىچە نامى چىققان
دۇجۇگىيۈەن ، ماۋدۇن (شېن يەنبىڭ) ، جاۋدەن قاتارلىق كىشىلەر ئىلە
گىرى ـ كېيىن بولۇپ بۇ يەرگە كېلىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى
مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇلار مەكتەپ ئېچىپ ، ماقالە
يېزىپ ، دراما ئويناپ ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە ھاياتىي كۈچ
قوشتى .

كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭدىن كۆپ قېتىم
ھەرمىللەت ياشلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى . ئوقۇشنى
تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بەزىلىرى گېزىتخانا ۋە ژۇرنال
تەھرىراتىدا مۇھەررىر بولدى ، بەزىلىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولدى ،
ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش
يولىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى . سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان
ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تايانچىلە-
رىدىن بولۇپ قالدى ، ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا
ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئۈستىگە ئالدى .

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى قىسقىغىنا بىرنەچچە

يـەل ئـەچـدە ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش ئارقىلىق شىنـ جاڭـنـاڭ ئەسـلـىدىكى قولايسز ، قالاق ۋە نامرات ھالىتىنى ئۆزگەرتتى ، ھەرمـىـلـلـەت خـەلقى ئارىسىدا يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى مەدەنىيەت تارقاتتى ، مـاركـسـىـزم ـ لـېـنـىـنـىـزم ۋە مـا ۋزېـدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ ، تـەڭـرىـتـېـغـىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ئىنقىلاب ئۇرۇقىنى چاچتى . ئۇلار شـىـنـجـاڭـدىـكـى ھەرمـىـلـلـەت خەلقىگە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بـەردى ، شـىـنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۇلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ .

§3 . شىنجاڭدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقى

شـېـڭ شـىـسـەي شىنجاڭغا كېلىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ قەدىناس دوسـتى جاۋ تېيمىڭغا مۇنداق دېگەن : « مەن چېڭرا رايونغا بېرىپ ، يېڭى ۋەزىـيـەت يـارىـتـىـمەن ، كەلگۈسىدە يا شەرقىي ئاسىيادىكى قىزىل ئارمىيە قـوماندانى بولىمەن ؛ بولمىسا ، قېرىپ كەتكەن بىر ئەمەلدارنى تېپىپ ، يالـ غـانـدىن ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمىتىنى قىلىمەن ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنـىـڭ ھوقـۇقـىـغـا ۋارىسلىق قىلىمەن ؛ يا بولمىسا مەلۇم موڭغۇل بېگىنى تـۇتـۇق ئاتا قىلىمەن ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بەلگىلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىـسـلىق قىلىمەن » . بۇ گەپتىن شېڭ شىسەينىڭ قارانىيەتلىك ، سۈيـقەستچىلىك ۋە پۈرسەتپەرەسلىك ئەپت ـ بەشرى تەلتۆكۈس مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ .

شـىڭ شىسەي ماھىيەت جەھەتتە ئۇچىغا چىققان ھىيلىگەر فېئودال مـىـلـلـىتارىست ئىدى ، ئۇ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ ھەر قانداق ئىشنى قـىـلـىشتىن يانمايتتى . ئۇ سۇ ئىچىپ ئىچى سۇرۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ، سۇ ھارۇسـىـنى نازارەت قىلىپ ماڭىدىغان كىچىك دادىسىنى ئۆز قولى بىلەن

قاتتىق تۇرغاندى . ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى شېڭ شىچىنى يوشۇرۇن ئۆلۈم تۇرۇۋېتىكەندى . ئۇ پايدىلىنىشقا كېرەك بولىدىغان ئادەمنى تۇرلۇك يوللار بىلەن ئۆز تەرىپىگە تارتالايتتى ، شۇنداقلا ئۆزى يوقىتىشنى زۆرۈر تاپقان ئادەمگە قولىدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەر بىلەن زىيانكەشلىك قىلالايتتى . ئۇ بىر سائەتنىڭ ئالدىدا بىر ئادەم بىلەن سەمىمىي پاراڭلىشىپ ، ئۇنىڭغا ئالما ئاقلاپ بەرسە ، بىر سائەتتىن كېيىن بۇ ئادەمنى تۇرمىگە تاشلاپ ، دەھشەتلىك جازالايتتى . ئۇ تەختكە سۇيىقەست ئىشلىتىپ چىققاندى ، ھۆكۈمرانلىقىنىمۇ سۇيىقەستكە تايىنىپ داۋاملاشتۇرغان . ئۇ 1933 ـ يىل 6 ـ ئايدا سۇيىقەستلىك ۋاستىلەر ئارقىلىق چىن جۇڭ ، تاۋمىڭيۇ ، لى شياۋتىيەنلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى . ئۇ شۇ يىلى 9 ـ ئايدا ، پاكىت ئويدۇرۇپ چىقىپ ، شەرقىي شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ گېنېرالىلىرى جېڭ رۇنچېڭ ، يىڭ جەنبياۋ ، ياڭ ياۋجۇن قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدى ۋە ئۆلتۈردى ، ئۆلكە رەئىسى لیۇژېنلۇڭنى قاماپ قويدى . ئۇ 1937 ـ يىل 9 ـ ئايدا « توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلاش دېلوسى » نى ئويدۇرۇپ چىقىپ ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى جاڭ شىنى قولغا ئالدى ، نەچچە يۈز ئادەم بۇنىڭغا چېتىلىپ تۇرمىگە تاشلاندى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلار باشلىقى چېن لىغۇ شىنجاڭغا كەلدى ، شېڭ شىسەي ئۇنىڭغا ئۆزىنى كۆرسىتىپ قويۇش مەقسىتىدە زىيادە قەدەم تاشلاش ئارقىلىق بەلگە بېرىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجانىياز ھاجىنى ۋە بىر تۇركۈم يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قولغا ئالدى . شېڭ شىسەي ھوقۇق ۋە كۈچ ئىستىكى ئىنتايىن كۈچلۈك ئادەم بولۇپ ، شىنجاڭدا ئۆزىنىڭ ھەربىي فاشىستىك مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشنىلا ئويلايتتى . ئۇ قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقنى مۇستەھتكەملەش مەقسىتىدە ئىنقىلابچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ، ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى كۆز ـ كۆز قىلىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە چۇقان كۆتۈردى ، شىنجاڭدا خىزمەت قىلىش

ئۇچۇن يەنئەندىن كوممۇنستلارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى يېنىش ـ يېنىشلاپ ئىلتىماس قىلدى . ئەمما ، بۇ كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى ئۆزىنىڭ فاشىستىك مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئورنىتىش ئارزۇسىغا زىت كېلىپ قالغاندا ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى . جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيسى ئەۋەتكەن بەزى رەھبەرلىرى يولداشلار شېڭ شىسەيدىن يۈكسەك دەرىجىدە ھۇشيار بولۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى ھەققىدە ئېنىق تونۇش ھاسىل قىلدى . 1939 ـ يىل 10 ـ ئايدا ، يولداش چېن تەنچيۇ پارتىيە ئىچىدىكى يولداشلارغا : « شۇنى سەگەكلىك بىلەن بىلىشىمىز كېرەككى ، شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل تەبىئىتى تۈپەيلىدىن ، قاچانلا بولمىسۇن پارتىيىمىزدىن يۈز ئۆرۈشى مۇمكىن » دېگەنىدى . يولداش دېڭ فا شېڭ شىسەي بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن ، مۇنداق بىر ئوبرازلىق خۇلاسىنى چىقارغانىدى : « ئۇنىڭ كىبلىپ چىقىشىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ بىر قارانىيەت مىلىتارىست ؛ ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ بىر يەرلىك خاقان ؛ ئۇنىڭ ھەرىكىتىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن چوشقا (مەنىسى : ھەم قەبىھ ، ھەم دۆت يىرتقۇچ ، دېگەنلىك بولىدۇ) » .

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ شىنجاڭدا شەكىللەنگەندىن كېيىن ، جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيىسىنىڭ پائالىيىتى كۈچەيدى . يەنئەندىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرى ھەرمىللەت خەلقى ئۈچۇن جان ـ دىلى بىلەن خىزمەت قىلدى ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى مۇنەققەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چەكسىز ساداقەتمەنلىك بىلەن كۈرەش قىلدى . ئۇلار خىزمەتنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئىشلەپ ، تۇرمۇشتا ئاددىي ـ ساددا ، ئىستىلدا دېموكراتىك بولۇپ ، كەڭ ئامما ئارىسىدا كۈندىن ـ كۈنگە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشتى . شېڭ شىسەي بۇنىڭغا ئىنتايىن ھەسەتخورلۇق ۋە ئۆچمەنلىك بىلەن قارىدى ، مۇشۇنداق بولۇپبرىشنىڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىپ . ئۇنىڭ فاشىستىك يەرلىك خاقان بولۇش شېرىن

چۈشىنى بەربات قىلىۋېتىشدىن قاتتىق ئەنسىرىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ نە-قابىلىيەتلىك يېرتىپ تاشلاپ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئاشكارا قارشى تۇردى . ئۇ 1939 ـ يىل 10 ـ ئايدىلا ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتى-يىسى ئەزالىرىنىڭ ئۇرۇمچىگە يىغىلىۋېلىشىنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇشىدىن ئەنسىرەپ ، ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىنى كۆچەيتىش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم كومپارتىيە ئەزالىرىنى باشقا جايلارغا يۆتكىدى ـ دە ، كومپارتىيە ئەزالىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا پۇرسەت كۆتتى . ئۇ شۇ يىلى كۈزدە ، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدىكى ئۇقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار تەشۋىقات ئېلىپ بې-رىش ئۈچۈن ئىلغا بارغاندا ، ئامما ئارىسىدىكى بىرەيلەنىڭ « ياشسۇن دۇجۇڭيۇەن » دەپ توۋلىغانلىقى ھەققىدىكى مىش ـ مىش گەپتىن خەۋەر تېپىپ ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاۋارىچىلىك تۇغدۇردى . دۇجۇڭيۇەننىڭ ماۋ زېدۇڭ قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق ئىكەنـ-لىكى ، لېكىن جىلۇنىڭ شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا تەسىرى ناھايىتى زور ئىكەنلىكى ، كۆپچىلىك ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ جۇڭگو كوممۇ-نىستىك پارتىيىسىگە مايىل ئىكەنلىكى ، ئىدىيىسى ئىلغار ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ « دۇجۇڭيۇەننىڭ توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلاش دېلوسى » نى ياساپ چىقىپ ، كەڭ ـ كۆلەمدە قولغا ئېلىش ، كەڭ ـ كۆلەمدە زىيانكەشلىك قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغاپ ، بۇ ئارقىلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا ھەم تەرەققىيپەرۋەر ياشلارغا زەربە بەردى .

دۇجۇڭيۇەن جىلىن ئۆلكىسىنىڭ خۇەيدې ناھىيىسىدىن بولۇپ ، شېڭ شىسەينىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ياپونىيىدە بې-رىپ ئوقۇغان چاغدىكى ساۋاقدىشى ئىدى ، ئۇنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن شەخسىي مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى . بۇ ئاتاغلىق ۋەتەنپەرۋەر زات « 18 ـ سېنتەبىر » ۋەقەسىدىن كېيىن ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى-نىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش سىياسىتىنىڭ تەسىرى بىلەن شاڭخەيدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىك-تىن قۇتۇلدۇرۇش پائالىيىتىگە قاتناشقان ۋە شەرقىي شىمالدىكى ئاممىنىڭ

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ، ۋەتەنىنى مۇنەۋۋەرزلىكتىن قۇ-
تۇلدۇرۇش ئۈيۈشمىسىنى پائال تەشكىللىگەن . ئۇ 1935 ـ يىلى ،
« پادىشاھ ھەققىدە نېرى ـ بېرى گەپلەر » دېگەن ماقالىسىنى ئېلان
قىلىپ ، ياپونىيە پادىشاھىنى مەسخىرە قىلغانلىقى ئۈچۈن ، ياپون قاراقچى-
لىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن گومىندالڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى تۇرمىگە قامap
قويغاندى . ئۇ 1939 ـ يىلنىڭ بېشىدا ، شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنا-
ەن شىنجاڭغا كېلىپ ، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى بولغان ، ئۇ
ئىلمىي مۇدىر لىن جىلۇ قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ ياردىمى ئارقى-
سىدا ، مەكتەپنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ
قىلىپ ، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە-
لەرنى ياراتقان .

1939 ـ يىل 10 ـ ئايدا ، دۇجۇڭيۈەن بىلەن شېڭ شىسەينىڭ
مۇناسىۋىتى بىردىنلا يامانلىشىپ كەتتى ، ئۇ خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ ،
ئۆيىدە بىكار ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا ، شېڭ
شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى . شېڭ شىسەي
ھەرخىل بەدنامىلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭغا قارا چاپلاپ
زىيانكەشلىك قىلدى . ئالدى بىلەن ئۇنى تروتسكىچى ، جۇڭگو كومۇ-
نىستىك پارتىيىسى ئىچىدىكى تروتسكىچىلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ،
توپىلاڭ قوزغاش قەستىدە بولدى ، دېدى . كومپارتىيە ئەزالىرى بۇنىڭغا
نارازىلىق بىلدۇرگەندىن كېيىن ، شېڭ شىسەي يولداش ماۋزېمننى
سوراقتا قاتناشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ، سوراقتا بەدنام ئىنكار قىلىندى .
شېڭ شىسەي ئۇنى يەنە خائىن ، ۋاڭ جىڭۋەينىڭ 20 مىڭ يۇەن پۇل
بېرىشى بىلەن ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەن ، دېدى . بۇ
بەدنامغا نەنجىڭ ھۆكۈمىتىمۇ ئىشەنمەي ، ئادەم ئەۋەتىپ قايتا
تەكشۈرمەكچى بولدى . شېڭ شىسەي ھېيلىسىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قېلى-
شىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنى شۇئاندىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى . « دۇجۇڭيۈەننىڭ
توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلىشى » غا چېتىلىپ قېلىپ قولغا ئېلىنغانلار ئى-
چىدە جاۋدەن قاتارلىق كىشىلەر ۋە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ يېرىمدىن

ئارتۇق ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىسى بار . ئۇلار شېكاگ شىسەينىكاگ تۇرمىسىدە كۆرمىگەنلىغان ئازابلارنى تارتقان ، ئۇلاردىن بىرمۇنچىسى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى .

1941 ـ يىل 1 ـ ئايدا ، گومىنداڭ جەنۇبىي ئەنخۇي ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ ، كومپارتىيىگە قارشى 2 ـ قېتىملىق دولقۇننى قوزغىدى . ياپون قاراقچىلىرى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغان ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئۈچتىن ئىككىسى قىسمىنى ۋە بارلىق قورچاق قوشۇنلارنى توپلاپ ، دۇشمەن ئارقا سەپىدىكى تايانچ بازىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، دەھشەتلىك چوڭ تازىلاشنى باشلىدى . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشى جاپا ـ مۇشەققەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى . 1941 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، گېرمانىيە فاشىست باندىتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغاپ ، چاقماق تېزلىكىدە ھەربىكەتلىنىش تاكتىكىسى ئارقىلىق ئۈكرائىنىنى ئىشغال قىلدى ، موسكۋانى قورشۇالدى ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەتەن ئۇرۇشىدىكى قېيىن مەزگىلگە دۇچ كەلدى . فاشىست ئالۋاستىلار مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا قۇتراپ كېتىۋاتقان ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە ، شېكاگ شىسەي ئۆزىنىڭ فاشىستىك مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشنىڭ پەيتى پىشىپ يېتىلدى ، دەپ قارىدى ، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ئەپىت ـ بەشرىسى تامامەن ئاشكارىلاندى . ئۇ بىر تەرەپتىن ، « فاشىست كۈچلەرنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئىستىقبالى قاراڭغۇلىشىپ كەتتى ، كوممۇنىستىك پارتىيە جۇڭگونى قۇتقۇزالمايدۇ ، سوتسيالىزم پات ئارىدا يوقىتىلىدۇ ! » دەپ جار سالسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۆزىنىڭ 5 ـ ئىنىسى شېكاگ شىجى ، قېينىنىسى چيۇ يۈيىشيۇگىلارنى چۈشكىگە ئەۋەتتى ، ئۇلار جياڭ جيېشى بىلەن كۆرۈشۇشنى تەلەپ قىلىپ ، گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئىتتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . جياڭ جيېشى لەنجۇدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇشاۋليانگنى تەكرىتاغدىن 4 ـ قېتىم ئۆتۈپ ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ ، شېكاگ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش ھەققىدە مەخپىي پىلان تۈزۈشكە ئەۋەتتى .

ئالتىنىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى بۇقات سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاتتىق

ئۆچمەن ئادەم ئىدى . ئۇ 1941 ـ يىل كۈزدە ، سوۋېت ـ گېرمان ئۇرۇشى پارتلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى راقاتنى توپىلاڭ قوزغاپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە مۇتەخەسسىسنى تۇتۇۋېلىپ ، كۆيدۈرۈۋېتىشكە كۈشكۈرتتى . سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شېڭ شىسەيگە نوتا تاپشۇرۇپ ، بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . شېڭ شىسەي مۇغەمبىرلىك قىلىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر بولدى ، بۇ ۋاقا قاتار-لىقلار نائىلاج تەسلىم بولدى . شېڭ شىسەي 1942 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېنىش ـ يېنىشلاپ ھەيدەكچىلىك قىلىشى بىلەن بۇ دېلونى ئوچۇق سوت قىلىشقا مەجبۇر بولدى ، ئوچۇق سوتقا نازارەت ، باشقارمىلارنىڭ مەسئۇللىرى تەكلىپ بىلەن قاتناشتى ، سوتقا شېڭ شى-سەينىڭ سادىق غالچىسى لى يىڭچى رىياسەتچىلىك قىلدى . ماۋ زېمىن ، ۋاڭ باۋچيەن قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىمۇ سوتقا قاتناشتى . سوت 16 قېتىم ھەر كۈنى چۈشتىن كېيىن داۋام قىلدى ، بۇقات قاتارلىق 11 باش جىنايەتچى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ ، سوۋېت مۇتە-خەسسىسلىرىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن جىنايىتىنى يوشۇرماي ئىقرار قىلدى . شېڭ شىسەي ئۇلارنى ۋاقتىدا جازالاش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەك-سىچە ، 4 ـ ئايدىكى سوتتىن خۇلاسە چىقىرىش يىغىندا لى يىڭچىغا « بۇ قات قاتارلىق 11 كىشى سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلى تەرىپىدىن سېتى-ۋېلىنىپ ، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرگەن » دەپ جاكارلاش ھەققىدە يول كۆرسەتتى . مۇنداق قوپال سۇيىقەستلىك ۋاستە سوت مەيدانىدىكى ئادىل زاتلارنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىدى . يولداش ۋاڭ باۋچيەن نارازىلىق بىلدۈرۈپ مۇنداق دېدى :

ـــ سىلەر ھەق ـ ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئاق ـ قارىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ ، بۇ دېلونىڭ ئەھۋالىنى ساختىپەزلىك ۋاستىسى ئارقىلىق ياساپ چىقىپسىلەر ، مەن بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرىمەن ! بۇنىڭدىن كېيىنكى چىقىدىغان دىپلوماتىك ئاقىۋەتكە سىلەر تولۇق جاۋابكار بولۇ-شۇڭلار كېرەك .

يولداش ماۋ زېمىن ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ، بىۋاستە تېلېفون تۇرۇپكىسىنى قولىغا ئېلىپ ، شېڭ شىسەيگە سوئال قويدى :

ــ مەن سىزدىن ئىككى سوئال سورايمەن : 1 . سىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشامسىز ياكى قارشى تۇرامسىز ؛ 2 . بۇ ئىشنى سىز شېڭ شىسەي قىلغانمۇ ياكى قول ئاستىڭىزدىكىلەر قۇۋۇلۇق ــ شۇملۇق قىلىپ كەلتۈرۈپ چىقارغانمۇ ؟

سېڭ شىسەي بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرەلمەي ، ئالدىراپ ــ تېنەپ لى يىڭچىغا خۇلاسىنى بىكار قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى . لى يىڭچى خۇلاسىنى جامائەت ئالدىدا كۆيدۈرۈپ ، تۈكۈرۈك قاچىسىغا تاشلۇېتىشكە مەجبۇر بولدى .

1942 ــ يىل ئەتىيازدا ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئىچىدە ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى باشلاندى ، ئىستىل تۈزىتىش ھۈججەتلىرىنىڭ قىسقارتىلمىسىنى يەنئەندىن تېلېگرامما ئارقىلىق شىنجاڭغا يەتكۈزۈپ تۇردى ، يولداش چېن تەنچيۇ جايلاردىكى پارتىيە ئەزالىرىنى بۇ ھۈججەتلەرنى ئۆگىنىشكە ۋاقتىدا ئورۇنلاشتۇردى . يولداش چېن تەنچيۇ خەتلەرلىك ۋەزىيەتتە پارتىيە ئەزالىرىغا يېنىش ــ يېنىشلاپ مۇنداق دەپ نەسىھەت قىلدى :

ــ ھەرقانداق ۋاقىتتا كومپارتىيە ئەزاسى دېگەن شەرەپلىك نامىمىزنى ساقلاپ قېلىشىمىز ، پۈل ۋە مەنسەپ ئالدىدا ئېزىنقىپ كەتمەسلىكىمىز ، يوقسۇللۇق ــ موھتاجلىقتىمۇ ئار ــ نومۇسنى ساقلىشىمىز ، تەھدىت ئالدىدا تېز پۈكمەسلىكىمىز لازىم .

1942 ــ يىل 4 ــ ئايدا ، شېڭ شىسەي « باشقا ئىشقا قويىمىز » دېگەن نام بىلەن باشقا جايلاردىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ كېلىپ ، نەنلياڭ ، بېيلياڭ ، ياڭماۋخۇ ، سەنجياۋدى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ، نەزەربەند قىلدى ۋە ئاتالمىش « كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ ﴿ 12 ــ ئاپرېل ﴾ توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلاش دېلوسى » نى ئويدۇرۇپ چىقىشقا كىرىشتى . چېن تەنچيۇ ، ماۋ زېمىن ، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلار مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا پارتىيە ئەزالىرىنى

ئىنقىلابىي پەزىلىتىنى كۆچەيتىشنى مەركىزىي مەزمۇن قىلغان ئىستىل تۈزىتىش ئۆگىنىشنى قانات يايدۇرۇشقا ئۈيۇشتۇردى . كۆپچىلىكنى قەيسەرانە كۈرەش ئىرادىسىنى تىكلەپ ، ئۆلگۈچە بويۇن ئەگمەي ، ئىنقىلابنى ئاداققىچە ئېلىپ بېرىشقا ئىلهاملاندۇردى .

1942 ـ يىل يازدا ، جياڭ جېيشى غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ مۇدىرى ، 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلياڭنى شىنجاڭدا هەربىكەت قىلىشقا كۆپ قېتىم ئەۋەتتى . شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ، شېڭ شىسەي چېن تەنچيۇ ، ماۋ زېمىن ، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە قامىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى يەنە كەينى ـ كەينىدىن تۇرمىگە تاشلاندى ، كېسىلهر ۋە بالىلارمۇ بۇنىڭدىن ئامان قالمىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، يەنە هەرمىللەتتىن بولغان نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ، تەرەققىيپەرۋەر ياشلار ۋە ئىنقىلابىي ئاممىمۇ قولغا ئېلىندى .

شېڭ شىسەي كومپارتىيە ئەزالىرىغا ئىنتايىن ۋەهشىي ۋە پاجىئەلىك جازا ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ، ئۇلارنى توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولدۇق ، دەپ ئىقرار قىلىشقا ۋە پارتىيىدىن ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلاشقا قىستىدى ، ئەمما يولداش چېن تەنچيۇ هەققانىي ۋە كۆچلۈك سۆزلەر بىلەن :

ـــ بىزنىڭ شىنجاڭدا قىلغان ئىشلىرىمىز ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىشلار ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى . يولداش ماۋ زېمىن دۇشمەننى قاتتىق سۆكۈپ :

ـــ مېنى پارتىيىدىن ئالاقەمنى ئۈزگۈزۈش ، كومموُنىزمغا بولغان ئېتىقادىمدىن ۋاز كەچكۈزۈش سىلەرنىڭ خام خىيالىڭلار ! دەپ توۋلىدى . يولداش لىن جىلۇ « يېڭى مەهبۇسلار ناخشىسى » نى يېزىپ ، هېچنېمىدىن قورقمايدىغان روهىنى بىلەن مۇنداق ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى :

مەهبۇس ، مەهبۇس ، ئەي يېڭى مەهبۇس ،
ئىشەنچىڭ قەتئىي ، مەيدانىڭ مەهكەم .

رەھمسىز جازا ، قېيىن ـ قىستاقلار
ئادەتتىكى ئىش بىلىنەر ھەردەم .
كېسىلسە بېشىڭ ، ئوق يېسە تېنىڭ ،
ئانا تۇپراققا بولسەن ھەمدەم .

مەھبۇس ، مەھبۇس ، ئەي يېڭى مەھبۇس ،
ئىشەنچىڭ قەتئىي ، مەيدانىڭ مەھكەم .
ھۆرلۈك ئېھرامى بولىدۇ بىنا ،
باشلىرىمىزنى تىزسا قىلىچ جەم .
جەۋلان قىلىدۇ ئەبەدىلئەبەت ،
قىزىل قان بىلەن بويولغان ئەلەم .

1943 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، چېنىتەنچيۇ ، ماۋ زېمىن ، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلار ئۆلتۈرۈلدى ، ئۇلار يوشۇرۇن ھالەتتە لیۇداۋانـ دىكى قاقاس دۆڭلۈككە دەپنە قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، يەنە ئىككى يولداش ـــ چياۋگوجېن ، ۋۇماۋلىنلارمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى . ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەسىتى قالغاچلىقتىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەلدى ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۇلارنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ !

چېىن تەنچيۇ قاتارلىق يولداشلار قۇربان بولغاندىن كېيىن ، تۇرـ مىدىكى كومپارتىيە ئەزالىرى ئاڭ جەڭچىلىرى قاتارلىق يولداشلارنىڭ رەھبەرلىكىدە « ھەممە ئادەم بىر نىيەتتە بولۇش » تا چىڭ تۇرۇپ ، ئاچـ لىق ئېلان قىلىپ ياكى باشقا شەكىللەردىكى كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ فاشىستىك زوراۋانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈـ رۇپ ، ئالىيجاناب ۋىجدانىنى ئىپادىلىدى . 1945 ـ يىلى ، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس بولدى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە مۇئاـ ۋىن رەئىس جۇ ئېنلەيلەرنىڭ قۇتقۇزۇشى ، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا ، دۇشمەنلىنىڭ تۇرمىسىدە تۆت يىل ئازاب تارتقان بۇ كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە

تاۋابسىزاتلىرى 1946 ـ يىل 6 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنى ئاخىر قويۇپ بېرىلدى ۋە 7 ـ ئايىنىڭ 11 ـ كۈنى يەنئەنگە غەلبە بىلەن قايتىپ كەتتى .

شېڭ شىسەيىنىڭ فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويغان زوراۋانلىق ھەرىكىتى يۈرەكنى تىترىتىدۇ ، كىچىككىنە ئۇرۇمچى شەھىرىدە نۇرغۇن تۈرمىلەر بارلىققا كەلدى ، كوچىلارنى ئىشپىيونلار قاپلاپ كەتتى ، ئادەملەر ھەر كۈنى قولغا ئېلىنىپ تۇردى . ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تۈرمۈشى ئاق تېررورلۇق ئىچىدە قالدى ، ھەممىلا ئادەم ئۆزىدىن ئەندىشە قىلاتتى ، كەيپىياتتىكى جىددىيلىك كىشىلەرنى بوغۇپ قويغانىدى . نىلقا ناھىيىسى دىكى قازاق ئىنانچىخان ئەلىلقان « چارۋىچىلىق رايونىدا تۇلۇقچى قوڭغۇزلار ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ ، ئادەملەر بىلەن ئادەملەرمۇ ئۇرۇش قىلىۋا-تىدۇ ، زامان بۇزۇلۇپ كەتتى » دېگەنلىكى ئۈچۈن ئۈچ يىل تۈرمىگە قامالدى ؛ ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن ۋاڭ فامىلىك بىر سودىگەرمۇ ئۆ-زىنى سوراق قىلغان جاراقىرىغاق ۋە تېرىككەك ئىشپىيونغا چاقچاق قىلىپ « ئىت سەكىرەيدۇ ، كۆچۈك كاڭشىيدۇ ، سەكىرەۋەرسۇن ، كاڭشىۋەرسۇن » دېگەنلىكى ئۈچۈن مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىلدى . شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن سان ـ ساناقسىز ئادەملەر ئەنە شۇنداق بىگۇناھ ئادەملەر . « سىياسىي جىنايەتچىلەر » ياكى « ئىدىيىۋى جىنايەتچىلەر » گە كەلسەك ، ئۇلارنىڭ تەقدىرى تېخىمۇ پا-جىئەلىك بولدى . ئۇلاردىن بەزىلىرى ئۇدا سەككىز ئاي قىيناپ سوراق قىلىنىپ ، بەدىنىنىڭ ساق يېرى قالمىدى ؛ بەزىلىرى زىيانكەشلىك دەس-تىدىن ھوشىنى يوقىتىپ ، نېرۋىسى بۇزۇلۇپ ، ئادەمگىمۇ ، ئەرۋاھقىمۇ ئوخشىمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى . تۈرمىلەر مەھبۇسلار بىلەن تولغان ۋاقىتتا ، شېڭ شىسەي « تۈرمە تازىلاش » قا تۈتۈش قىلدى ، ئاز دېگەندە بىرنەچچە ئون ئادەم ، كۆپ بولغاندا 100 چە ئادەم « تازىلاندى » ، ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى ، بەزىلىرى دارغا ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلدى . 1942 ـ يىلى قىشتا ، ئۇرۇمچىدە بولغان بىر قېتىملىق « تۈرمە تازىلاش » تا 366 ئادەم مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى . بىر تۈركۈم مەھبۇسلار ئۆلتۈرۈلسە ،

ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەرھال تېخنىمۇ كۆپ يېڭى مەھبۇسلار تۇرمىگە قامالدى .

شېڭ شىسەينىڭ كىشىلەرنى ئۇجۇقتۇرۇشتىكى ياۋۇزلۇقىدەك ياۋۇزلۇق ، ئادەم ئولتۇرۇشتىكى قەبىھلىكىدەك قەبىھلىك دۇنيادا ئاز كۆرۈلىدۇ . « تانكىغا ئولتۇرغۇزۇش » (مەھبۇسلارنى ئالاھىدە ياسالغان ئورۇندۇققا زەنجىرلەپ قويۇپ ، بىرنەچچە كىچە ـ كۈندۈز كۆز يۇمغۇزماسلىق) ، « كاللىسىنى تازىلاش » (مەھبۇسلارنىڭ بېشىغا مىس داسىنى كۆمتۇرۇپ قويۇپ ، داسىنى توختىماي ئۇرۇش) ئۇنىڭ « ئىجادىيەت ـ كەشپىيات » ى ھېسابلىنىدۇ . شېڭ شىسەي قېنىپ سوراق قىلىپ ، ئىقرار قىلىشقا مەجبۇرلاش ۋاقتىدا ھەرقانداق ۋەھشىيلىك تىن يانمايتتى . قېنىپ سوراق قىلىش ئۆيىنىڭ تېمىغا ئۇنىڭ « جازالاپ ئۆلتۈرگەنگە سوراق يوق » (مەھبۇسنى جىنايى جازالاپ ئۆلتۈرۈپ قويغانلارنىڭ مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ) دېگەن بۇيرۇقى چاپلاپ قويۇلاتتى . شېڭ شىسەينىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋاستىسى تېخنىمۇ ۋەھشىي ئىدى ، دۇجۇگىيۈەن زەھەرلىك ئوكۇل بىلەن ئۆلتۈرۈلدى ، چېن تەنچيۇ قاتارلىق كىشىلەر ئارغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى ، شەرقىي شىمال قوشۇنىنىڭ گېنېرالى جېڭ رۇنچېڭ قاتارلىق كىشىلەر ئورۇندۇققا باغلىنىپ ، يۈزىگە ھاراقتا چىلانغان سامان قەغەز يېپىلىپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى ، قازاقلاردىن ۋەتەنپەرۋەر زات شەرىپقان كەينىدىن پىچاق سىلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى . بىر مەھبۇس شېڭ شىسەينى ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىنى تىللىغانلىقى ئۈچۈن ، يەتتە قېتىم چالا ئۆلۈك قىلىنىپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى ! تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا ، 1933 ـ يىلدىن 1944 ـ يىلغىچە ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ، شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كەتكەندىن كېيىن ، تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەنلەرنىڭ سانى 50 مىڭغىمۇ يەتمىگەن ، ئۇ ئاز دېگەندە 50 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن .

1943 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى ستالىنگرادنى قوغداش ئۇرۇشىدا 330 مىڭ دۇشمەننى يوقتىپ ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى ، گېرمانىيە فاشىستلىرى پۈتۈن سەپ بويىچە بىتىچت

بولدى . 1944 ـ يىلى ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى شەرقىي ياۋروپا ئەل لىرىدىكى پارتىزانلار ئەترەتلىرىنىڭ ئۆز زېمىنىنى ئازاد قىلىشىغا ياردەم بېرىپ ، گېرمانىيە فاشىستلىرىنىڭ ئۇۋۇسىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلار ياپون قاراقچىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك تازىلىشىنى تارمار قىلىپ ، گومىنداڭنىڭ كومپارتىيىگە قارشى دولقۇنىنى چېكىندۈرۈپ ، ئازاد رايونلارنى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەپ ۋە كېڭەيتىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا قىسمەن قايتۇرما ھۇجۇمنى باشلاپ ، شانلىق جەڭ نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈردى . فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئۇرۇشنىڭ غەلبە قازىنىشىغا ئاز ۋاقىت قالدى ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىنىڭ غەلبە قازىنىشىغۇ ئاز ۋاقىت قالدى .

شېڭ شىسەيىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغان ئۈچ ۋىلايەت (ئىلى ، تارباغاتاي ، ئالتاي ۋىلايەتلىرى) ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەب بولدى . گومىنداڭ « توپىلاڭنى باستۇرۇش » نامى بىلەن تۇركۈم ـ تۇركۈم قوشۇنلىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى . جياڭ جېيشى شىنجاڭ زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈش پۈرسىتى پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ ، جۇ شاۋلياڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسلىكىگە تەينىلدى ، شېڭ شىسەينى ئىچكى جەھەتتە دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى قىلىپ يۆتكىدى . شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتىكى غايەت زور غەلبىلىرىنى ، جاڭ جېيشىنىڭ قەدەممۇ قەدەم قىستاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۆزى 12 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان « مۇستەقىل پادىشاھلىق » نى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە يەنە نەيرەڭ ئىشلىتىشكە كىرىشتى . ئۇ ستالىنغا خەت يېزىپ ، جىنايىتىگە توۋا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ، سوۋېت قوشۇنلىرىنىڭ قۇتقۇزۇشىنى ئىلتىماس قىلغان مەخپىي ھۇججەتنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلىغا تاپشۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ،

ئۇ يېڭىدىن « توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلاش دېلوسى » نى ياساپ چىقتى ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لىن جىيۇڭ ، ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ باش شۇجىسى خۇاڭ رۇجىن قاتارلىق گومىنداڭچىلارنى 1944 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى قولغا ئالدى . ئۇ سىتالىنغا ياخشىچاق بولۇش مەقسىتىدە بۇ كىشىلەرنى « تروتسكىچىلار » دېدى ؛ ئۇ يەنە جياڭ جېيشىنغا يالغان ئېيتىپ ، بۇ كىشىلەرنى « كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ جاسۇسلىرى » دېدى . ئۇنىڭ رەزىل قۇۋۇلۇق ـ شۇملۇقلىرى ستالىننى ئالدىيالمىدى ، ئەلۋەتتە . ئۇنىڭ يالغان گېپىگە جياڭ جېيشىمۇ ئىشەنمىدى . سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئۇزۇنغىچە جاۋاب بولمىدى ، جياڭ جېيشىنىڭ قوشۇنلىرى شىنجاڭغا ئۇزلۇكسىز كېلىۋەردى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئاشكارا بۇيرۇق ئېلان قىلىپ ، شېڭ شىسەينى دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىكىگە تەينىلەپ ، « تەختتىن چۈشۈشكە قىستاش » ئويۇنىنى ئويناندى . شېڭ شىسەي ئىلاج تاپالماي ، يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئېلىپ باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى ـ دە ، ئالدىراپ ـ تېنەپ جياڭ جېيشىغا 50 مىڭ سەر ئالتۇن پارا بەردى ، ئاندىن كۆپ يىللار-دىن بېرى « دىيانەتلىك بولۇش » سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق شىلۇڭلىغان نۇرغۇن بايلىقنى 30 يۈك ئاپتوموبىلغا قاچىلاپ ، شىنجاڭدىن غىپپىدە تىكتۈەتتى .

ئون ئۇچىنچى باب
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى

§1 . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جەريانى ۋە ئەھمىيىتى

شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە ، خەلقىقە قارشى فاشىستىك مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە غايەت زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى . گومىنداڭ كۇچلىرى تەگرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كىردى ، خىيانەتچىلىك ئەۋج ئېلىپ ، باھا ئۇچقاندەك ئۆرلەپ ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى يەنە مىسلىسىز بالا ـ قازاغا گىرىپتار قىلدى . قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن ، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ . دەل ئەنە شۇنداق ئەھۋالدا قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى .

شېڭ شىسەي 1941 ـ يىلى شىنجاڭدا 50 مىڭ ھەربىي ئات سېتىۋېلىپ ، چەت ئەلگە يۆتكىدى . ھەربىر ئاتنىڭ بازاردىكى باھاسى ئۆلكە پۇلى ھېسابىدا 700 يۈەن ئىدى ، شېڭ شىسەي ئات سېتىۋالغاندا باھانى تۆۋەنلىتىپ ، ئۆلكە پۇلى ھېسابىدا 300 يۈەندىن ئالدى ، بەزى جايلاردا پۇل تۆلىدى ، بەزى جايلاردا بىر تىينمۇ تۆلىمىدى ، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت چارۋىچىلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى . 1944 ـ يىل 3 ـ ئايدا ، شېڭ شىسەي جىياڭ جېيشىغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بۇيرۇق چىقىرىپ ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت چارۋىچىلارنى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا 10 مىڭ ھەربىي ئات تەقدىم قىلىشقا مەجبۇرلىدى . ئات بېرەلمىگەن چارۋىچىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھا بويىچە نەق پۇل بېرىشى شەرت ئىدى . ھالبۇكى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھا بازاردىكى باھادىن يېرىم ھەسسە قىممەت ئە-

دى . شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت چارۋىچىلار شېكى شىسەينىڭ ئالدىنقى قېتىملىق ئالدامچىلىقىدىن ئىنتايىن نارازى بولغانىدى ، بۇ قېتىمقى قاقتى ـ سوقتى قىلىشى ئۇلارنىڭ ئېچىشقان يېرىگە تۇز سەپكەنلىكتىنلا ئىبارەت بولدى . ئات تەقدىم قىلىشتىكى ئاساسلىق يۇك ئىلى ، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ زىممىسىگە ئارتىلدى .

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا قانات يايدۇرغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ، يولداش ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىزم تۇرۇمىنىڭ ئەۋزەللىكى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى . ماركسىزم ـ لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى شىنجاڭدا تارقىتىلىپ ، دېموكراتىك ئىنقىلاب ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى ، مەيلى شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭ ئاق تېررورلۇقىنى ھەرقانچە يولغا قويسىمۇ ، تەرەققىيپەرۋەر ۋە ئىنقىلابىي كۈچلەرنى باسالمايتتى ۋە تۇنجۇقتۇرالمايتتى . ئەينى ۋاقىتتا ھەرمىللەت خەلقى مەخپىي قۇرغان تەرەققىيپەرۋەر تەشكىلاتلار ۋە ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار كەينى ـ كەينىدىن بارلىققا كەلدى .

1944 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ، نىلقا ناھىيىسىدىكى 1000 دىن ئارتۇق ھەرمىللەت چارۋىچىلار قولىغا قورال ئېلىپ ، ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى . نىلقا ناھىيىسىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭ دەرھال ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشتى ، ئۇلار تۇشمۇ تۇشتىن پارتىزانلار ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ ، گومىنداڭنىڭ جايلاردا تارقاق ھالەتتە مۇداپىئە تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرى ۋە ساقچىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى . 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ، غۇلجا شەھىرى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر ، قازاق خەلقىلىرىدىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار ئەترەتلىرى يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ يېتەكچىلىكىدە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ ، ۋالىي مەھكىمىسى ۋە ساقچى ئىدارىسىنى ئىشغال قىلدى . گومىنداڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە قالدۇق قوشۇنلىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئايرودرومغا چېكىندى . 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، غۇلجا شەھىرىدىكى قوزغىلاڭ كۆ-

تۇرگەن ھەرمىللەت ھەربىي ۋە خەلق ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇپ ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى . قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ھەرمىللەت ھەربىي ۋە خەلق 12 ـ ئاينىڭ بېشىدا سۈيدۈڭ ، كۇرە ، كۈنەس ، تېكەسلەرنى ئالدى ؛ تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ ، شۇ چاغدا ئىلىغا قارايدىغان بورتالا ۋە ئارشاڭنى ئالدى . قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ھەرمىللەت ھەربىي ۋە خەلق 1945 ـ يىل 1 ـ ئايدا ، ئايرودرومغا تىقىلىۋېلىپ ، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى يوقاتتى . شۇنىڭ بىلەن ، ئىلى ۋىلايىتى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ھەرمىللەت ھەربىي ۋە خەلقنىڭ قولىغا تامامەن ئۆتتى .

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىپ ، ئىنقىلابنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە 1945 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن تەركىب تاپقان تارقاق پارتىزانلار ئەترەتلىرىدىن مىللىي ئارمىيىنى تەشكىللىدى ۋە ئۈچ فرونت بويىچە يۇرۇش قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ ، 5 ـ ئايدىن باشلاپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى .

شىمالىي فرونتتىكى قوشۇنلار بورتالادىن شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ ، 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا تولىنى ئالدى ، 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دۆربىلجىننى ئالدى ؛ 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۆچەك بىلەن چاغانتوقايىنى ئىشغال قىلدى ؛ 8 ـ ئايدا داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ ، قوبۇقسارنى ئالدى ؛ 9 ـ ئايدا بۇرچىن ، قابا ، سارسۇمبە (ئالتاي ناھىيىسى) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى .

ئوتتۇرا فرونتتىكى قوشۇنلار شەرقتە كەڭسايدىن ئۆتتى . گومىنداڭنىڭ يېڭى 2 ـ كورپۇس 45 ـ دىۋىزىيىسى جىڭ ئەتراپىدا مۇستەھكەم ئىستېھكام قۇردى ، يېڭى 2 ـ كورپۇسنىڭ ئالدىنقى سەپ باش قوماندانلىق شتابى شىخودا بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى كۈچلۈك ، تەمىناتى قولايلىق ئىدى . بۇ فرونتتىكى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئەسكەرلىككە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ھەرمىللەت ياشلىرى بولۇپ ، قىسقا مۇددەتلىكلا تەلىم ـ تەربىيە ئالغانىدى .

شۇڭا ، ئىككى تەرەپ جەڭنىڭ غەربىدە تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەندۇردى .

شىمالىي فرونتتىكى قوشۇنلار چۆچەكنى ئالغاندىن كېيىن بۆلۈنۈپ جەنۇبقا قاراپ يۇرۇش قىلىپ ، گومىنداڭ باندىت قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپ باش قوماندانلىق شتابى ئورۇنلاشقان جاي ــ شىخوغا ھۇجۇم قىلدى . يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىلغان شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن ، گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى قېچىپ كەتتى ، قالغان دۇشمەن پۇتۇنلەي يوقىتىلدى . شىمالىي فرونتتىكى قوشۇنلار جەڭدىكى دۇشمەن قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى . 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 9 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئوتتۇرا فرونتتىكى قوشۇنلار ۋە شىخودىكى شىمالىي فرونت قوشۇنلىرى دۇشمەنگە شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردىن قىستاپ زەربە بېرىپ ، گومىنداڭنىڭ جەڭ ئەتراپىدىكى يېڭى 2 ـ كورپۇس 45 ـ دىۋىزىيە يوقاتتى . ئۇنىڭ كەينىدىن ، ئوتتۇرا فرونت ۋە شىمالىي فرونتتىكى قوشۇنلار شەرققە قاراپ توختىماي يۇرۇش قىلىپ ، ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا يېتىپ باردى . گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ ، ئالدىراپ ـ تېنەپ ماناس دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ ، دەريانىڭ شەرقىنى قوغداپ ياتتى .

شىخو ۋە جەڭدىكى جەڭ خەۋىرى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، شەھەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ئالاقزادىلىككە چۈشۈپ ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كەتتى . ئۇلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ھە دەپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ماڭدۇرغىلى تۇردى . جياڭ جيېشى گەنسۇدىكى مىلىتارىست ما بۇفاڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 5 ـ كورپۇسنى دەرھال ئۇرۇمچى ۋە سانجىغا يۆتكەپ ، يەنە 14 ـ كورپۇسنى قۇتۇبى ۋە ماناس ئالدىنقى سېپىگە يۆتكەپ ، پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يېڭى 2 ـ كورپۇسنىڭ ئورنىنى تولدۇردى ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن مىللىي ئارمىيە دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە تىركىشىپ تۇردى .

جەنۇبىي فرونتتىكى قوشۇنلار تەڭرىتېغىدىكى خەتەرلىك مۇز

داۋاندىن ئۆتۈپ ، ئاقسۇنى ئىككى قېتىم مۇھاسىرىگە ئالدى ، باي ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ كونا شەھەرنى ئىككى قېتىم ئالدى . ئەمما ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى كۈچلۈك بولغانلىقى ، جەنۇبىي فرونتتىكى قوشۇنلار بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىسىنى خەتەرلىك تەگرىتېغى توسۇپ قويغانلىقى ، ئارقا سەپ تەمىناتىدا قىينىچىلىق تۇغۇلغانلىقى سەۋەبىدىن جەڭ نەتىجىسى ئانچە زور بولمىدى .

گومىنداڭنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى تاشقورغاندىكى ھەر-مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى . 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ، تاشقورغاندىكى تاجىك ، قىرغىزلاردىن 200 كىشى قولىغا قورال ئېلىپ ، ناھىيە بازىرىغا ۋە گومىنداڭنىڭ جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ تايانچ پونكتلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ، ئۇلار ئاممىنىڭ مەدەت-كارلىقى ۋە ياردىمى بىلەن پۈتۈن ناھىيىنى تېزلا ئىشغال قىلىپ ، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇردى ، ئۇنىڭ نامى « تاشقورغان ۋاقىتلىق مەھكىمىسى » دەپ ئاتالدى . تاشقورغاندىكى قوزغىلاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىگە ئېرىشتى ، قوشۇن كېڭىيىپ 2000 دىن كۆپرەك ئادەمگە يەتتى ، ئۇلار يېڭىسار ، ئاقتۇ ، قاغىلىق ۋە پوسكامىلارنى ئىگىلىدى ھەم يەكەنگە ، قەشقەرگە يۇرۇش قىلدى . كېيىن گومىنداڭنىڭ قەشقەر ، خوتەن ، ئاقسۇلارنى قوغداپ تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچراپ ، يەكەن تەۋەسىدىكى كوسراپ تاغلىق رايونىغا چېكىنىپ دەم ئېلىپ ، قوشۇنىنى تەرتىپكە سالدى ۋە تەلەم ـ تەربىيە ئېلىپ باردى . كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق سۆھبىتى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى . كېلىشىمگە ئاساسەن ، بۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن 1946 ـ يىل 6 ـ ئايدا تارقىتىۋېتىلدى .

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ، رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئەھۋالى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ، تار

مىللەتچىلىك ۋە ئەكسىيەتچى دىنىي كۆچىلەرنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئىنقىلابىي ھەرىكەت بەزى خاتالىقلارنى سادىر قىلىپ ، بىرئاز ئەگرى يولغا مېڭىپ قالغانىدى . 1945 ـ يىلى قىشتا ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك يادـ روسى بولدى ، بۇنىڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ توغرا يولدا ئۆزلۈكسىز ئىلگىرىلىشىگە كۆچلۈك كاپالەتلىك قىلىندى .

1946 ـ يىلى ، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوف نەنجىڭغا باردى ، ئۇ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋەكىللەر ئۆمىكى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ ، يولداش دۇڭ بىۋۇنى مەخپىي زىيارەت قىلىپ ، پارتىيىنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتە خىزمەت ئىشلەشكە كادىر ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلدى . يولداش دۇڭ بىۋۇ يولداش پېڭ گوئەننى مەخپىي ئىشلار خادىمى سالاھىيىتى بىـ لەن ئۈچ ۋىلايەتكە ئەۋەتتى ، ئۇ پېڭ چاڭگۇي دېگەن يالغان ئىسىم قوللىنىپ ، راتسىيە ئېلىپ ، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئىلغا باردى . يولداش پېڭ گوئەن ئىلدا تۇرغان بىر نەچچە يىل ئىچىدە خىزمەتنى ئۈتۈقلۇق ئىشلەپ ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىپ ، پارـ تىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى .

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەسىرىدە ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ئىلغارلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە پارتـ لىدى ، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مىلىتارىست شېڭ شىسەيگە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكىتى . يولداش ماۋزېدۇڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ، بۇ ئىنقىلابقا باھا بەردى ، ئۇ مەملىكەتلىك 1 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ۋەكىل يولداشلارغا ئەۋەتكەن تەكلىپ خېتىدە : « سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى كۈرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى » دېدى . ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىر تۈركۈم گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ ، ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ ، شىنـ

جاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن تازاد قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى تارىخىنىڭ شانلىق بىر سەھىپىسى سۈپىتىدە تارىختىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالىدۇ !

§2 . شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇلۇشى

1944 ـ يىل 9 ـ ئايدا ، جياڭ جېيشى ۋۇ جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى . ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن ، كونىراپ ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن ئىدراك ، دۆلەت قانۇنى ، ئىنسانىي مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى ئېلان قىلدى . ئۇ مۇشۇ پروگراممىنىڭ روھىغا ئاساسەن ، شىنجاڭدا نۆۋەتتە سىياسىي جەھەتتە قىلىش زۆرۈر بولغان ئۇچ ئىشنى ئوتتۇرىغا قويدى : 1 . شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە قامالغان زاتلارنى قويۇۋېتىش ؛ 2 . ھەرقايسى جايلارغا تەسىللىي بېرىش ؛ 3 . قوشۇندارچىلىق دېپلوماتىيە مۇناسىۋىتىگە ھەيدەكچى بولۇش . يۇقىرىقى ئۇچ ئىش ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدا كەڭ تەرىپلەنگەن « ۋۇ جۇڭشىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتىكى ئۇچ ئەنگۈشتىرى » دىن ئىبارەت .

ۋۇ جۇڭشىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قامالغان زاتلارنى قويۇپ بېرىش جەھەتتە ھەرقايسى مىللەتلەردىن بولغان بىرقىسىم مەشھۇر زاتلارنى ، مەسىلەن ، ئۇيغۇرلاردىن بۇرھان شەھىدى ، خۇيزۇلاردىن ما لىياڭجۇن ئاخۇن ، خەنزۇلاردىن لیۇ ۋېنلۇڭ قاتارلىق كىشىلەرنى قويۇپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، خەلقنىڭ غەزىپى كۆچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن ، گومىنداڭ ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن تۇتۇپ تۇرۇلغان شېڭ شىسەيىنىڭ يېقىن ئادەملىرى ۋە غالچىلىردىن يېڭ جىيۇەن ، لیۇ خەنشېڭ قاتارلىق كىشىلەرمۇ قويۇپ بېرىلدى . ئەمما ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قاماپ قويۇلغىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان 130

نەچچە كومپارتىيە ئەزاسى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن بىرنەچچە قويۇپ بېرىلمەيلا قالماستىن ، ئۇلارغا بولغان زىيانكەشلىك كۈچەيتىلدى .

ۋۇ جۇڭشىن ھەرقايسى جايلارغا تەسەللىي بېرىشتە خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى دېڭ شياڭخەي باشچىلىقىدىكى تەسەللىي بېرىش ھەيئىتىنى قوردى . بۇ ھەيئەت ھەدەپ زىيادە بېرىپ ، ھەرمىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنى كۆتۈۋېلىپ ، ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىش ئارقىلىق جايلارنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى . ئەمما ، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان جايلاردىكى قارشىلىق ۋە ئىسيانلارنى زىيادە ئۇستىلىدە ھەرگىز يوقاتقىلى بولمايتتى . ۋۇ جۇڭشىن « تەسەللىي بېرىش » ئۇچۇن ئىلىغا مەخسۇس ئەۋەتكەن دېڭ خەيشياڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى ، ئۇ خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن بېرىپ كەيپى ئۇچۇپ قايتىپ كەلدى .

ۋۇ جۇڭشىننىڭ « قوشنىدارچىلىق دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىگە ھەيدەكچى بولۇش » دېگەن نېمىسى ، تەبىئىيكى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلغانىدى . ۋۇ جۇڭشىن ئىلگىرى ئامېرىكىغا بېرىپ ئۇغۇان خاس دىپلوماتىيە خادىمى ۋۇ زېشياڭنى يۆتكەۋېتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىنىڭ رۇسچىنى پىشىق بىلىدىغان مەسلىھەتچىسى لىيۇ زېرۇڭنى قويدى ، ئۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرماقچى بولدى ، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ ئىشقا زادىلا پەرۋا قىلمىدى .

1945 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، سوۋېت قوشۇنلىرى بېرلىننى ئالدى ، گىتلېر فاشىست باندىتلىرى ئۇزۇل ـ كېسىل تۇگەشتى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ياپونىيە شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلىدى . پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى كۈرىشى غەلىبىگە ئېرىشتى ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى غەلىبىگە ئېرىشتى . جۇڭگو خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى سەككىز يىللىق ئۇرۇشنىڭ جاپا ـ مۇشەققىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەچكە ، تىنچلىق ، دېموكراتىيە ۋە ئەركىن

لىككە تەشنا ئىدى . ئەما ، جياڭ جېيشى مۇستەبتلىكنى ۋە ئىچكى ئۇرۇش قىلىشنى خالايتتى ، شۇڭا ئۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا ، ھەربىي قوشۇنلىرىنى ھەركەتكە كەلتۈرۈپ ، ئازاد رايونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى . 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ، يولداش ماۋ زېدۇڭ ئايروپىلان بىلەن چۇڭچىڭغا بېرىپ ، جياڭ جېيشى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى . جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تەشەببۇسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى . 9 ـ ئايدا ، مەملىكىتىمىزنىڭ جاي ـ جايلىرىدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيە ھەركىتى كەڭ قانات يايدى . جياڭ جېيشى ئۇستىلىق قىلىمەن دەپ چاندۇرۇپ قويۇپ ، « 10 ـ ئۆكتەبىر كېلىشىمى » نى ئىمزالاپ ، « ئىچكى ئۇرۇشتىن ساقلىنىش » ، « سىياسىي ئىشلارنى دېموكراتىيەلەشتۈرۈش » نى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى . خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ئىچكى ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىش شىنجاڭغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى .

ۋۇ جۇڭشىننىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتىكى « ئۈچ ئەنگۈشتىرى » كارغا كەلمىدى ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلاشتى . گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ خىيانەتچىلىك قىلىشى ئادەتكە ئايلاندى ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئىنتىزامى ئىنتايىن ناچارلاپ كەتتى . ھەرمىللەت خەلقى ئېغىر باج ـ سېلىقلارنى زىممىسىگە ئېلىپلا قالماي ، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغىمۇ ئۇچرىدى . باھا ئۇچقاندەك ئۆرلەپ ، خەلقنىڭ كۈنى ئېغىرلىشىپ كەتتى . ئىلىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ پائال مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا تېز سۈرئەتتە ئەۋج ئالدى ، مىللىي ئارمىيە چۆچەك ، ئالتايلارنى ئېلىپ ، ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلدى . گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى . ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ كۆزىتىۋاتقان غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ مۇدىرى ، 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلياڭ جياڭ جېيشىغا تېلېگراممىسىدا ئەۋەتىپ ، « ۋەزىيەت جىددىي ، ئىستىقبالغا كۆز يەتمەيدۇ ، دۆلەت يولىدا ئۆزۈمنى قۇربان

قىلماقتىن ئۆزگە چارە قالمىدى » دەپ ناله قىلدى . ۋۇ جۇڭشىننىڭ قورال كۆچى ئارقىلىق باستۇرۇشقىلا تايانغاندا ، مەسىلىنى ھەل قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە تېخىمۇ ئېغىر ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىنلىقىغا كۆزى يېتىپ ، جياڭ جېيشىغا تەكلىپ بېرىپ ، گومىنداڭ مەركىزىدىن دەرھال مۇھىم ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى .

يولداش ماۋ زېدۇڭ 1945 ـ يىل 4 ـ ئايدىلا « بىرلەشمە ھۆكۈمەت ھەققىدە » دېگەن ئەسىرىدە ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ « 1944 ـ يىلدىن ھازىرغا قەدەر شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈستىدىن يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان قوراللىق بېسىقتۇرۇش ۋەقەلىرى » نى قاتتىق ئەيىبلىدى . يولداش ماۋ زېدۇڭ چۈچىلىك سۆھبىتى ۋاقتىدا شىنجاڭ مەسىلىسىگە يەنىلا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى . شۇڭلاشقا ، ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭدا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش تەكلىپىنى بەرگەندىن كېيىن ، جياڭ جېيشى جاڭ جىجۇڭنى شىنجاڭغا « كۆزىتىش » كە ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى . 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ، جاڭ جىجۇڭ ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى . ئۇ ئۇچ كۈن تەكشۈرۈپ ئەھۋال ئىگىلەش ئارقىلىق ، ۋۇ جۇڭشىننىڭ كۆز قارىشى توغرا ئىكەنلىكىنى ، ھەربىي يول بىلەن بېسىقتۇرۇشتىن قىلچە ئۈمىد يوقلۇقىنى ، تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش چارىسى كارغا كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى . جاڭ جىجۇڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىگە بۇ ئارزۇسىنى دەرھال بىلدۈردى ھەمدە 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئايروپىلان بىلەن چۈچىڭغا بېرىپ ، جياڭ جېيشىغا دوكلات قىلدى . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش سەمىمىيىتىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇرۇپ ، مانات دەريالىسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قوشۇنلارغا ھۇجۇمنى توختىتىپ ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە جەنۇبىي فرونتتا قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى . جياڭ جېيشى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشى بىلەن ئۆزى رادىئو نۇتقى سۆزلەپ ، « شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن

هەل قىلىش » نى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى ۋە تىنچلىق سۆھبىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىشقا جاڭ جىجۇڭنى ئەۋەتتى . جاڭ جىجۇڭ 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى چۇڭچىڭدا ئايروپىلان بىلەن يەنئەنگە قايتقان رەئىس ماۋزېدۇڭنى ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ تىنچلىق سۆھبىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىنى دەرھال باشلاپ ، ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى . بۇ چاغدا يولداش ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزۈلىدىغان جايغا يېتىپ كەلگەنلىكىگە ئىككى كۈن بولغانىدى .

سۆھبەت ئىككى باسقۇچنى باشتىن ئۆتكۈزدى ، 1 ـ باسقۇچ 1945 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى باشلىنىپ ، 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاياغلاشتى . سۆھبەت مەزمۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى ئۈستىدە بولدى . 2 ـ باسقۇچ 1946 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى باشلىنىپ ، شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئاياغلاشتى . سۆھبەت مەزمۇنى مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇش چارىسى ئۈستىدە بولدى . پۈتكۈل سۆھبەت 140 كۈن داۋام قىلدى . ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ھەردەم بىرلىك يەرلىك ئەمەلدارلارنى دېموكراتىك يول بىلەن سايلاش ، مىللىي ئارمىيىنى ساقلاپ قېلىش ، سىياسىي مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىش قاتارلىق تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى ، گومىنداڭ ۋەكىللىرى بۇنىڭغا قارشى چىقتى ؛ گومىنداڭ ۋەكىللىرى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ، مىللىي ئارمىيىنى تارقىتىۋېتىش ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى بىرتۇتاش يولغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى ؛ ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بۇنى رەت قىلدى . ئىككى تەرەپنىڭ كۆز قارىشىدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا ، كۆرەش ئىنتايىن كەسكىن بولدى . سۆھبەت مەزگىلىدە جاڭ جىجۇڭ كۆپ قېتىم ئايروپىلان بىلەن چۇڭچىڭغا قايتىپ ، جياڭ جىيېشىدىن يولـ يورۇق سورىدى ، ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىمۇ ئىككى قېتىم ئايروپىلان

بىلەن غۇلجىغا قايتىپ ، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بىلەن مەسلە-
ھەتلەشتى . سۆھبەت 70 نەچچە كۈن داۋام قىلدى . ئۇچ ۋىلايەت
ۋەكىللىرىنىڭ ھەققانىي مەيداندا چىڭ تۇرغانلىقى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ،
پىرىنسىپلىق بولمىغان مەسىلىلەردە ئاز - تولا يول قويغانلىقى نەتىجىسىدە ،
گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ
مەنپەئىتىگە پايدىلىق بولغان كېلىشىمگە كېلىشكە مەجبۇر بولدى . 1946 -
يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ، جاڭ جىجۇڭ گومىنداڭ مەركىزىي
ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى بىلەن ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق
ئۇچ كىشى ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى بىلەن كېلە-
شىمگە ئىمزا قويدى . بۇ كېلىشىم 11 ماددىلىق مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە
ئالغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەر ئۇنى « 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى » دەپ
ئاتىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، « قوشۇمچە ھۆججەت ـــ 1 » (شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش چارىسى) گىمۇ
ئىمزا قويۇلدى . 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەنە « قوشۇمچە
ھۆججەت 2 ـــ » (مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇش چارىسى) مۇ
ئىمزالاندى . بارلىق كېلىشىملەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالدى : (1) شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ھەر دەرىجىلىك مە-
مۇرىي ئەمەلدارلارنى سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە . ئالدى بىلەن ناھىيىلىك
كېڭەش قۇرۇلۇپ ، ھاكىم سايلىنىدۇ ، ئاندىن كېيىن ئۆلكىلىك كې-
ڭەش قۇرۇلۇپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل
قىلىنىدۇ ؛ (2) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبى تولۇقلىنىدۇ ، ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ سانى 25 كە يەتكۈزۈلىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى
15 كىشىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىدىكى خەلق ۋەكىللىرى
كۆرسىتىدۇ . « قوشۇمچە ھۆججەت ـــ 1 » گە ئاساسەن ، ئۇچ ۋىلايەت
ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسىنىڭ ئالتە نەپىرىنى
كۆرسىتىدۇ ، ئۇلار بىر مۇئاۋىن رەئىس ، بىر مۇئاۋىن باش كاتىپ ، مائا-
رىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ياكى قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى ، خەلق
ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ياكى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نا-

زىرى ، سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ياكى ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، بىر مەخسۇس ئەزانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؛ (3) مىللىي ئارمىيىنى تەشكىل قىلىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ ، « قوشۇمچە ھۆججەت ـــ 2 » گە ئاساسەن ، مىللىي ئارمىيىنىڭ شتاتى ئۈچ ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى ، ئۈچ پىيادە ئەسكەرلەر پولكىدىن ئىبارەت بولىدۇ ، ئومۇمىي ئادەم سانى 11 مىڭدىن 12 مىڭغىچە بولىدۇ ، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدە تۇرىدۇ ، مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانلىقى ئىلى تەرەپ كۆرسىتىدۇ ؛ (4) شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى دىنغا ئېتىقاد قىلىش ، مەتبۇئات ، يېغىن ئۆتكۈزۈش ، سۆز قىلىش ، مىللىي مەدەنىيەت ـ سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە ، ھەرخىل خەت ـ ئالاقە لەردە خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى تەڭ قوللىنىلىدۇ ، باشلانغۇچ ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ ، ئالىي مەكتەپلەردە دەرس ئۆتۈشتە خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇرچە تەڭ قوللىنىلىدۇ ؛ (5) ئىككى تەرەپتىن قولغا ئېلىنغان زاتلار ئون كۈن ئىچىدە قويۇپ بېرىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق باھانە ، سەۋەب بىلەن كەمستىلمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ .

كېلىشىمدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقلابى ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە تەلىپى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلدى ، ئۇنىڭ ئىمزالىنىشى يولداش ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرىنىڭ سۆھبەت ئۇستىدە قولغا كەلتۈرگەن زور غەلىبىسى بولدى .

1946 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى « 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى » نىڭ 2 ـ قوشۇمچە ھۆججىتى (مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇش چارىسى) گە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ، ئۈچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى « قوشۇمچە ھۆججەت ـــ 1 » (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللەش چارىسى) نىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنى تەشكىل قىلىشقا

كىرىشتى . بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى تۆۋەندىكىچە :

رەئىسى : جاڭ جىجۇڭ ، غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ مۇدىرى .

مۇئاۋىن رەئىسى : ئەخمەتجان قاسىمى ، ئۇچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىلى .

مۇئاۋىن رەئىسى : بۇرھان شەھىدى ، شىنجاڭ يەرلىك خەلق ۋەكىلى .

باش كاتىپى : لىيۇ مېڭچۈن ، غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ باش كاتىپى .

مۇئاۋىن باش كاتىپى : ئابدۇكېرىم ئابباسوف ، ئۇچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىلى .

مۇئاۋىن باش كاتىپى : سالىش ، شىنجاڭدىكى قازاق مىللىتىدىن بولغان يەرلىك زات .

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىدىن بىرلەشمە ھۆكۈمەتتە ۋەزىپە ئۆتىگەنلەر ئىچىدە يەنە سەيپىدىن ئەزىزى (مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى) ، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ھەم ئۆلكىلىك ئامانلىق ساقلاش شتابىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى) ، دەلىلىقان سۇگۇربايوف (سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى) ، ئىلىخان تۆرە (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ھەم ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى) ، رەخمجان سابىرھاجى (خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى) قاتارلىق كىشىلەر بار .

گومىنداڭ ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە تاقابىل تۇرۇش مەقسىتىدە بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە يەنە پانتۇركست ۋە مىللىي مۇناپىق ئەيسا (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى) ، مۇھەممەت ئىمىن (قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى) ، ئوسمان (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ھەم ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى) ، مەسئۇت (شىنجاڭ مۇپەتتىشى) ، جانمىقان (مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى) قاتارلىق كىشىلەرنى سىغداپ كىرگۈزدى .

7 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى ، يېڭى بىنا ئالدىدىكى مەيداندا 10 مىڭ

كىشىلىك يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ ، شىنجاڭدا تىنچلىقنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقى ۋە يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى قىزغىن تەبرىكلەندى . ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى . يىغىندا جاڭ جىجۇڭ ، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە بۇرھان شەھىدىلەر سۆز قىلدى . ئۇلار شىنجاڭدىكى 4 مىليون ھەرمىللەت خەلقىنىڭ بىرلىكى ، ئىتتىپاقلىقىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى ، ھەرمىللەت ، ھەر ساھەدىكىلەرنى بىردەك تىرىشىپ ، سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ ، ئۆلكىنىڭ تىنچلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ، سىياسىي ئىشلارنى دېموكراتىك ئاساستا يولغا قويۇش يولىدا تىرىشىشقا چاقىردى . شۇ چاغدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىرمەھەل تىنچلىق ، بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق شادلىقىغا چۆمدى .

جياڭ جىيېشىنىڭ شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇشنى تەسىس قىلىشى ئامالسىزلىقتىن قىلىنغان ئىش بولۇپ ، بۇ ۋاقىتلىق تەدبىردىنلا ئىبارەت ئىدى . ئۇ ئىچكى ئۇرۇش تەييارلىقى بىلەن بەند بولۇۋاتقاچقا ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ھەربىي كۈچ ئاجرىتىپ ، مالمانچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتقان غەربىي شىمالغا ، بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى يۈز بەرگەن شىنجاڭغا تاقابىل تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . جياڭ جىيېشىنىڭ بۇ جايلارغا قوللانغان فاڭجېنى تىنچلاندۇرۇشقا تىرىشىش ، ھازىرقى ھالەتنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى . ئۇ جاڭ جىجۇڭنى غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ مۇدىرى قىلىپ تەيىنلىگەندە ، ئۇنىڭغا « شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش ، غەربىي شىمالنى تىنچلاندۇرۇش ، مەركەزنى غەرب تەرەپتىكى غەم ـ ئەندىشىدىن خالاس قىلىش » ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغانىدى . گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئاڭلىق زات ھېسابلىنىدىغان جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭدا تىنچلىق ، دېموكراتىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇشتا سەممىي پوزىتسىيە تۇتتى . شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى تاۋ سىيۆمۇ جاڭ جىجۇڭنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلدى ، شۇڭا بىرلەشمە ھۆكۈمەت بېڭى قۇرۇلغان چاغدا ھەقىقەتەن بەزى ياخشى ئىشلارنى قىلدى ، مەسىلەن ، ئىككى تەرەپتىن قولغا ئېلىنغان زاتلارنى قويۇپ بېرىش ، شۇ يىلقى

هەرخىل باج ـ سېلىقلارنى كېمەيتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش ۋەھا-
كازالار . جاڭ جەجۇڭ يەنە شېڭ شىسەي قاماپ قويغان كومپارتىيە
ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى يەنئەنگە ئەۋەتىپ بەردى .
ئەمما ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا
ئەۋەتكەن ھەربىي ، مەمۇرىي ئەمەلدارلار جاڭ جىجۇڭ ، تاۋ سيۈلەرنىڭ
كىگە ئوخشىمايدىغان پوزىتسىيىدە بولدى ، ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت
خەلقىنىڭ دېموكراتىك ھەرىكىتىگە كۈچىنىڭ بارىچە توسقۇنلۇق قىلدى ،
بۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سايلامغا قارشى
تۇرۇشتا ، بۇرھان شەھىدى باشچىلىق قىلغان ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتناش-
قان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ
خىزمەتىنى قانات يايدۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىشتا گەۋدىلىك ئىپادىلەندى .

بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئەخمەتجان قاسىمى بە-
لەن بۇرھان شەھىدى ئىدىيىدە ئىلغار ، پەزىلەتلىك ۋە ئابرويلۇق بولغان
ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىغا كۆرسەتتى ، بۇ ئىش
جاڭ جىجۇڭنىڭ قوشۇلۇشىغا ئېرىشتى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىندا
ماقۇللاندى . بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ، گومىنداڭنىڭ
شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى .
گومىنداڭ 42 ـ كورپۇسىنىڭ كورپۇس باشلىقى ياڭ دېلياڭ
باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئوفىتسىر جاڭ جىجۇڭغا تۇشمۇ تۇشتىن تې-
لېگرامما ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەش بۇيرۇقىنى
قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلدى . جاڭ جىجۇڭ ئۇلارغا نەسىھەت قىلىش
ئۈچۈن ، غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ باش شتاب باشلىقى سۇڭ شىلىەننى
ئايروپىلان بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى ، بۇ ۋەقە شۇنىڭ
بىلەن ئاران بېسىلدى . بۇرھان شەھىدى قەشقەردە سايلامغا نازارەت قە-
لىش خىزمىتىنى ئىشلىگەندە ھەرمىللەت ئاممىنىڭ شىكايەتلىرىنى قوبۇل
قىلىپ ، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ خىيانەتچىلىك ، ئوغرىلىق ۋە
مۇتتەھەملىك بىلەن قانۇنسىزلىق قىلغان ھاكىمى خۇاڭ جىۋۇنى
خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىدى . ياڭ دېلياڭ قاتارلىق كىشىلەر تەشكىللىگەن

لۇكچەكلەر سەپ تۇزۇپ نامايىش قىلىپ ، « نارازىلىق » بىلدۇردى ، شۇ-نىڭ بىلەن قەشقەرنى بۇس ـ تۇتەكلەر قاپلاپ كەتتى .

يەكەندە ۋالىي جۇ فاڭگاڭ ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاڭ پىڭشىڭ ، برىگادا كوماندىرى شياڭ چاۋجۇڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، دېموكراتىك سايلامغا توسقۇنلۇق قىلدى . ئەسلىدىكى مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇسالام قىلغان سۆزىدە دېموكراتىك سايلامنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن ، جۇ فاڭگاڭ تەرىپىدىن يالغان دېلو پەيدا قىلىنىپ ، 12 يىللىق جازاغا ھۆكۈم قىلىندى . بۇرھان شەھىدى باشچىلىقىدىكى سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى يەكەنگە بارغاندىن كېيىن شياڭ چاۋجۇڭ پىتنە ـ ئىغۋا تارقىتىپ ، ئىسپ قويۇپ ئۇرۇش ، كۆزىنى ئويۇش ، تىلىنى كېسىش ، ئېتىپ ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ ، ئامىنىڭ سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسىغا يېقىنلىشىشغا ، دېموكراتىك سايلامغا قاتنىشىشىغا يول قويمىدى . يەكەندىكى ئاممىۋى خەۋپ ـ خەتەرگە قارىماي ، سايلامغا قاتناشتى . ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ ئاممىۋى تەرىپىدىن سايلانغان 39 ئەزاسىدىن 31 ى بۇرھان شەھىدى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، جۇ فاڭگاڭ ، جاڭ پىڭشىن ۋە شياڭ چاۋجۇڭلارنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشى تۇپەيلىدىن ياقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ كەتتى .

خوتەندە گومىنداڭ يۆلەپ تۇرغۇزغان ۋالىي نۇربەگ (خەنزۇچە ئىسمى خاۋ دېڭباڭ) سايلامدىن پايدىلىنىپ ، ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇ ، خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا ، ياشلار بىلەن ياشانغانلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىپ ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىناقسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ كۆپ ئۆتمەيلا ، مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولدى . گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ، « 10 ـ ئۆكتەبىر كېلىشىمى » نى يىرتىپ تاشلاپ ، ئازاد رايونلارغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ ،

ئومۇميۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى . شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىكى گومىنداڭچىلار جياڭ جيېشىنىڭ ئارزۇسى بو- يىچە تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشىغا ئۇزلۇكسىز بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ نورمال خىزمەتىنى قانات يايدۇرۇشىغا قەستەن توسقۇنلۇق قىلدى ، ھەتتا ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنى يۆلەپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى .

1946 ـ يىل 11 ـ ئايدا ، جياڭ جيېشى شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانى تاۋ سيۆنى ۋەزىپىسىدىن ئالماشتۇردى ، گومىنداڭنىڭ شىن- جاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ئەسلىدىكى 40 مىڭ كىشىدىن 100 مىڭ كىشىگە يەتكۈزدى .

گومىنداڭ تەرەپنىڭ ئوسمانىنى ئالتايغا ئورۇنلاشتۇرۇشتا سۈيى- قەستى بار ئىدى . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ئوسمان شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغىنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن قازاقلار ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئىدى ، شۇڭا ئوسمانىنىڭ كاللىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، كومپارتىيىگە قارشى ئىدىيە بىلەن تولغانىدى . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن ، ئوسمان مۇقەررەر سۈرەتتە ئىنقىلابچىلار بىلەن زادىلا سىغىشالمىدى ، كېيىن ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ ، ئاخىر قارشى ئورۇنغا ئۆتۈپ قالدى . 1945 ـ يىلى ياز ۋە كۈزدە ، مىللىي ئارمىيە تارباغاتاي ۋە ئالتايغا غەلبىلىك يۈ- رۈش قىلغاندا ، ئوسمان بىلەن ئالاقە باغلاش ۋە ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتى ، ئەمما ئوسمان كۆكتوقايغا بېكىنىۋېلىپ ، ئۆزىنى « قازاق خانى » دەپ ئاتىدى . ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندا ، ئوسمان ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىغا كۈچىنىڭ بارىچە قارشى تۇردى . شۇنداق- بولۇشىغا قارىماي ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قولىدىن كېلىشىچە غەمخورلۇق قىلدى ، 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ، ئالتايدا دېموكرا- تىك سايلام بولغاندا ، ئوسمان سايلامغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى ، ئەمما

ئامما يەنىلا ئۇنى ئالتاينىڭ ۋالىيلىقىغا سايلىدى . ئۇ كېيىن بۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشقا ئۇنىمىغان بولسىمۇ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ خىزمەت ئورنىنى باشتىن ئاخىر ساقلاپ كەلدى . 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتنىشىش ئۇچۇن ئۇرۇمچىگە بېرىشنى ئۇقتۇردى ، ئۇ يەنە بۇيرۇققا بويسۇنمىدى . 1946 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، ئۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ غالچىسى جانمەن ئارقىلىق گومىنداڭ ئارمىيىسى بەرگەن قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا ۋە ماددىي ئەشيالارنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش يولىغا مېڭىشقا باشلىدى . 1946 ـ يىل 8 ـ ئايدا ، ئوسمان ئۇچ ۋىلايەت بىلەن ئالاقىسىنى ئۇزۇپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتىدىغانلىقىنى ھەمدە گومىنداڭ ئۇچۇن ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى . گومىنداڭ ئالتاي ۋىلايىتىگە تەقسىم قىلىنغان مەمۇرىي خىراجەت ، ۋالىينىڭ مۆھرى قاتارلىقلارنى ئىلى ئارقىلىق ئەۋەتىپ بەرمەي ، بۇاستە ئوسمانغا بەردى ھەمدە بۇ تەدبىرلەرنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىندا ئاشكارا جاكارلىدى . بۇ « 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى » گە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى ئىدى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلار بۇ ئىشنى ئەيىبلەپ سۇرۇشتۇردى ، گومىنداڭ تەرەپ بۇنىڭغا ئېتىبار قىلمىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرۇاقتتا ، گومىنداڭ ئارمىيىسى يەنە ئوسمانغا 400 مىلتىق ، ئون نەچچە يىنىك پىلىموت ، نۇرغۇن ئوق ـ دورالارنى بېرىپ ، ئۇنى ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلىشقا كۇشكۇرتتى . ئوسمان گومىنداڭ بەرگەن قورال ـ ياراغلاردىن پايدىلىنىپ ، ئالتاي ۋىلايىتىدە ھەدەپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى ۋە بۇلاڭچىلىق قىلدى ، يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ، ئۇ 7000 تۇياق قوي ، 3000 دىن ئارتۇق ئات ، تۆگە بۇلاپ ، 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تۇرمۇش كەچۇرەلمەيدىغان ھالەتكە چۇشۇرۇپ قويدى . ئىلى تەرەپ 1947 ـ يىل 2 ـ ئايدا ، گومىنداڭ تەرەپ ئۇچ ۋىلايەتكە ئۇرۇنلاشتۇرغان بۇ « مىخ » نى قومۇرۇۋېتىش ئۈچۇن ، ئوسماننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، دەلىلقانىنى ئالتاينىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى

ھەم مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانى ئىسھاقبېكنىڭ قوماندانلىقىدا ئوسمان بانىدىتلىرىنى تازىلاشقا ئۇچ ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنى ئەۋەتتى . ئوسمان ھەر جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ، بەيتىك تېغىغا چېكىندى . گومىندانڭ تەرەپنىڭ ئوسماندىن پايدىلىنىپ ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلىش پىلانى بەربات بولدى .

1947 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنى ، ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر ياشلار « ئىختىيارىي يىغىن » ئۆتكۈزۈپ ، « 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى » نى ھىمايە قىلدى ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگرامىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان گومىنداڭچىلارغا لەنەت ئوقۇدى . ئەتىسى 5000 دىن ئارتۇق كىشى سەپ تۈزۈپ نامايىش قىلىپ ، نەنلياڭدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە كېلىپ تەلەپ قويۇپ ، نۇر-بەگ ، جۇ فاڭگاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى . ئۇلار نامايىشنى چۈشتىن كېيىندىن تارتىپ يېرىم كېچە گىچە داۋاملاشتۇردى ، ئۇلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى لىيۇ مېڭچۈن جىددىي يىغىن ئۆتكۈزۈپ ، ئاممىنىڭ تەلىپىنى مۇزاكىرە قىلىشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىنلا تارقىلىپ كەتتى .

2 ـ ئايىنىڭ 23 ـ كۈنى ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت جىددىي يىغىن ئۆتكۈزدى ، جاڭ جىجۇڭ گومىنداڭنىڭ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن نەنجىڭغا كېتىپ قايتىپ كەلمىگەن بولغاچقا ، يىغىنغا ئەخمەتجان قاسىمى رىياسەتچىلىك قىلدى . بۇرھان شەھىدى ئالدى بىلەن سۆز قىلىپ جۇ-فاڭگاڭ ، نۇربەگ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ دېموكراتىك سايلامغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان جىنايەتلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى . يىغىندىن ئاممىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇلارنى ۋەزىپىسىدىن يۆتكەۋېتىشنى تەلەپ قىلدى . ئاندىن كېيىن ، ئابدۇكېرىم ئابباسوف سەككىز ماددىلىق يازما تەكلىپ بېرىپ ، بۇرھان شەھىدىنىڭ تەكلىپىنى قوللىدى ۋە قۇۋۋەتلىدى . گومىنداڭ تەرەپتىن سايلانغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە جانىمقان ، مەسئۇت قاتارلىق كىشىلەر بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇردى . ئىككى تەرەپ قارىمۇ قارشى تۇرۇپ ، پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلالمىدى ،

يىغىن چۈشتىن بۇرۇندىن چۈشتىن كېيىنگىچە داۋام قىلدى . ئەخمەتجان قاسىمى تەلەپ قويغان ئامما ۋەكىللىرىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىنىغا كىيىپ ئۆز پىكرىنى بايان قىلىشى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى ، كۆپچىلىك بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى . تەلەپ قويغۇچى ئامما ۋەكىلى ئابلەت مەخسۇم ئاممىنىڭ ئارزۇسىنى ئىنكاس قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە گومىندانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا زادى قانچىلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى سوردى . ئابلەت مەخسۇمنىڭ ئېيتقانلىرى تامامەن ئورۇنلۇق بولغاچقا ، گومىندانىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە جانمقان ، مەسئۇت قاتارلىقلار رەددىيە بېرىشكە ئىلاجسىز قالدى . تەلەپ قويغۇچى ئامما ۋەكىللىرى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، جىددىي يىغىن يەكەن ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ بىلەن خوتەن ۋالىيسى نۇربەگنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا دەرھال قارار چىقاردى .

گومىندانىڭ تەرەپ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي ، شۇ ھامان قايتۇرما ھۇجۇم پىلانلاپ ، « نامايىشقا نامايىش ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش ، تەلەپ قويۇشقا تەلەپ قويۇش ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش » شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئۆلار 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى 3000 دىن ئارتۇق خۇيزۇ ، قازاقنى ئالداپ يىغىن ۋە نامايىش ئۆتكۈزگۈزدى ، نامايىشچىلار « مەركىزىي ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىمىز » ، « ئوچ ۋىلايەتنىڭ ئالاھىدە بولۇۋېلىشىغا قارشى تۇرىمىز » دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلاپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە 20 ماددىلىق يولسىز تەلەپ قويدى .

2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغانىدى ، گومىندانىڭ تەرەپ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، 10 مىڭچە خەنزۇ ئاممىنى ئالداپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا يىغدى . گومىندانىڭ بۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىدىكى نۇرغۇن ھەربىيلەر پۇقراچە كىيىنىپ ، ئامما بولۇۋېلىپ ، تەلەپ قويغۇچىلار قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالدى . تەلەپ قويغۇچى ئامما 16 ماددىلىق تەلەپ قويدى . ئەخمەتجان قاسىمى ئۇلارنىڭ تەلىپىگە جاۋاب بەردى ، ئۇلار بۇنىڭغا قانا-

ئەتلەنمىدى . نۇرغۇن لۇكچەكلەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە باستۇرۇپ كىرىپ ، ئەخمەتجان قاسىمى ، بۇرھان شەھىدى ۋە ئابدۇكېرىم ئاببباسوف قاتارلىق ئىنقىلابچىلار ۋەكىللىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى ، بىرمۇنچە ئىنقىلابىي ئاممىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىلاندۇردى . گومىنداڭ تەرەپ يەنە مالمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە بۇرھان شەھىدىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ، گومىنداڭ ھەربىي دائىرىلىرى ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ ئاختۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، تەرەققىيپەرۋەر ئاممىنى ئۇزلۇكسىز قولغا ئالدى ۋە ئۆلتۈردى ، ئۇرۇمچى بىر مەھەل ئاق تېررورلۇق ئىچىدە قالدى .

1947 ـ يىلى ئەتىيازدا ، گومىنداڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جاھىل مۇتەئەسسىپ كۈچلەر تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى ، ئۇلار جاڭ جۇڭغا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرگە « يۇمشاقلىق قىلىش ۋە يول قويۇش » پوزىتسىيىسىدە بولدى دەپ ئۇلار « 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى » گە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ھەربىكەتلەرنى قوللىنىپ ، جاڭ جىجۇڭنى ئىنتايىن قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى . شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ، جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى . جياڭ جېيشى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي پانتۇركىست مەسئۇتنى رەئىس لىككە ، ئەيسانى باش كاتىپلىققا تەيىنلىدى ، بۇرھان شەھىدىنى مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى . مەسئۇت قاتارلىق كىشىلەر جياڭ جېيشىنىڭ مەخپىي بۇيرۇقىنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ ، ئۇچ ۋىلايەتتىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قاتناشقان خادىملارغا غالـ جىرلىق بىلەن قارشى تۇردى ، ھەرمىللەت ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا ئۇزلۇكسىز زىيانكەشلىك قىلدى . ئۇلار « شىنجاڭ گېزىتى » نى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، ھەرخىل ئەكسىيەتچىل ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ ، ماقالە يېزىپ ، ھەدەپ ئىغۋا تېرىپ ، ۋە بۆھتان چاپلاپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، كومپارتىيىگە ، ھەر مىللەت خەلقىگە قارشى تۇرلۇك ھەربىكەتلەرنى ئېلىپ بارىدى . مەسئۇت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى شىنجاڭدىكى

هەرمىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ، ئىلى ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئۇزلۇكسىز نامايىشلار ئۆتكۈزۈلدى ، جايلاردىكى تەرەققىيپەرۋەر ياشلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلار تۇشمۇ تۇشتىن ئۇچ ۋىلايەتكە پاناھ تارتىپ باردى .

1947 ـ يىل 7 ـ ئايدا ، تۇرپان ، پىچان ، توقسۇن ناھىيىلىرىنىڭ خەلقى گومىنداڭنىڭ ۋە مەسئۇلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سەۋر ـ تاقەت قىلالماي ، ھاكىم ئابدۇراخمان مۇھتىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى . قوراللانغان 1000 دىن ئارتۇق ئادەم تۇرپاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سىڭگىم ئېغىزىغا ۋە توقسۇننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كۇمۇشكە ھۇجۇم قىلدى ، سىڭگىم ئېغىزى ـــ قۇمۇلغا بارىدىغان يولدىكى مۇھىم جاي ، كۇمۇش ـــ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتۈشتىكى مۇھىم ئۆتكەل ، بۇ ئىككى جايىنى تىزگىنلىگەندە ، ئۇرۇمچى بىلەن ئىچكىرىنىڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغىلى بولاتتى . گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جەددىي ئۆگشاش مەقسىتىدە نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ، قانلىق باستۇردى . قورال ـ ياراغلىرى خىل ، ئادەم سانى كۆپ بولغان گومىنداڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلار قوشۇننىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى ، ئۇلارنى چۆل ـ جەزىرىگە قىستاپ بېرىپ ، پىلىموتقا تۇتتى ، قىلىچ بىلەن چاپتى . قوزغىلاڭغا قاتناشمىغان نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقانلار شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى ، تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا ، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن . ئامان قالغان 120 نەچچە كىشى جەڭ قىلغاچ تەڭرىتېغىنى بويلاپ چېكىنىپ ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ ، كۇرمىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يۇرىكى ـــ غۇلجىغا يېتىپ كەلدى .

گومىنداڭ تەرەپنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشقا قوشۇلۇشى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن بولغانىدى ، ئۇلاردا ئەسلىدە ئانچە زور سەمىمىيەت يوق ئىدى . ئوسماندىن پايدىلىنىپ ئۇچ ۋىلايەتكە پاراكەندىچىلىك سېلىش ، مەسئۇلىنى ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەشتىن تۇرپان ، پىچان ،

توقسۇنلاردىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭنىڭ دېموكراتىيە ، ئىتتىپاقلىق ، بىرلىك ئاساسى ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزۇپ تاشلاندى ، جاڭ جىجۇڭنىڭ مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن قۇرۇپ چىققان بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەتتىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قاتناشقان ئەزالار ۋە خىزمەتچى خادىملار كەينى ـ كەينىدىن غۇلجىغا قايتىپ كەتتى ، شىنجاڭدا ماناس دەرياسىنى چېگرا قىلغان قوراللىق تىركىشىش ۋەزىيىتى يەنە بىر قېتىم بارلىققا كەلدى .

ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابچىلار ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ ، ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە 1948 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنى قۇردى ، ئۇ قىسقارتىلىپ « ئىتتىپاق » دەپ ئاتالدى . ئىتتىپاق غۇلجىدا « ئىتتىپاق » ژۇرنىلى ۋە « ئالغا » گېزىتىنى ، چۆچەكتە « خەلقچىل » گېزىتىنى ، ئالتايدا « ھەقىقەت يولى » گېزىتىنى نەشر قىلدى . ئىتتىپاق ھەرمىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ، ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ فاكىجېن ـ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ، گومىندانڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە پائال رول ئويناندى .

1948 ـ يىلى كۈزدە ، جاڭ جىجۇڭ ئۇچ ۋىلايەتنىڭ سىياسىي جەھەتتە مۇقىم ئىكەنلىكى ، ئىقتىسادنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى ، مەسئۇت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغانلىقىنى كۆرۈپ ، شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە بەختسىزلىك كەلتۈرگەنلىكىنى ھېس قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە ئۇچ قېتىم خەت يېزىپ ، پىكىر ئالماشتۇردى . جاڭ جىجۇڭ 1948 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ مەسلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئارزۇسىنى يەنە بىر قېتىم ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتىدە ئاۋسىيۇنى شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا يېگىۋاشتىن تەيىنلىدى ،

مەسئۇتىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئورنىغا بۇرھان شەھىدىنى تەينىلەش توغرىسىدا جياڭ جيېشىغا تەكلىپ بەردى . جاڭ جىجۇڭنىڭ بۇ تەدبىرلىرى بۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا پايدىلىق بولدى .

§3 . شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1948 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە جىنەن ، لياۋشېن ، خۇەيخەي ، پىڭجىن ئۇرۇشلىرىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئۇرۇشنى كەينىدىن ئېلىپ بېرىپ ، جياڭ جيېشى باندىت قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقاتتى . جياڭ جيېشى نائىلاج قېلىپ ، « ئىستېپا بېرىش » كە مەجبۇر بولدى ، لى زۇڭرېن مۇئاۋەققەت زۇڭتۇڭ بولدى . لى زۇڭرېن ۋاقتىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە چاڭجياڭ دەرياسىدىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇدىن پايدىلىنىپ ، شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇشىنى پەيدا قىلدى ـ دە ، تىنچلىق سۆھبىتى ۋاسىتىسىنى ئىشقا سېلىپ ، جاڭ جىجۇڭ يېتەكچىلىكىدىكى تىنچلىق سۆھبىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى جۇڭگو كومموـ نىستىك پارتىيىسى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە بېيپىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) غا ئەۋەتتى . 1949 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ، ئىككى تەرەپ « ئىنچىكى تىنچلىق كېلىشىمى » تۈزدى . 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ، جياڭ جيېشى بىـ لەن لى زۇڭرېن « ئىنچىكى تىنچلىق كېلىشىمى » نى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت بۇزۇلدى . يولداش جۇ ئېنلەي جاڭ جىجۇڭ قاتارلىق گومىنداڭ تىنچلىق سۆھبەت ۋەكىللىرىنى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىتىدە بېيپىڭدا ئېـ لىپ قالدى . 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇدې جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە « باتۇرلۇق بىلەن ئالغا بېسىڭلار ، جۇڭگو زېمىنىدىكى قارشىلىق كۈرسىتىشكە پېتىنغان بارلىق گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى قەتئىي ، تەلتۆكۈس ، پاكپاكىز ۋە

تولۇق يوقىتىپ ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ئازاد قىلىڭلار ، جۇڭگونىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداڭلار » دېگەن بۇيرۇقىنى چىقاردى . شۇ كۈنى ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى چاڭجىياڭ دەرياسىدىن ئۆتتى . 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى نەنجىڭ ئازاد قىلىندى ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى گۇاڭجۇغا قېچىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جەنۇبقا ۋە غەربىي شىمالغا يۈرۈش قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇش مۇقەددىمىسى باشلاندى .

جاڭ جىجۇڭ 1949 ـ يىل 5 ـ ئايدا ، يولداش جۇ ئېنلەينىڭ يولىيورۇقى بىلەن بېيپىڭدىن تاۋ سيۆگە تېلېگراما ئەۋەتىپ ، ئۇنى ھەقىقەتكە قايتىشقا دەۋەت قىلدى ، تاۋ سيۆ ھەربىيلەر ئارىسىدا ھەقىقەتكە قايتىش تەبيارلىقىغا كىرىشتى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتىتا ، جاڭ جىجۇڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت ساھەسىدە قېپقالغان ، ئىلگىرى قول ئاستىدا ئىشلىگەن ئادەملىرى لیۇ مېڭچۈن (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى) ، چۈي ۋۇ (ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى) ، لیۇ زېرۇڭ (ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى) لارمۇ ھۆكۈمەت ساھەسىدە تىنچ ئازاد بولۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا كىرىشتى .

شۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى 100 مىڭ كىشى دېيىلگەن بىلەن ، ئەمەلىيەتتە ئاران 50 نەچچە مىڭلا ئىدى . گومىنداڭ ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىشقا بولاتتى . شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى تاۋ سيۆ ، مۇئاۋىن باش قوماندان ھەم جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانى ، قايتىدىن تەشكىل قىلىنغان 42 ـ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى جاۋ شۈگۇاڭلارنىڭ جاڭ جىجۇڭ بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ۋە پارتىيىمىزنىڭ مەخپىي خىزمەت خادىملىرى بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى ، ئۇلار تەرەققىيپەرۋەرلەر گۇرۇھى ئىدى ؛ قۇتۇبى ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق يېڭى 2 ـ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى يې چېڭ جياڭ جيېشىنىڭ بىر يۇرتلۇقى ۋە شاگىرتى ئىدى . ئۇرۇمچى ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق قايتىدىن

تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق ئەسكەرلەر 1 ـ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى (ئەسلىدىكى ما بۇفاڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 5 ـ كورپۇسى) نىڭ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى ما چېڭشياڭ ما بۇفاڭنىڭ تۇغقىنى ئىدى ، 179 ـ بىرىگادانىڭ بىرىگادا كوماندىرى لو شۇرېن ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىرنەچچە پولكوۋنىك 1947 ـ يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ئوفىتسېرلار مەكتىپى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 23 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىندا ، جياڭ جېيېشىنىڭ ئالدىدا كومپارتىيىگە قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە پوزىتسىيە بىلدۈرگەنىدى ، ئۇلار جاھىللار گۇرۇھى ئىدى . بۇ جاھىللار تاۋ سىيۆنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا ئەمەس ئىدى ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچى ئەتراپىغا مەركەزلەشكەنلىكى شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشقا ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى .

5 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ، تاۋ سىيۆ تېلېگراممىا ئەۋەتىپ ، جاۋشىگۇاڭنى قارا شەھەرگە كېلىشكە تەكلىپ قىلدى ، ئۇلار ئىككىسى ھەققەتكە قايتىشقا ئالاقىدار بەزى پرىنسىپلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى . تاۋ سىيۆ بىرنەۋرە ئىنىسى تاۋ جىنچۇ (شىنجاڭ گارنىزونى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقى) ئارقىلىق تەرەققىيپەرۋەر ئوفىتسېرلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا كىرىشتى .

بۇرھان شەھىدى ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى ياخشى بولۇۋاتقانلىقىنى ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۇمران بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش نىيىتىگە كەلگەنىدى . 7 ـ ئايدا ، بۇرھان شەھىدى ئالاقىدار ئىشلار توغرىسىدا لیۇ مېڭچۇن ، لیۇ زېرۇڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كونكرېت مەسلىھەتلەشتى . بۇرھان شەھىدى ئارمىيە تەرەپنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە تاۋ سىيۆنى ئىزدەپ بېرىپ سۆھبەتلەشتى ، ئارمىيە تەرەپ بىلەن ھۆكۈمەت ساھەسىدىكىلەر قەلبىنى ئىزھار قىلىشتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەققەتكە قايتىشىغا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتى تەڭ ئىلگىرىلىدى .

8 ـ ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، يولداش دېڭ لىچۈن مۇئاۋىن رەئىس

لىيۇ شاۋچىغا ھەمراھ بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پايتەختى موسكۋاغا باردى . ئۇ يەردىن قايتىشىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ، 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن غۇلجىغا كېلىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىش ئۈستىدە بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ، ئۇچ ۋىلايەتنى ۋەكىل ئەۋەتىپ ، 1 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتناشتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى .

8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ، جاڭ جىجۇڭنى شىنجاڭغا ئەۋەتمەكچى بولغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يولداش دېڭ لىچۈن ئارقىلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە يەتكۈزۈلدى . ئەخمەتجان قاسىمى شۇ ھامان مۇنداق دېدى : « ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئازاد بولۇشىنى تېزلىتىش ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا غەلىبە قىلىشىغا ياردەم قىلىش ھەم دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان قېينىچىلىقلاردىن ساقلىنىش ۋە ئۇنى ئازايتىش ئۈچۈن ، مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جاڭ جىجۇڭنى تاۋ سيۈنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىشىگە قوشۇلىدۇ ، بۇ مەسىلىدە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بارلىق تەشەببۇس ۋە قارارلىرىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيدۇ . » جاڭ جىجۇڭ يېڭى سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا تەييارلىق كۆرىدىغان ۋە قاتنىشىدىغان بولغاچقا ، شىنجاڭغا ئۆز قەرىلىدە كېلەلمەي ، ئۇزلۇكسىز تېلېگرامما بېرىپ ، ھەقىقەتكە قايتىشنى ئىلگىرى سۈردى . ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشنى قەتئىي ھمايە قىلىش پوزىتسىيىسى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازد بولۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل بولدى .

8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ، ئۇچ ۋىلايەت ئەخمەتجان قاسىمى ، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف ، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ، دەلىلقان سۇگۇربايوفتىن ئىبارەت تۆت كىشىنى يېڭى سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىدىغان

ۋەكىللىككە سايلىدى ، ئۇلار غۇلجىدىن يولغا چىقىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىگە بارماقچى ، ئۇ يەردىن مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن مانجۇلىغا ، ئاندىن پويىز بىلەن بېيپىڭغا بارماقچى بولدى . ئايروپىلان ئىشكۇتسكىغا بارغاندىن كېيىن ناچار ھاۋا رايىغا دۇچ كېلىپ ، ئۇچۇشقا مۇمكىن بولماي ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالدى . سىياسىي كېڭەش يىغىنىنىڭ ئېچىلىدىغان ۋاقتى يېقىنلاپ قالغانىدى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلار مېڭىشقا تەقەززا بولۇپ ، ئايرودروم مەسئۇلىدىن ئايروپىلان تەلەپ قىلدى ، ئايرودروم مەسئۇلى نائىلاج ئىمزا قويدى . ئايروپىلان ھاۋا بوشلۇقىغا چىقىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئاسمانىنى يامغۇر ۋە تۇمان قاپلاپ ، كۆرۈنۈش دەرىجىسى ناچارلاپ كەتكەچكە ، ئايروپىلان بايقال كۆلىنىڭ يېقىنىدىكى ئېگىز تاغقا ئۇرۇلۇپ كەتتى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلار بەختكە قارشى ۋەتەن يولىدا قۇربان بولدى . ئارىدىن ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ جەسىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىندى ، دەلىلقان سۇگۇربايوفنىڭ جەسىتى ئالتايغا ئېلىپ كېتىلىپ دەپنە قىلىنغاندىن سىرت ، ئەخمەتجان قاسىمىَ ، ئابدۇكېرىم ئاباباسوف ، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف قاتارلىق يولداشلارنىڭ جەسىتى مەنزىرىسى گۈزەل بولغان غۇلجا شەھەرلىك خەلق باغچىسىغا دەپنە قىلىندى . ئۇلارنىڭ ئىنقلابىي روھى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ساقلانغۇسى !

9 ـ ئايدا ، جانىمقان ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ ، ئامبىركا كونسۇل پاكستون ۋە مۇئاۋىن كونسۇلى ماكناننىڭ پىلانلىشى بىلەن ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى بىر قىسىم قازاق چارۋىچىلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ توپىلاڭ قوزغىدى ، بۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشقا ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇندى . ئۇلارنىڭ سۇيىقەستى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولدى . ئازادلىقتىن كېيىن ئوسمان خەلق بىلەن داۋاملىق دۇشمەنلىشىپ ، ھەممىلا جايدا بۇلاڭچىلىق قىلىپ ، چىڭخەيگە قېچىپ بېرىۋالدى ، ئاخىر

بـانـدىتلارنى تازىلاش قىسمىلىرى تەرىپىدىن تىرىك تۇتۇلۇپ ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىپ ، ئوچۇق سوت قىلىنغاندىن كېيىن ئېتىلدى .

1949 ـ يىـل 8 ـ ئايىنىڭ 26 ـ كۈنى ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئار-مـىـيـىسى لـەنـجـۇنـى ئازاد قـىـلدى ، 9 ـ ئايىنىڭ 5 ـ كۈنى شىنىڭ ئازاد قـىـلـىـندى . ئۇرۇمچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر تەشكىلاتلار دەرھال تەشۋىقات ۋاراقـلـىرى تارقـىـتىپ ، غەلىـبە خەۋىـرىـنى يەتـكـۈزدى . ھەرمىـلـلەت خـەلـقـى شـاد ـ خۇراملىققا چۆمۈپ ، بىر ـ بىرىگە خەۋەر قىلىشتى . جەمـئىيەتتە « قۇياش چىقىشقا ئاز قالدى » دېگەن گەپ تارقىلىشقا باشلىدى .

مـاچـبـگـشـيـاڭ ، يـې چـبـاڭ ، لـوشـۇرېـن قـاتارلىق ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلار ئىنقىلابقا قارشى تۇرۇش ، خەلقنى باستۇرۇش جەريانىدا قاتمۇ قـات قـەرزگـە بـوغـۇلـغان ، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بولغاچقا ، جۇڭگو كـومـمۇنىستىك پارتىيىسى بىزنى بوش قويۇۋەتمەيدۇ دەپ قارايتتى ، شۇڭا ئۇلار ئەكـسـىيەتچىل مەيدانغا چىقىپ تۇردى ، تاۋسيۇ ئۇلارغا ھەرقانچە قا-يـىـل قـىـلىش خىزمىتى ئىشلىسىمۇ ، بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشقا ئۇنىمىدى . لەنجۇ بىلەن شىنىڭ قولدىن كەتكەندىن كېيىن ، ئۇلار لالما ئىتتەك تۇيۇق يـولـغـا كـېرىـپ قالدى ـ دە ، ھەقىقەتكە قايتىشنى پائال تەشەببۇس قىلغان تـاۋجـىـنـچـۇ ، لـيـۇمېڭچۇن ، چۇۋۇ ، لىيۇزېرۇڭ قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىشنى پىلانلاپ ، قىسىملارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېلىپ بېرىپ ، ئاخىر-غـىـنـچـە جـاھـىـلـلـىـق قىلىپ قارشىلاشماقچى بولدى . تاۋسيۇ ۋەزىيەتنىڭ جـىـددىيلىكىنى ئېنىق بىلگەچكە ، ئۇلارنى بىر يەرگە يىغىپ ، ئۇلارغا ئازاد-لـىـق ئۇرۇشـىـنـىـڭ ۋەزىـيـىـتـىـنى تەھلىل قىلىپ بېرىپ ، پايدا ـ زىيان مـۇنـاسـىـۋىتىنى ئېنىق سۆزلەپ ، ئۇلاردىن ھەرگىز يېنىكلىك بىلەن ئىش قـىـلىپ قويماسلىقنى تەلەپ قىلدى ۋە ئۇلارغا چىقىش يولى تېپىپ بېرىشكە ۋەدە بـەردى . ئانـدىن كېيىن ، تاۋسيۇ يەنە بۇ ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلار-نـىـڭ يـېـقـىـن دوستلىرى ئارقىلىق ئۇلارغا ئۇزلۇكسىز خىزمەت ئىشلەپ ، ئۇلارنى قورال ـ يارىغىنى تاشلاش ، ھەربىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە سـەپـەرۋەر قـىـلـدى ، ئۇلار مەيلى كېتىشنى خالىسۇن ياكى قېلىشنى خالـى-سۇن ، ئۇلارنـىـڭ ھايـاتـى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك

قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . ماچېڭشياڭ ، يېڭ چېڭ ، لوشۇرېنلار ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن ئاخىر ھەربىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، شىنجاڭدىن كېتىشكە ماقۇل بولدى ، ئۇلار : بىزگە چەت ئەلگە چىقىش پاسپورتى بېرىڭلار ، قىسىم ئەۋەتىپ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ چېگرىدىن چىقىرىپ قويۇڭلار ، ئېلىپ كېتىش قېيىن بولغان مال ـ مۈلكىمىزنى باھاغا سۇندۇرۇپ ئالتۇنغا تېگىشىپ بېرىڭلار ، دېگەنگە ئوخشاش شەرتلەرنى قويدى . تاۋسيۇ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى ، شۇنىڭ بىلەن جىددىي خەۋپ بېسىقىپ قالدى .

9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ، يولداش دېڭ لىچۈن غۇلجىدىن ئايرو-پىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى . ئۇ ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىگەچ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى قا-نات يايدۇردى . 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ، بۇرھان شەھىدى بىلەن تاۋسيۇ يولداش دېڭ لىچۈنگە تىنچ يول بىلەن ھەققەتكە قايتىشنىڭ تەييارلىق ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى ، دېڭ لىچۈن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا ۋاكالىتەن ئۇلاردىن ھال سورىدى .

9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ، بۇرھان شەھىدى يولداش دېڭ لىچۈن ئارقىلىق رەئىس ماۋزېدۇڭغا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئىرادىسىنى بىلدۈردى : « بىز قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ، گو-مىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈش قارارىغا كەلدۇق . بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىپ ، رەھبەرلىكىمىزنى قوبۇل قىلىشقا ... ھازىرلىق كۆرمەكتىمىز . »

تۆت كۈندىن كېيىن رەئىس ماۋزېدۇڭ بۇرھان شەھىدىگە جاۋاب تېلېگراممىا ئەۋەتتى : « ھەرقايسى تەرەپتىكى ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئازاد قىلىش يولىدا كۈرەش قىلىشىمىزنى ئۈمىد قىلىمەن . »

9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ، تاۋسيۇ بىرىگادا كوماندىرلىرىنى يىغىپ يىغىن ئۆتكۈزۈپ ، ئۇلارغا تىنچ يول بىلەن ھەققەتكە قايتىش يولىغا

مېڭىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ ، ئۇلاردىن پىكىر ئالدى ، ئاندىن كېيىن ، ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلاش تېلېگراممىسىنىڭ تېكىستىنى چىقىرىپ ، بىرىگادا كوماندىرلىرىغا ئىمزا قويغۇزدى . شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ، تاۋسيوۋ لېيۇمېڭچۈن ئارقىلىق بۇرھان شەھىدى بىلەن مەسلىھەتلەشتى : « ھەربىي ساھەدىكىلەر ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلاش تېلېگراممىسىنى ھۆكۈمەت ساھەسىدىكىلەردىن بىر كۈن بۇرۇن ئېلان قىلماقچى ، سىزچە ، مۇشۇنداق قىلسا بولامدۇ ؟ » بۇرھان شەھىدى بۇ پىكىرنىڭ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ، ماچېڭشياڭ ، لوشۇرېن قاتارلىق كىشىلەر تاۋسيوۋ ئەۋەتكەن مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ ، ئون نەچچە ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىغا قاراپ ماڭدى . يېڭ چېڭمۇ ئۇلاردىن سەل كېيىن چەت ئەلگە كېتىش ئۈچۈن يولغا چىقتى . تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشتىكى پۈتلىكاشاڭ تۈگىتىلدى . تاۋسيوۋ دەرھال گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى نامىدىن پۈتۈن مەملىكەتكە تېلېگراما ئەۋەتىپ ، گۇاڭجۇدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بارلىق ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى ، خەلقنىڭ قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى جاكارلىدى .

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ، بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جىددىي يىغىنىنى ئۆتكۈزدى ، يىغىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلاش تېلېگراممىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىدى ، يىغىنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى تېلېگراما تېكىستىگە ئىمزا قويدى . بۇرھان شەھىدى دەرھال تېلېگراما ئەۋەتىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ گۇاڭجۇدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بارلىق ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ، خەلق تەرەپكە ئۆتۈپ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىغانلىقىنى جاكارلىدى . بۇ خەۋەر ئۇرۇمچىنىڭ جاي ـ جايلىرىغا دەرھال تارقالدى ، پۈتۈن شەھەر شۇ ھامان قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمدى ، رەڭگاراڭ

لوزونكلار كوچا ـ كوچىلارغا چاپلاندى . تەبرىكلەش قوشۇنى ئۇزلۇكسىز تەشكىللىنىپ ، شەھەر ئىچىدە نامايىش قىلدى ، ھەرمىللەت خەلقى : « ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى » ، « ياشىسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى » ، « ياشىسۇن رەئىس ماۋزېدۇڭ » دەپ شوئار توۋلاشتى .

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەيداندا تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقنى تەبرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزدى ، يىغىنغا يولداش دېڭ لىچۈن بىلەن گېنېرال تاۋسيۆ تەكلىپ بويىچە قاتناشتى ، يىغىن قىزغىنلىق ۋە شاد ـ خۇراملىق كەيپىياتتا ئۆتتى ، ھەرمىللەت خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولۇش شادلىقىغا چۆمدى .

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ، رەئىس ماۋزېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇدې بۇرھان شەھىدى ، تاۋسيۆلەرگە ۋە شىنجاڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ساھەسىدىكى ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارغا تېلېگراما ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى تەقدىرلىدى ۋە ئۇلارغا ئىلھام بەردى : « سىلەر گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچى قالدۇق ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ ، خەلق دېموكراتىيە لاگېرىغا ئۆتۈپ ، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىمىز ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىنى ۋە بىر تەرەپ قىلىشنى كۈتىمىز ، دەپ بايانات ئېلان قىلدىڭلار . بۇنداق پوزىتسىيەڭلار پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇ ـ ئىستىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ ، بىز بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇق . سىلەرنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە يەرلىك تەرتىپنى ساقلاپ ھەم ھازىر جىيايۈگۈەندىن چىقىشقا جابدۇنۇۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ ، كونا تۈزۈمنى بىكار قىلىپ ، يېڭى تۈزۈمنى يولغا قويۇپ ، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز . »

گومىنداڭنىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي خادىملىرىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشى ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە . ئۇ شىنجاڭنى بىر قېتىملىق دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن

ساقلاپ قالدی ، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى كۈچەيتىلدى ، نور-مال جەمئىيەت تەرتىپى ساقلاپ قېلىندى ، ھەرمىللەت خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكى قوغداپ قېلىندى ، ئۇرۇش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققىدىغان ھەربىي ، سىياسىي ، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى زىيانلاردىن خالىي بولۇندى ، يېڭى خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە مەدەنىيەت ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىلدى . ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىدا غايەت زور رول ئويناندى . جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى ، ئۆلكە رەئىسى بۇرھان شەھىدى ، گېنېرال تاۋسيۆ قاتارلىق كىشىلەر گومىنداڭ ھەربىي ، مەمۇرىي خادىملىرىنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش جەھەتتە مۇھىم تۆھپە قوشتى .

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئاز سانداكى ئەكسىيەتچىلەر مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىدى . ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملاردىكى ئايرىم جاھىللار داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سالدى . گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى تەرەپ ـ تەرەپتە پىتنە ـ ئىغۋا تارقىتىپ ، جېدەل ـ ماجىرا چىقىرىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى . قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ پولكوۋنىكى چېن زۇڭفۇ 300 دىن ئارتۇق ئوفىتسېر ـ ئەسكەرنى قۇمۇل بانكىسىدا ساقلاقلىق 15 مىڭ سەر ئالتۇننى ۋە نۇرغۇن كۈمۈشنى بۇلاشقا كۈشكۈرتۈپ ، ئېغىر زىيان سالدى . تۇرپاندىمۇ ھەربىي ئۆزگىرىش يۈز بەردى ، بانكا بۇلاندى ، سودا دۇكانلىرى تالاندى . قارا شەھەر ، بۇگۇر-لەردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەر يۈز بەردى . 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ، بۇرھان شەھىدى رەئىس ماۋزېدۇڭ ، باش قوماندان جۇدې ، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەيلەرگە تېلېگراما ئەۋەتىپ ، شىنجاڭدا شۇ چاغدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا بالدۇرراق كېلىشىنى تەلەپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي شىنجاڭغا بارىدىغان قىسىملارغا تېز

سۇرئەتتە ئىلگىرىلەش ھەققىدە يولىيورۇق بەردى .

10 ـ ئايـنـاڭ 20 ـ كـۈنى ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇش ماشـىنىلىرى پولكى ئۇرۇمچىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ، نەچچە ئون مىڭلىغان ئاما ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى ، ئۇچ ۋىلايەت خەلقىمۇ بىرنەچچە يۈك ئاپـتـومـوبىلىدا ھال سوراش بۇيۇملىرى ئەۋەتتى . ئاندىن كېيىن ۋاڭ ئېنـمـاۋ قـاتـارلـىق يـولداشلار رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قـىسـىملىرى شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىغا كەينى ـ كەينىدىن بېرىپ ئۇ-رۇنلاشـتـى ، ئۇچ ۋىلايـەت مـىـللـي ئارمىيىسىمۇ ماناس دەريا سى بويىدىن ئۇرۇمـچـىگە كەلدى . ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تەسىرنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە 12 ـ ئايـنـاڭ 9 ـ كـۈنـى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمـىـيـىـسـى ، گـومـىـنـداڭـچـىـلىرىدىن قۇشۇنـلـىـرىـدىن ئـىـبـارەت « ئۇچ قـوشـۇنـنىڭ بىرلىكتە شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى » نى ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلدى .

12 ـ ئايـنـاڭ باشلىرىدا ، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي ئۇ-رۇمـچـىگە ئالايىتەن كەلدى ، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى ۋە سىياسىي كېڭەش يـىغىنىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەن سەييىدىن ئەزىزى قاتارلىق كىشىلەرمۇ شۇ ئايروپىلاندا كەلدى . ئۇنىڭدىن سەل كېيىن ، قوماندان ۋاڭ جېنمۇ بىر تۈركۈم ھەربىي ، مەمۇرىي كادىرلارنى باشلاپ شىنجاڭغا كەلدى .

12 ـ ئايـنـاڭ 9 ـ كـۈنـى ، ئۇرۇمـچىدە ئۇچ قوشۇنـنىڭ شەھەرگە كـىـرىش مۇراسىمى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى . پېڭ دېخۇەي ، ۋاڭ جېن ، جـاڭ جـىـجـۇڭ ، بـۇرھان شـەھـىـدى ، تـاۋسـىـيـۆ ، سـەييىدىن ئەزىزى ، لـيـۇمېڭچۇن ، چۈۋۇ ، تاۋجىنچۇ قاتارلىق ھەربىي ، مەمۇرىي باشلىقلار نەز-مـېـن يـېـنـىـدىـكى بانكا بىناسىنىڭ بالكونىدا تۇرۇپ قىسىملارنى كۆزدىن كـەچـۈردى . خـەلـق ئازادلـىـق ئارمىيىسى دۆڭمېندىن شەھەرگە كىردى ، مـىـلـلـي ئارمـىـيـە شىمېندىن سەككىز كالونىنا شەكلىدە تەكشى قەدەملەر بـىـلەن شەھەرگە كىردى ، ھەققەتكە قايتقان ئاتلىق ئەسكەرلەر بېيىمېندىن شـەھـەرگـە ئاتـلـىق كىردى . ئۇچ قوشۇن پاراد مۇنبىرى ئالدىدىن ئۆتۈپ ، نـەنـمـېـنـدىن چىقىپ ، نەنلياڭغا كەلدى ، رەتلىك ۋە ھەيۋەتلىك قوشۇن

ئاممىنىڭ تەنتەنە ياڭرىتىپ ماختىشىغا ئېرىشتى .

ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ، جايلاردىكى مالمانچىلىقلار تېز ئارىدىلا تىنچىتىلدى ، جەمئىيەت تەرتىپى تېزلىكتە تىنچلاندى .

يولداش ۋاڭ جېن كەلگەندىن كېيىن ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنى تەشكىللەشكە دەرھال تۈتۈش قىلدى . ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كېيىن يەنە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە تۈتۈش قىلىندى . 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كونا جەمئىيەتتىن قۇتۇلۇپ ، سوتسيالىزمدىن ئىبارەت يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى . شىنجاڭدا تارىخنىڭ يېڭى سەھىپىسى ئېچىلدى .

责任编辑：穆合塔尔·马木提

新疆地方史简明读本（维吾尔文）
司马义·曼力克，扎依提·热依木
霍加艾合买提·玉努斯，艾比不拉霍加 等译
校订：扎依提·热依木

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行
新疆人民出版社微机室排版
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 12印张 2插页
1999年2月第1版 1999年2月第1次印刷
印数：1——5,000

ISBN7—228—05055—X/K·674 定价：12.50 元